

76

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

-KaraM-

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF THE BLACK SEA STUDIES
ЖУРНАЛ ЧЕРНОМОРСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

BALKAN KAFKAS DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

KaraM

Kış 2022 • Sayı 76

Karadeniz Araştırmaları
Journal of the Black Sea Studies
Cilt/Volume 19 Sayı/Number 76
Kış/Winter 2022
e-ISSN 2536-5126

**Onursal ve Kurucu Başkan/
Honorary and Founding Chairman**
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

**Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/
Owner and Managing Editor**
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Editör/Editor
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Giresun Üniversitesi)

Editör Yardımcıları/Vice-Editors
Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALKAN ATAMAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MERT (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Yayın Kurulu/Editorial Board
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN (Oslo University)
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Istvan ZIMONYI (University of Szeged)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (ANKASAM)
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers University (Emekli))
Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (L. N. Gumilëv Eurasian Nat. University)
Prof. Dr. Vügar SULTANZADE (Doğu Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdülkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Pristine Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. Irina DRIGA (NASU)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MERT (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALKAN ATAMAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi)

Alan Editörleri/Field Editors

Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Tarih)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Sosyoloji)
Prof. Dr. Deniz MELANLIOĞLU (Türkçe Eğitimi)
Doç. Dr. Abdülkadir ÖZTÜRK (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları)
Doç. Dr. Aygül UÇAR (Sanat Tarihi)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Türk Dili ve Edebiyatı)

Yazı İşleri/Secretarial Work

Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN

Yabancı Dil Sorumluları/Foreign Language Editors

Uz. Jacob Anthony de CAMILLIS (İngilizce)
Dr. Şekip AKTAY (Rusça)

Kaynakça Sorumlusu/Responsible for Bibliography

Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALKAN ATAMAN

Düzeltilme ve Dizi/Responsible for Proof-Reading

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MERT

Yayın Türü/Type of the Periodical

Üç aylık, uluslararası hakemli dergi
Quarterly, international refereed journal

Bu dergi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Dergimizi Tarayan Veritabanları ve Dizinler/

Scanned by the Databases and Indexes

ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmak, ASOS, CEEOL, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, MIAR, İdeal Online, SOBİAD

İletişim/Adress

Karadeniz Araştırmaları Derneği
Kazım Dirik Mah. Gediz Cad. No. 15/1 D. 120
Bornova/İZMİR
0544 692 62 58
www.karamdergisi.com
karadenizarastirmalari@gmail.com

Danışma Kurulu/Advisory Board

- Prof. Dr. A. Nezih TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (Gostivar Vizyon University)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Dan D. Y. SHAPIRA (Bar-Ilan University)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türk Dil Kurumu)
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskow State University)
Prof. Dr. İlker ALP (Trakya Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. László MÁRACZ (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezih MUSAOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Tavkul (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Göktürk TÜYSÜZOĞLU (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Qizilgül ABDULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Dr. Araz ASLANLI (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

DERGİ HAKKINDA

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2004 yılında “KaraM Araştırma ve Yayıncılık” çatısı altında yayın hayatına başlamış, uluslararası, hakemli, akademik bir süreli yayındır.

Her yıl, Bahar/Mart, Yaz/Haziran, Güz/Eylül ve Kış/Aralık olmak üzere dört sayı yayımlanır. Bu sayılar haricinde “özel sayı” yayımlanmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, bir e-Dergi’dir, e-ISSN’si 2536-5126 şeklindedir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Türkiye’nin ilk bölge odaklı dergisidir. Alt isimde gösterildiği üzere Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu sahası öncelikli olmak üzere, ilgili sosyal bilim (tarih, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler, iktisat, etnoğrafya, etnoloji, antropoloji vd.) yazıları yayımlanır. 2021 yılı sonuna kadar 18 cilt hâlinde 72 sayı yayımlanmış olan Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 1000’e yakın akademik makale ile yayımlandığı ilk günden itibaren önemli bir literatür oluşturmuş, tarih, sosyoloji, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler gibi pek çok alana katkı sağlamıştır.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin editörlüğünü 2004 yılından bu yana Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi) yürütmüştür. Derginin editöryal ekibini Prof. Dr. Osman Karatay ile birlikte Doç. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun Üniversitesi), Doç. Dr. Erkan Hirik (Samsun Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hanife Alkan Ataman (Ondokuz Mayıs Üniversitesi) ve Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Mert (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi) oluşturmaktadır. Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi), dergimizin onursal ve kurucu başkanıdır. Daha önceki sayılarda Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi) ve Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Ege Üniversitesi) da editörlük görevinde bulunmuşlardır.

Amaç ve Kapsam

Dünyada değişen dengeler ve gelişmeler ile bunların sonuçlarının Türk Dünyasına etkileri, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, bölgenin tarihî, sosyal, jeopolitik önemi, Türk tarihi, tarihî ve çağdaş Türk dili üzerine yapılan çalışmalar, Karadeniz havzasında konuşulan diller ve Türkçe ile etkileşimleri, alfabe-dil-kültür vb. konularda yapılan akademik çalışmaları yayımlamak yoluyla teşvik etmek ve bu şekilde ilgili bilim camiasının bir yayın havuzunda buluşmasını sağlamak Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin ana amacıdır. Yayınlarını Karadeniz dünyası üzerinde yoğunlaştıran Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak ülkemizin stratejilerine, öncelikli olarak da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmak yayının felsefesimizdir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak stratejik bilgi birikiminin en sığ seviyesi olan sadece günceli takip vartasına saplanmayıp çok geniş açılardan bölgeyi ilgilendiren çalışmalar yayımlamaya devam edeceğiz.

Yayın Dili

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.

Derginin Bölümleri

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde bir sayının en az ¼'ü özgün araştırma makalelerine ayrılır. Alana katkı sağlayan derleme makalelere, kaynak özelliği taşıyan çevirilere ve kitap tanıtma-değerlendirme yazılarına da yer verilebilir.

Sınırlılık

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde ilgili sayıda yayımlanacak makalelerin sayısı hususunda belli bir sınır bulunmaktadır. Her sayıda kitap değerlendirme ve tanıtma yazıları dâhil olmak üzere "en fazla" 20 makaleye yer verilmektedir. Yayına uygun görülen makale sayısının fazla olması durumunda makaleler hakem süreçlerinin bitmesinin ardından sıraya konmaktadır. Yüksek nitelikli ve alana doğrudan katkı yapacak makaleler, yayın kurulunun görüşü alınarak editör kurulu tarafından ön sıraya çekilebilir.

Açık Erişim Sistemi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Sorumluluk

Yayımlanan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlara aittir, dergimizin görüş ve düşüncelerini yansıtmaz.

Veritabanları ve Dizinler

Karadeniz Araştırmaları Dergisi; ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, SOBİAD gibi pek çok ulusal ve uluslararası veritabanı ve dizin tarafından taranmaktadır.

Arşivleme ve Gizlilik Beyanı

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen tüm makaleler ve bu makalelerin hakem raporları, karamdergisi.com adlı internet sitesinin makale takip sisteminde süresiz arşivlenmiştir. Arşivimizde bulunan makaleler, hakem raporları ve kişisel bilgilerin 3. şahıslar ile paylaşılmayacağı editör kurulu tarafından garanti edilir.

YAYIN ETİğİ

Karadeniz Araştırmaları Dergisi Yayın Etiği *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara istinaden hazırlanmıştır.

Yazı(lar) ve Yazar(lar)

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Yayımlanan ve daha sonra "gözden geçirilerek genişletilen" bildiriler için yazar bildiri metninin ilk hâlini de yazı ile birlikte dergiye e-posta yolu ile göndermek zorundadır. Lisansüstü tezlerden veya projelerden üretilmiş yazılar, bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılarda, içeriğin özgün olması ve ilgili alanda etki yapması beklenir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar "Amaç ve Kapsam" bölümünde belirtildiği üzere ilgili alanlarda yazılmış olmalıdır. Belirtilen alanların dışında yazı kabul edilmez. Derginin amacı ve kapsamına uymayan yazıların sisteme yüklenmesi durumunda, editör kurulu durumu yazara e-posta yolu ile bildirir ve yazı sürece dhil edilmez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, editör kurulu tarafından Yazım Kuralları'na uygunluğu açısından kontrol edilir. Yazım Kuralları'na göre yazılmamış yazılar için süreç başlatılmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için yazarlar çalışmanın özgün olduğunu; çalışmalarında alıntıladıkları bilgi, resim, şekil, tablo için alıntılanan kaynağa atıfta bulduklarını, çalışmalarının daha önce yayımlanmadığını ve başka bir derginin sürecine dhil olmadığını garanti ederler.

Başka bir derginin yayım sürecinde olduğu veya daha önce yayımlandığı (isim değişikliği ile gönderilen yazıları da kapsayacak şekilde) anlaşılan yazılar için süreç durdurulur ve yazarın dergi ile bağlantısı koparılır. Böyle bir durumun tespitinde yazar, bir daha yazı gönderemez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar Crosscheck programı ile kontrol edilmektedir. Herhangi bir intihal durumunda, yazılar yayına alınmamaktadır. 62. sayıdan başlamak üzere Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için iThenticate programından (veya muadil bir intihal programından) alınan intihal raporunun da yazı ile birlikte gönderilmesi şartı aranır.

Etik Beyan Gerektiren Yazılar

Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için makalenin sonunda ilgili Etik Kurul Onayı ile ilgili bilgilerin (kurul-tarih-sayı) yer verilmesi zorunludur.

Süreç (Kr Hakemlik Sistemi)

Yazıların tüm süreci www.karamdergisi.com uzantılı internet sitesi üzerinden yürütülür. Yazarlar, dergimize yazı gönderebilmek için makale takip sistemine ye olmak zorundadır. E-posta yolu ile gönderilen yazılar, dikkate alınmaz. Makale takip sistemine ye olan yazarlar, yazılarını kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile sisteme giriş yaparak yüklerler. Gelen yazılar, derginin yayım ilkelerine uygunluk açısından kontrol edilir. Uygun görülen yazılar için hakemlik süreci başlatılır.

Yazılar, alanında uzman **en az** iki hakeme gönderilir. Yazılar için "kr hakemlik" (peer review) sistemi uygulanır. Yazarlara hakem adı belirtilmez. Yazılarda, yazarın bilgileri yer almaz. Hakem raporları yayımlanmaz, sistem üzerinde süresiz gizli tutulur.

Yazılar hakemlere gönderilmeden önce ilgili yazı hakkında hakemlik yapıp yapamayacakları yazının zeti gönderilerek hakemden sorulur. Yazının tamamı, ancak cevabın olumlu olması durumunda sistem üzerinden gönderilir. Hakemlerden ilgili yazıyı 20 gün içinde raporlandırması beklenir.

Yazar, hakem raporlarına sistem üzerinden kendi üyelik sayfası ve şifresi ile erişir. Hakem raporlarının biri olumlu, diğerisi olumsuz olması durumunda yayım kurulu nihai kararı verebilir veya yazıyı üçüncü bir hakeme gönderir. Hakemler, ilgili makale için raporlarını 20 gün içinde kendi üyelik sayfaları aracılığı ile iletirler. Hakem raporlarının gecikmesi durumunda, editör kurulu, yazı için yeni hakem ataması yapabilir. Yazarlar, hakem raporlarını dikkate alırlar. Katılmadıkları görüşler olması durumunda, gerekçeleri ile belirtmekle mükelleftirler. Yazıların iki hakemden de onay alması, doğrudan

yayımlanacağı anlamına gelmez. Editör kurulu hakem raporlarını yeterli görmemesi hâlinde yeni hakem ataması yapabilir veya yazının yayımlanıp yayımlanmaması hususunda nihai kararı verebilir. Hakem raporları doğrultusunda "düzeltme" alan yazılar için yazarın gerekli düzeltmeleri yapıp yapmadığı hakem veya editör kurulu tarafından kontrol edilir. İngilizce özet bölümleri, Yabancı Dil Sorumlusu tarafından ayrıca kontrol edilir. Yapılması gerekli olan düzeltmeler varsa, sistem üzerinden yazara iletilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan değişiklikler yapabilir.

Hakemler

- Hakemler, uzmanlık alanı dışında yayınları değerlendirmek üzere kabul etmemelidir.
- Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra Hakemlik uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir.
- Hakemler, yazılara makale takip sistemi üzerinden kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile erişebilir.
- Hakemler, gizlilik ve tarafsızlık içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, raporlarını 20 gün içerisinde iletmeli, gecikme yaşanacaksa editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmek üzere kabul ettikleri çalışmalarını başka şahıslarla veya sanal ortamda paylaşmamalıdır.
- Hakemler, intihal tespit etmeleri durumunda editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler raporlarında kullandıkları dile dikkat etmeli; yazarı aşağılayıcı, onur kırıcı cümleler kurmaktan imtina etmelidir.

Editör Kurulu

Derginin Editör Kurulu, *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara uymakla yükümlüdür.

- Editör Kurulu, derginin geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, okuyucu, yazar ve hakemlerin bilgi ihtiyacını karşılamakla sorumludur.
- Editör Kurulu, akademik hassasiyetlerle bütünlüğü sağlamaktan sorumludur.
- Editör Kurulu, hakemlik sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için hakemleri çalışmanın konusuna göre belirlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, yazarlar ve hakemler arasında olası çıkar çakışmasını önlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, gizlilik beyanı esaslarına göre kişisel bilgilerin paylaşılmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, hakem havuzunun güncellenmesinden sorumludur.
- Editör Kurulu, yayın ve danışma kurulu ile iletişim hâlinde olmalıdır.

Yayın İçin Alınan Ücret Hakkında

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde hakem süreci başlatılabilmesi için 500 (beşyüz) TL "Yayın Ücreti" alınır. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 58. sayısına kadar basılı ve elektronik olarak yayımlanmıştır. Alınan ücretler internet sitesinin ayakta tutulması, derginin basım-dağıtım başta olmak üzere DOI ve dizgi masrafları için kullanılmıştır. 58. sayıya kadar derginin basılı hâli yazar, hakem ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine gönderilmekte idi. Ancak basım-dağıtım hususunda artan masraflar karşılanamaz duruma geldiği için derginin basılı hâli artık çıkmamaktadır. "Yayın Ücreti" bugün için internet sitesi, DOI ve dizgi masrafları için kullanılmaktadır.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, Cambria yazı tipiyle 14 punto olmalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Gönderilen yazılarda yazarı belirten hiçbir ifade yer almamalıdır. *Hakem süreci bittikten sonra;*

Makale yazarının adı ve soyadı (soyadın tamamı büyük harfle) yazı başlığının sağ altında olmalı, yazarın görev yaptığı kurum, elektronik posta adresi, akademik unvanı, ORCID numarası ile birlikte dipnotta Cambria yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmaması gereken özet, en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özetin hemen altına en az üç, en fazla beş kelimededen oluşan anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özetin, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler, Cambria yazı tipi ile, 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

4. Ana Metin

Çalışmada, sayfa yapısı A4 ebatında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, paragraf aralığı önce ve sonra 6 nk aralığıyla ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. 11 punto Cambria yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında 1 cm girinti yer almalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki sözcüklere bitişik olmalıdır. Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. Ana metin içinde hiçbir şekilde otomatik numaralandırma kullanılmamalıdır. Makalenin konusu, amacı, kapsamı, gerekçesi, sonucu vb. bilgiler bilimsel yeterliliği sağlayacak ölçüde ve bir düzen içinde verilmelidir.

- *Başlıklar:* Tamamı koyu olmalı, her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır.
- *Şekil, tablo ve fotoğraflar:* Şekil ve tablolar numaralandırılmalı, Tablo 1, Grafik 3 ve Şekil 7 vb. biçiminde adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin ve tabloların altına yazılmalıdır. Tablolar için paragraf aralığı önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olacak şekilde düzenlenmelidir.

- *Diğer ekler* (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda tablo, şekil ve grafikler; EKLER bölümünde KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflarda APA yöntemi esas alınır ve aşağıdaki yöntem kullanılır.

- Atıflar, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir: (Ercilasun, 2015, s. 157).
- Birden fazla kaynağa başvurulduğu durumlarda yazar isimleri aynı parantez içinde, eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır: (Arat, 1979, s. 54; Ercilasun, 2015, s. 157).
- İki ve daha fazla yazarlı kaynaklarda sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' kısaltması yazılmalıdır: (Yalçın vd. 2002, s. 56).
- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır: Taştan (2011, s. 42), bu konuda...
- Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış çalışmalarına atıf yapılacak ise eserin yayın yılına bir harf eklenmelidir: (Gökdağ, 2012a, s. 69), (Gökdağ, 2012b, s. 163).
- Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayımlanmış olan eserleri, ad ve soyadları açık yazılması yoluyla belirtilir: (Yılmaz Çetin, 2014, s. 325), (Yılmaz Yağmur, 2014, s. 127).
- Atıf yapılan kaynak görülmeden başka bir kaynak üzerinden atıf yapılması gerektiğinde bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: (Köprülü, 1911, s. 75'ten aktaran; Kartal, 2008, s. 60).
- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15, s. 25).
- İnternet kaynaklarına atıf yapıldığında haber siteleri için; haber sitesinin adına ve haber tarihine yer verilmeli; kaynakçada URL kodu ile belirtilmelidir (Habertürk 2018). Yazarı belli internet kaynaklarına atıf yaparken yazar soyadı ve haber yayın tarihi esas alınmalı, kaynakçada URL kodu belirtilmelidir (Kireççi, 2018). Aynı site/gazetenin aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla kaynağı kullanılmışsa harflendirilerek gösterilmelidir.
- **Dipnotlar:** Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnızca açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.
- **Alıntılar:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 2 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda yazılmalıdır. Birebir olmayan alıntılarda APA yöntemi tercih edilmelidir.
- **Otomatik Numaralandırma:** Makalede dipnotlar hâricinde otomatik numaralandırma yoluna gidilmemelidir.

5. Kaynakça

Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "KAYNAKÇA" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve Kitap Niteliğindeki Eserler

SOYAD, A. (basım yılı). *Kitabın Adı*. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: SOYAD, A. (basım yılı). *Eserin Adı*. [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) Adı Soyadı]. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. Ancak ikinci yazarın adı ve soyadı normal sırada olmalıdır.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

- YALÇIN, D. vd. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için yayın tarihinden sonra harfler kullanılır.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yazarı belli olmayan eserlerde eser adı, yazar adı yerine yazılır ve eser alfabetik sıralamaya dâhil edilir.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap bölümleri için şu yöntem tercih edilmelidir: SOYAD, A. (Basım Yılı). "Bölüm Adı". *Kitap Adı*. (ed. Adı Soyadı). Basıldığı Şehir: Yayınevi. Sayfa Aralığı.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Süreli Yayınlardaki Yazılar

• **Dergiler:** SOYAD, A. (yıl). "Makalenin Başlığı". *Derginin Adı*. Cilt No (Roma rakamlarıyla)/Sayı: Sayfa Aralığı.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

• **Basılı gazeteler:** SOYAD, A. (yıl. ay. gün). "Yazının Başlığı". *Gazetenin Adı*: (varsa) sayfa numarası.

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid". *Son Posta*: 1-7.

c) Tezler

SOYAD, A. (tarih). *Tezin Başlığı*. Şehir: Üniversite ve Enstitü adı. (Yayımlanmamış Lisans/Yüksek Lisans/Doktora tezi).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

d) Bildiriler

SOYAD, A. (yıl). “Bildirinin Başlığı”. *Sempozyum, Panel veya Kongrenin Adı* (tarihi). Şehir: Yayın Evi: sayfa no.

- ERDAL, M. (2011). “Kutadgu Bilig Metni”. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) İnternet Kaynakları

Sitenin/Gazetenin Adı (haber tarihi). “Haber Başlığı”. Erişim Tarihi: haberin bağlantısı

- Sputnik (2018). “AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı”. Erişim Tarihi: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Yazarı belli olan internet kaynakları: SOYAD, A. (yazım tarihi). “Metin Başlığı”. Erişim Tarihi: yazının bağlantısı

- KİREÇCİ, M. A. (2018). “Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri”. Erişim Tarihi: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik->

f) Yazma Eserler

Eserin Müellifi. *Eserin Adı*. Yazma Eserin Muhafaza Edildiği Kütüphanenin Adı. Arşiv/Katalog Numarası.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

Eserin müellifi bilinmiyorsa yazma eserin adı başa alınır ve italik yazılır.

g) Arşiv Belgeleri

Makalelerde kullanılan arşiv belgeleri, KAYNAKÇA bölümünün en sonunda “Arşiv Belgeleri” başlığı altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları ile birlikte verilir.

• Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).
- K: 145, D: 103, F: 26-1.
- K: 587, D: 43, F: 1-42.

h) Kısaltmalar

Metin içinde kullanılan kısaltmalar, KAYNAKÇA bölümünden hemen önce alfabetik bir şekilde yan yana sıralanır ve “Kısaltmalar” başlığı ile verilir.

• Kısaltmalar

- Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti’t-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

MANUSCRIPT SUBMISSION GUIDELINES

About Journal of Black Sea Studies

The Journal of Black Sea Studies an international peer-reviewed journal. It was established in 2004 and is published by KaraM Araştırma ve Yayıncılık.

Journal of Black Sea Studies publishes four issues per year in March (Spring), June (Summer), September (Fall) and December (Winter) and does not publish so-called 'special issues'.

Journal of Black Sea Studies is an e-Journal (E-ISSN: 2536-5126).

It is Turkey's first ever regiocentric journal focusing on various branches of the social sciences such as history, linguistics, literature, international relations, economics and ethnography within the context of Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus, and Anatolia. As of 2021, 18 volumes/72 issues featuring close to 1000 articles have been published. Since its inception, Journal of Black Sea Studies has established an important body of literature in contributing to various fields spanning history, sociology, and language to literature and international relations.

Prof. Dr. Osman Karatay (Ege University) has served as Journal of Black Sea Studies's Editor-in-Chief since 2004, alongside vice-editors Asst. Prof. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun University), Asst. Prof. Dr. Umut Üren (Kırklareli University), Dr. Hanife Alkan (Ondokuz Mayıs University) and Dr. Abdullah Mert (Konya Necmettin Erbakan University). Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale University) is the journal's Honorary and Founding Chairman. Prof. Dr. Osman Karatay is the journal's current owner and managing editor. Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli University) and Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Ege University) had previously served on our journal's editorial board as well.

Purpose & Scope

The Journal of Black Sea Studies sets out to foster academic research focusing on the Turkic World and the surrounding region through the lens of topics such as inter-country relations, regional history, socio-political issues, linguistics, and Turkology. At the same time, it also sets out to bring those within this specific academic community together through published scholarly literature. In placing particular emphasis on nations surrounding the Black Sea, Journal of Black Sea Studies's publishing philosophy is to ultimately contribute to the web of knowledge in this field, as well as to contribute to Turkey's strategies towards this region.

Journal of Black Sea Studies will continue to publish articles that represent its region of focus in the broadest and most up-to-date sense possible.

Language Of Publication

The language of publication is normally Turkish, however, high-quality manuscripts in other Turkic languages alongside English and Russian that meet submission guidelines are considered for each issue. Translated articles as well as book reviews that are in line with journal's scope can be published.

Subsections

In the Journal of Black Sea Studies, at least of an issue is reserved for original research articles. Review articles that contribute to the field, translations with reference to the field, and book review and review articles can also be included.

Limitations

Journal of Black Sea Studies maintains a quota on the number of articles it publishes in each issue. This entails a maximum of 20 articles per issue, including book reviews and descriptions. If the number of articles deemed fit for publishing exceeds this quota, the articles are then placed onto a waiting list upon being reviewed. The editorial board may give priority to those articles that are deemed as being of particularly high quality as well as of carrying the potential to be influential in their particular field.

Open Access System

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Responsibility

The views and opinions in the published articles belong to the authors and do not reflect the views and opinions of our journal.

Scanned by the Databases and Indexes

Journal of Black Sea Studies is listed in numerous national and international bibliographic databases and indexes including ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, and SOBİAD.

Archiving System

All articles submitted to be published in the Journal of Black Sea Studies and the referee reports of these articles have been archived indefinitely in the article tracking system of the website named karamdergisi.com. The editorial board guarantees that the articles, referee reports and personal information in our archive will not be shared with third parties.

PUBLISHING ETHICS

The ethics statement for the Journal of Black Sea Studies is based on those by the Committee on Publication Ethics (COPE)'s Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors.

Manuscript(s) and the Responsibilities of Author(s)

Manuscripts submitted to the Journal of Black Sea Studies should not have been previously published elsewhere. Papers that have been presented at scientific conferences may be accepted on the condition that they have not been published elsewhere. If your manuscript has already been published and has been modified/expanded upon, you are required submit your manuscript both in its original state alongside the modified version to the journal by e-mail. This particular situation applies to manuscripts that have generated from graduate/doctoral theses and projects. All work reported in the manuscript must be original and should contribute to its respective discipline. All manuscripts to be submitted must conform with the fields outlined in "Purpose & Scope" section above. Manuscripts that do not conform with that will not be accepted. Should a manuscript that does not conform with those rules be submitted, the author will be alerted by the editorial board by e-mail, whereupon their manuscript will be rejected.

All submissions are controlled by the editing board to ensure that they conform with the spelling and punctuation standards outlined by the Turkish Language Association (TDK). Submissions that are deemed as having do not met these standards are unable to move on to the review phase.

The author must guarantee that work reported in the manuscript, including information, images, figures, tables, and quotes, must be original, properly cited, and free from any kind of plagiarism. They also must guarantee that their work has not been published elsewhere or submitted to any other journal(s) simultaneously.

In case it becomes apparent the submission has been previously published elsewhere (e.g. published under a different heading) or is currently being reviewed by another journal, Journal of Black Sea Studies will immediately terminate the review process and cut all ties with author. After that point, the author will be prohibited from submitting any further manuscript(s).

All submissions are checked for plagiarism using CrossCheck. In case of plagiarism, the publication shall be cancelled.

As of the 62th issue, all submissions are now required to be delivered with an accompanying iThenticate plagiarism report as well.

All sources listed in the References section of those submissions deemed suitable for publishing will be thoroughly controlled. Should references either be missing or deemed irrelevant, the author will be notified as to respond accordingly.

Ethics Committee Approval

For studies requiring ethics committee approval, it is mandatory to include the relevant Ethics Committee Approval (committee-date-number) at the end of the article.

Review Process (Blind Peer-Review)

You can follow the entire review process of your submission via the Journal of Black Sea Studies website: www.karamdergisi.com Each manuscript is reviewed by **at least** two field experts. All manuscripts pass through a double-blind peer-review process. Neither the authors know the identity of the reviewer, and vice versa. Reviewer reports are not published, but are rather kept confidential within the system. The abstract(s) of the article(s) is/are first checked by the reviewers prior to them receiving the manuscript(s). This is done to determine whether they will be willing to review the text(s) or not. If the reviewer's answer is affirmative, they will receive the manuscript(s) in full. The reviewers are expected to deliver their report(s) within 20 days of the review process.

The author can access the results of the report(s) via their Journal of Black Sea Studies website account. In the event that one of the reviewer's reports is positive and the other is negative, the editorial board may choose either to terminate the review process or to forward the manuscript to a third reviewer. Reviewers release their reports on the Journal of Black Sea Studies website via their own personal accounts within 20 days of conducting their reviews. In case the reviewers are delayed in releasing their reports, the editorial board may appoint a new reviewer to the manuscript. The author is to take all of the items listed each report very seriously. If the author disagrees with the report in way, she/he must justify why. The approval of both reviewers does not mean that the manuscript will be published immediately. In case the editorial board feels that the reviewer's report is insufficient, it may wish to appoint an additional reviewer, or it may wish to make a final decision regarding the publishability of the manuscript. Either the reviewer(s) or editorial board controls each manuscript to ensure that the author has adhered to and therefore made the necessary corrections outlined in the report(s).

Referees

- Referees should not accept publications outside of their field of expertise for evaluation.
- After the referees accept the invitation to arbitrate, they must comply with the international standards of refereeing.
- Referees can access articles via the article tracking system with the user name and password they define.
- Referees should evaluate with confidentiality and impartiality.
- Referees should submit their reports within 20 days and inform the editorial board if there is a delay.
- Referees should not share work that they accept for evaluation with other persons or in virtual environment.
- Referees should pay attention to the language used in their reports; the author should refrain from making derogatory and humiliating sentences.
- Referees should inform the editorial board if they detect plagiarism.

Editorial Board

- Editorial Board is responsible for the development of the journal and keeping it up to date.
- Editorial Board is responsible for meeting the information needs of readers, authors and referees.
- Editorial Board is responsible for ensuring integrity with academic sensibilities.
- The Editorial Board is responsible for determining the referees according to the subject of the study in order for the refereeing process to proceed in a healthy way.
- Editorial Board is responsible for preventing possible conflict of interest between authors and referees.
- Editorial Board is responsible for not sharing personal information in accordance with the principles of confidentiality statement.
- Editorial Board is responsible for updating the referee pool.

Publication Fee

The Journal of Black Sea Studies charges authors a 'publishing fee' of 500 (five hundred) Turkish Liras upon successful acceptance of their manuscript. The Journal of Black Sea Studies used to be published in both print and electronically until its 58th issue. The collected fees are used to keep the Journal of Black Sea Studies website (www.karamdergisi.com) running, as well as are used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. Until the Journal of Black Sea Studies's 58th issue, a printed version of the journal used to be sent to the author, to the journal's staff members, and to leading libraries across Turkey.

Unfortunately, due to ever increasing publishing and distribution fees, the journal is now no longer issued in its physical form. Agin, the 'publication fee' is used to keep the Journal of Black Sea Studies website running, as well as is used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. No fee is collected for book descriptions and reviews.

WRITING RULES

1. Title

The title of the manuscript is to be written in both Turkish and English. Its content should be concise, clear, and of reasonably high quality, and should be written in Cambria 14, bold, using capital letters.

2. The Name(s) and Address(es) of the Author(s)

The author's first and last name should be written beneath the title, aligned right. The author's last name should be written entirely in capital letters. The author's affiliations, e-mail address, title, and ORCID iD number should be indicated as a footnote written in Cambria 9. Note: The latter should only be added once their manuscript has been approved for publication.

3. Abstract and Keywords

An abstract of 150 to 200 words that reflects the aim, scope, and results/conclusions of the study should be included. It should not contain references, figures, or charts. A minimum of 3 and maximum of 5 different keywords must be included directly beneath the abstract. An English version of both the abstract and the keywords must also be included. Manuscripts written in a language other than Turkish should also include a Turkish version of its title, abstract, and keywords. Both the abstract and keywords are to be written in Cambria 9.

4. Main Text

A4, Portrait. Margins: 3 cm (left/right) and 3 cm (top/bottom). Spacing: Single-spaced. Paragraphs spacing: 6 points. Font: Cambria 11. Hyphens normally used to divide words at the end of a line should not be used. Paragraph indentation: 1 cm. There should be no spacing between punctuation and the word preceding them. Authors must pay attention to following the conventions of proper spelling, grammar, and punctuation as outlined by the Turkish Language Association (TDK). Components such as the topic, aim, scope, findings, and conclusions should be presented in such a way that it ensures scientific competence.

- *Main headings*: Must be written in the first letter of each word must be capitalized.
- *Figures, tables, photographs*: Figures and tables should be labelled and numbered: Eg. Table 1, Graphic 3, Figure 7, etc. Numbers and headings should be written beneath figures and tables. Spacing of tables before and after paragraphs: 0 points, single spacing.
- *Additional inserts*: (Table, Figure and Graph) Additional inserts beyond tables, figures, and graphics also should be numbered and labelled (e.g. Additional Table 1, Additional Graphic 3, Additional Figure 7, etc.). Moreover, these should be included after the References section.

References & In-text Citations: Must be presented in APA 7 format.

- In-text citations must be enclosed in parentheses, and must include the author's last name, the year of publication, and the page number(s): i.e. (Sanders, 2015, p. 157).
- When more than one source is being cited, then same information for the additional sources (i.e. the author's last name, the year of publication, and the page number(s)) are listed from the earliest to the latest year. Each additional citation is separated by a semi-colon: i.e. (Blumenthal, 1979, p. 54; Sanders, 2015, p. 157).

- When once source as multiple authors, only the last name of the first author, followed by the abbreviation 'et al.' is to be written: i.e. (MacCrimmon et al. 2002, p. 56).
- When the author's name is included in the text of the sentence where the citation takes place, then just the date of publishing and page number(s) should be included in parentheses: i.e. "Smith (2011, p. 42) discovered that..."
- When more than one study by the same author and published in the same year is cited, a lower case letter should be included next to the publishing year: i.e. (Bloomberg, 2012, p. 69), (Bloomberg, 2012b, p. 163).
- When the names of more than one author sharing the same last name are cited, then the author's first name should also be included: i.e. (Wilmot, Bella 2014, p. 325), (Wilmot, Stella 2014, p. 127).
- When citing a source within a source, both sources are to be cited: i.e. (Briggs, 1911: Taken from p 75 of...; Benassi, 2008, p. 60).
- When showing archival documents, their source should abbreviated in-text, and given in full in the Resources section: i.e. (BCA, Mühimme 15: 25).
- Quotes taken from online newspapers should include the name of the news agency, alongside the year the article was published: i.e. (Daily Sabah 2018). Quotes taken from the authors from other internet websites (non-newspaper) should include the name of the author and the year of publication of the article: i.e. (Amanpour, 2018).
- **Footnotes:** The use of footnotes should be avoided whenever possible. They should only be used for explanations, and should be organized using automatic numbering.
- **Quotations:** Quotations must be indicated using quotation marks (" "). They should be no larger than 5 lines long. Quotations longer than 5 lines should be included beneath the preceding line. They should presented in block form with 1 cm spacing on either side, be single-spaced, and written in 10 point font. Paraphrased quotes should be presented according to the conventions of APA style.

5. References

All sources cited in the manuscript must be included in the References Section. The author should refrain from including supplemental sources that she/he has not benefited from in the writing of her/his article. All references should be listed in alphabetical order according to the author's last name. Book and journal/magazine titles should be written in italics.

a) Books

LAST NAME, F. (Year of Publication). *Title of Book*. Place of Publication: Publishing House.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

If the book has an preparer, editor, and/or translator, then they are listed in parenthesis following the title of the book: i.e. Author's Last Name, Author's First Name (Year of Publication). *Title of Book*, [preparer (prep/hzl.), editor (ed.), translator (tra/çev.) First and Last Name]. Place of Publication: Publishing House.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (tra/çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Bookstore.

When books have two authors, the names of both authors is provided. However, when writing the second author's names, first their first, followed by their last name should be written.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

For more than two authors, only the name of the first author is mentioned, followed by the abbreviation 'et al'.

- YALÇIN, D. et al. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Multiple works written by same author are to be listed in chronological order.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

When those works are published within the same year, then a letter is placed next to the publication year.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

When the author of the book is unknown, the title of the work is written in place of the author, and is categorized in alphabetical order.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

For individual book chapters: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year of Publication). "Title of Chapter". *Title of Book*. (ed. First and Last Name). Place of Publication: Publishing House. Page Range.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydınğün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Scholarly Articles

Journals: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of the Article". *Name of the Journal*. Volume No. (Roman Numerals) / Issue: Page Range.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

Printed Newspapers: JOURNALIST'S LAST NAME, F. (Year. Month. Day). "Title of Article". *Name of the newspaper*: Page Number (If Available).

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid", *Son Posta*: 1-7.

c) Theses

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date). *Title of Thesis*. Location (City): Name of University/Institute. (Unpublished Undergraduate/Graduate/Doctoral Thesis).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Doctoral Thesis).

d) Academic Papers

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of Paper". *Name of Symposium/Panel/Congress* (Date). Location (City): Publishing House: Page No.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (October 26 - 27 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) Internet Resources

Name of Website/Newspaper (Date). "Title of Article". Access Date: Link

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Accessed On: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Internet sources of whom the author is known: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date of Article). "Title of Article". Access Date: Link

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Accessed On: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-etkileri-h425454.html>

f) (Handwritten) Manuscripts

Author of the Manuscript. *Title of the Manuscript*. Name/Tile of the Library/Collection Where the Manuscript Is Kept. Archive/Catalog Number.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

When the author of the manuscript is anonymous, the title of the manuscript is written in its place in italics.

g) Archival Documents

Archival documents used/featured within articles are to be listed in a separate 'Archival Documents' directly below the Resources section. These are to be presented in abbreviations:

Archival Documents

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Folder (F), File (Fi), Index (I).

F: 145, Fi: 103, I: 26-1.

F: 587, Fi: 43, I: 1-42.

h) Abbreviations and Acronyms

Abbreviations and acronyms within the manuscript are to be listed and expanded in the 'Abbreviations/Acronyms' section directly above the Resources section. They are to be listed alphabetically.

Abbreviations/Acronyms

Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

i) Sources Written in Non-Latin Scripts

Sources written in non-Latin scripts (e.g. Cyrillic, Persio-Arabic, Greek *etc.*) are to be transcribed into Latin script and listed in the Resources section.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- ARAŞTIRMA MAKALELERİ**
- 1005-1024 The Role of Multi-Stakeholder Initiatives in the Conflict and Post-Conflict Areas: The Case of the Syrian Refugee Crisis**
Çatışma ve Çatışma Sonrası Alanlarda Çok Paydaşlı Girişimlerin Rolü: Suriye Mülteci Krizi Örneği
Derya BÜYÜKTANIR KARACAN - Muharrem EKŞİ
- 1025-1041 Türkiye'nin Enerji Öbeği Olma Stratejisinin Doğal Gaz Sektörü Bakımından Değerlendirilmesi**
An Evaluation of Turkey's Strategy for Being an Energy Hub from the Aspect of Natural Gas Sector
Yalçın SARIKAYA - Mustafa Kemal ÖZTOPAL
- 1043-1056 Alman Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Romanya Ordusunun Askerî Kapasitesi ve Köstence Limanı'nın Stratejik Önemi**
The Military Capacity of the Romanian Army Before the First World War and the Strategic Importance of the Port of Constanta According to German Sources
Ozan TUNA
- 1057-1073 Buharlı Gemi Çağında Osmanlı Gemi İsimleri Üzerinden Gelenekten Moderniteye Geçişi Okumak**
Reading the Transition from Tradition to Modernity Through the Ottoman Ship Names in the Steamship Age
Onur ÇAPAR - Levent DÜZCÜ
- 1075-1096 Tuna Bulgar Kent Mimarisi: Pliska (681-893)**
Urban Architecture in the Danube Bulgaria: Pliska (681-893)
Meltem AKINCI
- 1097-1108 Kimek-Kıpçak Etnik Oluşumunda Moğol Kökenli Unsurlar**
Mongolian Elements in the Ethnic Formation of the Kimek-Kipchaks
Haşim ÖZEL
- 1109-1134 1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'daki Moğolca Kişi Adları Üzerine**
On Mongolian Personal Names in Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa, Dated 1595
Sinan UYGUR
- 1135-1142 Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Tezkire-i Evliyâ Eserlerinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi Üzerine Notlar**
Some Notes on the Syntactic Comparison of the Works "Seyfu'l Mulûk" Story Written in Chagatai Language in the Uyghur Alphabet, "Mecâlisu'n-Nefâ'is" and "Tezkire-i Evliyâ"
Abdulkadir ÖZTÜRK - Hüseyin YILDIZ - Sultan Betül TİKENCE
- 1143-1178 Soru Tümceleri Üzerinden Nezaket Stratejisi Kurma**
Building a Politeness Strategy Through Questions
Seçil HİRİK

- 1179-1197 Seri Fiil-Birleşik Fiil İlişkisi ve Türkçedeki Görünümü**
The Relationship Between Serial Verbs and Compound Verbs and Its Appearance in Turkish
Abdullah ÇİĞİL
- 1199-1215 Dede Korkut Oğuznamelerinde Savaş Stratejileri**
War Strategies in the Dede Korkut Oghuznames
Ahmet KESKİN
- 1217-1232 Folklorlaşan Ritual-Mistik Karakterli Şebih Teatırı**
The Shabih Theater With Its Folklorized Religious-Mystic Character
Fuzuli BAYAT
- 1233-1243 Rus Edebiyatında Tarihî Kültürel Bir Sembol Olarak Yatağan Kılıcı**
The Yataghan Sword as a Historical Cultural Symbol in the Russian Literature
Esra ELMACIOĞLU - Sonnur AKTAY
- 1245-1259 Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları 361 Numarada Kayıtlı Bir Mükeyyifat Münazarası**
A Manuscript on the Debate of Pleasurable Substances Registered at No. 361 in the Tercuman Folder of the Suleymaniye Library
Fatih ÜLKEN
- 1261-1272 Kırmızı Saçlı Kadın Romanında İktidarın Kuyusunu Kazmak**
Digging a Pit for Power in the Novel "Kırmızı Saçlı Kadın"
Osman ORUÇ
- 1273-1292 Emektar Bir Türk Halk Müziği Sanatçısı: Emin Aldemir**
A Veteran Performer of the Turkish Folk Music: Emin Aldemir
Koray İLGAR - Can DOĞAN
- 1293-1309 Yerel Paydaşların Ekoturizm Algısı ve Görüşleri: Ordu İli Örneği**
Ecotourism Perception and Opinions of Local Stakeholders: The Case of Ordu
Semih SARAÇOĞLU - Bayram KANCA
- 1311-1330 Kovid-19 Sürecinde Ortaokul Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Okuduğunu Anlama, Okuma Tutum ve Kaygısıyla İlişkisi**
The Relationship of Fluent Reading Skills of Secondary School Students With Reading Comprehension, Reading Attitude and Anxiety During the Covid-19 Process
Zeynep BIYIK - Deniz MELANLIOĞLU

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah EREN (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BALCI (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Şerife TALİ (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Timuçin KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus BERKLİ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdullah ÖZDAĞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Abonoz KÜÇÜK (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet HAŞİMİ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Aşkın ÇELİK (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Badegül CAN EMİR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Emrah BOZOK (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. Esra KARAKUŞ TAYŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih YALÇIN (Gümüşhane Üniversitesi)
Doç. Dr. Gönül ERDEM NAS (Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. H. Kutay AYTUĞ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Hamza KOÇ (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Hilal SURAT (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa SARI (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Kenan AZILI (Bayburt Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer Can SATIR (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan KÖSE (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fadime TİKBAŞ APAK (Adıyaman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALKAN ATAMAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIKTAŞ SAVA (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KILDIRIĞLU (Kastamonu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat GÜR (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARATAŞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özner ÖZDARICI (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selin TEKELİ (Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi)
Dr. Ekrem GÜZEL (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Dr. Hakan DOĞAN (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Kenan SEMİZ (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)

THE ROLE OF MULTI-STAKEHOLDER INITIATIVES IN THE CONFLICT AND POST-CONFLICT AREAS: THE CASE OF THE SYRIAN REFUGEE CRISIS

Derya BÜYÜKTANIR KARACAN*
Muharrem EKŞİ**

ABSTRACT

The purpose of this paper is to investigate the involvement of the private sector in collective actions and the roles that it plays in humanitarian disasters and crises in conflict and post-conflict areas. The multi-stakeholder initiatives (MSIs) are the main emphasis of this paper. The paper analyzes the involvement of the private sector in various forms of partnerships and addresses the challenges that these initiatives face. Rational choice institutionalism theory is used in discussing and identifying MSIs' roles. The analysis is built on the Syrian refugee crisis and shows that the private sector can potentially contribute more to humanitarian action through collaboration with various actors. This work also contributes by proposing recommendations to overcome barriers and increase the effectiveness of MSIs.

Keywords: Multi-stakeholder Initiatives, Multisectoral Partnerships, The Private Sector, Conflict and Post-Conflict Areas, The Syrian Refugee Crisis.

ÇATIŞMA VE ÇATIŞMA SONRASI ALANLARDA ÇOK PAYDAŞLI GİRİŞİMLERİN ROLÜ: SURİYE MÜLTECİ KRİZİ ÖRNEĞİ

ÖZ

Bu makalenin amacı, özel sektörün kolektif eylemlere katılımını ve çatışma ve çatışma sonrası bölgelerdeki insani felaketler ve krizlerde oynadığı rolleri Suriyeli mülteciler / sığınmacılar ekseninde araştırmaktır. Özel sektör içerisinde ise özellikle çok paydaşlı girişimlerin Suriyeli mülteci / sığınmacılara yönelik davranışlarını anlamak ve anlamlandırmak bu çalışmanın ana sorunsalını oluşturmaktadır. Alana ilişkin uluslararası ve ulusal yazının kapsamlı bir şekilde incelenmesi yönteminin kullanılmış olduğu bu çalışma, özel sektörün çeşitli ortaklık biçimlerine katılımını literatür taraması yöntemiyle analiz etmekte ve bu girişimlerin karşılaştığı zorlukları ele almaktadır. Akademik yazında çok paydaşlı girişimlerin rollerinin tartışılması ve tanımlanmasında kullanılan rasyonel seçim kurumsallığı teorisi çalışmanın kuramsal çerçevesinin oluşturulmasında kullanılmıştır. Ampirik veriler zemininde elde edilen bulgular sonucunda gerçekleştirilen analiz Suriye mülteci krizi üzerine inşa edilmiştir ve özel sektörün çeşitli aktörlerle işbirliği yaparak insani yardım faaliyetlerine potansiyel olarak daha fazla katkıda bulunabileceğini göstermektedir. Bu çalışma ayrıca, Suriyeli mülteci / sığınmacıların yaşadığı engellerin üstesinden gelmek ve çok paydaşlı girişimlerin bu alandaki etkinliğini artırmak için mevcut yazına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çok Paydaşlı Girişimler, Çok Sektörlü Ortaklıklar, Özel Sektör, Çatışma ve Çatışma Sonrası Bölgeler, Suriyeli Mülteci Krizi.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 03.09.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2022

* Asst. Prof., Visiting Scholar, The George Washington University, Washington/USA; ORCID: 0000-0003-4924-9424, E-mail: drbuyuktanir@gmail.com

** Assoc. Prof., Kırklareli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Relations Department, KIRKLARELI; ORCID: 0000-0003-2323-7898, E-mail: muharremeksi@klu.edu.tr

Introduction

With increased globalization in matters like environment, migration, human rights, and security, non-state actors have emerged to play more significant roles alongside the state activities. These roles have been opposed or complementary to state activities in these critical issues (Weiss et al. 1996; Baker et al. 2007, p. 3). Therefore, the rules and norms are formulated, controlled, and imposed not only by the states alone but also by other actors, such as private companies, non-governmental organizations (NGOs), multinational enterprises (MNEs), and other non-state organizations (Keohane et al. 2000, pp. 202-213).

In the recent past, parallel to the changing roles of the agents, the nature and the magnitude of the conflicts have also transformed into new forms. In particular, after the end of the Cold War, and with the emergence of the failed states in their system and economy (which became the center of major conflicts), the relationships between state failure, poverty, and terrorism became more obvious. Such conflicts, although they may seem localized to unstable states, have tremendous impacts on the global economy. As shown in the Global Peace Index (Institute for Economics and Peace, 2015), the majority of the conflicts of political and ethnic origins were also about controlling natural resources - such as oil, wood, and minerals- where corporate interests are important (Macdonald, 2013). In addition to these economic reasons, identity and religion are other important root causes of the conflicts.

In refugee crises, which are the unfortunate consequence of most major conflicts, the new agents start to play increasingly important roles, which can vary from being more actively involved in tackling poverty, environmental issues, terrorism, and human rights. However, they also get more involved in raising competition and conflict over access to resources, often fueled by corporate interests. Regardless, the potentially positive role of the business community in peace building and conflict resolution is being discussed more often due to their active involvement in crisis areas.

The presentation that led to this paper (Büyüktanır, 2016) discussed the cooperation between the private sector and other actors under multi-stakeholder initiatives (MSIs) and different forms of partnerships¹ in post-conflict areas. The presentation highlighted the economic impacts of civil wars or conflicts in some countries and the efforts made by the private sector through its partnerships in tackling the problems related to underdevelopment, conflict, and conflict-related actions.

The study presented in this paper is built on the rational choice institutionalism theory in discussing and identifying the private sector's roles, and the added value provided by getting more involved with the other actors in different forms of partnerships in conflict and post-conflict areas. The data gathered as primary and secondary sources from online and printed documents were analyzed using the method of qualitative data analysis for interpretation and presentation. The concept was presented using the Syrian refugee crisis as a case study.

The economic, social, and political impacts of the Syrian refugee influx in the neighboring and European countries have been widely noted. Regardless, relatively little is known about the ways in which the private sector has contributed to the humanitarian response and post-war recovery by involving partnerships and active collaborations. The purpose of this study is to investigate the increasing role of the private sector in

---

¹ In this paper (Streck, 2004), the partnership will be used as "voluntary cooperative arrangements between actors from the public, business and civil society that display a minimal degree of institutionalization, have common non- hierarchical decision-making structures and address public policy issues".

humanitarian action and the ways in which it engages in collective actions. The multisectoral initiatives are the main emphasis for this objective intended to address the challenges that the various forms of partnerships face within multi-sectoral initiatives and partnership efforts, especially in humanitarian disasters and crises. Building upon the Syrian refugee crisis, the analysis presented in this paper shows that the private sector can potentially contribute to humanitarian action through collaboration with various actors. The roles that the private sector played, as well as the challenges that were specific to the MSIs for this crisis, are identified. Furthermore, this study contributes to the literature by placing emphasis on the need for more collaborative partnership models that the private sector can engage in with various actors. This study also sheds light on the need for collaborative partnerships and the importance of cross-sector partnerships as an alternative to the traditional methods that rely on governments as the only source capable of solving such monumental problems.

1. Literature Review

Turmoil between nations has resulted in various consequences for the world, and the number of civil wars and internal conflicts has increased since the end of the Cold War (Nye et al. 2011, p. 206). These conflicts in countries from various parts of the world, such as Afghanistan, Angola, Iraq, Rwanda, Sierra Leone, Cambodia, the Democratic Republic of Congo, Indonesia, Former Yugoslavia, and Syria, reaped destructive consequences in many parts of the world, increasing the gap between the wealthiest and the poorest nations (Collier et al. 2003). As Castles (2010), underlines, there is also a close relationship between mobility and globalization, and there has been a great transformation, particularly since the Cold War, both in developed and less-developed countries.

The underlying reasons for civil wars and conflicts have been addressed in various studies. Collier & Hoeffler (2000), stated that conflicts were mainly caused more by a lack of economic opportunities than by grievance. He added new reasons for the civil war in his further research with Collier & Hoeffler (2004), and argued that the risk of a civil war outbreak likely increases with the presence of a large diaspora, poverty, a low per-capita income, slow economic growth, and a higher population. On the other hand, other studies provided several critical points indicating that countries with greater natural resources and higher amounts of production of natural resources, such as oil or diamonds, and weaker state institutions are more prone to conflicts and civil wars (Lujala et al. 2005; Fearon, 2005; Blattman et al. 2010). According to Keen (2008, p. 21), one of the main reasons for civil wars is ethnic tensions. The reality is that whatever the reason for conflicts and civil wars, they trigger situations that result in vast numbers of people being forced to flee their homelands due to humanitarian and security concerns.

Recently, studies that have linked refugee flows and immigration to the transnational spread of civil and interstate war have increased in number (Koslowski, 2000; Adelman, 2002; Fearon et al. 2003; Collier et al. 2004; Lischer, 2005; Freilich et al. 2006; Salehyan et al. 2006; Salehyan, 2008; Buhaug et al. 2008). Some of these writers focus on the consequences of migrants and refugees with respect to security issues in neighboring conflict zones. For instance, the prolonged conflict in the Democratic Republic of the Congo was initiated by the large wave of migrants fleeing from violence and instability in Rwanda. Another example is how the refugees from Darfur have destabilized neighboring (Choi et al. 2013, p. 53). Lischer (2005), asserts the possibility that refugees and the lack of humanitarian resources may affect the internal security of host countries and attract terrorist attacks. In fact, by using time-series analysis of 154 countries over the years 1970-2007, Choi & Salehyan (2013) support this idea. Other studies document that there is a relationship between forced migrants arriving in Europe and the risk of

terrorism in the EU (Guild, 2003). For instance, according to the Terrorism Act of 2000, Muslim refugees in Britain are increasingly being targeted as potential terrorist threats.

European countries are the most preferred destinations for immigrants and refugees who desire a safer and better life. Some countries, such as Turkey and Northern African countries, are seen as transit routes (Toprak, 2020, pp. 552-554). However, when refugees arrive in these countries, either as a transit route or as final destination, they influence social, cultural, and economic situations. Moreover, as a result of the unexpected influx of migrants, various changes to border security policies are often enacted. European states' legislative and policy responses to the refugee crises are primarily undertaken to prevent the possibility of terrorist networks taking advantage of immigration systems (Brouwer, 2002; Givens et al. 2008). While some researchers have started to work particularly on the securitization of migration in Europe (Jessen-Petersen, 1994; Brouwer, 2002; Givens et al. 2008), others take identity perspective into consideration, and argue that mass migration results in increasing the identity concerns in Europe (Castles, 2010). For instance, factors such as language, culture, and religion have created some concerns and raised tensions between host communities and Syrian refugees (Zyck et al. 2014, p. 7).

Despite the many studies related to security concerns, refugees, and mass migration, and especially related to short and long-term conflicts, fewer studies investigate the economic burden and social instability they create in conflict-affected countries. Abadie & Gardeazabal (2003, p. 113), found that after the start of terrorism in the Basque Country in the late 1960s, per capita GDP declined about 10 percent relative to a synthetic control region without terrorism. Another example is how violence affected inflation and the prices in Ireland during the years of conflict (Besley et al. 2012). During the Syrian conflict and the associated refugee crises, the refugee influx has major economic and social influences on the countries hosting the greatest number of refugees, such as Jordan and Turkey. Economically, this influx caused issues, such as increased housing costs, decreased wages due to the hiring of the people in need below the market rate, and increased unemployment among the citizens of the host countries since businesses illegally hired Syrian refugees (Zyck et al. 2014, p. 7).

Building partnerships for disaster recovery and post-conflict situations is one of the most effective ways to alleviate some of the issues mentioned in the previous paragraphs. Although the forms of partnerships can be different, *multi-organizational partnerships* (MOPs) and *multi-stakeholder initiatives* (MSIs) are the two most common. Lowndes and Skelcher (1998), define multi-organizational partnerships as including government, business, and community, as well as not-for-profit agencies. Some researchers use the term *multi-agency* for the same concept and focus on multi-agency disaster response and recovery for humanitarian crises. The role of multi-agencies in response and recovery, and what kind of problems they face in their efforts to help victims and communities, are examined in the literature (Prizzia, 2008; Janssen et al. 2010; Izumi et al. 2015; Chandra et al. 2016).

The main focus of this study is the multi-stakeholder initiative type partnerships. Through the help of multi-stakeholder initiatives, "NGOs, multilateral and other organizations encourage companies to participate in schemes that set social and environmental standards, monitor compliance, promote social and environmental reporting and auditing, certify good practice, and encourage stakeholder dialogue and *social learning* (Utting, 2002, p. 61). It is also expected that NGOs, multilateral and other organizations will advance the corporate social responsibility (CSR) concept. These partnerships can be perceived as an "interactive relation between different actors for sharing knowledge and expertise to address pressing issues of conflicts and refugee crises and migration (Zadek et al. 2006). In such partnerships, each stakeholder defends its

specific interests and uses its strategic and bargaining capacity. Therefore, the participation of all stakeholders can be thought of as “a new form of legitimate action that forms part of a broader liberal model of building a coalition of interest groups” (Cheyins, 2011, p. 2).

All this literature shows us that there is an increasing interest in postwar recovery efforts to see whether these can contribute to decreasing the general instability or de-escalate more severe crises. While others have looked at the link between civil wars and refugee flow and insurgency, this study will focus mainly on recent partnerships and will suggest possible solutions for collaborative partnerships that the private sector especially can engage in.

2. Methodology

In order to achieve the goals of this paper, the required data were gathered as primary and secondary sources from online and printed documents. Qualitative data analysis was used to process the data for interpretation and presentation. Web sites were used as primary sources to gather some of the macro data that has been aggregated specific at a country or regional level and has been published as reports or papers. This type of data is typically produced by intergovernmental organizations, such as the UN or local and international NGOs, and is valuable as it is hard to find from other agencies

To complement the primary sources, books, journal articles, digital or printed documents from research centers, think tanks, academia, and private firms were used as secondary sources. While relatively little information focused specifically on the small-sized private sector, examples of large-scale and impactful private sector engagement as MSIs were identified and selected.

In this paper, primary and secondary data were used in identifying how the private sector contributed to tackling problems related to the conflict and post-conflict areas, and for emphasizing its role in collaboration with the other stakeholders. In this context, the Syrian refugee crisis was evaluated as a case study. The data were also used to shed light on the specific challenges that MSIs face within a multi-sectoral initiative within the scope of this case study.

This study develops into several sections. The first section gives an in-depth literature review related to civil wars, economic and social aspects of conflicts, securitization of migration, and the private sector’s role in conflict and post-conflict areas. The second section defines rational choice institutionalism, which requires more precise identification of the private sector’s current and potential roles and the added value provided by increased involvement with other actors in different forms of partnerships in conflict and post-conflict areas as a theoretical approach. The third section covers the definition and examples of multi-stakeholder initiatives and some criticisms directed at these partnerships. The Syrian refugee crisis is provided as a case study in the fourth section. This section provides several illustrative examples of private sector engagement related to the Syrian refugees. The last section sums up the main findings and presents recommendations.

3. Theoretical Framework

The theoretical basis of this paper originates from the theory of rational choice institutionalism. This theory has long been the leading paradigm in economics. In recent decades it has become more widely also used in other disciplines, such as sociology, political science, psychology, and international relations (Hogarth et al. 1987; Swedberg, 1990; Green et al. 1996). This study uses the rational choice institutionalism by leveraging its potential applicability for partnerships, particularly the ones in the form of MSIs, that

provide an agenda or a plan in which various partners collaborate on a voluntary basis to solve cross-border issues such as global warming, sustainable use of natural resources, poverty, migration, and human trafficking. Since the 1980s, these issues have become major concerns for the states that required collaboration and cooperation in the form of transnational partnerships in order to be able to address them adequately. The size, scope, time frame, and purpose of transnational partnerships may vary from only two partners to multiple partners (Andonova et al. 2003, p. 23; Selsky et al. 2005, p. 853). Instead of a single actor's independent operations, these transnational partnerships have emerged to find alternative solutions to emerging problems (Keohane, 1984; Schäferhoff et al. 2009). Among these partnerships, MSIs can be regarded as new institutions in which the public sector, the private sector, and civil society take part in global politics, where specific norms and rules are important.

Although originally the theory of rational choice institutionalism focused on international cooperation between states (Keohane, 1984), it has later expanded its focus to partnerships with the assumption that the partnerships can increase their effectiveness if the level of institutionalization is improved by establishing a formal structure and information flow. Such institutions can reduce uncertainty and lower the transaction costs of performing the same activity without institutionalization, which also amplifies the effectiveness (Williamson, 1975; Hall et al. 1996, p. 943).

As one of the types of new institutionalism (Keohane, 1984), rational choice institutionalism has some features (Hall et al. 1996). It assumes that each actor has its own strategic intention and expectation related to its own preferences. By involving in these institutions and acting collaboratively, each can reach the best possible result and receive the maximum benefit. Each institution also has its own symbols, rules, and moral templates (Hall et al. 1996, p. 947), and they offer their own rules, responsibilities, and skills necessary to confront specific social, economic, and environmental problems (Adelman et al. 1997). For instance, governments by regulating, businesses by creating wealth, and civil societies by bringing in the values can become more effective than each contributing alone. Additionally, the actors' behaviors are reformed and their impacts are strengthened when they integrate into an institution (Scott, 1995, p. 43).

Rational choice theory is perceived as particularly important to comprehend the effectiveness of partnerships. Some scholars have emphasized the effectiveness of these partnerships as a major source of their legitimacy (Bäckstrand, 2006, p. 291; Schäferhoff et al. 2009, p. 452; Szulecki et al. 2011, p. 714), while others have suggested the level of institutionalization to explain why partnerships vary in their effectiveness (Ruggie, 2003, p. 301; Biermann et al. 2007; Schäferhoff et al. 2009). As will be analyzed in the following sections, the multi-stakeholder, as opposed to bilateral partnerships, partnerships can be more effective if they are constructed under the common shared rules and norms. Furthermore, partnerships or collaborations with codes of conduct and a high level of institutionalization are also more effective.

As the parts of these partnerships, the companies aim to engage in MISs can also be explained by the rational choice approach. The private sector treats choices as instrumental in achieving their private goals. The companies (for-profit organizations) partnering with the other actors in the MSIs can lower their costs and enjoy legitimacy in society and international markets since the main goal of these companies is not just to survive, but to succeed economically while gaining legitimacy at the same time.

This study uses the rational choice institutionalism for analyzing partnerships and the role of the private sector, particularly the ones in the form of MSIs, which provide help in the Syrian refugee crisis.

4. The Private Sector as an Actor in Multisector Model of Governance

Although companies face fewer formal government restrictions since the 1980s, they do, at the same time, face an increasingly aware and empowered global civil society that endeavors hold them responsible and transparent. As a result, private-sector actors have been compelled to be *socially responsible* to improve their social and long-term economic performance by dealing more cooperatively and creatively with their external stakeholders. Companies not moving in this direction are increasingly subject to criticism from advocacy campaigns, shareholder activism, consumer boycotts, and ombudsman initiatives locally and internationally (Utting, 2002, pp. 82-91; Macdonald, 2013, pp. 128-129). Therefore, TNCs and MSEs are now perceived as contributors within a multisector model of governance together with governments, intergovernmental organizations, international organizations, and NGOs.

Previously, engaging the private sector was taken into consideration in a limited framework, such as in multi-track diplomacy (Diamond et al. 1996); however, recently it has begun to play a more significant role as an innovative partner. Especially since the beginning of the twenty-first century, and with the rise of the global media and corporate social responsibility, the role of the private sector has been attracting more attention. Therefore, it has become more difficult for companies to stay neutral. In addition, recent calls for alternative approaches to business come not only from a global civil society sector but also from a small part of the business sector itself. Furthermore, assisted by the rise in alternative dispute resolution processes, companies are increasingly trying to manage conflicts using processes such as mediation, regulatory negotiation, dialogue, and arbitration, and by creating commissions and committees focused on these particular issues.

The private sector can influence conflicts and problems, both positively and negatively. In societies with deep religious or ethnic conflicts, companies may worsen inequalities, intensify divisions, and cause conflicts as a result of their actions (Macdonald, 2013, p. 128). At the same time, companies can profit from conflicts and wars by selling their products, as exemplified by the defense and arms industries. For instance, in Jordan, the Syrian refugee crisis has become an advantage for some businesses, which provided services in the Za'atari Camp including leasing water rights, renting offices and accommodation, and selling food, pharmaceuticals, medical supplies, temporary shelters (tents and caravans) and construction materials to aid agencies (Zyck et al. 2014, p. 7). However, a high percentage of companies prefer to avoid conflict, as it destroys economies, intensifies poverty and inequality, and hampers growth in the long run (Kanbur, 2007, pp. 2-7). In addition, conflicts affect companies and their employees' working conditions negatively, as they are exposed to the risk of violence and destruction of property. Moreover, a great number of companies, as well as the economy, are negatively influenced, as other companies are reluctant to invest in conflictual areas (Mueller, 2013).

Business communities prefer to focus more on reducing, resolving, or preventing conflicts and problems rather than on waging conflict. The private sector supports peace and development by engaging in various partnerships with other actors through multi-stakeholder or multi-sectoral partnerships, which are described in the next sections.

5. Multi-Stakeholder and Multi-Sectoral Partnerships as New Ways of Cooperation

Multi-stakeholder initiatives and multi-sectoral partnerships are new ways of working together with various actors to address problems related to issues such as poverty, human rights, and the environment. In particular, the private sector has preferred

to cooperate with civil society organizations to create partnerships and set standards regarding these issues. These partnerships have been discussed in the framework of various concepts, as outlined in detail in Bäckstrand (2006), Cheyns (2011), and Zadek & Radovich, (2006).

Multi-stakeholdership as an initiative and partnership was first discussed at the United Nations Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro in 1992. At the summit, non-state actors were asked to be more inclusive and responsive, especially minorities such as women and indigenous people, and as a solution to the participation gap in global environmental governance (Bäckstrand, 2006, p. 294). However, after ten years--by the time the World Summit on Sustainable Development (WSSD) was held in 2002 in Johannesburg, more networks and cooperation were established by actors from civil society, government, and the private sector. These partnerships resulted in the recognition of multi-stakeholdership as a new form of global governance and helped disseminate local and international norms. Through the help of MSIs, “NGOs, multilateral, and other organizations encourage companies to participate in schemes that set social and environmental standards, monitor compliance, promote social and environmental reporting and auditing, certify good practice, and encourage stakeholder dialogue and *social learning* (Utting, 2002, p. 61). These partnerships create a synergy between different organizational actors for sharing knowledge and expertise among stakeholder (Zadek et al. 2006, pp. 345-367). The participation of all stakeholders is seen as “a new form of legitimate action that forms part of a broader liberal model of building a coalition of interest groups” (Cheyns, 2011, p. 2).

The private sector, especially those interested in human rights, environmental sustainability, and corporate social responsibility, work particularly with NGOs, which have gained more recognition in developing tools for conflict management and risk assessment, in multi-stakeholder partnerships. NGOs support the internalization of global norms within societies as a part of their identity and to affect the determination of interests. They can also influence governments to make amendments or re-establish their policies. As Campbell (2002, p. 20) argues, NGOs can help to establish criteria for corporate involvement and help in the benchmarking of standards that could apply to sector-specific companies. NGOs play these roles through research on corporate activities in conflict zones and by investigating corporate efforts to prevent conflict. NGOs also act as a bridge between government and the private sector to ensure that both are upholding their public responsibilities. Therefore, NGOs are preferable partners for the private sector in MSIs.

The rationale behind why companies may be willing to engage in MSIs can be unique to each company and may depend on the willingness and necessity. The theory of rational choice institutionalism can explain the actors’ purpose of obeying rules constructed within the MSIs or the actors’ reason to participate in MSIs. The actors obey the norms because they fear punishment and sanctions from social media or local and national platforms. There is no doubt that partnerships within and across sectors have been accelerated to a great extent by developments in technologies and the pluralization of governance at the global level (Keck et al. 1998). These mechanisms allow stakeholders to be heard and to function within a plurality of norms and rules. In practice, companies may consider one of the below:

- *Obtaining positive legitimacy*: Companies have recently acknowledged that their capacity to live in a more stable and peaceful environment is linked to their relations and partnerships with other actors in society. This kind of partnership marks a critical step in legitimizing a company in the community. To reduce or eliminate the pressure that may result from the media, governments, inter-governmental

organizations, and other civil society actors, companies want to expand their social roles in global governance. In particular, working with NGOs, which some are mainly service providers and of which some are advocacy-based (Lambell et al. 2008), is more advantageous for the companies. The reason is that, although companies have sources to support some campaigns or to provide financial help by means of their own tools, working with the other actors helps legitimize their work in society and makes them more visible on social media.

- *Using the resources efficiently and eliminating the existence of asymmetric information:* Although companies generally have enough financial capacities, they may not provide the information and know-how that NGOs tend to have at hand. Because these organizations are active mainly at the local and national levels and have more interaction with the other actors that the companies cannot easily reach. NGOs, on the other hand, are willing to develop and realize social, economic, and cultural projects locally and internationally, but they do not, however, generally have the measures and resources to carry out these projects efficiently in a sustainable way. In this respect, the cooperation of NGOs with the business world is crucial for reaching the main aims. Therefore, it is better for both parties to mutually exchange the resources they have. As Utting (2002, p. 86) suggests, it is a win-win process for both parties, as “corporate social and environmental responsibility . . . [make] good business sense by boosting a firm’s competitive advantage, creating new markets, and, in some instances, even reducing costs” by eliminating the existence of asymmetric information and transaction fees.

- *Supporting and disseminating norms:* In recent years, norms have been interpreted from a theoretical and empirical point of view, as have social facts, such as identity, interests, language, social interaction, and intersubjective meaning (Jepperson, et al. 1996; Finnemore et al. 1998). Norms, which constitute a basis for the inter-subjective approach (Guzzini, 2000), are of great importance to anyone who wishes to understand politics that incorporate meaningful action and normative questions (Zehfuss, 2002). Even though international and regional norms are important steps toward standardizing the attitudes of states and non-state actors, since the 1980s, local norms have begun to interlace with international norms. Moreover, international norms often influence and/or develop internal structures and social norms at the domestic level (Finnemore et al. 1998). Included in this transformation, the private sector has assimilated these norms to change other actors and parts of society at the national and international levels. Creating partnerships has become important in terms of helping local and international companies/corporations and NGOs act together to support national and international norms with respect to transparency, participation, and accountability, which are among the main principles of governance. Corporate action--rather than acting individually--is now a more effective way of disseminating norms both at the local and international levels.

In summary, the expansion of the strategic cooperation between actors and businesses can facilitate better exchange of information, knowledge, and experience and enhance the allocation of resources. This kind of a strategic alliance will be advantageous for parties in their attempts to realize their own action plans, and will also create a new way of thinking and acting by integrating the social, political, and economic life of the globalized world. Although there are not enough case studies for this kind of collaboration, there are positive examples available that have been implemented in conflict areas in different parts of the world.

6. Examples of MSIs in the Global Arena and Some Criticisms Directed at These Partnerships

There are partnerships that the private sector has engaged in to provide support in different situations. Therefore, before presenting examples of partnerships providing support for the Syrian refugees, these will be discussed briefly.

The private sector and non-profit organizations both have increasing roles in disaster-relief activities, and there are various ways of relationships and interactions that the private sector embodies with the agencies and actors. The private sector engages in disaster-recovery situations in various ways, such as direct donation, building public-private partnerships, or collaborating with other actors. These efforts can create innovative solutions and promote the use of technology, help communities manage incoming funds, and support federal aid. In such situations, insurance companies and NGOs play a direct role by providing housing support, health services, and financial counseling (Chandra et al. 2016, pp. 2-3). The private sector's involvement in disasters demonstrates the importance of collaboration with the other actors.

In other cases, the private sector, including mining and extractive industries and NGOs, have started to work on new projects for specific conflict-affected and fragile states, such as Bangladesh, Ethiopia, Mali, Pakistan, and Palestine (Brown et al. 2016). In the industry sector, the Fair Labor Association, the Global Network Initiative², and Electronics Industry Citizenship Coalition (2012) (EICC); in human rights, the End Human Trafficking Now! Campaign ("End Human Trafficking Now!" Web Page), and Institute for Human Rights in Business (Institute for Human Rights in Business Web Page) are all examples of sector-specific MSIs and partnerships. Likewise, the Clean Development Mechanism³ and WSDD partnerships are examples of initiatives and partnerships focused on environmental and sustainable development. On the other hand, Kimberly Process Diamonds (Kimberly Process (Diamonds) Web Page), the Ethical Trading Initiative (Ethical Trading Initiative Web Page), the Roundtable on Sustainable Palm Oil (Roundtable on Sustainable Palm Oil Web Page), Madison Dialogue (Gold, Diamonds) (Madison Dialogue (Gold, Diamonds) Web Page), and Better Cotton Initiative (Better Cotton Initiative Web Page) are examples in the trade sector. The International Confederation of Private Employment Agencies (International Confederation of Private Employment Agencies Web Page) (CIETT), the Business Social Compliance Initiative (BSCI)⁴, the Fair Labor Association⁵, and the International Cocoa Initiative⁶ work as initiatives to deal with labor problems.

Although MSIs promise mainly decentralized flexible structures and varied expertise, these partnerships are also the result of a response to growing criticism⁷. They have been criticized for lack of accountability (Keohane et al. 2003), monitoring mechanisms, and transparency. The main reason for these critics is based on unclear guidelines and a lack of mandatory reporting requirements (Bäckstrand, 2006). Another

---

² For the analysis of two industry-specific MSIs see; Baumann-Pauly, et al. 2017.

³ For more information about Clean Development Mechanism see; Streck, 2004.

⁴ BSCI embraces over 600 companies that utilize BSCI's common Code of Conduct, which prohibits child and forced labor (The Business Social Compliance Initiative Web Page).

⁵ The Fair Labor Association (FLA) is an effort by companies, colleges, universities, and civil society organizations to improve working conditions in supply chain factories (Fair Labor Association Web Page).

⁶ The International Cocoa Initiative (ICI) is a partnership of companies, labor unions, and NGOs that work to prevent child and forced labor in the West African cocoa supply chain through programmatic activities such as sensitization, training, and other community-level micro-projects, with a particular focus on education (International Cocoa Initiative Web Page).

⁷ A special issue of the journal "Agriculture and Human Values" edited by Emmanuelle Cheyngs and Lone Riisgaard (2014) discusses the main paradoxes of MSIs.

criticism is made regarding the asymmetric balance of power as a result of unequal resources among stakeholders (Fransen et al. 2007). As a result of these power differences, local and relatively smaller communities and partners, in particular, can be excluded both from the decision-making process and from negotiations as well.

MSIs are not independent of national and local contexts. As such, they may adversely affect local power inequalities by interacting within local political and economic structures. They are often controlled by powerful actors embedded in the hierarchy of the local power structures. The result is often reinforcement of existing power inequalities at the local level.

Although partnerships are essential, and sometimes they are at the center of critiques, one should acknowledge that they are not easy to form either. The main challenge for partnerships is “managing the interaction of different modes of governments, which at some points will generate competition and other points collaboration” (Lowndes et al. 1998). According to Zyck and Armstrong (2014), there are other examples of institutional and procedural barriers. For instance, humanitarian agencies do not appear to be ready to engage with the business community: businesses attempting to collaborate with aid agencies note that decisions are postponed and that decision-making authority is unclear. In many cases, businesses have found it difficult to know whom to approach and how to identify appropriate focal points in aid agencies (2014, p. 1).

While the businesses make efforts to raise their economic, social, and environmental impacts, these attempts are generally connected with short-term economic development or social integration projects. Moreover, most of these activities are organized in highly visible ways so that the firms can gather positive media attention in society. Therefore, more comprehensive forms of partnerships and collaborations aiming at creating long-term projects should emerge. In addition, if these companies have some experience in working with the other stakeholders in various disasters and conflict-related areas their impact can be more influential.

7. The Syrian Refugee Crisis and the Need to Provide Multidimensional and Multisectoral Help

The extensive refugee crises that took place after the Second World War, and spread across Europe, the Middle East, and Africa, had significant negative economic, cultural, and social impacts. Millions of people lived as refugees and migrants or had to displace internally. According to the UN data sources, in excess of 89.3 million people had to leave their homes due to wars, conflict, or persecution. However, this number reached record highs in 2021, and is still increasing (UNHCR, 2022, p. 2). The Middle East and North African (MENA) region, in particular, has been crippled by one of the worst humanitarian crises that began in Syria.

In March 2011, pro-democracy protests erupted against the Syrian government. Protesters demanded an end to the authoritarian practices of the Bashar al Assad regime. The use of force by the Syrian government to suppress demonstrations turned the uprising into a full-fledged civil war. As a result, the largest humanitarian crisis of the twenty-first century erupted. The civil war in Syria resulted in millions displaced to neighboring countries seeking security. More than 6.8 million Syrians have fled to a total of 129 countries, primarily Turkey, Iraq, Egypt, Lebanon and Jordan. There are more than two million Syrians in Egypt, Iraq, Jordan (673,000), and Lebanon (840,900); 3.7 million registered in Turkey; and more than 29,000 Syrian refugees registered in North Africa by the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (UNHCR, 2016; UNHCR, 2022, p. 17).

Refugees perceived Greece, Italy, and the Balkan countries as a transit route to Northern and Western Europe. Greece has been the most seriously affected country in the transit route so far. After a record of 1,032,408 in 2015, the number of refugees using the Mediterranean Sea decreased to 123,318 in 2021. In 2015, when the highest number of refugees was detected, nearly half of these people were Syrian refugees (Clayton et al. 2015).

The capacity of the islands to host this number of refugees was inadequate, and the islands' resources were severely strained. As a result, the situation that the newcomers faced was disastrous in that most of them were exposed not only to harsh conditions, but also to threats from smugglers, human traffickers, and criminal networks. Women and children were the most vulnerable, and were, often subjected to sexual violence, child labor, and physical and mental trauma (International Rescue Committee Web Page). Therefore, there was an urgent need to provide help for refugees in improving health, education, and working conditions through multidimensional and multisectoral partnerships.

8. The Private Sector Engagement in the Syrian Refugee Crisis

During the initial period of the Syrian refugee crisis, international organizations and non-governmental organizations such as the UNHCR, International Rescue Community, Doctors Without Borders, and International Alert--provided relief to Syrian refugees and migrants by means of campaigns and different projects. However, the private sector was not very influential in getting involved in large-scale initiatives. For instance, the short-lived Special Mediterranean Initiative, from June to December 2015, was built as an initiative consisting of a number of coordinated actions in southern Europe and the western Balkans, North Africa, the Middle East, the East, and the Horn of Africa, and West Africa. The overall objective of the initiative was to augment UNHCR's operations by capacity building and advocacy in response and protection in countries of asylum. Key partners in Europe included the European Commission, the European Asylum Support Office (EASO), Frontex, IOM, NGOs with an EU-wide remit in advocacy and public information, as well as national and international organizations (e.g., national Red Crosses/Red Crescent Societies, the Norwegian Refugee Council and Save the Children) (The Special Mediterranean Initiative Web Page).

In 2014 local companies and MNCs began working with governments, IGOs, and NGOs to ease the effects of massive refugee inflows. There were different kinds of partnerships created to help the Syrian refugees needing humanitarian help. Although direct financial help is easier⁸, private sector companies can construct bilateral partnerships with NGOs or IGOs, or take part in MSIs with NGOs and IGOs to tackle specific problems that may require more than just financial help.

The number of bilateral partnerships in which the private sector engages has been increasing. For instance, the Oxfam-UNICEF partnership and the NGO-IGO partnership reached out to more than 46,000 people (70 percent Syrian refugees and 30 percent Jordanians) in Jordan. They provided more than 85,000 people in Lebanon with clean drinking water, cash, relief supplies, and sanitation. They also helped families with information about their legal rights, and connected them to services such as legal aid (OXFAM; UNICEF). An IGO-private sector partnership, the IKEA Foundation, in partnership with the UNHCR, has provided thousands of refugees with shelter, care, education, energy, and host communities in Asia, Africa, and the Middle East (UNHCR).

---

⁸ To reach a list of direct and indirect support from big business that has begun handing over millions of dollars to help refugees see CNN Money, 2015.

In 2016, Microsoft, in a business-NGO partnership, donated more than \$20 million in grants and computer programs to twelve nonprofit associations. Through its philanthropic associations, Microsoft has been supporting the training of refugees in Turkey, Lebanon, Greece, and Jordan. Through its collaboration with NetHope, Microsoft has conveyed network administrations to Syrian refugees in Jordan, Turkey, and Lebanon. These centers offer refugees technology skills for them to succeed in new countries and areas (Mspoweruser; Microsoft). As the leading mobile operator in the Middle East and Africa, Zain⁹ and its key partners, Ericsson and REFUNITE¹⁰, worked together to demonstrate the positive impact of technology to help relieve humanitarian challenges resulting from the refugee crisis. They promoted the use of mobile technologies as a force for “positive change, particularly in the developing world, where such technologies are regarded as a means to develop everyday life, provide life-saving services, and serve as an enabler of empowerment for individuals who are economically or socially marginalized” (Zain Group Report, 2015).

There are some country cases on specific forms of humanitarian-private sector engagement. For instance, Zyck and Armstrong examined (2014, p. 1) the humanitarian-private sector engagement in Jordan during the ongoing Syrian refugee crisis. In the Jordan case, a collaboration between the humanitarian and private sectors presented a wide variety of relationships. The private sector firms have helped the refugees by taking part as donors of humanitarian operations. They have also provided services and goods to aid agencies as logistics, as well as partnerships with banks to transfer cash and food vouchers to refugee households.

In another notable example, Airbnb started a movement called Open Home in 2017 to solve the housing problem of natural disaster victims, and the movement was transformed into a non-profit organization Airbnb.org in 2018. Airbnb.org, which cooperates with organizations like the International Rescue Committee (IRC), SINGA, and Solidarity Now started to solve the housing problems of not only natural disaster victims but also refugees and carried out projects to solve the housing problems of Syrian refugees in Romania with the International Organization for Migration in 2019. The private sector also provided services to aid agencies such as WFP, UNHCR, Save the Children, Islamic Relief, and Human Relief Foundation. In some situations, businesses provided technical assistance to aid agencies to advance the quality of their services. Finally, with the help of cash transfer programs, they helped quicker the development of refugee-owned businesses mostly inside the camps.

The number of attempts to create MSIs working specifically with Syrian refugees is not very high. Business Action Pledge in Response to the Refugee Crisis is a special case. The UN Global Compact Business for Peace platform has embarked on a project to promote and inspire private sector engagement in humanitarian action. In September 2015, the UN Global Compact, in partnership with The UN Refugee Agency (UNHCR), launched a Business Action Pledge in Response to Refugee Crises to encourage the private sector to support existing efforts and provide solutions to the widespread societal disruption. The Pledge calls on companies with operations or supply chains in countries that are producing, transiting, and receiving refugees to determine how to support, based on their own assets and capabilities. Companies can demonstrate leadership by taking action as an individual company or in partnership with others (United Nations Global Compact Web Page).

---

⁹ Zain is a leading telecommunications operator across the Middle East and Africa providing mobile voice and data services to over 44.3 million active customers as of December 31, 2014 (Zain).

¹⁰ REFUNITE is a non-profit organization with the mission of reconnecting families separated by war, conflict, natural disasters, or other circumstances (REFUNITE).

Summary, Conclusions, and Recommendations

This paper showed in order to decrease the short- and long-term negative social, economic, and security impacts of refugees, the efforts should focus on sending not only direct humanitarian help but also on creating partnerships, mainly multi-stakeholder initiatives (MSIs), to provide safe and secure environments for both local people and refugees. In this sense, when actors from the private sector and other sectors come together, they should consider the real need to organize humanitarian actions.

This paper showed that one of the reasons why companies engage in MSIs is to obtain positive legitimacy, besides raising their economic, social, and environmental impacts. Therefore, their attempts are generally connected with short-term economic development or social integration projects, while these activities are organized in highly visible ways so that the firms can gather positive media attention in society.

The analysis presented in this paper suggested that the private sector prefers to work particularly with NGOs in MSI partnerships in developing tools for conflict management and risk assessment. NGOs can act as a bridge between the government and the private sector, to ensure that both are upholding their public responsibilities. Therefore, NGOs are preferable partners for the private sector in MSIs.

Although MSIs formed by the private sector and with other actors have been proven to be instrumental in addressing humanitarian crises, they have been criticized for lack of accountability, monitoring mechanisms, and transparency. The main reason for these critics is based on unclear guidelines and a lack of mandatory reporting requirements. MSIs have also been criticized for the possibility of reinforcing existing power inequalities at the local level in some cases.

In order to increase the efficiency and the impact of MSIs in humanitarian crises, the private sector and its partners should concentrate not only on short-term measures but on the long-term ones as well. Focusing on long-term development-related policies and reforms may create more impacts at national and local levels. These efforts aiming to help refugees should be planned very prudently by taking all aspects into consideration.

Finally, based on the analyses and the experience gained in different disasters and humanitarian crises, some recommendations can be offered to alleviate the critiques, overcome barriers and increase the effectiveness of MSIs. For instance, each partnership should involve local partners to have credible impacts, as the humanitarian organizations and the private sector need the know-how coming from the local communities. Furthermore, each partner should define planned outcomes and benefits, establish measurable outcomes, and have well-defined objectives. In order to share such goals, there should be an active platform where stakeholders from various sectors can discover options for information sharing and express their will to cooperate in what particular area of their expertise. Finally, there should be a robust monitoring mechanism for the action of the MSIs that will satisfy all actors and the community in general.

REFERENCES

- ABADIE, A. - J. GARDEAZABAL (2003). "The Economic Costs of Conflict: A Case Study of the Basque Country". *The American Economic Review*. XCIII/1: 113-132.
- ADELMAN, H. (2002). "Refugees and Border Security Post-September 11". *Refuge: Canada's Journal on Refugees*. XX/44: 5-14.

- ADELMAN, I. - C. T. MORRIS (1997). "Development History and Its Implications for Development Theory". *World Development*. XXV/6: 831-840.
- ANDONOVA, L. B. - M. A. LEVY (2003). "Franchising Global Governance: Making Sense of the Johannesburg Type II Partnerships". *Yearbook of International Cooperation on Environment and Development*. IV: 19-31.
- BÄCKSTRAND, K. (2006). "Multi-Stakeholder Partnerships for Sustainable Development: Rethinking Legitimacy, Accountability and Effectiveness". *Environmental Policy and Governance*. XVI/5: 290-306.
- BAKER, G. - D. CHANDLER (2007). "Introduction: Global Civil Society and the Future of World Politics". *Global Civil Society: Contested Futures*. London: Routledge.
- BAUMANN-PAULY, D. et al. (2017). "Industry-Specific Multi-Stakeholder Initiatives That Govern Corporate Human Rights Standards: Legitimacy Assessments of the Fair Labor Association and the Global Network Initiative". *Journal of Business Ethics*. CXLIII/4: 771-787.
- BESLEY, T. - H. MUELLER (2012). "Estimating the Peace Dividend: The Impact of Violence on House Prices in Northern Ireland". *The American Economic Review*. CII/2: 810-833.
- BLATTMAN, C. - E. MIGUEL (2010). "Civil War". *Journal of Economic Literature*. XLVIII/1: 3-57.
- BROUWER, E. (2002). "Immigration, Asylum and Terrorism: A Changing Dynamic Legal and Practical Developments in the EU in Response to the Terrorist Attacks of 11.09". *European Journal of Migration and Law*. IV/4: 399-424.
- BROWN, S. et al. (2016). *Rethinking Canadian Aid*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- BUHAUG, H. - K. S. GLEDITSCH (2008). "Contagion or Confusion? Why Conflicts Cluster in Space". *International Studies Quarterly*. LII/2: 215-233.
- CASTLES, S. (2010). "Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective". *Journal of Ethnic and Migration Studies*. XXXVI/10: 1565-1586.
- CHEYNS, E. (2011). "Multi-Stakeholder Initiatives for Sustainable Agriculture: Limits of the 'Inclusiveness' Paradigm". (eds. P. Stefano, G. Peter, V. Jakob). *Governing through Standards: Origins, Drivers and Limitations*. London: Palgrave.
- CHEYNS, E. - L. RIISGARD (2014). "Introduction to the Symposium: The Exercise of Power through Multi-Stakeholder Initiatives for Sustainable Agriculture and Its Inclusion and Exclusion Outcomes". *Agriculture and Human Values*. XXXI/3: 409-423.
- CHOI, S. W. - I. SALEHYAN (2013). "No Good Deed Goes Unpunished: Refugees, Humanitarian Aid, and Terrorism". *Conflict Management and Peace Science*. XXX/1: 53-75.
- COLLIER, P. - A. HOEFFLER (2000). *Greed and Grievance in Civil War*. The World Bank Development Research Group. No. 2355. Washington DC: The World Bank.
- COLLIER, P. - A. HOEFFLER (2004). "Greed and Grievance in Civil War". *Oxford Economic Papers*. LVI/4: 563-595.
- COLLIER, P. et al. (2003). *Breaking the Conflict Trap: Civil War and Development Policy*. World Bank. Washington DC: World Bank and Oxford University Press.

- DIAMOND, L. - J. W. MCDONALD (1996). *Multi-Track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*. West Hartford: Kumarian Press.
- FEARON, J. D. (2005). "Primary Commodity Exports and Civil War". *Journal of Conflict Resolution*. XLIX/4: 483-507.
- FEARON, J. D. - D. D. LAITIN (2003). "Ethnicity, Insurgency, and Civil War". *American Political Science Review*. XCVII/1: 75-90.
- FINNEMORE, M. - K. SIKKINK (1998). "International Norm Dynamics and Political Change". *International Organization*. LII/4: 887-917.
- FRANSEN, L. W. - A. KOLK (2007). "Global Rule-Setting for Business: A Critical Analysis of Multi-Stakeholder Standards". *Organization*. XIV/5: 667-684.
- FREILICH, J. D. et al. (2006). "Immigration, Security, and Civil Liberties Post 9/11: A Comparison of American, Australian and Canadian Legislative and Policy Changes". (eds. J. D. Freilich, R. T. Guerette). *Migration, Culture Conflict, Crime, and Terrorism*. Aldershot: Ashgate: 49-70.
- GIVENS, T. et al. (2008). *Immigration Policy and Security: US, European, and Commonwealth Perspectives*. London: Routledge.
- GREEN, D. P. - I. SHAPIRO (1996). *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*. New Haven: Yale University Press.
- GUZZINI, S. (2000). "A Reconstruction of Constructivism in International Relations". *European Journal of International Relations*. VI/2: 147-182.
- HALL, P. A. - R. C. TAYLOR (1996). "Political Science and the Three New Institutionalisms". *Political Studies*. XLIV/5: 936-957.
- HOGARTH, R. M. - M. W. REDER (1987). *Rational Choice: The Contrast Between Economics and Psychology*. Chicago: University of Chicago Press.
- IZUMI, T. - R. SHAW (2015). "A New Approach of Disaster Management in Bangladesh: Private Sector Involvement". *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy*. V/4: 425-445.
- JANSSEN, M. et al. (2010). "Advances in Multi-Agency Disaster Management: Key Elements in Disaster Research". *Information Systems Frontiers*. XII/1: 1-7.
- JEPPEPERSON, R. L. et al. (1996). "Norms, Identity, and Culture in National Security". (ed. P. J. Katzenstein). *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press.
- JESSEN-PETERSEN, S. (1994). "International Migration and Security: A Pragmatic Response". (ed. K. A. Hamilton). *Migration and the New Europe*. Washington: The Center for Strategic and International Studies: 1-11.
- KANBUR, R. (2007). *Poverty and Conflict: The Inequality Link*. New York: International Peace Academy.
- KECK, M. E. - K. SIKKINK (1998). *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- KEEN, D. (2008). *Complex Emergencies*. Cambridge: Polity Press.
- KEOHANE, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- KEOHANE, R. O. - J. J. NYE (2000). *Power and Interdependence*. New York: Longman.

- KEOHANE, R. O. - J. J. NYE (2003). "Redefining Accountability for Global Governance". *Governance in a Global Economy: Political Authority in Transition*. (eds. M. Kahler, D. A. Lake). Princeton: Princeton University Press.
- KOSLOWSKI, R. (2000). *Migrants and Citizens: Demographic Change in the European State System*. Ithaca: Cornell University Press.
- LAMBELL, R. et al. (2008). "NGOs and International Business Research: Progress, Prospects and Problems". *International Journal of Management Reviews*. X/1: 75-92.
- LISCHER, S. K. (2005). *Dangerous Sanctuaries: Refugee Camps, Civil War, and the Dilemmas of Humanitarian Aid*. Ithaca: Cornell University Press.
- LOWNDES, V. - C. SKELCHER (1998). "The Dynamics of Multi-Organizational Partnerships: An Analysis of Changing Modes of Governance". *Public Administration*. LXXVI/2: 313-333.
- LUJALA, P. et al. (2005). "A Diamond Curse?: "Civil War"". *Journal of Conflict Resolution*. XLIX/4: 538-562.
- MACDONALD, S. (2013). "Peacebuilding and the Private Sector". *Integrated Peacebuilding: Innovative Approaches to Transforming Conflict*. (ed. C. Zelizer). Boulder: Westview Press: 127-150.
- MUELLER, H. (2013). *The Economic Costs of Conflict*. London: International Growth Centre.
- NYE, J. N. - D. WELCH (2011). *Understanding Global Conflict and Cooperation*. Boston: Pearson Longman.
- PRIZZIA, R. (2008). "The Role of Coordination in Disaster Management". *Disaster Management Handbook*. (ed. Pinkowski). Boca Raton: CRC Press: 75-100.
- RUGGIE, J. G. (2003). "The United Nations and Globalization: Patterns and Limits of Institutional". *Global Governance*. IX/3: 301-321.
- SALEHYAN, I. (2008). "The Externalities of Civil Strife: Refugees as a Source of International Conflict". *American Journal of Political Science*. LII/4: 787-801.
- SALEHYAN, I. - K. S. GLEDITSCH (2006). "Refugees and the Spread of Civil War". *International Organization*. LX/2: 335-366.
- SCHÄFERHOFF, M. et al. (2009). "Transnational Public-Private Partnerships in International Relations Making Sense of Concepts, Research Frameworks, and Results". *International Studies Review*. XI/3: 451-474.
- SCOTT, W. R. (1995). *Institutions and Organizations: Foundations for Organizational Science*. California: Sage.
- SELSKY, J. W. - B. PARKER (2005). "Cross-Sector Partnerships to Address Social Issues: Challenges to Theory and Practice". *Journal of Management*. XXXI/6: 849-873.
- STRECK, C. (2004). "New Partnerships in Global Environmental Policy: The Clean Development Mechanism". *Journal of Environment and Development*. XIII/3: 295-322.
- SWEDBERG, R. (1990). *Economics and Sociology: Redefining Their Boundaries: Conversations with Economists and Sociologists*. Princeton: Princeton University Press.
- SZULECKI, K. et al. (2011). "Explaining Variation in the Effectiveness of Transnational Energy Partnerships". *Governance*. XXIV/4: 713-736.

- TOPRAK, N. G. (2020). "Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Çerçevesinde Ege Denizi Üzerine Bir Değerlendirme". (eds. H. Çomak-B. Ş. Şeker-D. Ioannidis). *Ege Jeopolitiği* I: 544-554.
- WEISS, T. G. - L. GORDENKER (1996). *NGOs, the United Nations, and Global Governance*. Colorado: Lynee Rienner Publishers.
- WILLIAMSON, O. E. (1975). *Markets and Hierarchies*. New York: Free Press.
- ZADEK, S. - S. RADOVICH (2006). "Governing Collaborative Governance: Enhancing Development Outcomes by Improving Partnership Governance and Accountability". *Accountability and the Corporate Social Responsibility Initiative*: 345-367.
- ZEHFUSS, M. M. (2002). *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*. New York: Cambridge University Press.

Internet Resources

- Better Cotton Initiative Web Page. Accessed on: 22.08.2016.
<http://bettercotton.org>
- BIERMANN, F. C. et al. (2007). *Multi-Stakeholder Partnerships for Sustainable Development: Does the Promise Hold?*. Fondazione Eni Enrico Mattei. Accessed on: 28.08.2016
<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1744ENI%20Foundation.pdf>
- BÜYÜKTANIR, D. (2016). "Increasing Multi-Stakeholder Initiatives and Cooperation in the Private Sector: The Case of the Syrian Refugee Crises, Working Paper No. 2016/02". *Maastricht School of Management*. Accessed on: 28.06.2016.
<http://web2.msm.nl/RePEc/msm/wpaper/MSM-WP2016-2.1.pdf>
- CAMPBELL, A. (2002). *The Private Sector and Conflict Prevention Mainstreaming Risk Analysis and Conflict Impact Assessment Tools for Multinational Corporations*.
<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.188.7815&rep=rep1&type=pdf>
- CHANDRA, A. et al. (2016). *What Role Does the Private Sector Have in Supporting Disaster Recovery, and What Challenges Does It Face in Doing So?*. RAND Corporation. Accessed on: 28.10.2016.
https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/perspectives/PE100/PE187/RAND_PE187.pdf
- CLAYTON, J. - H. HOLLAND (2015). *Over One Million Sea Arrivals Reach Europe in 2015*. UNHCR. Accessed on: 28.07.2022.
<https://www.unhcr.org/news/latest/2015/12/5683d0b56/million-sea-arrivals-reach-europe-2015.html>
- CNN Money (2015). Accessed on: 22.08.2016.
<http://money.cnn.com/2015/09/11/news/refugee-crisis-corporate-donations/>
- "End Human Trafficking Now!" Web Page. Accessed on: 22.08.2016.
<http://www.endhumantraffickingnow.com>;
<http://www.microsoft.com/middleeast/humantrafficking/default.aspx>

Electronics Industry Citizenship Coalition (2012). Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.eicc.info>

Ethical Trading Initiative Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.ethicaltrade.org/about-eti>

Fair Labor Association Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.fairlabor.org/fla>

International Cocoa Initiative Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.cocoainitiative.org/en/about-us>

International Confederation of Private Employment Agencies Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.ciett.org>

International Rescue Committee Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<https://www.rescue.org/country/syria>

Institute for Economics and Peace (2015). *Global Peace Index 2015 Report*. Accessed on: 22.08.2016.

https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/06/Global-Peace-Index-Report-2015_0.pdf

Institute for Human Rights in Business Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.institutehrb.org>

Kimberly Process (Diamonds) Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

http://www.kimberleyprocess.com/home/index_en.html

Madison Dialogue (Gold, Diamonds) Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.madisondialogue.org>

Microsoft. Accessed on: 22.08.2016.

<https://www.microsoft.com/about/corporatecitizenship/pt-br/serving-communities/disaster-and-humanitarian-response/helping-together/>

Mspoweruser. Accessed on: 22.08.2016.

<http://mspoweruser.com/microsoft-ummarizes-its-work-to-date-to-assist-refugees-in-the-us/>

OXFAM. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.oxfam.org.uk/what-we-do/emergency-response/syria-crisis>

REFUNITE. Accessed on: 22.08.2016.

www.refunite.org

Roundtable on Sustainable Palm Oil Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.rspo.org>

The Business Social Compliance Initiative Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.bsci-intl.org>

The Special Mediterranean Initiative Web Page. Accessed on: 22.08.2016.

<https://data.unhcr.org/mediterranean/download.php?id=13>

UNHCR. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.unhcr.org/brighterlives>; <http://www.unhcr.org/ikea-foundation.html>

UNHCR (2016). *Global Forced Displacement Hits Record High*. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.unhcr.org/news/latest/2016/6/5763b65a4/global-forced-displacement-hits-record-high.html>

UNHCR (2022). *Global Trends: Forced Displacement 2021*. Accessed on: 28.07.2022.

<https://www.unhcr.org/62a9d1494/global-trends-report-2021>

UNICEF. Accessed on: 22.08.2016.

<http://www.unicef.org.uk/UNICEFs-Work/What-we-do/>

United Nations Global Compact Web Page (2016). *UN Official Home Page*. Accessed on: 22.08.2016.

https://business.un.org/pledge_refugee_crisis

UTTING, P. (2002). *Regulating Business via Multistakeholder Initiatives: A Preliminary Assessment*. UN Non-Governmental Liaison Service (NGLS) and UNRISD. Accessed on: 22.08.2016.

<https://cdn.unriscd.org/assets/library/publication-aux-pages/pdf-files/voluntary-approaches/uttngls.pdf>

Zain. Accessed on: 22.08.2016.

www.zain.com

Zain Group Report (2015). *Connecting Separated Families: Providing Hope Through Connectivity*. Accessed on: 22.08.2016.

https://www.zain.com/media/uploads/aboutzain/Connecting_Separated_Families_-_Zain_Thought_Leadership_Report_2015.pdf

ZYCK, S. A. - J. ARMSTRONG (2014). *Humanitarian Crises, Emergency Preparedness and Response: The Role of Business and the Private Sector: Jordan Case Study*. Accessed on: 22.08.2016.

<https://www.unocha.org/sites/unocha/files/JORDAN%20case%20study%20FINAL.pdf>

TÜRKİYE’NİN ENERJİ ÖBEĞİ OLMA STRATEJİSİNİN DOĞAL GAZ SEKTÖRÜ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Yalçın SARIKAYA**
Mustafa Kemal ÖZTOPAL***

ÖZ

Hidrokarbon kaynaklar bakımından zengin olmayan Türkiye’nin zengin kaynak coğrafyalar ile enerji müşterisi pazarlar arasındaki jeopolitik konumu, Türkiye için imkânlar sunmaktadır. Türk hükümetleri, bu gerçekten hareketle uzun bir süredir ülkeyi bir “enerji öbeği”ne çevirme hedefi açıklamaktadırlar. Bu yönde 1990’lardan itibaren atılan adımlar, 2000’li yıllarda yeni ve daha kapsamlı projelerle güçlendirilmiştir. Hidrokarbon kaynaklar içinde doğal gazın artan önemi, bu kaynak türüne yönelik talepteki yükselişten ileri gelmektedir. Türkiye’nin toplam enerji tüketiminde de Avrupa’nın enerji tüketiminde de son otuz yılda doğal gazın payında istikrarlı ve önemli artış olmuştur. Bu da ithalatçı tüm devletler için doğal gaz güvenliği meselesini öne çıkarmaktadır. Türkiye, jeopolitik konumundan kaynaklanan avantajını, bu ihtiyaç çerçevesinde somut çıktıya dönüştürmek üzere yeni boru hatlarının inşasında paydaş olmak, bu hatların bir kısmına ev sahipliği yapmak, yeni doğal gaz antlaşmaları akdetmek, depolama kapasitesini artırmak gibi yollara başvurmuştur. Bunlarda başarılı sonuçlar da elde etmiştir. Bu doğrultuda Azerbaycan ve Rusya Federasyonu ile yeni işbirliği imkânları temin etmiş, hem kendi arz güvenliği hem de transit bir ülke olarak Avrupa’nın arz güvenliği istikametinde olumlu sonuçlara ulaşmıştır. Ancak enerji öbeği olma stratejisi daha ileri ve büyük bir hedeftir. Çalışmada bu konudaki arka plan ve mevcut durum ortaya konulmakta, geleceğe dönük sınırlı bir çıkarıma ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğal gaz Sektörü, Enerji Güvenliği, TANAP, Enerji Öbeği

AN EVALUATION OF TURKEY’S STRATEGY FOR BEING AN ENERGY HUB FROM THE ASPECT OF NATURAL GAS SECTOR

ABSTRACT

Turkey may not rich in hydrocarbon resources; however, its geopolitical position offers it many opportunities. Hence, the Turkish government has decided to turn Turkey into an “energy hub” – which, isn’t a new idea. Since the 1990s, it has gotten itself involved with many comprehensive projects, including strengthening older ones. Natural gas in particular holds great importance because of the shear demand for it – especially over the past 30 years, both in Turkey and Europe. This brings the issue of natural gas security to the fore for all importing states. Turkey needs to transform its geopolitical advantage into concrete output. To achieve that, it has become a stakeholder in the construction of new pipelines, hosted some of these lines, signed new natural gas agreements, and boosted its storage capacity – all with successful results. In the same breath, this has opened up new cooperation opportunities with Azerbaijan and Russia when it comes to supply security, and using Europe as a transit corridor. Now, Turkey has its heart set on becoming an energy cluster. This study will examine all of that, and more.

Keywords: Natural Gas Sector, Energy Security, TANAP, Energy Hub

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 31.10.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* Bu çalışma Giresun Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenerek 25.06.2020 tarihinde tamamlanan “SOS-BAP-A-230218-74” numaralı ve “Türkiye’nin Enerji Öbeği Olma Stratejisi: Riskler ve Fırsatlar” başlıklı projeden türetilmiştir.

** Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, GİRESUN; ORCID: 0000-0002-4164-8028, E-posta: yalcinsarikaya@hotmail.com

*** Doktora öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, GİRESUN; ORCID: 0000-0002-0717-7859, E-posta: mustafaoztopal@gmail.com

Giriş

Enerji ve enerji güvenliği, uluslararası sistemdeki ağırlığı 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artan bir dış politika unsurudur. Bu eğilim, son otuz yılda daha da ivme kazanmıştır. Uluslararası ilişkilerde devletlerin dış politikalarını etkileyen faktörler arasında sıralanan neredeyse tüm başlıklar giderek enerji ile daha fazla irtibatlı hâle gelmektedir. Öte yandan, devlet dışı aktörler olarak ulusal veya çok uluslu enerji şirketlerinin etkinliği de ayrıca artmaktadır. Her ne kadar “yenilenebilir” başlığı altındaki enerji kaynaklarına, bunların üretim ve ilgi artmaktaysa da, hidrokarbon kaynakların toplam öneminde anlamlı bir gerileme yaşanmamıştır. Bununla birlikte 20. yüzyıl başında kömür ve müteakiben petrolün pay ve etkisi artmışken, 21. yüzyıla girildiğinde doğal gaz konusundaki küresel mücadele daha fazla öne çıkmıştır.

Hidrokarbon kaynakların, kaynak coğrafyalardan bu kaynaklara ihtiyaç duyan coğrafyalara arzı konusu siyasal, ekonomik, askeri, teknolojik ve çevresel boyutlar içermektedir. Bu, sadece kaynak ülkelerin değil geçiş (transit) ülkelerinin de mezkûr boyutlarda farklı düzeylerde etkileşimini beraberinde getirmiştir. Türkiye, nüfusu ve sanayisi itibarıyla enerji ihtiyacı yüksek düzeyde olan, bununla birlikte, bu ihtiyacı karşılayacak hidrokarbon kaynaklardan yoksun bir ülkedir. Enerji ihtiyacının büyük bölümünü ithalat yoluyla karşılayan Türkiye'nin yenilenebilir kaynaklar ve nükleer enerji konusunda gayretleri vardır. Ancak bunun yanında, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla yoğun hidrokarbon kaynağına sahip bölgelere oldukça yakındır. Rusya, Hazar havzası ve Ortadoğu; kuzey, doğu ve güney istikametlerinden Türkiye'nin birinci kuşak çevresindedir. Öte yandan, enerjiye aç ve nüfus yoğun Avrupa coğrafyasına da kendi batısından bitişiktir. Bu avantajlı konumu Türkiye'nin kendi enerji ihtiyacını karşılama konusunda kaynak çeşitliliği sağlama avantajı sunarken kaynak ülkeler ile tüketici ülkeler arasında bir köprü olma özelliğini de öne çıkarmaktadır.

Bilindiği üzere enerji kaynaklarına sahip olmak kadar enerji güzergâhını denetleyen ve yönlendiren bir coğrafyaya sahip olmak da aktörler için elverişli imkânlar sunmaktadır. Türkiye'nin 1990'lardan itibaren coğrafyasının bu avantajını kuvveden fiile geçirmek yönünde başarılı girişimleri olmuştur. Bu kapsamda birçok transit boru hattına ev sahipliği yapmakta ve bu hatlardan güvenli bir şekilde hidrokarbon arzını sağlayabilmektedir. Yine de enerjide kaynak çeşitliliğini artırma, hem enerjinin türü hem de kaynak ülkeler bakımından önemli bir politika unsuru olmayı sürdürmektedir. 2000'li yıllarda yaşanan birtakım gelişmeler Türkiye'nin bilhassa doğal gaz konusunda “enerji merkezi” olabilmesi için yeni imkânlar sunmaktadır. Bunlar arasında, Azerbaycan gazını Avrupa'ya ulaştıran TANAP kısa adlı Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı'nın ve TAP kısa adlı Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı'nın tamamlanıp devreye girmesi, Rusya'nın Ukrayna'yı devre dışı bırakmak üzere tasarladığı Güney Akım projesinin TürkAkım adıyla tamamlanıp devreye alınması, Hazar'daki statü sorununun çözümüyle Trans-Hazar projeler konusunda umutların artması, Yunanistan için avantaj oluşturan Eastmed Projesi'ne ABD desteğinin ortadan kalkması ve normalleşmeye başlayan Türkiye-İsrail ilişkileri ilk akla gelenlerdir. Ayrıca, Türkiye'nin Karadeniz'deki Münhasır ekonomik bölgesi dâhilinde millî imkânla yaptığı doğal gaz keşifleri ile sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ticaretinin genel ithalat içindeki payının artması da dikkat çekici hususlardır.

Türkiye'nin enerjide merkez olma stratejisi veya “enerji öbeği” olma hedefi çeşitli resmi belgelerde yer almaktadır. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının birçok stratejik belgesinde Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konumun önemi vurgulanarak enerji koridoru veya enerji merkezi olma stratejisi temel amaçlar arasında belirtilmiştir. Örneğin 2010-2014 Stratejik Planı'nda bu konudaki amaçları arasında “A5- Petrol ve doğal gaz alanlarında kaynak çeşitliliğini sağlamak ve ithalattan kaynaklanan riskleri azaltacak tedbirleri almak” ve “A6- Jeostratejik konumumuzu etkin kullanarak, enerji alanında

bölgesel işbirliği süreçleri çerçevesinde ülkemizi enerji koridoru ve terminali hâline getirmek başlıkları yer almaktadır. 2019-2023 Stratejik Planı'nda ise "Amaç-4 Enerji ve Tabii Kaynaklarda Bölgesel ve Küresel Etkinliği Artırmak" olarak belirlenmiş ve bu amacın hedefi için ise "Ülkemizin enerji ticaret merkezi olmasına yönelik çalışmalara devam edilecektir" denmiştir. Türkiye'nin uluslararası enerji stratejisinin temel unsurları Dışişleri Bakanlığı tarafından ise şu şekilde sıralanmıştır: *Artan talep ve dışa bağımlılığı dikkate alarak, petrol ve doğal gazın tedarikinde güzergâh ve kaynak çeşitlendirmesini sağlamak, bölgesel ve küresel enerji güvenliğine katkıda bulunmak, enerjide bölgesel ticaret merkezi olmak, enerji zincirinin her aşamasında sürdürülebilir kalkınma bağlamında sosyal ve çevresel etkileri dikkate almak, yerli ve yenilenebilir enerjinin elektrik üretimindeki payını artırmak ve nükleer enerji sepetine dâhil etmek* (T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Bu çalışmada, bu politika ve stratejiler kapsamında Türkiye'nin attığı adımlar ile konuya ilişkin uluslararası gelişmeler, Türkiye'nin genelde enerjide özelde ise doğal gazda merkez ülke olma stratejisi perspektifinden analiz edilecektir. Dolayısıyla, ilk olarak Türkiye'nin doğal gaz görünümü; üretim, tüketim, ithalat ve keşifler bağlamında detaylı olarak ortaya konacak ve doğal gaz boru hatları konusu değerlendirilecektir. Ardından bu veriler ve güncel gelişmeler ışığında Türkiye'nin politika ve stratejileri analiz edilecektir.

Türkiye'nin Doğal Gaz Görünümü

Türkiye'nin doğal gazda enerji merkezi olma stratejisi kapsamında ortaya çıkan güncel gelişmeleri ele almadan ve bunları analiz etmeden önce mevcut doğal gaz görünümünü üretim/tüketim, sektörel dağılım ve ithalat gibi hususlar bakımından sayısal verilere dayanan tablolar eşliğinde ortaya koymak gerekir. Bir sınırlılık ortaya koyabilmek ve değişimleri daha iyi analiz edebilmek amacıyla bu veriler oluşturulurken son on yılın verileri (2012-2021) incelenmiştir.

Üretim/Tüketim

Türkiye'nin son 10 yıllık doğal gaz üretim ve tüketim rakamları ile üretimin tüketim içerisindeki payı aşağıda yer alan Tablo 1'de gösterilmiştir.

Yıllar	Üretim (Sm ³)	Tüketim (Sm ³)	Üretim/Tüketim Oranı
2012	632	45.242	1,40
2013	537	45.918	1,17
2014	479	48.717	0,98
2015	381	47.999	0,79
2016	367	46.480	0,79
2017	354	53.857	0,66
2018	428	49.204	0,87
2019	474	45.286	1,05
2020	442	48.261	0,92
2021	394	59.854	0,66

Tablo 1: Türkiye'nin 10 Yıllık Doğal Gaz Üretim/Tüketim Miktarları

(T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu)

Tablo 1'den net olarak anlaşılacağı üzere son on yıllık rakamlar temel alındığında Türkiye'nin mevcut doğal gaz üretimi tüketimin ancak yaklaşık % 1'ini karşılamaktadır. Daha açık bir ifadeyle Türkiye tükettiği doğal gazın % 99'unu ithal etmektedir. Türkiye'de doğal gaz tüketimi ağırlıklı olarak konut, elektrik üretimi ve sanayi faaliyetlerinde gerçekleşmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 2'de Türkiye'nin doğal gaz tüketiminin son on yıllık sektörel dağılımı gösterilmektedir.

Yıllar	Konut (%)	Elektrik Üretimi (%)	Sanayi (%)
2012	19,56	47,82	22,17
2013	20,78	45,85	25,11
2014	19,10	48,12	25,40
2015	22,92	39,61	29,10
2016	25,05	36,06	30,38
2017	25,09	38,13	24,83
2018	25,75	36,89	24,30
2019	31,79	24,86	27,43
2020	32,35	28,27	26,31
2021	27,87	34,81	25,54

Tablo 2: Türkiye'nin 10 Yıllık Doğal Gaz Tüketiminin Sektörel Dağılımının Toplam Tüketim İçerisindeki Payı (T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu)

İthalat

Türkiye'nin son on yıl içerisinde boru hatları ve LNG yoluyla ithal ettiği doğal gaz, ülkeler bazında toplam ithalat içerisindeki payları verilerek aşağıda yer alan Tablo 3'te gösterilmiştir.

Ülkeler	Rusya		İran		Azerbaycan		Cezayir		Nijerya		Diğer		TOPLAM
	Miktar (Sm ³)	Pay (%)	Miktar (Sm ³)	Pay (%)	Miktar (Sm ³)	Pay (%)	Miktar (Sm ³)	Pay (%)	Miktar (Sm ³)	Pay (%)	Miktar (Sm ³)	Pay (%)	
2012	26.491	57,69	8.215	17,89	3.354	7,3	4.076	8,88	1.322	2,88	2.464	5,37	45.922
2013	26.212	57,9	8.730	19,28	4.245	9,38	3.917	8,65	1.274	2,81	892	1,97	45.269
2014	26.975	54,76	8.932	18,13	6.074	12,33	4.179	8,48	1.414	2,87	1.689	3,43	49.262
2015	26.783	55,31	7.286	16,16	6.169	12,74	3.916	8,09	1.240	2,56	2.493	5,15	48.427
2016	24.540	52,94	7.705	16,62	6.480	13,98	4.284	9,24	1.220	2,63	2.124	4,58	46.352
2017	28.690	51,93	9.251	16,74	6.544	11,85	4.617	8,36	1.344	2,43	4.804	8,7	55.250
2018	23.642	47,02	7.863	15,64	7.527	14,97	4.521	8,99	1.668	3,32	5.061	10,21	50.282
2019	15.196	33,61	7.736	17,11	9.585	21,2	5.678	12,56	1.756	3,88	5.260	11,63	45.211
2020	16.166	33,59	5.321	11,06	11.548	24,00	5.573	11,58	1.358	2,82	8.159	16,95	48.126
2021	26.343	44,87	9.434	16,07	7.986	13,60	5.987	10,20	1.249	2,13	7.706	13,13	58.704

Tablo 3: Türkiye'nin 10 Yıllık Doğal Gaz İthalat Rakamları
(T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu)

Tablo 3'te gösterildiği üzere Türkiye'nin boru hatları vasıtasıyla doğal gaz tedarik ettiği birincil kaynaklar Rusya, İran ve Azerbaycan'dır. Boru hatlarıyla tedarik edilen doğal gazda 2018 itibarıyla Rusya ve İran'ın toplam ithalat içerisinde payları düşerken Azerbaycan'ın payı önemli bir artış göstermektedir. Şüphesiz bunun temel sebebi ilgili bölümde daha detaylı açıklanacağı üzere 2018 itibarıyla TANAP'ın devreye alınmış olmasıdır.

Harita 1: Türkiye'nin Doğal Gaz Boru Hatları (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı)

Türkiye'de hâlen gaz akışı devam eden doğal gaz boru hatları Rusya-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı (Batı Hattı), Mavi Akım Doğal Gaz Boru Hattı, Doğu Anadolu Doğal Gaz Ana İletim Hattı (Doğu Hattı), Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE), Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Enterkonneksiyonu (YTE), TANAP ve TürkAkım'dır.

Mevcut boru hatlarından Rusya-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı (Batı Hattı) Türkiye ve SSCB arasında 18 Eylül 1984'te imzalanan anlaşmaya istinaden 1986'da yapımına başlanan ve ilk olarak 1987'de gaz akışı sağlanan boru hattıdır. 845 km uzunluğundaki hat 1993 yılı itibariyle maksimum taşıma kapasitesi olan 6 milyar m³'e ulaşmıştır. Mavi Akım Doğal Gaz Boru Hattı yine Rusya ile 15 Aralık 1997'de imzalanan anlaşma kapsamında inşa edilmiş ve Kasım 2005 itibariyle açılmıştır. Rusya topraklarında yer alan toplam 370 km uzunluğundaki iki boru hattı, Karadeniz geçişinde her biri 370 km uzunlukta iki paralel boru hattı ve Türkiye topraklarında 501 km uzunlukta bir boru hattı olmak üzere toplamda 1611 km uzunluğa ve yıllık 16 milyar m³ taşıma kapasitesine sahiptir. Doğu Anadolu Doğal Gaz Ana İletim Hattı (Doğu Hattı) 8 Ağustos 1996'da Türkiye ve İran arasında imzalanan anlaşma kapsamında yapımına başlanan ve Haziran 2001 sonu itibariyle tamamlanan boru hattıdır. 1491 km uzunluğa sahip bu hat yıllık 10 milyar m³ kapasiteye sahiptir. Azerbaycan'ın Şahdeniz sahasından çıkarılan gazın Türkiye'ye ulaştırılmasını sağlayan Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE) Türkiye ve Azerbaycan arasında 12 Mart 2001'de imzalanan anlaşmaya istinaden 16 Ekim 2004 tarihinde inşasına başlanan ve 4 Temmuz 2007 itibariyle gaz akışına başlanan boru hattıdır. TANAP'a temel teşkil eden bu hat 980 km uzunluğa sahiptir. Güney Avrupa Gaz Ringi'nin ara bağlantısı olan Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Enterkonneksiyonu (YTE) Türkiye ve Yunanistan arasında 23 Şubat 2003 ve 23 Aralık 2003 tarihli anlaşmalar kapsamında inşa edilerek Kasım 2007 itibariyle gaz arzına başlanan hattır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı). Orta Doğu ve Hazar doğal gaz kaynaklarından çıkarılan gazın Avrupa'ya ulaştırılmasını öngören bu bağlantı hattı Türkiye'nin enerji naklinde bir üs olma stratejisinin önemli bir parçasıdır.

Türkiye'nin hem kendi enerji ihtiyacını karşılama hem de enerjide merkez olma stratejisi için önemli bir proje de TürkAkım'dır. Rus gazını Karadeniz altından ve Bulgaristan üzerinden Avrupa'ya taşınması öngörülen Güney Akım Projesi'nin Kırım'ın ilhakı nedeniyle uygulanan yaptırımlar sonrası iptal edilmesi alternatif güzergâh olarak TürkAkımı Projesi'ni gündeme getirmiştir. 10 Ekim 2016'da imzalanan anlaşmayla

resmiyet kazanan TürkAkım'ın 8 Ocak 2020'de açılışı yapılmıştır. Her biri yıllık 15,75 milyar m³ taşıma kapasitesine sahip iki boru hattından oluşan projede hatlardan birisi Türkiye'ye birisi de Avrupa'ya gaz akışı sağlamak üzere inşa edilmiştir (Astakhova, 2016). TürkAkım önemli bir enerji projesi olmasının yanı sıra son yıllarda Türkiye-Rusya ilişkilerinin belirleyici faktörlerinden birisi olmuştur. Kasım 2015'te Rusya'ya ait savaş uçağının Türk hava sahasını ihlal etmesi üzerine Türkiye tarafından düşürülmesi iki ülke arasında gerginliğe ve Rusya'nın TürkAkım'ı askıya almasına neden olmuştur. Ancak üzerinden çok geçmeden ilişkiler normale dönmüş ve yukarıda bahsedildiği üzere TürkAkım'ın hayata geçirilmesi için taraflar arasında 10 Ekim 2016'da anlaşma imzalanmıştır. Bu politik değişimde, 15 Temmuz 2016'daki darbe girişiminin ardından Türkiye-Rusya ilişkilerinde yaşanan olumlu ivmenin etkisi göz ardı edilemez. Nihayet, TürkAkım 2020 yılı başlarında devreye alınmış ve bu hattan, 1 Ocak 2020-31 Aralık 2021 tarihleri arasında 18 milyar m³'ü Türkiye'ye, 16,8 milyar m³'ü Avrupa'ya olmak üzere toplam 34,8 milyar m³ gaz akışı sağlanmıştır (Kılıç, 2022).

Boru hatlarına ek olarak Türkiye'nin doğal gaz ithal ettiği bir diğer önemli yol sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG)'dir. Türkiye'nin LNG ithalatı ise iki ayrı şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan birincisi Cezayir ve Nijerya'dan uzun dönem sözleşme kapsamında gerçekleşmekte iken, ikincisi spot LNG adı verilen ve uzun dönemlik bir sözleşmeye gerek kalmaksızın (anında teslim ve peşin ödeme ile) gerçekleşmektedir (Shkurti Özdemir, 2020). Türkiye'nin spot LNG ithalatı gerçekleştirdiği başlıca ülkeler Katar, ABD, Mısır, Trinidad ve Tobago, Norveç, Angola, Fransa, İngiltere, Belçika, İspanya, Ekvador Ginesi ve Hollanda'dır. Bu durum Türkiye'nin uluslararası enerji stratejisinin temelinde yer alan kaynak ve güzergâh çeşitliliğini sağlama arayışını ortaya koymaktadır.

Spot LNG ithalatında öne çıkan önemli hususlardan birisi ABD'den satın alınan doğal gaz miktarının son yıllarda artış göstermesidir. Spot LNG'nin toplam ithalat içerisindeki payının gözle görülür şekilde artmaya başladığı 2018 yılında ABD'den gerçekleştirilen ithalat 444,23 milyon Sm³ iken bu rakam 2019'da 1.218,87 milyon Sm³, 2020'de 2.976,87 milyon Sm³ ve 2021'de 4.739,53 milyon Sm³'e yükselmiştir. Bu rakamların toplam doğal gaz ithalatı içerisindeki payları ise sırasıyla 2018'de % 0,88, 2019'da % 2,70, 2020'de % 6,19 ve 2021'de % 8,07 olarak gerçekleşmiştir. Her ne kadar NATO'nun iki önemli müttefiki olsa da ABD-Türkiye arasındaki ilişkiler son yıllarda yaşanan bazı gelişmeler neticesinde gergin seyretmektedir. Bu gelişmelerin en öne çıkanları, FETÖ ve PKK/PYD terör örgütlerine ABD tarafından verilen destek, Suriye konusunda yaşanan anlaşmazlıklar, Türkiye'nin Rusya'dan S-400 hava savunma sistemi alması ve buna karşılık ABD'nin Türkiye'yi F-35 programından çıkarmasıdır. Bu sorunlara rağmen LNG ticaretindeki artış iki devlet arasındaki ilişkiler açısından olumlu bir gelişme olarak yorumlanmakta; ayrıca Türkiye'nin gerek iç piyasada enerji ihtiyacını karşılaması gerek Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılması gerekse de enerji merkezi olma stratejisinin gelişimi açısından önemsenmektedir.

Keşif Çalışmaları

Türkiye enerjide merkez olma stratejisi kapsamında koridor olma politikasının yanı sıra özellikle son yıllarda kendi enerjisini üretme konusunda da önemli gelişmeler kaydetmektedir. Son yıllarda hidrokarbon arama faaliyetlerine hız veren Türkiye envanterine birçok sismik araştırma ve sondaj gemisi katmıştır. Mevcut durumda Barbaros Hayreddin Paşa ve MTA Oruç Reis isimli iki adet sismik araştırma gemisi ile Fatih, Yavuz, Kanuni ve Sultan Abdülhamid Han isimli sondaj gemilerine sahiptir. Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de devam eden çalışmalar ilk meyvesini 2019 itibarıyla Karadeniz'de vermeye başlamış ve 2019'da Karadeniz'de bazı sahalarda doğal gaz rezervi olduğu belirlenmiştir. Bunun üzerine bölgede yoğunlaşan çalışmalar neticesinde Sakarya Gaz Sahası adı verilen bölgede ilk olarak Ağustos 2020'de 320 milyar m³ ve daha sonra

m³'e çıkarılması öngörülmüştür (İşeri, 2014). Haziran 2018 itibarıyla Türkiye'ye ilk gaz akışı sağlanan TANAP ile birlikte Türkiye'nin Rusya ve İran'dan ithal ettiği doğal gazın toplam ithalat içerisindeki payı azalmaya başlamıştır. TANAP kaynak çeşitliliğinin yanı sıra Türkiye'ye doğrudan maddi kazanım sağlayan bir projedir. Zira, 2020 yılının sonu itibarıyla Güney Gaz Koridoru'nun Trans-Adriyatik Boru Hattı ayağı (TAP) da devreye alınmış ve Avrupa'ya ilk gaz akışı sağlanmıştır. Türkiye bu gaz naklinden taşıma geliri elde etmekte olup, bu gelirin 2022 yılı içerisinde 1,5 milyar dolara ulaşması öngörülmektedir. Ayrıca TANAP'ın % 30 hissesi hâlen BOTAS'a aittir (Erkul Kaya, 2021).

Yukarıda bahsedildiği üzere TANAP, Azerbaycan doğal gazının Türkiye'ye nakledilmesi konusunda önemli olduğu kadar aynı gazın Avrupa'ya taşınması konusunda da kilit öneme sahiptir. Bu önem çok yakın bir tarihte Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen'in Azerbaycan ziyaretinde varılan anlaşma ile bir kez daha ortaya çıkmıştır. Zira varılan anlaşmada Azerbaycan'dan Avrupa'ya taşınacak doğal gaz kapasitesinin iki kat artırılması öngörülmüştür (Quinn, 2022). 26 Haziran 2012 tarihinde imzalanan *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Sistemine İlişkin Hükümetlerarası Anlaşma* gereğince hattın başlangıç kapasitesinin artırılması Azerbaycan ve Türkiye hükümetlerinin anlaşmasına bağlanmıştır (Resmî Gazete, 2013/4400). Bu nedenle Avrupa'ya sağlanacak gaz tedarikindeki artış Türkiye'nin onayına bağlıdır

Trans-Hazar Projelerin Geleceği

Hazar'ın Batı kıyılarından Türkiye'ye hem doğal gaz hem de ham petrol akışı sürmektedir. Bu akışın kaynağı Azerbaycan'dır. Bununla birlikte Hazar'ın doğu kıyılarında Azerbaycan'ın sahip olduğu petrolden çok daha büyük petrol rezervlerine sahip olan Kazakistan ile çok daha büyük doğal gaz rezervlerine sahip olan Türkmenistan bulunmaktadır. Türkiye, tıpkı Azerbaycan gibi bu devletlerle de yakın ilişkileri olan, bu devletler bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde onları ilk tanıyan devlettir. Türkmenistan ve Kazakistan gibi hidrokarbon zengini Türkistan devletlerindeki enerjinin Rusya'ya bağlı olmaksızın uluslararası pazarlara taşınmasını içeren Trans-Hazar projeler bu devletler için olduğu kadar Türkiye açısından da önemlidir. Zira söz konusu projelerin ortak noktası muhtelif güzergâhlardan sonra Azerbaycan'a ve oradan Türkiye'ye erişecek olmalarıdır. Trans-Hazar projeler denildiğinde ilk akla gelen Trans-Hazar Gaz Boru Hattı/Trans-Caspian Gas Pipeline (TCGP) olsa da Hazar'ın ötesinden Azerbaycan'a ve oradan Gürcistan-Türkiye üzerinden Avrupa'ya uzanması öngörülen doğal gaz ve petrol hatlarının tümüne Trans-Hazar projeler demek yanlış olmayacaktır.

TGCP ilk defa 1996'da ABD'nin Türkmenistan'dan Azerbaycan'a doğrudan uzanan bir boru hattı önerisi ile gündeme gelmiş olsa da bu konunun temelini daha SSCB resmi olarak dağılmadan önce Türkiye ve Türkmenistan arasında imzalanan protokol oluşturmaktadır. 7 Kasım 1990'da Aşkabat'ta imzalanan protokolde taraflar arasında petrol ve doğal gaz işbirliği yer almaktadır. Dahası 3 Aralık 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan *Ekonomik ve Ticari İş Birliğine Dair Anlaşma*'da Türkmenistan'dan Türkiye'ye doğal gaz satışından bahsedilmiş ve 1 Mayıs 1992'de 30 yıl süreyle geçerli olacağı belirtilen *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkmenistan'dan Türkiye'ye Doğal Gaz Gönderilmesi Hakkında Anlaşma* imzalanmıştır. Türkmenistan ve Türkiye arasında imzalanan önemli anlaşmalardan birisi de 29 Ekim 1998 tarihli çerçeve anlaşmadır. Bu anlaşmada diğerlerine kıyasla daha net ifadeler yer almakta olup öngörülen boru hattı vasıtasıyla 16 milyar m³'ü Türkiye'ye, 14 milyar m³'ü ise Avrupa'ya olmak üzere toplam 30 milyar m³ Türkmen doğal gazının Türkiye'ye nakledileceği belirtilmiştir (Aslanlı, 2017, s. 38-39).

1999'da Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında İstanbul'da gerçekleşen toplantıda boru hattının inşası için gerekli anlaşmalar imzalanmış olsa da Rusya ve İran'ın muhalefeti nedeniyle proje hayata geçirilememiştir. Proje ile ilgili önemli adımlardan birisi de Mart 2012'de Kiev ziyareti sırasında dönemin Türkmenistan Cumhurbaşkanı Kurbanbankulu Berdimuhammedov'un Rusya'yı dışarıda bırakacak Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-Avrupa Birliği doğal gaz boru hattını önermesidir. 25 milyar m³ taşıma kapasitesine sahip olacak bu öneri de Rusya'nın tepkisiyle karşılaşmıştır (İsmayilov vd. 2014, s. 43-44). 2013'te NABUCCO adı verilen projenin rafa kaldırılmasıyla birlikte Rusya'ya alternatif gaz kaynağı arayışına giren AB, Trans-Hazar projelerle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bu anlamda Azerbaycan'dan Avrupa'ya uzanan ve TANAP'ı da içine alan Güney Gaz Koridoru önemli hâle gelmiştir. Türkmenistan gazını ilk etapta Azerbaycan'a ve daha sonra TANAP üzerinden Avrupa'ya ulaştırması öngörülen TCGP 180 mil uzunluğundadır ve bir AB Ortak Çıkar Projesi'dir. TANAP'ın 2018'de devreye alınmasıyla daha fazla gündeme gelen TGCP aynı yıl AB tarafından hibe ile desteklenmiştir (Bryza vd. 2020).

Trans-Hazar projelerin geleceğini etkileyen önemli hususlardan birisi uzun yıllardan bu yana süregelen ve 2018'de büyük ölçüde çözüme kavuşturulan Hazar'ın statü ve rejim sorunudur. SSCB'nin dağılmasına kadar Hazar'ın kıyıdaş sayısı iki (SSCB ve İran) iken 1991'de Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bağımsızlıklarını kazanmasıyla kıyıdaş sayısı beş olmuştur. Bu durum Hazar'ın bir deniz mi yoksa göl mü olduğuna dayalı statü sorunuyla birlikte havzada bulunan zengin hidrokarbon kaynakların yönetimi konusunda da ciddi sorunları beraberinde getirmiştir. 2018 yılına kadar bu sorunların çözümü için çok sayıda girişim olmuşsa da esas çözüm 12 Ağustos 2018'de kabul edilen *Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Konvansiyonu* ile getirilebilmiştir. Bu mutabakata göre Hazar kendine özgü bir iç deniz olarak kabul edilmiş, kıyıdaşlar arasında sektörler ve ortak deniz alanı olmak üzere ikili bir yapıya dayalı biçimde bölüşme sağlanmış kıyıdaşların kendi sektörlerinde boru hattı projeleri inşa edebilmeleri kabul edilmiş ve Hazar kıyıdaş olmayan devletlere kapatılmıştır (Sarıkaya, 2018, s. 662). Bunlardan özellikle kıyıdaşların kendi sektörlerinde boru hattı projeleri inşa edebilecek olmaları, Trans-Hazar projelerin bundan böyle daha kolay hayata geçirilebileceği anlamına gelmiştir. Bununla birlikte, 2018 mutabakatına ilişkin nihai metinde yer alan ve çevresel konuların kıyıdaşların itirazına imkân tanıyan hüküm, Rusya ve İran gibi Trans-Hazar projelere mesafeli yaklaşan aktörler tarafından istismar edilebilir (Kahraman vd. 2020, s. 460-461)

Öte yandan Trans-Hazar projelerin önünü açan önemli gelişmelerden birisi de Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı ile elde ettiği zaferdir. Şüphesiz bu zafer öncelikli olarak Azerbaycan'ın yaklaşık otuz yıl işgal altında kalmış topraklarının büyük bölümünü geri almasını sağlamıştır. Ancak gerek Azerbaycan sahasındaki kaynakların gerekse de Hazar'ın ötesinde yer alan hidrokarbon kaynakların Türkiye ve Avrupa'ya iletilmesi için hayati olmuştur. Önce 2018'de Hazar'daki statü ve kullanım sorununun çözülmesi ve daha sonra Azerbaycan'ın Karabağ'da elde ettiği zafer sonrası Hazar'ın iki önemli kıyıdaşı Azerbaycan ve Türkmenistan arasında uzun süredir devam eden anlaşmazlık çözüme kavuşturulmuştur. Bilindiği gibi Hazar Denizi'nde yer alan Azerbaycan'ın Kepez Türkmenistan'ın ise Serdar olarak adlandırdığı 3500 m. derinlikte yaklaşık 50-60 milyon ton petrol rezervinin 4000 m. derinlikte ise yaklaşık 100 milyar m³ gaz rezervinin olduğu tahmin edilen saha iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kesilmesine kadar giden bir gerginliğe sebep olmuştu. 2018'de imzalanan konvansiyon ve Karabağ'da kazanılan zaferin yarattığı olumlu hava neticesinde taraflar 21 Ocak 2021'de söz konusu sahaya *Dostluk* gibi anlamlı bir isim vererek rezervin ortak işletilmesi konusunda mutabık kalmışlardır (O'Byrne, 2021). Bu mutabakat mevcut bir sorunun çözümünün de ötesinde

Trans-Hazar projelerin geleceği açısından son derece mühim olarak okunmalıdır. Zira Hazar'ın statü sorununun çözülmesinden sonra kıyıdaş devletlere kendi iradeleriyle uluslararası pazarlara açılması konusunda referans oluşturacaktır.

Trans-Hazar projelerin önemli bir ayağını da Türkistan coğrafyasının önemli hidrokarbon tedarikçisi Kazakistan oluşturmaktadır. Kazakistan uzun bir süredir ürettiği enerjiyi Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu/Caspian Pipeline Consortium (CPC) kanalıyla Novorossiysk Limanı'na ve oradan küresel pazarlara ihraç etmektedir. Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesi sonrası enerji arzının kesintiye uğraması ve Temmuz 2022'de Novorossiysk Bölge Mahkemesi'nin çevre ihlallerini sebep göstererek CPC'nin faaliyetlerini askıya alması, Kazakistan'ı Rusya dışında alternatif güzergahlara itmiştir. Bu gelişmeler üzerine Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev yetkililere enerji sevkiyatında Trans-Hazar projelere öncelik verilmesi talimatını vermiştir (Putz, 2022). Tokayev'in bu hamlesi sadece açıklama düzeyinde de kalmamış, takiben Ağustos 2022'de gerçekleştirdiği Bakü ziyaretinde Trans-Hazar hattını içine alan *Orta Koridor*'un enerji başta olmak üzere birçok sektörde geliştirilmesi için mutabakat imzalanmıştır (Karimli, 2022).

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler ve Eastmed Belirsizliği

Doğu Akdeniz jeopolitik ve stratejik öneminin yanı sıra son yıllarda açıklanan devasa hidrokarbon rezervleriyle adından sıkça söz edilir bir coğrafya hâline gelmiştir. Bu durum gerek bölgedeki devletlerin gerekse de küresel aktörlerin Doğu Akdeniz'i bir çıkar ve rekabet sahası olarak değerlendirmelerini beraberinde getirmiştir. Bu değerlendirmelerin bir başka önemli sebebinin keşfi ve üretimi yapılan doğal gazın uluslararası piyasalara taşınması konusu olduğunu belirtmek gerekir. Ağırlıklı olarak 2010'dan sonra olmakla birlikte 1999'dan bu yana bölgede ciddi miktarda doğal gaz rezervi keşfedilmiştir. Bölgede keşfedilen doğal gaz rezervleri ülkelere ve yıllara göre aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Ülke	Keşif Yılı	Saha	Miktar (milyar m ³)
Mısır	2015	Zohr	850
	2015	Batı Nil Havzası	140
	2015	Atoll	42,5
	2015	Nooros	19,8
Filistin	2000	Gazze Marine	28,3
İsrail	1999	Noa	1,4
	2000	Mari-B	25
	2009	Dalit	14,1
	2009	Tamar	283
	2010	Leviathan	509
	2011	Dolphin	2,2
	2012	Shimson	8,4
	2012	Tanin	33,9
GKRY	2013	Kariş	50,9
	2011	Afrodit	198

Tablo 4: Doğu Akdeniz'de Keşfedilen Doğal Gaz Rezervleri (Yorulmaz, 2018, s. 81)

Zengin doğal gaz rezervine sahip Doğu Akdeniz, Türkiye'nin enerji merkezi olma stratejisinde kilit öneme sahiptir. Bu önem Hazar, Rusya ve Orta Doğu gibi yüksek potansiyele sahip bölgelere yakın olmaktan öte, doğrudan Doğu Akdeniz'e kıyıdaş olmasından ve Kıbrıs Adası'ndaki garantör pozisyonundan ileri gelmektedir. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki enerji politikası iki temel başlık altında ele alınabilir. Bunlardan ilki bir bölge devleti ve Kıbrıs Adası'ndaki garantör pozisyonu nedeniyle yapılan keşif çalışmaları,

diğeri ise bölge devletlerinden çıkarılan doğal gazın uluslararası pazarlara taşınması için oluşturulacak boru hattı projelerinde yer almaktır.

Doğu Akdeniz'de enerji keşiflerinin yoğunlaşmasıyla birlikte Türkiye'yi dışarıda tutan birçok adım atılmıştır. 2000'li yılların başından bu yana GKRY, Yunanistan, Mısır, İsrail, Lübnan, Ürdün ve Filistin kendi aralarında birçok formatta görüşme gerçekleştirmiş ve hatta Türkiye ile KKTC görmezden gelinerek deniz yetki alanları konusunda muhtelif anlaşmalar imzalamışlardır. Dahası 22 Eylül 2020'de Doğu Akdeniz Gaz Forumu adı verilen oluşum Türkiye ve KKTC dışarıda bırakılarak kurulmuştur. Kuruluş amacı bölgedeki doğal gaz keşifleri ve keşfi yapılan doğal gazın nakli konusunda işbirliği sağlamak olan bu forumda Türkiye ve KKTC'nin yer almaması Ankara açısından kabul edilemez bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu oluşumda bölgedeki üretici ülkeler dışında Yunanistan'ın transit ülke ve Ürdün ile İtalya'nın alıcı ülke statüsünde yer alması oluşumun belli bir stratejinin parçası olduğu ihtimalini ortaya çıkarmaktadır (Kökay, 2021, s. 224). Bölge dışından ABD ve AB gibi aktörlerin verdikleri destek, forumun bir enerji işbirliğinden öte bir strateji kapsamında ortaya çıktığını düşündürmektedir. Bölgede sondaj faaliyetlerinin Fransız Total, Amerikan Exxon Mobil ve Nobel Energy ve İtalyan ENI gibi şirketler tarafından yürütülmesi bu düşünceyi güçlendirmektedir (Henderson, 2020).

Türkiye Doğu Akdeniz'de kendisine karşı icra edilen faaliyetlere karşı adım atmaktan çekinmemiştir. Bu bağlamda 21 Eylül 2011 tarihinde KKTC ile kıta sahanlığını sınırlandırma anlaşması imzalamış ve hemen ertesi gün Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na (TPAO) Kıbrıs Adası etrafında hidrokarbon işletme ruhsatları verilmiş ve 27 Nisan 2012'de bu sahalara yenileri eklenmiştir. Ayrıca bölge devletlerinin Türkiye'nin ve KKTC'nin deniz yetki haklarını görmezden gelerek kendi aralarında yaptıkları sınırlandırma ve hidrokarbon işletme anlaşmalarına BM'ye verilen muhtelif notalarla itiraz edilmiş ve bu anlamdaki kararlılık ortaya koyulmuştur (Yaycı, 2020, s. 137). Türkiye'nin attığı önemli adımlardan birisi de Libya ile 27 Kasım 2019'da imzalanan *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Libya Devleti Hükümeti Arasında Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası*'dır. Bu mutabakat Türkiye ve Libya'nın bölgedeki haklarını muhafaza etmek kadar Türkiye'ye karşı atılan adımlara cevap niteliği taşımaktadır. Yine aynı tarihte Libya ile imzalanan *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Libya Devleti Ulusal Mutabakat Hükümeti Arasında Güvenlik ve Askerî İş Birliği Mutabakat Muhtırası* kapsamında Libya'ya asker gönderilmesi yönünde tezkerenin TBMM tarafından kabul edilmesi, Türkiye'nin bölgedeki hak ve çıkarlarını koruma konusundaki kararlılığını ortaya koymuştur. Tüm bunlara ek olarak Türkiye sahip olduğu sismik araştırma ve sondaj gemileri ile ruhsat verilen sahalarda arama ve sondaj faaliyetlerine devam etmektedir. Hâlen açıklanan bir rezerv keşfi bulunmasa da Karadeniz'de yapılan keşifler ve Doğu Akdeniz'deki yüksek rezervler düşünüldüğünde Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de doğal gaz keşfetmesi olası görünmektedir.

Türkiye'yi görmezden gelerek oluşturulan işbirliği Doğu Akdeniz'deki doğal gazın Avrupa'ya nakli konusunda yine Türkiye'yi dışarıda tutan bazı projelerin gündeme gelmesini beraberinde getirmiştir. Bunlardan birisi ABD ve AB'nin destekleri ile GKRY'de kurulması planlanan LNG tesisi ile Afrodite ve Leviathan sahalarda üretilen doğal gazın Avrupa'ya taşınmasını öngören Vasilikos Planıdır. Plana göre GKRY'de işlenen doğal gaz Yunanistan üzerinden Avrupa'ya taşınacaktır (Yorulmaz, 2019). Diğeri ise İsrail'den GKRY'ye ve oradan da Yunanistan'a bağlanması öngörülen Eastmed Boru Hattı'dır. Yüksek maliyeti ve uzun mesafesine rağmen AB ve ABD tarafından desteklenen boru hattı başından beri Türkiye tarafından kabul edilmemiştir. Zira Türkiye ve KKTC'nin yok sayılmasına ek olarak 2019'da Libya ile imzalanan MEB anlaşması sonrası Eastmed Boru Hattı'nın geçeceği güzergâh Türkiye'nin kontrolü altındaki deniz sınırlarından

geçmekteydi. Türkiye Doğu Akdeniz’de deniz yetki alanları hakça ilkeler çevresinde belirlenmedikçe ve Türkiye ile KKTC’nin yok sayılmasından vazgeçilmedikçe bu projeyi başarı şansı olmayan bir proje olarak tanımlamıştır (TRT World, 2020).

2022 Ocak ayında ABD’nin “U dönüşü” yaparak Eastmed Boru Hattı Projesi’nden desteğini çektiğini dile getirmesi, Türkiye’nin proje konusundaki düşüncelerinin haklılığını ortaya koymuştur (Reuters, 2022). ABD tarafından ekonomik açıdan sürdürülebilir olmaması ve çevresel hassasiyetten uzak olması gerekçeleriyle desteğin çekildiği ifade edilmiştir. Eastmed konusundaki belirsizlik sürmekle birlikte ABD’nin projeden desteğini çekmesi, projenin uygulanabilirliğini neredeyse imkânsız hâle getirmiştir. Sonrasında yaşanan gelişmeler ise İsrail gazının Türkiye üzerinden Avrupa’ya taşınması için oluşturulabilecek bir boru hattına işaret etmektedir. Filistin meselesi ve Mavi Marmara saldırısı nedeniyle kopma noktasına gelen Türkiye-İsrail ilişkileri İsrail ve diğer bölge ülkelerinin Türkiye’yi yok sayarak hidrokarbon faaliyeti yürütmesi nedeniyle daha da gergin bir hâl almıştı. Ancak 9 Mart 2022’de İsrail Cumhurbaşkanı Isaac Herzog’un Türkiye ziyareti iki ülke arasındaki normalleşme süreci için önemli bir adım olmuştur. Bu ziyaret 2007’den bu yana liderler düzeyinde gerçekleşen ilk ziyaret olmasının yanı sıra, iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve enerji işbirliği gibi önemli başlıklar içermesi bakımından önemlidir. Ziyaretin Eastmed’in uygulanabilirliğinin zora girdiği bir dönemde gerçekleşmesi manidardır. Ziyaretten kısa bir süre sonra Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın doğal gaz konusundaki işbirliğini ikili ilişkiler konusunda atılabilecek önemli adımlardan birisi olarak nitelendirmesi ve bu konuda İsrail’e üst düzey yetkililerin gönderilebileceğini açıklaması İsrail-Türkiye arasında oluşturulabilecek bir doğal gaz boru hattını akıllara getirmiştir (Coşkun vd. 2022).

İsrail gazını Türkiye’ye getirebilecek bir boru hattı esasen daha önce 2016’da gündeme gelmiştir. 13 Ekim 2016’da Dünya Enerji Konseyi’nin İstanbul’da düzenlenen toplantısında boru hattının fizibilite çalışmalarını yapmak üzere anlaşmışlardır. Leviathan-Ceyhan olarak tasarlanan bu boru hattı İsrail’in Leviathan ve Tamar sahalarından üretilen doğal gazın Ceyhan Limanı’na ulaştırılması için tasarlanmıştır (Gurbanov, 2016).

Harita 3: Leviathan-Ceyhan Doğal Gaz Boru Hattı (Star, 2017)

İki ülke arasındaki gergin ilişkiler ve Doğu Akdeniz’de Türkiye’yi hesaba katmadan oluşturulan işbirlikleri nedeniyle hayata geçirilemeyen proje, Herzog’un Türkiye ziyaretiyle birlikte ilişkilerin yumuşaması ve Eastmed’in imkânsız hâle gelmesiyle yeniden gündeme gelmiştir. Ayrıca Rusya’nın Ukrayna’ya müdahalesi sonrası Rusya ile AB arasında

cereyan eden doğal gaz krizi böyle bir boru hattının hayata geçirilmesini kolaylaştırmaktadır. Zira AB tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımlar neticesinde Rusya siyasi bir koz olarak kullandığı doğal gaz akışını kesme noktasına getirmiş ve bu durum AB'yi bağımlı durumda bulunduğu Rus doğal gazına alternatif arayışına yöneltmiştir. Mevcut durumda İsrail gazını doğrudan Türkiye'ye iletecek boru hattı konusunda atılmış resmi bir adım olmamakla birlikte son dönemde bu konuyla ilgili beklentiler sıklıkla ulusal ve uluslararası basında yer almaktadır. Bu durum Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fatih Dönmez tarafından da yakın zamanda ifade edilerek İsrail gazının Türkiye tarafından rahatlıkla taşınabileceği ifade dılmıştır (Şengül Cevrioğlu, 2022).

Rusya-Ukrayna Savaşı

24 Şubat 2022 tarihinde başlayan ve hâlen devam eden Rusya-Ukrayna Savaşı Ukrayna'nın toprak bütünlüğü ve bölge güvenliğini etkilediği gibi Avrupa'nın doğal gaz arz güvenliğini de doğrudan etkilemiştir. AB ülkeleri savaş öncesinde tükettikleri toplam doğal gazın % 45'ini Rusya'dan ithal etmekteydi. Bu rakam günlük olarak yaklaşık 300 milyon m³ doğal gaz sevkiyatı anlamına gelmekteydi. Savaşın başlamasıyla birlikte tıpkı 2014'te Kırım'ın yasadışı ilhakında olduğu gibi AB tarafından Rusya'ya karşı uygulanan yaptırımlar ve Rusya'nın buna karşı attığı adımlar neticesinde Avrupa'nın Rusya'dan ithal ettiği doğal gazda önemli bir düşüş meydana gelmiştir. Ekim 2022 verilerine göre bu rakamın günlük 100 milyon m³'ün altına düştüğü görülmüştür (Bruegel, 2022).

Rus gazının Avrupa'ya ulaştırılmasında kullanılan dört ana güzergâh Kuzey Akım, Ukrayna Transit Hattı, Yamal ve TürkAkım'dır. Bunlardan Belarus üzerinden Polonya ve Almanya'ya uzanan Yamal'da savaşın başlamasından kısa bir süre sonra gaz akışı durmuştur. Ukrayna Transit Hattı'ndan sağlanan gaz akışında savaşın başlamasından bu yana ciddi bir azalma meydana gelmiş ve hâlen Gazprom ile Ukrayna doğal gaz şirketi Naftogaz arasında ihtilaf devam etmektedir (Chestney, 2022). Kuzey Akım ise son zamanlarda birçok kez sabotaj olarak iddia edilerek tarafların birbirini suçladığı sızıntılar nedeniyle kesintiye uğramıştır. Bunlar içerisinde hâlen sağlıklı bir şekilde işleyen hat olarak TürkAkım karşımıza çıkmaktadır. Ekim 2022 itibarıyla TürkAkım üzerinden Avrupa'ya 10 milyar m³'ün üzerinde Rus gazı sevk edilmiştir. Bu durum TANAP gibi TürkAkım'ın da Avrupa doğal gaz arzı için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Türk Akım'ın öneminin arttığı bu dönemde Rus doğal gazının Avrupa'ya ulaştırılması noktasında Türkiye'yi potansiyel bir enerji merkezi olarak öne çıkaran iki gelişme daha yaşanmıştır. Bunlardan biri, Eylül 2022 sonunda Kuzey Akım 1 ve Kuzey Akım 2 adlı, Rusya'dan Almanya'ya gaz sağlayan doğal gaz boru hatlarında tespit edilen sızıntılar nedeniyle gaz akışının kesilmesidir. Bu sızıntıların sualtı askeri gereçleriyle düzenlenmiş bir sabotaj olduğu hususunda ciddi kuşku beyan edilmiştir (Bloomberg, 2022). Öte yandan, ikinci olarak Astana'daki Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı'nın (CICA) 6. zirvesi'nde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile görüşen Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, Baltık Denizi'nde Kuzey Akım hatlarında yaşanan kayıpların Karadeniz'e yönlendirilerek ve ana rotalar Türkiye üzerinden geçirilerek doğal gazın Avrupa'ya ulaştırılması yönündeki hedeflerini açıklamıştır. Aynı açıklamada Türkiye'de doğal gaz merkezi kurulabileceği de ifade edilmiştir (Soldatkin vd. 2022). Gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve eğer gerçekleşirse teknik detayların ne olacağı henüz belli değilken taraflar arasında önerinin hızlı bir şekilde bir hafta içerisinde görüşüleceğinin açıklanması olumlu yönde bir beklenti ortaya çıkarmıştır. Bu beklenti sadece bir boru hattı olarak değil, Türkiye'nin doğal gazda ticaret platformunu içerecek bir merkez hâline gelme ihtimali olarak ifade edilmektedir (TASS, 2022).

Sonuç

Her ne kadar zengin hidrokarbon kaynaklara sahip olmasa da; Türkiye'nin enerji stratejisi enerjide bir merkez ülke olma, diğer bir ifadeyle "enerji öbeği" olma üzerine kuruludur. Özellikle doğal gaz sektöründe bu stratejisini pratikte de ilerletebilmiştir. Kaynaklar ile ihtiyaç sahipleri arasındaki geçiş pozisyonunu şimdiye dek başarılı bir şekilde kullandığı görülmektedir. TANAP, TürkAkım ve YTE doğal gaz konusunda Türkiye'nin bu başarısının önemli göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'nin hem kendi ihtiyacını karşılama hem de geçiş pozisyonunda bulunduğu Avrupa için Rus doğal gazına alternatif oluşturması bağlamında TANAP'ı başarılı bir şekilde işletmesi önemlidir. Şimdiye dek hattan güvenli bir şekilde gaz akışının sağlanması ve küresel pazarlara ulaştırılması önemli bir referans olmuştur. Rusya-Ukrayna Savaşı ile birlikte alternatif kaynak arayışına daha fazla giren AB için de TANAP önümüzdeki günlerde daha fazla ön plana çıkacaktır. TANAP'ın kapasitesinin artması veya paralel yeni hatlar oluşturulması olasıdır. Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı ile elde ettiği zafer bu tür projelerin daha fazla gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bu durumun Karabağ konusunda hâlen bir barış antlaşması imzalanmamış olması nedeniyle süren Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki muhtelif müzakere zeminlerine de Bakü lehine etkide bulunması muhtemeldir. Bu olumlu hava Trans-Hazar projeler için de olumlu katkı sağlamıştır. Kazakistan yönetiminin Rusya'yı dışarıda bırakarak hidrokarbon kaynaklarını Hazar üzerinden Azerbaycan'a ve oradan da Türkiye'deki mevcut hatlar üzerinden küresel pazarlara ulaştırmak için inisiyatif kullanması son derece önemlidir. Aynı durumun zengin doğal gaz rezervine sahip Türkmenistan için de geçerli olması Avrasya'daki enerji tablosuna daha büyük etkide bulunabilir. Türkmenistan'dan Çin'e uzanan mevcut hatların Aşkabat'ı Pekin'e bağımlı kılma riski de bu devleti Trans-Hazar projeler konusunda daha aktif hâle getirmelidir.

Çalışmada işaret edilen önemli hususlardan birisi de Doğu Akdeniz'deki gelişmelerdir. Uzun bir süre bölgedeki oluşumlarda dışarıda tutulmaya çalışılan Türkiye, attığı adımlar neticesinde bölgede aktif bir aktör olduğunu göstermiştir. KKTC ve Libya ile imzalanan anlaşmalar ve buna paralel bölgede devam eden hidrokarbon arama faaliyetleri Türkiye'nin bölgedeki ısrarını ortaya koymaktadır. Dahası İsrail-Türkiye ilişkilerinin yumuşamaya başlaması ve Eastmed Projesi'nin askıya alınması, Türkiye'nin enerjide merkez olma stratejisine olumlu katkı sağlaması beklenen gelişmelerdir. Eastmed'in yerine Türkiye üzerinden geçerek Avrupa'ya ulaşması öngörülen bir boru hattı hem daha az maliyetli hem de Türkiye açısından önemli bir kazanım niteliğinde olacaktır. Ancak Suriye'deki iç savaş ve buna dayalı belirsizlikler hâlen bütüncül bir işbirliği ortamını engellemektedir. Doğu Akdeniz'de hem Türkiye'nin hem de diğer bölge devletlerinin daha fazla kazanım sağlayabilmesi için Kıbrıs meselesinin adil ve barışçıl çözümü elzemdir. Ayrıca bölgedeki deniz yetki alanlarının hakça ilkeler çerçevesinde anlaşılabilir olarak belirlenmesi Türkiye'nin olduğu kadar diğer bölge devletlerini de yararına olacaktır.

Avrupa'nın Rusya-Ukrayna Savaşı sonrası alternatif kaynak arayışına girmesi mevcut durumda Rusya'dan doğal gaz ithalatına devam edileceği gerçeğini değiştirmemektedir. Bu durumda en güvenli hat olarak Türkiye karşımıza çıkmaktadır. Zira gaz akışı sağlanan diğer boru hatlarında meydana gelen sorunlar aşıkardır. Yaşanan son gelişmeler Rusya doğal gazının Avrupa'ya ulaştırılması konusunda Türkiye'nin bir enerji merkezi olabileceğini göstermektedir. Savaşın başlamasıyla ortaya çıkan tahıl sorununda Türkiye'nin öncülüğünde bir tahıl koridoru oluşturulduğu hatırlandığında bunun enerji konusunda da olabileceği daha güçlü bir şekilde düşünülebilir. Bu gelişmelere rağmen Türkiye'nin enerji öbeği olabilme stratejisi, özellikle doğal gaz sektöründe bunu gerçekleştirebilmesi, çıkış ve depolama kapasitelerini anlamlı ölçüde artırmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- ASLANLI, A. (2017). "Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi". *Bilig.* 83: 27-51.
- İSMAYİLOV, E. - T. BUDAK (2014). "Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Enerji Politikası". *Bilge Strateji.* VI/11: 29-49.
- KAHRAMAN, F. Ş. - A. S. MERDAN (2020). "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.* XI/21: 434-468.
- KÖKYAY, F. (2021). "Enerji Güvenliği Ekseninde Doğu Akdeniz Gaz Forumu". *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi.* VI/1: 216-239.
- Resmî Gazete, 2013/4400, 19.03.2013.
- SARIKAYA, Y. (2018). "Ağustos 2018 Hazar Konvansiyonunun Anlamı: Siyasal ve Hukuksal Bir İnceleme". 2. *Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı.* C. 5. (ed. Ali Osman Akalan-Ali Ahmetbeyoğlu). Ankara: Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları: 649-664.
- YAYCI, C. (2020). *Doğu Akdeniz'in Paylaşım Mücadelesi ve Türkiye.* İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- YORULMAZ, R. (2018). "Sıcak Gündem: Doğu Akdeniz". *Orta Doğu Analiz.* X/88: 80-83.

İnternet Kaynakları

- ASTAKHOVA, O. (2016). "UPDATE 1-Russia and Turkey Sign deal to Build TurkStream Gas Pipeline". Erişim Tarihi: 24.09.2022.
<https://www.reuters.com/article/russia-turkey-gas-pipeline-idAFL8N1CG4Z9>
- Bloomberg (2022). "Rusya'dan "Kuzey Akım'a İngilizler sabotaj düzenledi" iddiası". Erişim Tarihi: 29.10.2022.
<https://www.bloomberght.com/rusya-dan-kuzey-akim-a-ingilizler-sabotaj-duzenledi-iddiasi-2318135>
- Bruegel (2022). "European natural gas imports". Erişim Tarihi: 12.10.2022.
<https://www.bruegel.org/dataset/european-natural-gas-imports>
- BRYZA, M. vd. (2020). "US foreign policy and Euro-Caspian energy security: The time is now to build the Trans-Caspian Pipeline". Erişim Tarihi: 09.09.2022.
<https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energysource/us-foreign-policy-and-euro-caspian-energy-security-the-time-is-now-to-build-the-trans-caspian-pipeline/>
- CEVRİOĞLU ŞENGÜL, E. (2022). "Bakan Dönmez: İsrail'den gelebilecek gazı rahatlıkla hem ülke içerisinde hem yurt dışında taşıyabiliriz". Erişim Tarihi: 01.10.2022.
<https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-donmez-israilden-gelebilecek-gazi-rahatlikla-hem-ulke-icerisinde-hem-yurt-disinda-tasiyabiliriz/2532881>
- CHESTNEY, N. (2022). "Analysis: Russia's Ukraine gas transit sanction threat a fresh blow for Europe". Erişim Tarihi: 14.10.2022.
<https://www.reuters.com/business/energy/russias-ukraine-gas-transit-sanction-threat-fresh-blow-europe-2022-09-28/>

- COŞKUN, O. - A. RABINOCITCH (2022). "Israel-Turkey gas pipeline discussed as European alternative to Russian energy". Erişim Tarihi: 30.09.2022.
<https://www.reuters.com/business/energy/israel-turkey-gas-pipeline-an-option-russia-wary-europe-sources-2022-03-29/>
- Milliyet (2018). "TANAP ve TAP Yunanistan sınırında birleşti". Erişim Tarihi: 14.03.2022.
<https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/tanap-ve-tap-yunanistan-sinirinda-birlesti-2781868>
- İŞERİ, E. (2014). "TANAP: 21. yüzyılın projesi". Erişim Tarihi: 16.03.2022.
<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/tanap-21-yuzyilin-projesi>
- ERKUL KAYA, N. (2021). "TANAP yıllık 1,5 milyar doları aşkın taşıma geliri sağlayacak". Erişim Tarihi: 17.03.2022.
<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/tanap-yillik-1-5-milyar-dolari-askin-tasima-geliri-saglayacak/2109647>
- GURBANOV, I. (2016). "Perspectives for Israeli Gas in Southern Gas Corridor Hampered by Economic Limitations". Erişim Tarihi: 30.09.2022.
<https://jamestown.org/program/perspectives-israeli-gas-southern-gas-corridor-hampered-economic-limitations/>
- HENDERSON, S. (2020). "East Mediterranean Energy Rivalries Face Harsh Economic Realities". Erişim Tarihi: 29.09.2022.
<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/east-mediterranean-energy-rivalries-face-harsh-economic-realities>
- KARİMLİ, İ. (2022). "Azerbaijan, Kazakhstan Join Forces to Tap into Middle Corridor's Potential". Erişim Tarihi: 13.09.2022.
<https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-kazakhstan-join-forces-to-tap-into-middle-corridors-potential-2022-8-25-1/>
- KAVAZ, İ. (2021). "5 Soru: Türkiye'nin Karadeniz'deki Doğal Gaz Keşifleri ve Ötesi" SETA, 7 Haziran 2021. Erişim Tarihi: 25.09.2022.
<https://www.setav.org/5-soru-turkiyenin-karadenizdeki-dogal-gaz-kesifleri-ve-otesi/>
- KILIÇ, Z. B. (2022). "TürkAkım üzerinden 2 yılda Türkiye ve Avrupa'ya 34,8 milyar metreküp gaz taşındı". Erişim Tarihi: 24.09.2022.
<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkakim-uzerinden-2-yilda-turkiye-ve-avrupaya-34-8-milyar-metrekup-gaz-tasindi/2467928#:~:text=AA%20muhabirinin%20edindi%C4%9Fi%20bilgiye%20g%C3%B6re,milyar%20metrek%C3%BCp%20gaz%20ak%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20sa%C4%9Fland%C4%B1>
- O'BYRNE, D. (2021). "Azerbaijan and Turkmenistan Agreement Advances Caspian Gas Cooperation". Erişim Tarihi: 12.09.2022.
<https://eurasianet.org/azerbaijan-and-turkmenistan-agreement-advances-caspian-gas-cooperation>
- PUTZ, C. (2022). "Tokayev Looks to Caspian to Diversify Oil Export Routes". Erişim Tarihi: 13.09.2022.

<https://thedi diplomat.com/2022/07/tokayev-looks-to-caspian-to-diversify-oil-export-routes/>

Reuters (2022). "U.S. voices misgivings on EastMed gas pipeline -Greek officials". Erişim Tarihi: 30.09.2022.

<https://www.reuters.com/business/energy/us-voices-misgivings-eastmed-gas-pipeline-greek-officials-2022-01-11/>

SHKURTI ÖZDEMİR, G. (2020). "LNG Ticareti ABD-Türkiye İlişkilerinde Bir Umut Işığı". Erişim Tarihi: 24.09.2022.

<https://www.setav.org/analiz-lng-ticareti-abd-turkiye-ikili-iliskilerinde-bir-umut-isigi/>

SOLDATKIN, V. - O. KOBZEVA (2022). "Putin moots gas hub in Turkey with Nord Stream supplies". Erişim Tarihi: 14.10.2022.

<https://www.reuters.com/world/europe/putin-moots-major-gas-hub-turkey-with-nord-stream-supplies-2022-10-12/>

Star (2017). "İsrail-Türkiye boru hattı anlaşması bu yıl yapılacak". Erişim Tarihi: 30.09.2022.

<https://www.star.com.tr/ekonomi/israilturkiye-boru-hatti-anlasmasi-bu-yil-yapilacak-haber-1236045/>

TASS (2022). "Russia, Turkey to quickly move to specific discussion of gas proposals- Gazprom CEO". Erişim Tarihi: 14.10.2022.

<https://tass.com/economy/1522357>

T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye'nin Uluslararası Enerji Stratejisi". Erişim Tarihi: 18.02.2022.

https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa

T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. "Doğal Gaz Piyasası Yıllık Sektör Raporu Listesi". Erişim Tarihi: 04.03.2022.

<https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94-1007/dogal-gazyillik-sektor-raporu>

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. "Boru Hatları ve Projeleri". Erişim Tarihi: 05.03.2022.

<https://enerji.gov.tr/neupgm-boru-hatlari-ve-projeleri>

TRT World (2020). "Turkey slams controversial EastMed pipeline deal signed in Athens". Erişim Tarihi: 29.09.2022.

<https://web.archive.org/web/20200105213107/https://www.trtworld.com/europe/turkey-slams-controversial-eastmed-pipeline-deal-signed-in-athens-32668>

QUINN, C. (2022). "The EU Turns to Baku". Erişim Tarihi: 27.07.2022.

<https://foreignpolicy.com/2022/07/18/azerbaijan-gas-eu-von-der-leyen/>

YORULMAZ, R. (2019). "Doğu Akdeniz'de Yeni Denklemler". Erişim Tarihi: 29.09.2022.

<https://www.orsam.org.tr/tr/dogu-akdenizde-yeni-denklemler/>

ALMAN KAYNAKLARINA GÖRE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ROMANYA ORDUSUNUN ASKERÎ KAPASİTESİ VE KÖSTENCE LİMANI'NIN STRATEJİK ÖNEMİ

Ozan TUNA*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Balkanlardaki gelişmeler önem arz etmekle birlikte bu bağlamda Romanya'nın askerî gücü ve Köstence Limanı'nın stratejik önemi de o dönemin en güçlü devletlerinden olan Almanya'nın radarına girmiştir. Romanya ordusunun İkinci Balkan Savaşı'nda elde ettiği başarı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Balkanlardaki dengeleri belirleme hususunda öncelik arz etmekle birlikte bu devletin askerî caydırıcılığı da Balkanları hangi siyasi gücün domine edeceğini belirleyen önemli hususlardan birisi olmuştur. Bununla birlikte Köstence Limanı ise Romanya petrolünün yurt dışına ihracı ile bu devlete ekonomik avantaj sağlamanın yanında Rusya'nın Balkanlardaki ağırlığını belirleme açısından etkili olmuştur. Osmanlı Devleti ile Almanya'nın bağlantısı sağlama hususunda da avantajlı bir konuma sahip olan Köstence Limanı, Birinci Dünya Savaşı'nda Karadeniz Boğazı'nın kuzeyde savunulması açısından da önem arz etmiştir. Araştırmada Birinci Dünya Savaşı öncesinde Romanya ordusunun askerî kapasitesi ve Köstence Limanı'nın stratejik önemi Alman kaynakları üzerinden ele alınmış olup Romanya ordusunun savaşta aldığı yenilginin nedenlerine ulaşmaya çalışılmış ve Köstence Limanı'nın Karadeniz'deki dengeleri belirleme açısından önemine vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Karadeniz, Romanya, Köstence, General Mackensen

THE MILITARY CAPACITY OF THE ROMANIAN ARMY BEFORE THE FIRST WORLD WAR AND THE STRATEGIC IMPORTANCE OF THE PORT OF CONSTANTA ACCORDING TO GERMAN SOURCES

ABSTRACT

Although developments in the Balkans were important in process leading up to the First World War, Romania's military power, the strategic importance of the Constanta Port all on the radar of Germany –one of most powerful states of that period. The Romanian army's victory in Second Balkan War was a priority in determining balances in Balkans before the First World War. Moreover, its military deterrent was a key issue that would end up dictating which political power would eventually dominate the Balkans. On the other hand, the Constanta Port, proved instrumental in determining the weight of Russia in the Balkans, as well as in offering it economic benefits via export of Romanian oil abroad. The port was at an advantage position-wise because it connected Ottoman Empire with Germany, and because it defended the Black Sea Strait in the North during the First World War. In this study, we shall analyse pre-WWI Romania's military capacity as well as the strategic importance of Constanta Port using German sources. We will also take a look at what lead to the Romanian army's defeat during the war, and why Constanta Port was so significant in bringing balance to the Black Sea region.

Keywords: First World War, Black Sea, Romania, Constanta, General Mackensen

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.08.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2022

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Deniz Astsubay Meslek Yüksekokulu, Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü, YALOVA; ORCID: 0000-0002-7099-8326, E-posta: otuna@msu.edu.tr

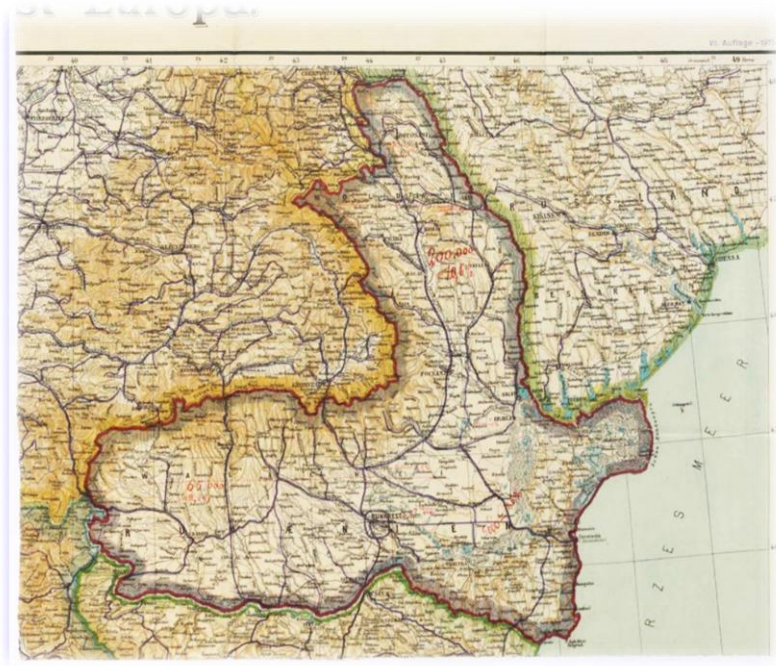
Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte Almanya hem Balkanlardaki etkinliğini arttırmak hem de Osmanlı Devleti ile olan bağlantısını sağlamlaştırmak amacıyla Romanya'ya ayrıca bir önem atfetmekle birlikte Romanya petrolünün Alman ordu ve donanması için gereklilik arz etmesi de Alman dış politikasında bu ülkeyi hayati derecede önemli bir yere yerleştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Romanya'nın kendi saflarında yer alması için yoğun bir politika sarf eden Almanlar, bu devletin özellikle Rusya'nın etki alanına girmesini istememiş bu bağlamda da elçiliği ve konsoloslugu üzerinden Romanya'daki askerî ve siyasî gelişmeleri takip etmiştir. Köstence limanının Ruslar açısından Balkanlara açılan bir kapı görevi üstlenmesi Osmanlı donanması için bu limanın abluka altına alınmasını bir gereklilik hâline getirse de Yavuz ve Midilli savaş gemilerinin Karadeniz'deki etkinliği çok fazla sürmemiş, bu nedenle de Osmanlı donanması bölgede çok fazla faaliyet gösterememiştir.

Çalışmada Alman askerî arşivi (Bundesarchiv, Militärarchiv) ve Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinden (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) Alman elçilik, konsolosluk, askerî ataşe ve donanma ataşesi raporları üzerinden Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olduğu 28 Ağustos 1916 tarihinde hemen öncesindeki Romanya ordusunun gücü ve askerî kapasitesi ile Köstence Limanı'nın stratejik önemi ele alınmıştır. Çalışmada Alman kaynaklarının kullanılmasında bu devletin Almanya'nın Balkan stratejisini belirlemede ve Osmanlı Devleti ile doğrudan kara bağlantısı sağlaması açısından önem arz etmesi etkili olmakla birlikte Romanya'nın Rusya'nın güdümüne girmesinin Almanya açısından daimî surette engellenmeye çalışılması da belirleyici olmuştur. Almanya'nın Balkan stratejisinde Romanya'nın önemli bir ağırlık meydana getirmesi Alman arşivlerinden çok fazla materyal bulunmasını sağlamış ve bu durum çalışmayı daha da zenginleştirmiştir. Araştırmada Türk kaynakları da kullanılmış olsa da bu kaynaklar Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki etkinliği bağlamında ele alınmış olup Köstence Limanı'na yönelik Osmanlı donanmasının tasarrufları ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır.

1. Romanya Ordusunun Gücü ve Askerî Kapasitesi

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Romanya, 139.690 kilometrekarelik yüzölçümüne sahip olup çoğunluğu Ortodoks Hıristiyanların oluşturduğu nüfusunun da %91,5'ini Romenlerden geri kalanlarını ise Türkler, Bulgarlar, Almanlar ve Yahudiler'den meydana gelmekte idi (BA/MA, N850-11, Ağustos 1916, s. 7). Rusya ile sınırı Prut nehri, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile olan sınırı ise Transilvanya Alplerinden meydana gelen Romanya'nın askerî gücü yaklaşık 550.000 kişiden oluşmakla birlikte bu sayıya 100.000 kişilik milis kuvvetlerin de eklenmesi gerekmekte olup Alman askerî kaynaklarında Romanya ordusunun oluşturan askerlerin %80'inin kırsaldan gelmekte olduğu ifade edilmiş ve bu askerlerin yeteneklerinin sınırlı olmasına rağmen sebatkar, tutumlu ve itaatkar insanlardan oluşmakta olduğu belirtilmiştir (BA/MA, N850-11, Ağustos 1916, s. 3). Alman kaynaklarında Romanya ordusunda nasıl bir eğitim verildiği hususunda bir bilgi bulunmasa da ordudaki subayların üstün cesarete sahip olmalarına rağmen meslekleri için gerekli görev duygusu barındırmadıkları ve astsubay kalitesinin de oldukça kötü olduğu, astsubayların %60'ından fazlasının okuma yazma bilmediği ifade edilmiştir (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 3). Ordudaki generallerin büyük organizasyonlara liderlik yapma hususunda çok az pratikleri olduğu üzerinde durulurken genç ve kurmay subaylar arasında ise askerî eğitimlerini Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ordusunda almış yetenekli unsurların da bulunduğu belirtilmiştir (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 3).

Harita 1: Romanya (PAAA, RZ 201/21323, Tarih Yok, s. 76)

Alman askerî arşiv kaynaklarında Romanya ordusundaki topçu, piyade ve süvari eğitimlerinin iyi görüldüğü fakat sağlık ve iase hizmetlerinin yetersiz olduğu ifade edilmekle birlikte ikmal ve iase hizmetlerindeki bu eksikliklerin özellikle İkinci Balkan Savaşı'ndaki Bulgaristan harekâtı esnasında gün yüzüne çıktığına işaret edilmiştir. Diğer taraftan sağlık ve iase noktasında son yıllarda orduda iyileştirmeler yapılsa da kolordu yapısındaki hantallık nedeniyle erzak sevkiyatında zorluklar yaşandığı da ayrıca vurgulanmıştır (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 3). Romanya kara ordusundaki silahlarının çoğunluğunun Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu menşeli olduğu üzerinde durulurken kullanılan silahların da modern gereksinimlere karşılık geldiği özellikle ifade edilmiştir (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 3). Almanya'nın Bükreş askerî ataşesinin verdiği bilgilere göre ise Romanya ordusunda piyadelerin kullanabileceği 450.000 adet Mannlicher marka, 143.000 adet de Henry Martini marka tüfek ile aynı zamanda da İkinci Balkan Savaşı'nda Bulgar ordusundan ganimet olarak alınan 12.000 adet piyade tüfeği ve 450 adet makineli tüfeği bulunmakta olduğu belirtilmiştir (PAAA, RZ 201/9713, 20 Kasım 1914, s. 75). Tüm bunlara ek olarak 1914 yılı sonu itibariyle Romen ordusuna Steyr fabrikasından alınan 20.000 adet piyade tüfeği ile Creuzot'taki Schneider fabrikasından 12 adet topun teslim alındığı bilgileri verilmiştir (PAAA, RZ 201/9713, 20 Kasım 1914, s. 75).

Alman kaynaklarında Romanya kara ordusunda kullanılan sahra ve kuşatma toplarının çoğunlukla eski olduğu, ülkede mühimmatların çok az üretilse de ateşli silahların hiç üretilmediği ve bu yüzden de Romanya'nın uzun süreli bir savaş durumunda ordusuna silah ve mühimmat sağlayamayacağı ifade edilmiştir (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 3). Savaş sırasında 10 piyade tümeni, 7 ihtiyat tümeni, 10 yedek piyade tugayı ve 2 süvari tümeninden oluşması beklenen Romanya ordusunda 6,5 mm'lik 1893 model Steyr marka tüfekle Maxim marka makineli tüfek kullanılmakta olduğu subay-astsubaylarda da kılıç ve kendisinden yüklemeli tabancalar bulunduğu belirtilmiştir (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 5).

Fotoğraf 1: Romanya Ordusuna Ait Bir Piyade Askeri

(BAMA, N 850-11 Ağustos 1916, s. 16)

Alman askerî arşivinden elde ettiğimiz raporlarda Romanya ordusunda seyyar bataryalar için 04 Model Krupp topları, ihtiyat birlikleri için de 08 Model Krupp toplarının kullanıldığı ve bu topların menzillerinin 6400 ila 7000m olduğu ifade edilse de orduda kullanılan Schneider ve Armstrong toplarının özellikleri hakkında bilgi verilmemiştir (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 5-7). Ayrıca orduda 624 adet seri ateşli ve 380 adet de eski topun mevcut olduğu bunlara ek olarak da İkinci Balkan Savaşı'nda Bulgar ordusundan ganimet olarak alınan 12 adet topun bulunduğu belirtilmiştir (PAAA, RZ 201/9713, 20 Kasım 1914, s. 75). Raporlarda Romanya ordusundaki topçu silahlarının Bükreş müstahkemi ile Sereth hattında konuşlandırıldığı ve Cernovado, Silistre köprü başları ile Karpat bölgesi için de yeni oluşumların meydana gelmesinin beklendiği ön plana çıkartılmıştır (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 7). Ordudaki milis kuvvetlerin etkinliği raporlarda özellikle vurgulanmakta olup bu birliklerin ordunun gerisinde işgal gücü olarak kullanılmasının planlandığı ve gerekirse kara ordusundaki boşlukları doldurmak amacıyla da değerlendirilebileceği öngörülmekle birlikte savaş zamanında 80 adet milis taburunun oluşturulabileceğinin tahmin edildiği ifade edilmiştir (BA/MA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 7).

Almanya'nın Bükreş askerî ataşesi Romanya ordusunda özellikle genç subaylar arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yönelik bir nefretin söz konusu olduğu ve Transilvanya'nın ele geçirilmesinin arzu edildiği vurgulanmakla birlikte Romenlerin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bir saldırı gerçekleştirmesi durumunda Bulgarların da güneyden kendilerine saldırabileceklerinden endişelendikleri için savaşa girebilmek adına Rusya'nın kesin bir zaferini beklemekte oldukları değerlendirilmesinde bulunmuştur (PAAA, RZ 201/1862, 20 Kasım 1914, s. 117).

2. Köstence Limanı'nın Stratejik Önemi

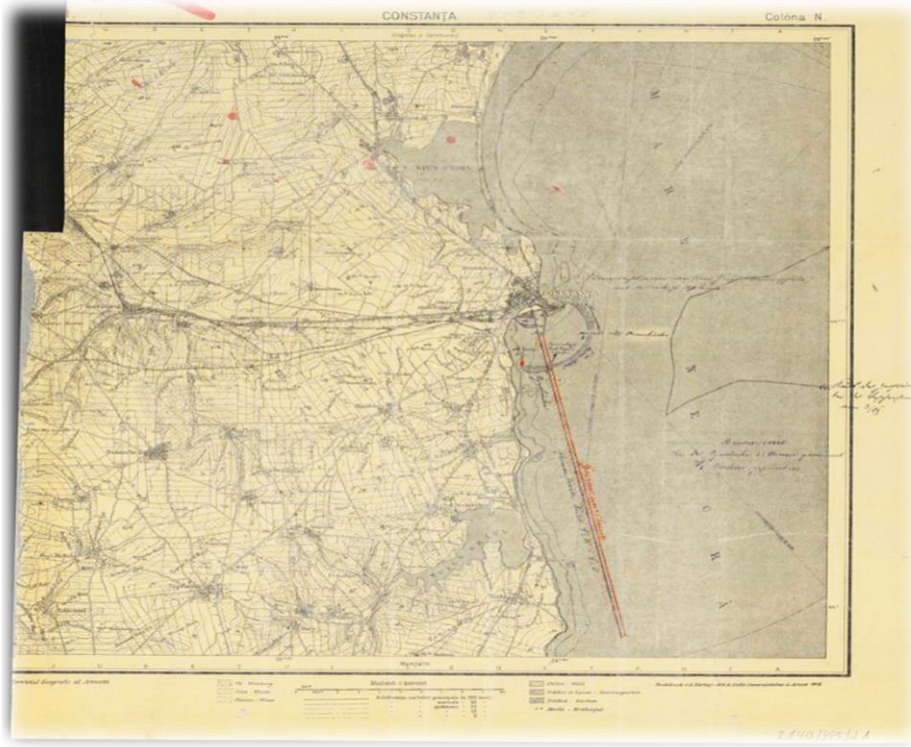
Karadeniz için stratejik bir öneme sahip olan Köstence Limanı, 1878 Berlin Anlaşması ile Osmanlı Devleti tarafından Romanya'ya bırakılmış olup şehrin nüfusu 1912 itibariyle 12.000 kişiden oluşmakta idi (Murgescu, 2002, s. 276-277). Osmanlı Devleti tarafından da yoğun bir şekilde kullanılan liman özellikle Balkan Savaşları'nda Almanya'dan satın alınan silah ve mühimmatın İstanbul'a sevk edildiği transfer noktası vazifesi görmekle birlikte Osmanlı donanması da bu bağlamda savaş esnasında Köstence Limanı-Karadeniz Boğazı hattını güvenli tutabilmek amacıyla yoğun mesai sarf etmiştir (Hakkı, 1928, s. 46-69).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Köstence Limanı hem Karadeniz'deki mevcut konumu hem de Romanya petrolünün ihracı bağlamında oldukça stratejik bir öneme sahip olmuş olup bu bağlamda gerek Osmanlı Devleti gerekse Rusya bu limana oldukça önem atfetmişlerdir (PAAA, *RZ/9719*, 17 Haziran 1914, s. 43). Osmanlı donanması da bu bağlamda hem Karadeniz'de icra ettiği manevraları Köstence Limanı'nı da içerisine alacak şekilde genişletmiş hem de bölgede seyr ü sefer icra ederek Romanya hükümetini baskı altında tutmaya çalışmıştır. Osmanlı donanmasının buradaki en önemli amacı Rus donanmasını Karadeniz'in kuzeyine hapsederek Rusların Köstence Limanı üzerinden Balkanlara nüfuz etmesini engellemek ve Almanya ile bağlantıyı daha da sağlamlaştırarak Köstence Limanı-Karadeniz Boğazı hattını sürekli açık hâlde bulundurmaktır (BAMA, *RM 40/719*, 2 Eylül 1915, s. 15; BAMA, *RM 40/719*, 24 Ağustos 1915, s. 7; DAB, *DH.EUM. 5.ŞB. 02-08/01-01*, 6 Ekim 1914; DAB, *DH.EUM. 5.ŞB. 13-08/01-01*, 19 Mayıs 1915). Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki etkisinin görece daha belirgin olarak hissedildiği Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında Osmanlı Devleti'nin Köstence bağlamındaki Romanya stratejisinin daha başarılı olduğu görülmekle birlikte Köstence Limanı üzerinden İstanbul'a petrol sevkiyatı da kesintisiz bir şekilde devam etmiş olup Alman ataşemiliter raporlarında Kasım 1915'te Köstence'den İstanbul'a 900.000 kg petrol gönderildiği belirtilmiştir (PAAA, *RZ 201/9656*, 12 Kasım 1915, s. 60). Bulgaristan'ın Eylül 1915'te merkezî devletler safında savaşa girmesi de Romanya'nın güneyden kuşatılması açısından belirleyici olmuş olup Varna limanının Osmanlı-Alman donanması tarafından etkili bir şekilde kullanılması ve Rus donanmasının Varna limanını bombardımanı esnasında Alman denizaltılarının bu limanı başarılı bir şekilde savunması Romanya ve Köstence Limanı üzerinde tesir meydana getirmiştir (BAMA, *RM 40/719*, 29 Ekim 1915, s. 105). Fakat ilerleyen süreçte özellikle 1916 yılının başlarından itibaren Rus donanmasının yeni savaş gemilerini de suya indirerek Karadeniz'deki etkinliğini arttırması ile Köstence limanında Rus savaş gemileri daha fazla görülmeye başlanmış (BAMA, *RM 40/710*, 16 Haziran 1916, s. 78), Osmanlı donanmasının üzerindeki Rus baskısı daha da fazla arttırılarak Türk savaş gemileri Karadeniz Boğazı'nda dar bir alana sıkışmış ve bu bağlamda Karadeniz'in doğusu ile birlikte Köstence Limanı da Osmanlı donanmasının etki alanından çıkmıştır.

Alman kaynaklarında Köstence Limanı'nın yapısı ve askerî tahkimatı hakkında çok fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte limanın 1914 yılının sonları itibariyle tahkim edilmeye başlandığı ve Romanya hükümetinin özellikle Selanik üzerinden aldığı silahlarla Bulgaristan sınırını da içerisine alacak şekilde bölgeyi takviye ettiği ifade edilmiştir (PAAA, *RZ 201/9713*, 18 Kasım 1914, s. 63; PAAA, *RZ 201/9713*, 24 Kasım 1914, s. 67; PAAA, *RZ 201/9713*, 31 Ocak 1915, s. 212; PAAA, *RZ 201/9715*, 24 Nisan 1915, s. 25). Alman askerî kaynaklarında Köstence Limanı'nda rıhtım ve tersanenin bulunduğu, bunun dışında bölgenin belirli bir hatta kadar mayınladığı üzerinde durulsa da askerî tahkimatın oldukça zayıf olduğu, limandan ise güvenli bir şekilde petrol ve tahıl ihracının gerçekleştirilebilmesi için ise oldukça fazla bir askerî harcamaya gereksinim duyulduğu bilgileri verilmiştir (BAMA, *Nachlasse und Sammlungen 156-19*, 5 Kasım 1914, s. 17-19).

Romanya hükümetinin özellikle Çanakkale Muharebelerinin sonucunu beklediği ve boğazların açılması ile Köstence Limanı üzerinden müttefiklerden elde edeceği destek sayesinde savaşa daha etkili bir şekilde girmeyi planladığı Alman kaynaklarında sıkça vurgulanmakla birlikte (BAMA, RM 40/719, 12 Eylül 1915, s. 43) Alman askerî ataşe raporlarında ise Selanik'teki müttefik orduları komutanı Sarrail'in Balkanlara bir saldırı hazırlığında bulunduğu ve bu saldırı sayesinde Romanya'nın güneydeki Bulgaristan tehdidinden kurtulmayı arzu ettiği ifade edilse de Bulgaristan'daki merkezî devletlerin askerî gücünün Sarrail'in saldırısını püskürtebilecek boyutta olduğu belirtilmiştir (PAAA, RZ 202/22259, 3 Temmuz 1916, s. 5). Bu açıardan bakıldığında gerek müttefiklerin Çanakkale Muharebelerini kaybetmeleri gerekse Sarrail'in Selanik'ten tam kapsamlı bir saldırıya geçmede aceleci davranmaması Romanya'nın savaşa girişini geciktiren sebepler arasında yerini aldığı görülmektedir.

Harita 2: Köstence Limanı Krokisi (BAMA, RM 40/885, 1917, s. 1)

Alman kaynaklarının da işaret ettiği üzere Romanya'nın Rusya'nın zaferini beklediği düşüncesi haklı çıkmış olup Rusların 4 Ağustos 1916 tarihinde gerçekleştirdikleri Brusilov taaruzu neticesinde Galıçya'da 50 km'lik bir yarık açıp 100.000'den fazla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu askerini de esir alması üzerine Romanya 28 Ağustos 1916 tarihinde müttefiklerin safında savaşa dâhil olmuştur (Çevik vd. 2018, s. 164). Romanya'nın müttefiklerin safında savaşa dâhil olması merkezî devletleri oldukça zor bir duruma sokmuş olup Romanya'nın Karpatlardaki merkezî devletler cephesini arkadan vurabilecek bir pozisyon almasının yanı sıra Selanik'teki müttefik kuvvetleri ile Romen kuvvetlerinin müşterek taaruzu ihtimali de bu devletler nezdinde endişe yaratmıştır (Çevik vd. 2018, s. 164).

Tüm bu gelişmelere rağmen merkezî devletler safında belirsizlik çok uzun sürmemiş olup Romanya'nın savaşa girmesi ile öncelikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait monitörler Turn Severin bölgesini, Varna'dan havalanan Alman uçakları da Köstence ve

Ploesti'yi bombalamıştır (PAAA, RZ 202/22264, 5 Eylül 1916, s. 49). General Mackensen komutasındaki Türk, Alman ve Bulgar askerlerinin Dobruca istikametine gerçekleştirdiği saldırı neticesinde 22 Ekim 1916'da Köstence, General Falkenhayn komutasındaki Alman ordularının 11 Kasım 1916 tarihinde Transilvanya istikametinden gerçekleştirdikleri saldırı ile de Bükreş ele geçirilmiş ve Romen hükümeti de Yaş'a çekilmek zorunda kalmıştır (Metin, 2017, s. 256; Çevik vd. 2018, s. 164). General Mackensen'in Köstence'ye gerçekleştirdiği saldırı esnasında Osmanlı donanmasının bu harekâtı doğrudan desteklemesi, Rus donanmasının Karadeniz Boğazı'nı mayınlaması nedeniyle mümkün olmamış ve Köstence Limanı'na sadece U-33 ve UB-42 denizaltıları ile sınırlı harekâtlar icra edilebilmiştir (BAMA, RM 40/318, 27 Eylül 1916, s. 16; Tuna, 2020, s. 253-254).

Eylül-Ekim 1916 tarihlerinde merkezî devletlerin Bulgaristan sınırından Romanya'ya gerçekleştirdiği saldırı ve Köstence'nin ele geçirilmesi Rus donanmasının Karadeniz'e neredeyse tamamen hâkim olduğu bir süreçte icra edilmiş ve bu başarı Rus donanmasının Karadeniz'deki zafer sıralamasına bir son getirmekle kalmayıp Karadeniz Boğazı'na gerçekleştirilmesi mümkün bir Rus çıkarma harekâtını da engellemiştir. Bölgedeki mayınların temizlenerek Romanya petrolü ve tahılının Köstence Limanı üzerinden Osmanlı Devleti'ne akması planlanmış olmakla birlikte (BAMA, RM 40/710, 11 Kasım 1916, s. 103) Rusya'nın bu limanı kullanarak Balkanlara daha fazla tesir etmesinin de önüne geçilmiştir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Romanya askerî ve siyasî açıdan Almanya için önemli bir ülke durumunda olup gerek stratejik konumu gerekse yer altı kaynakları bakımından ele geçirilmesi veya nüfuz altına alınması gereken bir hedef hâline gelmiştir. O dönemin etkili güçlerinden olan Almanya, elindeki tüm enstrümanları kullanarak Romanya'nın kendi saflarında savaşa girmesini sağlamaya çalışmış olup bu bağlamda da Romanya'nın askerî gücü hakkında araştırmalar yapılmış ve Berlin'e raporlar gönderilmiştir. Romanya'nın yer altı kaynaklarının haricinde Osmanlı Devleti ile olan koridorun ortasında bulunması ve müttefiki Bulgaristan için bir tehdit meydana getirmesi, Almanya nazarında Romanya'yı daha da önemli kılmış olup bu devletin işgal edilmesi durumunda Alman ordularının nasıl bir zorlukla karşılaşılacağı üzerine kafa yorulmuştur. Almanlar açısından en büyük korku Romanya'nın müttefiklerin safında savaşa girmesi olmuş ve bu devletin müttefikler için bir üs vazifesi görmesinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Bulgaristan'ı tehdit altına alması da Almanlar açısından endişe kaynağı hâline gelmiştir. Bu bakımdan Almanlar, Romanya'nın kendileri açısından oluşturduğu tehdidi iyi analiz ederek 1916 yılının ikinci yarısında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan üzerinden icra edilen harekâtle Romanya işgal etmeyi başarmışlardır. Alman askerî gücü ve disiplini ile kıyaslandığında oldukça zayıf bir kapasitesi olduğu görülen Romanya savaş esnasında müttefiklerinden de arzu ettiği yardımı alamamış ve kısa süre içerisinde de pek çok noktayı kaybetmiştir.

Köstence Limanı ise bulunduğu konum itibariyle Karadeniz'deki önemi tartışmasız olup Almanların bölgedeki etkisi bir yana Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı donanması açısından da önemli bir hedef hâline gelmiştir. Osmanlı donanması gerek Karadeniz Boğazı'nın savunulması gerekse Rusların Balkanlardaki etkisinin sınırlandırılması açısından savaşın hemen başında bu limana yoğunlaşmış olsa da Rus donanmasının caydırıcılığı ile başa çıkamamış ve bu bölgeyi Rus donanmasının etki alanına terk etmek zorunda kalmıştır. Romanya'dan sağlanan petrolün Osmanlı donanması açısından ne kadar önemli olduğu pek çok askerî rapora yansımış olmakla birlikte bu coğrafyanın Rus donanmasına terk edilmesinin de Rusya'ya önemli bir avantaj sağladığı kolaylıkla tahmin edilebilir olmuştur. Alman arşivlerinden temin edilen raporlarda Köstence Limanı'nın askerî yapısı ve tahkimatının çok iyi olmadığı, bölgenin sadece top ve mayınlarla tahkim

edildiği vurgulanmış olsa da Osmanlı donanmasının savaşta etkili olduğu 1914-1915 tarihlerinde dahi bölgede ağırlığını çok fazla hissettiremediği görülmüştür. Bunda Çanakkale Muharebeleri ve Osmanlı Devleti'nin tüm yoğunluğunu Çanakkale Boğazı'na kaydırmış olmasının yanında Köstence'nin Rusya'nın Odessa limanına yakınlığı ve Osmanlı donanmasının bölgeye gerçekleştireceği bir saldırı esnasında Rus donanmasının anında reaksiyon gösterecek olma ihtimali de belirleyici olmuştur. Tüm bunlara ek olarak Köstence Limanı'nın Rus donanmasının bölgedeki gücüne rağmen Almanlar tarafından ele geçirilmesi Köstence'nin tüm avantajlarının Osmanlı Devleti'nin de içerisinde olduğu merkezî devletlere geçmesini sağlamıştır.

Çalışmada Alman Askerî Arşivi ve Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki raporlar üzerinden Romanya ordusunun askerî kapasitesi ve Köstence Limanı'nın stratejik önemi üzerine bilgiler verilmiş olup Romanya ile Köstence Limanı'nın hem Balkanlardaki savaşın gidışatını hem de Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki etkinliğini belirleme hususunda değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu çalışmanın ana omurgasını oluşturan Alman raporları her ne kadar kapsamlı ve tutarlı olsa da bu raporlarda eksiklikler de göze çarpmakla birlikte Romanya ordusundaki eğitim sistemi, donanmanın durumu ve ordudaki komutanların isimlerinin belirtilmemiş olduğu görülmektedir. Fakat buna rağmen 1916 yılının ikinci yarısında Almanların Romanya'yı işgale başlamalarında bu raporların da kendilerine belirli bir fikir verdiği ve bu sayede başarıya ulaştıkları da göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

- ÇEVİK, Z. - E. YIKILMAZPEHLİVAN (2018). "Birinci Dünya Savaşı'nda Romanya'da Osmanlı Askeri Valiliği". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. IV/7: 162-175.
- Das Interessante Blatt* (1916). "Deutsche-Bulgarische Vormarch in Dobrudscha". 4.
- HAKKI, Y. (1928). "Balkan Harbine Ait Karadeniz'de Bulgar Filosunun Faaliyetleri". *Deniz Mecmuası*. 309: 46-69.
- METİN, Ö. (2017). "Stratejik Açından I. Dünya Savaşı'nda Romanya". *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya: Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları: 247-263.
- MURGESCU, B. (2002). "Köstence". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. XXVI: 276-277.
- TUNA, O. (2020). *Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

1. Arşiv Belgeleri

a) Bundesarchiv, Militärarchiv

- N850-11, Sayfa No: 3, Ağustos 1916.
- N850-11, Sayfa No: 5, Ağustos 1916.
- N850-11, Sayfa No: 7, Ağustos 1916.
- N850-11, Sayfa No: 16, Ağustos 1916.
- Reiche Marine 40/719, Sayfa No: 7, 24 Ağustos 1915.
- Reiche Marine 40/719, Sayfa No: 15, 2 Eylül 1915.

Reiche Marine 40/719, Sayfa No: 43, 12 Eylül 1915.

Reiche Marine 40/719, Sayfa No: 105, 29 Ekim 1915.

Reiche Marine 40/710, 16 Haziran 1916.

Reiche Marine 40/318, Sayfa No: 16, 27 Eylül 1916.

Reiche Marine 40/710, 11 Kasım 1916.

Reiche Marine 40/885, Sayfa No: 1, 1917.

Nachlasse und Sammlungen, 156-19, Sayfa No: 17-19, 5 Kasım 1916.

b) Politisches Archiv des Auwärtigen Amts

RZ 201/21323, Sayfa No: 76, Tarih Yok.

RZ 201/9719, Sayfa No: 43, 17 Haziran 1914.

RZ 201/9656, Sayfa No: 60, 12 Kasım 1915.

RZ 201/9713, Sayfa No: 63, 18 Kasım 1914.

RZ 201/9713, Sayfa No: 75, 20 Kasım 1914.

RZ 201/1862, Sayfa No: 117, 20 Kasım 1914.

RZ 201/9713, Sayfa No: 67, 24 Kasım 1914.

RZ 201/9713, Sayfa No: 212, 31 Ocak 1915.

RZ 201/9715, Sayfa No: 25, 24 Nisan 1915.

RZ 202/22264, Sayfa No: 49, 5 Eylül 1916.

c) Devlet Arşivleri Başkanlığı

DH.EUM. 5.ŞB. 02-02/01-01, 6 Ekim 1914.

DH.EUM. 5.ŞB. 13-08/01-01, 19 Mayıs 1915.

II. Die einzelnen Waffen.

I. Infanterie.

Im Frieden gibt es 40 Infanterie-Regimenter, ~~von denen je 3 aus 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 bis 40 zu 3 Bataillonen.~~
Im Kriege haben alle Infanterie-Regimenter 3 Bataillone*).

Außerdem bestehen noch 10 Jäger-Bataillone.

Jedes Infanterie-Regiment stellt im Kriegsfall ein Reserve-Regiment zu 3 Bataillonen auf. Der Rahmen für dieses Regiment — der Regimentsstab und 1 Kader-Instruktions-Kompagnie — besteht bereits im Frieden.

Jedes Jäger-Bataillon stellt im Mobilmachungsfalle gleichfalls ein Reserve-Jäger-Bataillon auf. Für diese bestehen jedoch keine Friedenslager. Die beiden Bataillone bilden im Kriege ein Jäger-Regiment.

Einige Jäger-Bataillone stellen wahrscheinlich dritte Reserve-Bataillone auf, die für die Infanterie-Divisionen 11 bis 15 bestimmt sind.

Jedes Infanterie- oder Jäger-Bataillon ist zu 4 Kompagnien formiert und besitzt im Kriege 1 Maschinengewehr-Zug zu 2 Gewehren**). Die Kriegsstärke eines Bataillons beträgt rund 1000 Mann.

Die Regimenter führen die Nummern und den Namen ihres Ergänzungsbezirks oder eines Nationalhelden (siehe Anlage 2).

Die Jäger-Bataillone führen nur Nummern außer dem Jäger-Bataillon Nr. 2, das den Namen der Königin-Mutter trägt.

*) Wahrscheinlich werden auch 20 Bataillone

x) Die bei den 40 aktiven und 40 Res. Regtrn. in der letzten Zeit gebildeten IV. Bataillone werden zu neuen Formationen zusammengestellt, aus diesen werden Res. Brigaden oder Res. Divisionen gebildet.

Die Kader-Infanterie-Regimenter führen die um 40 erhöhte Nummer des aktiven Regiments, bei dem sich die Friedenslager befinden. Die Reserve-Jäger-Bataillone tragen die Nummer des aktiven Jäger-Bataillons, welches sie aufstellt.

Je 2 Regimenter bilden eine Brigade. Die 20 aktiven Infanterie-Brigaden gehören zu je 2 zu den 10 Infanterie-Divisionen. Von den 20 Reserve-Infanterie-Brigaden bilden 10 die Infanterie-Divisionen 11 bis 15; die übrigen 10 sollen als dritte Brigaden zu den aktiven Divisionen 1 bis 10 treten.

Zu jeder der Infanterie-Divisionen 1 bis 10 gehört ein Jäger-Regiment, zu jeder der Infanterie-Divisionen 11 bis 15 wahrscheinlich ein Reserve-Jäger-Bataillon.

Bewaffnung: 6,5 mm Mannlicher-Repetiergewehr, Modell Steyr 1893, kurzes aufspringbares Seitengewehr. Offiziere und höhere Unteroffiziere Säbel und Selbstladepistole.

Maschinen-Gewehr System Maxim, Kaliber 6,5, zur Fortschaffung durch Tragetierte eingerichtet. Dreifußlafette. Maschinengewehr-Schützen führen Dolch und Revolver.

Ausrüstung: Tornister, darauf gerollter Mantel, Zeltbahn und Kochgeschirr. Ledertoppel mit 2 Patronentaschen. 120 Patronen in den Patronentaschen, 40 im Tornister. Brotbeutel und Feldflasche auf linker Hüfte.

Tragbares Schanzzeug: Bei jeder Kompagnie 116 kleine Spaten, 32 Beispicken, 8 Äxte, 16 Rebmesser, 8 Drahtzangen. Bei jedem Bataillon ein Schanzzeugwagen.

Eisensprenggerät ist vorhanden.

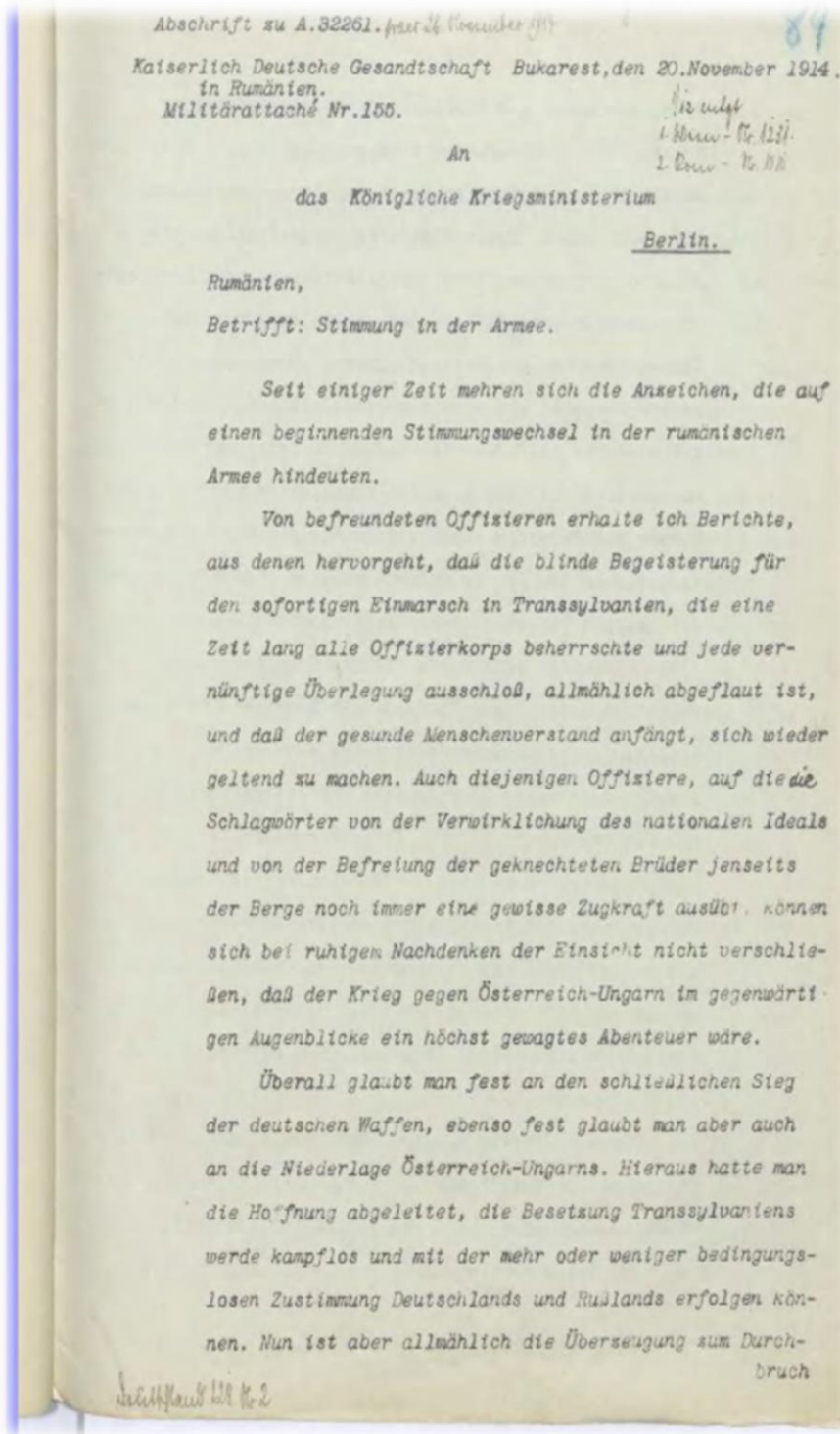
Handgranaten werden mitgeführt.

2. Kavallerie.

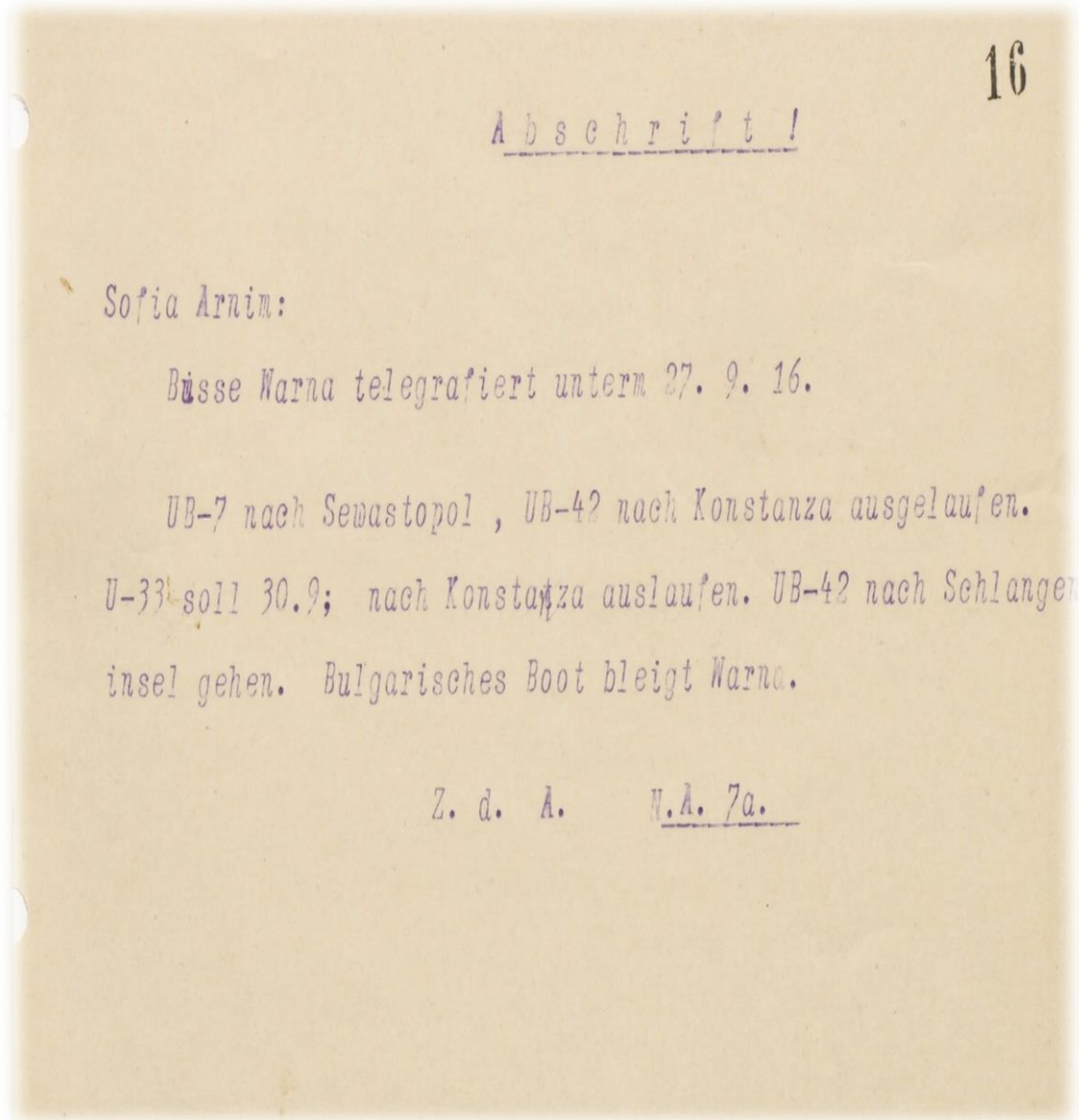
Die rumänische Kavallerie setzt sich zusammen aus:

- 11 Kofori-Regimentern (rote Husaren),
- 1 Eskorten-Regiment (Gendarmerie zu Pferde),
- 10 Calarasi-Regimentern (schwarze Husaren).

Ek 1: Romanya Ordusundaki Piyade Unsurlarının Özelliklerini Anlatan Alman Askerî Raporu (BAMA, N 850-11, Ağustos 1916, s. 5)

Ek 2: Almanya'nın Bükreş Askerî Ataşesinin Romanya Ordusu Hakkındaki Gözlemleri (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, RZ 201/1862, 20 Kasım 1914, s. 84)

Ek 3: U33 ve UB-42 Denizaltılarının Köstence Limanı'na Sızma Gerçekleştireceklerini İfade Eden Alman Askerî Arşiv Belgesi (BAMA, RM 40/317, 27 Eylül 1916, s. 16)

Ek 4: Türk, Alman ve Bulgar askerlerinin Dobruca'da ilerleyişleri (*Das Interessante Blatt*, "Deutsch-Bulgarische Vormarch in Dobrudscha", 21 Eylül 1916, s.4)

Ek 5: Köstence (*Wiener Bilder*, "Die Rumänische Hafenstadt Constanza am Schwarzen Meer Erobert: (Unten) Straßenbild aus Constanza. (Oben) Auöblich auf die Stadt und das Meer.", 39 Ekim 1916, s. 6)

BUHARLI GEMİ ÇAĞINDA OSMANLI GEMİ İSİMLERİ ÜZERİNDEN GELENEKTEN MODERNİTEYE GEÇİŞİ OKUMAK

Onur ÇAPAR*
Levent DÜZCÜ**

ÖZ

19. yüzyıl tüm dünyada büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir yüzyıldı. Osmanlı Devleti artık Avrupa'nın üstünlüğünü her alanda kabul etmiş, Batı'daki değişimleri kendi bünyesine adapte etmeye çalışıyordu. Modernleşmenin başladığı ilk alan orduydu. Osmanlılar ordularını modernize ettikleri taktirde kaybettikleri eski savaş güçlerini tekrar kazanacak ve topraklarını koruyabileceklerdi. Bunun yanında denizcilik alanında buharlı gemi teknolojisinin ortaya çıkmasıyla birlikte donanmanın modernizasyonu ile ilgilendiler. İlk etapta yelkenli gemilerden buharlıya geçiş kolay olmadı fakat ilerleyen dönemde buharlı gemilerin insan ve lojistik taşımadaki hızları diğer gemilerin yerini almalarını kolaylaştırdı. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile başlayan ve Islahat Fermanı ile devam eden modernleşme serüveni ise inişli çıkışlı bir dönem olsa da buharlı gemilerin ortaya çıktığı zamana denk gelmekteydi. Bu dönemde buharlı gemilere verilen isimlerin devletin kendi siyasi politik dilini yansıtmaya çalıştığı değildi. Devlet yaşamış olduğu siyasi ve kurumsallaşmış değişimi bu alanda gemilere verdiği isimlerle adeta halka aşılama çalışıyordu. Bu dönemde devlet eliyle teşvik edilen şirketleşme girişimleri de gemilere verdikleri isimlerle modernleşen devleti desteklemekteydiler. Dönemsel olarak devlet politikasında yaşanan değişimlerin de gemi isimlerine yansıdığı oluyordu. Bu makalenin amacı uzun bir değişim ve sancılı bir süreci içine alan Osmanlı modernleşmesini gemilere verilen isimler üzerinden incelemektir. Böylece devletin resmi politikasının ve siyasi dilinin yaşamış olduğu değişim donanmadaki modernleşme üzerinden anlamaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gemi İsimleri, Denizcilik, Modernite

READING THE TRANSITION FROM TRADITION TO MODERNITY THROUGH THE OTTOMAN SHIP NAMES IN THE STEAMSHIP AGE

ABSTRACT

The 19th century saw great transformation the world over. The Ottoman State/Empire had now accepted the superiority of Europe in virtually all aspects of life and took many a step to Westernize and modernize its own organization – beginning with the army. By doing so, they would regain their former war prowess and be able to protect their lands better. The same applied to the navy as well, especially come the emergence of steamboat technology. While the transition from sailing ships to steamships was no easy one, the speed they offered when it came to transporting people and logistics virtually rendered older technology redundant. The modernization of Ottoman Empire took effect during the Tanzimat Era and continued well after the Edict of Islahat. It moreover coincided with the emergence of steamships. Many of the names the steamships were given unsurprisingly reflected the Empire's own political idiom. The Ottomans wanted to convey the sweeping political and institutionalized changes taking place at the time as well as advertise their own agendas. Periodically, changes in the state policy were also reflected in ship name. In this study, we shall examine Ottoman's long and painful road to modernization through ship names from the era. Our goal is to try and understand the Empire's shift in official policy and political lingo through the lens of the modernization of the navy.

Keywords: Ottoman State, Ship Names, Maritime, Modernity

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.09.2022; Yayıma Kabul Tarihi: 15.11.2022

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, DÜZCE; ORCID: 0000-0002-5976-8845, E-posta: onurcapar@duzce.edu.tr

** Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, BOLU; ORCID: 0000-0002-9908-4579, E-posta: lduzcu2100@gmail.com

Giriş

Buharlı gemiler, Sanayi Devriminin zorunlu bir uzantısı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. 18. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere’de ortaya çıkan James Watt-Boulton makinesi ile insanlık tarım devrimini bitirmiş, sanayi devrimine geçiş yapmıştı. Artık makineye dayalı üretim biçimi tüm insanlığı kökten değiştirecektir. Makine, kömür çıkarmada, trenin icadında, karadaki fabrikalarda ve elbette ahşap gemilerde pratik olarak uygulanacaktır. İlk buharlı gemi 1807 yılında Amerika’da Fulton tarafından yapılmış; ahşap bir gemiye makine, kazan, çark ve diğer aksamalar eklenerek buharlı gemi teknoloji sahnesinde görünmüştü. Bundan sonra buharlı gemi teknolojisi hızla yayılacak, pervane ve çeliğin gemilere uyarlanmasıyla buharlı gemiler yüzer tanklara dönüşecek, Avrupa’da İngiltere ve Fransa arasındaki rekabetle buharlı gemicilik hızla ilerleyecektir. Böylece daha 19. yüzyılda geleneksel yelkenli gemiler önce ülke donanmalarında sonra da sivil denizcilikte de giderek tarih sahnesinden silineceklerdir.

Osmanlılar da Amerika ve Avrupa’daki buharlı gemi sürecini yakından izlemiş, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde bu teknolojiyle tanışmıştır. II. Mahmut döneminde başlayan bu süreç, geri döndürülemez bir surette imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlılar 17. yüzyılın ortalarında başlattıkları yelkenli gemilere geçiş sürecini 18. yüzyıl başında tamamlamış ve bu kez buharlı gemiye geçişle beraber 19. yüzyılın ortalarında yelkenli gemiye veda etmiştir.

Buraya kadar kısaca bahsedilen buharlı gemi tarihi esasen çalışmanın ana eksenidir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Sanayi Devriminin bir uzantısı olan buharlı gemilere geçen Osmanlı Devleti’nin bu yeni teknoloji araçlarına verdiği isimler üzerinden neredeyse yüz yıla yakın bir süreci geleneksellik ve modernite üzerinden incelenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı buharlı gemilerine verilen isimler neden önemlidir? Sanayileşme çağında Osmanlılar modern teknolojiyi kullanırken çoğunu Avrupa’dan satın aldığı buharlı gemilere verdiği isimler gelenekten moderniteye geçişte neleri çağrıştırmaktadır? Buharlı gemiye geçişin ilk yılları II. Mahmut dönemine ait olsa da ağırlıklı olarak bu geçiş, Tanzimat’ın ilk padişahı olan Abdülmecid döneminde tamamlanmıştır. Osmanlı’da buharlı gemi dönemini Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi olarak üçe ayırmak, gemilere verilen isimlendirmelerin ne gibi anlamlara geldiğini, devleti yöneten siyasi elitin tavrını yorumlamak açısından daha doğru olabilir.

1. Buharlı Gemiciliğe Geçişte Yelkenli Mirası

Osmanlı Devleti’nde denizcilikte 17. yüzyılın sonlarına kadar geleneksel olarak kadırgalar kullanılmaktaydı. Devlet uzun bir süre kadırgadan kalyona geçişi yeterli sermaye ve personel eksikliği nedeniyle gerçekleştirilememişti. Şüphesiz Osmanlı donanması kalyona geçişi birden yapmadı ve uzunca bir süre kalyonları kadırgalarla beraber kullanmayı tercih etti. Geleneksel dönemde donanmada kadırgalar hem hızları hem de manevra kabiliyetleri sebebiyle ön planda yer aldılar. Osmanlı coğrafyasında Venedik gibi bir deniz gücünün bulunması kalyona geçilmesinde en önemli etkenlerden biri oldu. Özellikle Girit Seferi sırasında Osmanlı kadırgalarının kalyonlara karşı etkisiz olması kalyona karşı kalyon kullanılması gerektiği şeklinde düşünüldü (Aydın, 2010, s. 25-26). Bunun yanında devletin kalyonu uzunca bir süre donanmanın başat faktörü hâline getirememesinin nedeni kadırgada denizcilere sağladığı istihdamı düşünmesiydi. 1770 yılındaki Çeşme vakasından sonra ise Osmanlı Devleti daha modern anlamda donanmaya ağırlık vererek kalyona geçişi hızlandırmıştır. Bu aşamada kalyonların kadırgalara göre hem lojistik hem de savaş gücünde daha etkili olduğu kavranmıştı (Zorlu, 2014, s. 22-30).

18. yüzyıla kadar olan bu geçiş döneminde genelde Osmanlı gemilerine özel isimler verilmemiş, bunun yerine bir gemiyi idare eden kaptan ve kumandanın ismiyle anıldığı ya da bazen gemilerin isimlerine maddi destek sağlayanların isimlerinin verildiği görülürdü. Aynı zamanda gemilerin şekil ve fiziksel özellikleri isim verilmede etkili olmuştu. Buna karşılık 1770 yılında Çeşme vakası sonrası yeni bir donanma kurma girişimi ve 1789 yılında III. Selim'in tahta çıkışı ile gemi isimlerinde değişiklik yapılarak daha nitelikli isimler kullanılmaya başlandı¹.

Osmanlı'da yelkenli gemiden buharlı gemiye geçiş süreci ise Navarin Deniz Savaşı'ndan sonra başlamış ve Abdülaziz döneminde zırhlı gemilere geçişle birlikte tamamlanmıştır. 1828'den 1861-62 arasını işaret eden bu süreçte Osmanlılar bir yandan yelkenli gemiler üretmeye devam ederken bir yandan da ilk buharlı gemileri İngiltere'den satın almaya ve İstanbul'daki kendi tersanesinde buharlı gemilerini inşa etmeye başlamıştır. Navarin Baskını'nda donanmasını kaybeden (Örenç, 2007, s. 78) Osmanlılar, baskın sonrasında 10 sene içinde yeniden yelkenli gemilerden oluşan donanmasını kurmuştur. Yelkenli donanmasını kuran Osmanlılar, tarihinde ilk kez buharlı gemi ile de bu dönemde tanışmıştır.

Buharlı gemi Osmanlı'ya ilk kez İngiltere'den girmiş olsa da terim Fransızca "vapeur"dan alınmış ve Türkçeye vapur olarak geçmiştir. Osmanlılar buharlı gemi anlamında ise Fransızca kelimeyi ödünç alıp vapur şeklinde kullanıma devam etmiştir. Ancak vapur tabiri küçük buharlı gemiler için tercih edilmiş; diğer büyük zırhlı gemiler ve savaş gemileri için *kravazör*, *torpidobot*, *gambot* gibi isimler kullanılmıştır.

Osmanlı'da buharlı gemiye geçişin ilk adımları II. Mahmud döneminde atılmıştır. 1828'de İngiltere'den ilk buharlı gemi (vapur) *Swift*, bir yıl sonra da *Hilton Joliffe* isimli ikinci buharlı gemi satın alınmıştır. Bundan sonra Osmanlılar 1837'de kendi buharlı gemisini (*Eser-i Hayr*) inşa etmiştir (Düzcü, 2017, s. 182, 200-204). Bu tarihten sonra Osmanlılar bir yandan kendi tersanesinde buharlı gemi inşa ederken, diğer yandan Avrupa ülkelerine ve az sayıda da Amerika'ya buharlı gemi siparişleri vermiştir. Bu anlayış 1914'e kadar devam etmiştir. II. Mahmut'tan başlayıp Tanzimat döneminde çoğalmaya başlayan ilk vapurlar yandan çarklı olarak dizayn edilmişti. Hem donanmada hem de ileride göreceğimiz gibi sivil denizcilikte 1860'lara kadar vapurların çoğu neredeyse bu şekilde üretilmişti (Panzac, 2018, s. 319-321).

II. Mahmud döneminde ilk kez Osmanlı deniz envanterine giren İngiliz *Swift* gemisi için Osmanlılar başlarda *buğ* ismini tercih etmişti ki bu da buhar anlamına geliyordu. *Buğ* terimi halk arasında buhar anlamına gelmekteydi ve kullanılan bu isim aslında doğru bir seçimdi. Ancak Osmanlılar gemileri temin ettikten bir yıl sonra vapur terimini kullanmaya başlayacak ve *buğ*'dan vazgeçecekti. Fransızcanın diğer alanlarda olduğu gibi denizcilik alanında da Türkçe literatüre bu yüzyılda birçok kelime verdiği bilinen bir gerçektir (Gencer, 2001, s. 116).

İlk iki buharlı geminin satın alımından sonra 1837 yılında Osmanlılar, Tersane-i Amire'de ilk vapurlarını inşa etmeye başladılar. Amerikalı mimar Rhodes'in yaptığı bu ilk vapur inşa çalışmalarındaki kızağa konulan geminin adı *Eser-i Hayr*'dir. Bu ilk yerli vapur hayırlı eser anlamına geliyordu ve Osmanlı siyasi iradesi yeni teknolojiye geçişi isabetli bir isimle taçlandırmış oluyordu. 1828'den 1838'e gelinceye kadar ikisi satın alım ve sonuncusu da İstanbul'da inşa olmak üzere üç vapur ile Osmanlıların buharlı gemiciliğe

¹ Gemilerin fiziksel özellikleri bağlamında verilen isimler genelde Ejderbaşı, Firkateyn-i Kaplanbaşı, Yılanbaşı, Akrepbaşı, Gülbaşı, Güneşkiçli, Yıldızlı Batkılı gibi isimler kullanılmaktaydı. III. Selim'in tahta çıkışı ile beraber ise verilen isimlere bakıldığında Niheng-i Bahri, Şehbâz-i Bahri, Burc-ı Zafer, Mukaddime-i Nusret, Necm-i Zafer gibi daha geniş temalı isimler verilmiştir (Zorlu, 2014, s. 200-205).

geçiş için ilk adımları Sultan II. Mahmud'a nasip olsa da buharlı gemiciliğe geçişin hızlanması Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir (Gencer, 2001, s. 129).

II. Mahmud döneminde adımı atılan bu ilk buharlı gemilerin yanında donanmayı oluşturan çok sayıda yelkenli gemiler bulunuyordu. Çalışmanın bu kısmında bu yelkenli gemi isimlerini yakından incelenecek, sonraki yıllarda denizciliğe katılan buharlı gemilerle bir anlam ilişkisi olup olmadığı, yelkenli gemi isimlerinin kendinden sonraki buharlı gemilere ne gibi miras bıraktığı da ele alınacaktır.

Sultan II. Mahmud dönemi yelkenli gemiler arasında en çok bilinenlerden bazıları bir önceki padişah dönemi gibi *kahramanlık* ve *zafer* anlamlarını çağrıştırıyordu: Burc-ı Zafer (zaferin burcu), Nesim-i Zafer (zaferin tatlı rüzgârı), Fevz-i Nusret (Allah'ın yardımının zaferi), Hilal-i Zafer (zaferin hilali), Asar-ı Nusret (Allah'ın yardımının eserleri), Rehber-i Nusret (Allah'ın yardımının rehberi), Mecra-yı Zafer (zaferin akış yönü), Şehr-i Zafer (zafer ayı). Bunun yanında Allah'ın *yardımı*, *muhafazası* ve *bereketi* anlamlarına gelen isimler de yelkenli gemilere isim olarak verilmekteydi: Kerem-i Bari (Allah'ın cömertliği), İhsan-ı Hüda (Allah'ın ihsanı), Feyzurrahman (Allah'ın feyzi), Feyz-i Mabud (Allah'ın bereketi), Feyzbahş (eyiz veren), Envar-ı Nusret (Allah'ın nuru), Nimet-i Hüda (Allah'ın nimeti), Hıfzurrahman (Allah'ın koruması), Fazlullah (Allah'ın keremi), Mazhar-ı Tefvik (Allah'ın yardımına ulaşan), Nusretiye (Allah'ın yardımıyla ilgili). Ayrıca Selimiye ve Mahmudiye gibi sultan isimlerini hatırlatan gemi isimleri görülmektedir (Düzcü, 2017, s. 106).

Anlaşılabacağı üzere bu dönemde gemilere verilen isimler incelendiğinde dini motiflerin ağır bastığı ve 'Allah'ın yardımı' temasının sıklıkla gemi isimlerine verildiği görülmektedir. Ayrıca yeni gemi teknolojisinin, dönemin ruhuna uygun olarak büyük bir değişim getirdiği, bu durumda devletin modernleşme çabalarına önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Devlet gemilere bu tarz isimler vererek bu sürecin Allah'ın yardımıyla iyi gitmesini arzulamaktaydı.

2. Tanzimat Dönemi: Modernleşme, İlerleme, Ticaret ve Teknoloji

Tanzimat Dönemi, Osmanlıların modern devlete geçişini temsil eder. Devleti yönetenler hemen her alanda modern, kanuna dayalı, standart bir devlet modeline-temelleri II. Mahmud döneminde atılsa da – kesin geçişi Tanzimat ile yapacaklardı. Avrupa siyaset, bürokrasi ve hukuk sisteminin kabulü anlamına gelen Tanzimat ile Osmanlı'yı yönetenler batılılaşmanın önünü açmışlardı. Bundan sonra Osmanlılar geleneksel yaşam biçimine bir de Avrupa normlarını da ekleyecek, ne gelenekten ne de moderniteden vazgeçecekti. Zira devleti yönetenler Batı Avrupa devletlerinin hemen her alandaki bilimsel, teknolojik, askeri, hukuki, ekonomik yol ve yöntemlerini benimsemeden Osmanlı'nın ayakta kalmayacağını farkına varmış görünüyorlardı. Artık yeni bir dönem Osmanlı için başlıyordu. İlginç bir şekilde bu yeni dönem Osmanlılar için sanayileşmeye geçişi de ifade ediyordu².

Tanzimat bürokratları, modernleşmenin diğer alanlarda olduğu gibi denizcilikte de kaçınılmaz olduğunun farkında olup hem donanmayı hem de sivil denizciliği birlikte buharlı gemiciliğe açacaklardı. Tanzimat yönetici elitinin denizcilik siyasetlerini, yaklaşımlarını gemilere verdikleri isimler üzerinden okumak mümkün görünmektedir. Tanzimat döneminde buharlı gemilere isim verilme işlemi belli yönlerden yelkenli gemi

---

² Tanzimat reformlarının mimarları Mustafa Reşit Paşa, Keçecizade Fuat Paşa ve M. Emin Ali Paşa idi. Bu büyük devlet adamları Tanzimat reformlarının uygulayan en önemli kurumlar olan Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı makamlarında bulunarak reformların önünü açmışlardı. Ayrıca bu reformları uygularken en büyük amaçları Avrupalı ülkelerle ticareti kolaylaştırmak ve daha önceden ticareti serbestleştiren düzenlemelerin devamını sağlamaktı (Karpas, 2014, s. 93-94).

dönemindeki gibi benzer durumlara işaret etse de farklı noktalar da bulunmaktaydı. Yelkenli gemiler denize indirildikten sonra isim alırken, vapurlarda durum bazen inşa hâlinde, bazen denize indirilme işlemi sırasında, bazen de denize indirilme işi bittikten sonra gerçekleşirdi. Örneğin, ilk yerli buharlı gemi olan Eser-i Hayr, inşa işlemi bitmesine rağmen İngiltere'den monte edilmesi gereken aksam beklenmiş, bunlar geldikten sonra isim verilmişti. Farklı bir örnek ise Vesile-i Ticaret isimli ticari vapurla ilgiliydi. Denize indirilmeden önce vapura isim verilmişti. Bunlardan başka diğer farklı bir örnek ise Londra'da inşa edilen ticari vapurlardan Mecra-yı Ticaret ve Peyk-i Ticaret vapurlarının İstanbul'a geldikten sonra isim almalarıydı (Takvim-i Vekâyi 26 Şevval 1253/ 23 Ocak 1838, S.159, s. 2; Düzcü, 2017, s. 193; BOA, İrade-Dahiliye İ. DH, 6918; Hazine-i Hassa Defterleri (HH. d), 10388; Hariciye Londra Sefareti (HR.SFR.3), 4-44).

3. Donanmanın İlk Vapurları

Tanzimat döneminde Tersane-i Amire'de yapılan donanmaya ait savaş vapurlarının isimlerine dikkatle baktığımızda devletin yepyeni bir dönemin kapısını açmak istediğini anlıyoruz. Bu isimlerden Eser-i Hayr (hayırlı eser), Eser-i Cedit (yeni eser), Eser-i Nüzhet (sevinç eseri), Saik-i Şadi (mutluluğa sebep), Eser-i Hadid (demir eser) adlı gemiler devletin mezkûr gemileri yeni bir teknolojik dönemin habercisi olarak gördüğü izlenimini vermektedir. Gemilerin isimlerinde 'eser' tabirinin olması önemlidir. Zira Osmanlı yöneticileri haklı olarak yeni bir teknolojik evreye geçtiklerini düşünmektedirler. Başka hiçbir dönemde 'eser' kelimesi bu kadar yoğun geçmemektedir, ki bu da düşüncemizi doğrular niteliktedir. Osmanlılar kendi endüstri devrimini İstanbul'daki tersane üzerinden yaşamaktadır ve bu durum yeni bir çığır açmaktadır. Devletin sahipleri durumun farkındadırlar ve gemilere verilen isimler üzerinden endüstri çağına girilme niyeti açık bir şekilde okunabilmektedir. Bu gemilerden 1837-1850 arasında inşa edilen diğer savaş vapurlarına verilen isimlere de yakından bakınca Tair-i Bahri (deniz kuşu), Mesir-i Bahri (deniz mesiresi), Mecidiye, Taif, Pesendide (beğenilmiş), Feyz-i Bari (Allah'ın feyzi/bereketi) adlı gemilere rastlıyoruz. Adı geçen gemilerin anlamlarına baktığımızda daha çok denize ve denizciliğe vurgu yapıldığını (Tair-i Bahri ve Mesir-i Bahri) söyleyebiliriz. Diğer gemilere verilen isimler beğeni, Allah'ın bereketi anlamları yanında Sultan Abdülmecid'e de atf yapılmıştır (Düzcü, 2017, s. 182-189).

Donanmaya bağlı başka savaş vapurlarının da yapıldığı bilinmektedir: Cidde, Basra, Şat ve Tuna. Söz konusu bu savaş vapurları Yemen, Basra ve Tuna nehirlerinin sahil güvenliğinin sağlanması için İngiltere'ye sipariş verilmişti. Osmanlılar güneydeki ve batıdaki kıyıların güvenliği için bölgenin önemli coğrafya isimlerini seçmeyi ihmal etmemişti. Gerek Balkanlar gerekse Arap coğrafyasına atf yapılarak bölgenin Osmanlı tarafından önemsendiği anlatılmak istenmekteydi (Düzcü, 2017, s. 230).

Osmanlı Devleti 1837'de Tersane-i Âmire'de hummalı bir şekilde savaş vapurları inşa ederken vapurlardan ticari bir filo kurma fikrine de çok uzak değildi. Zira ilk iki vapurlarla zaten buna teşebbüs edilmişti. Aslında 1836'da Osmanlı'ya ait küçük ve büyük vapurlar tüccarlar aracılığıyla ilk kez ticaret amacıyla kullanılmaya başlayacaktı. Anadolu ve Rumeli'deki bazı şehirlerdeki yöneticilerin hisse ile ortak olduğu bu iki vapurla Osmanlı'da ilk ticari vapur hizmetinin başladığı anlaşılmaktadır (Düzcü, 2021, s. 122).

4. Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası

Bu dönemde Osmanlı, Avrupa'daki anonim şirketleşme durumunu çok iyi gözlemlemekteydi. Devlet her şeye yetişemeyeceğinin farkında olarak devrin önde gelen yöneticilerin öncülüğünde özellikle Boğaziçi'nde vapur kumpanyaları kurulmasını teşvik etmiştir. Devleti bu adımı atmaya iten en önemli sebep yabancı nakliyat kumpanyalarının gayri hukuksal olarak Boğaziçi'ndeki taşıma faaliyetleriydi. Özellikle Fransız Mesajeri

Maritime ve Avusturyalı Lloyd gibi vapur kumpanyaları geniş ağları sayesinde Osmanlı Devleti'nde taşımacılık alanında etkinlik kazanmışlardı. Devlet bu girişimlerin önüne geçmek için hem kendi işletmelerini hem de Türk devlet adamlarının yapmış oldukları girişimleri destekliyordu.

Yukarıdaki bu ilk küçük adımlardan sonra Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyasının kurulması denizcilik sektöründeki büyük atılımlardan biri olmuştur³. Kuruluş tarihi şu ana kadar kesin olarak belirlenememişse de 1841-42 yıllarında vapurlarla deniz ticaretine başladığı tahmin edilmektedir. Osmanlı deniz ticaretinde bir kilometre taşı ifade eden kumpanyaya ait vapurlar Osmanlı deniz ticaretine vapurları ekleyerek yeni bir ticaret anlayışını getirecektir.⁴ Bu kumpanya tamamen Osmanlı yöneticilerinin gelirlerini bir araya getirdikleri yerli bir ticari oluşumdur.

Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyasının ticarete başlamadan önce 1840 yılından itibaren edindiği vapurlara bakarak Osmanlı'nın deniz ticaretine ne kadar eğildiğini değerlendirebiliriz. Kumpanyaya ait gemilerin adları şunlardı: Zibayış-i Ticaret, Eser-i Ticaret (ticaretin eseri), Üsküdar (sonradan adı Savn-ı Bârî), Mecra-yı Ticaret (ticaretin akış yolu), Peyk-i Ticaret (ticaretin habercisi), Ereğli, Vasıta-i Ticaret (ticaretin vasıtası), Nümayiş-i Ticaret (ticaretin görünüşü), Medar-ı Ticaret (ticaretin dayanağı, dönüşü) (BOA, HH.d., 11685, 11923, 15829, 18597, 21359, 21360, 21494.23804). Dikkat edilirse gemilerin çoğunun isminde özel olarak ticaret kavramı kullanılmıştır. Bu kasıtlı ve bilinçli bir tercihti. Osmanlı yöneticileri bir kumpanyanın kuruluşunu gerçekleştirirken dünyada yeni yeni gelişen bir teknolojiye yatırım yaparak daha önce örneği olmayan bir ticari teşebbüse girmişlerdi, ki bu Sanayi Devriminin bir sonucuymuştu ve Osmanlı siyasi kadroları adı geçen devrimi ticarî bir yatırımla gerçekleştirmişlerdi. 1841'den 1856'ya kadar Adalar Denizi (Ege) ve Karadeniz'de ticari yük taşımacılığında hizmet veren Hazine-i Hassa vapurları Osmanlı'da şirketleşme tarihinin ilk örneği olarak görülebilir.

Ticaretin eseri anlamında Eser-i Ticaret, ticaretin akış yolu Mecra-yı Ticaret, ticaretin habercisi Peyk-i Ticaret, ticaretin vasıtası Vasıta-i Ticaret, ticaretin görünüşü olarak Nümayiş-i Ticaret, ticaretin dayanağı olarak Medar-ı Ticaret isimleri Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyasından önce ve sonra bu kadar yoğun olarak ticari gemilere verilmemişti. Buharlı çağın Osmanlılardaki henüz ilk 10 yılında deniz ticaretinin *eser*, *akış*, *haberci*, *vasıta* ve *görünüş* anlamları ile karşılaşılması yeni bir çağa girildiğinin işaretleriydi. Başka bir ifade ile Osmanlı'yı idare edenler dünyadaki teknolojik değişimin farkında olarak yeni dünyada varlıklarını ispat etme düşüncesini taşıyorlardı. *Eser*, *akış*, *haberci*, *vasıta* ve *görünüş* isim/kavramları sanki moderniteyi dolaylı olarak da çağrıştıran ya da başka bir ifadeyle modernitenin ruhuna uygun olarak seçilmiş gibiydiler.

Makine ve ona bağlı yeni teknolojilerin ilk kez 1828'de Swift adlı vapurla Osmanlı ülkesine girmesi ve 1832'den sonra da Tersane ve Tophane'de buharlı imalathanelerin kurulmasıyla Osmanlılar, Sanayi Devrimine adım atmışlardı. Yakınçağ artık makinenin bir eseri olarak görülüyordu ve bu, elektrik, ardından elektronik ile daha da hızlanacak bir çağdı ki bugüne kadar süren yeni bir çağın ilk evresiydi. Modernitenin teknolojik dönüşümünün adı olan makine çağına giren Osmanlılar, her yeni vapuru bir eser olarak görüyordu. İlk yerli vapura da *Eser-i Hayr* ismini verirken bu yeni çağa girişi, eser kelimesi ile karşılamıştı ve şimdi de deniz ticaretine vapurlarla adım atarken yine benzer şekilde davranmıştı. Akış anlamına gelen *Mecra* da isim olarak buharlı teknolojinin bu yıllardaki hızıyla uyumlu bir anlamı ifade ediyordu. Biraz terakki ile de benzer anlama gelse de akış

---

³ Kumpanya hakkında ilk çalışma Arzu Terzi'ye aittir (bk. 2005 s. 147-154).

⁴ Hazine-i Hassa Nezareti'nin vapurlar edinerek deniz ticaretine başladığına dair 1842 yılında Mecra-yı Ticaret ve 1843'te Peyk-i Ticaret vapurlarının nezaret tarafından satın alınma sürecine dikkate alınabilir (bk. Düzcü, 2017, s. 214-219).

buharlı teknolojideki hızlı değişmeyi ve denizi çağrıştırması yönüyle de güçlü bir mesaj veriyordu.

Haberci anlamına gelen *Peyk*'in isim olarak seçilmesi buhar teknolojisi ve deniz ticaretindeki iletişime gönderme yapması yönüyle anlamlı görünüyor. Peyk/haberci yeni deniz ticaret filosu için isabetli bir seçimdi ve Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası Osmanlı'nın gelecekteki deniz filolarının ilk habercisi olması açısından değerlendirmeye layıktı. Bundan sonraki diğer bütün vapur şirketleri Hazine-i Hassa'nın izinden gideceklerdir. Vasıta ismi de bundan önce bir gemi ismine verilmemişti. Buharlı gemilerin teknoloji tarihinde yeni bir vasıta türü olması bu ismin neden seçildiğini bize anlatmaktadır. Osmanlılar yelkenli gemilerin yanında buharlı gemi teknolojisini yeni bir vasıta/araç olarak tercih etmiş, yeni dünya düzeninde yerini almak istemiştir.

Bir başka isim *Nümayiş-i Ticaret*, ticaretin görünüşü anlamına gelmekle Osmanlıların deniz ticaretinde görünürlüğüne vurgu yapmak istemektedir. Yukarıda belirtildiği gibi 1830'lar İstanbul, Marmara, Adalar Denizi ve Karadeniz'de Fransız, İngiliz ve Rus vapurlarının ticaret yaptığı bir dönemdi ve Osmanlı'nın ticari hinterlandını ele geçirmiş vaziyetlerdi. Bundan dolayıdır ki Hazine-i Hassa vapurları buharlı gemiciliğin yeni enstrümanı olan vapurlarla deniz ticaretinde görünür olmak zorundaydılar.

Hazine-i Hassa'nın diğer vapurlarından Ereğli ise Ereğli kömür madenini işaret ediyordu. 1841'de Ereğli'de bir kömür madeni kumpanyası kurulmuştu. Bu kumpanya Osmanlı'nın buharlı makine teknolojisi için büyük öneme sahip kömürü çıkaracak ve buharlı teknoloji için elzem olan kömürde dışarı bağımlılığı azaltacaktı⁵. Diğer tüm vapurlar gibi Ereğli vapuru da kömürünü çoğunlukla bu madenden karşılıyordu ki ismiyle buradaki madenin vapurlarla olan ilişkisi de bir şekilde kurulmuş ve vapurların kömür tedarikinin yerli bir madene olan bağıllığı da perçinlenmiş oluyordu.

Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyasına ait bir diğer önemli vapur *Üsküdar*'dı, ki sonradan ismi *Savn-ı Bari* olarak değiştirilecektir. Üsküdar isminin verilmesi aslında çok önemlidir çünkü Boğaziçi'nden herhangi bir beldenin isminin ilk kez bir vapura verildiği görülmektedir. Boğazda Anadolu yakasının en büyük beldesi olan Üsküdar, ağırlıklı Müslüman kazasıydı ve ticaretin de önemli bir mevkisi olarak öne çıkmaktaydı. Dersaadet ve Beyoğlu'na göre daha çok Müslüman-Türk'ü barındırması hasebiyle dikkat çeken kazanın Hazine-i Hassa'nın ilk vapurlarından birine verilmesi bu noktalardan bakıldığında yine bilinçli bir tercih gibi görünmektedir. Sonradan aldığı isim *Savn-ı Bârî Allah*'ın koruması anlamına gelmekteydi.

5. Şirket-i Hayriye Vapurları: Boğaziçi'nin Karası, Havası, Suyu

Osmanlıların Hazine-i Hassa Kumpanyası ile deniz ticaretinde vapurlardan yararlanma konusunda attıkları ilk adımdan yaklaşık 10 yıl sonra ikinci önemli değişimi başlatmışlardır. Bu yeni adım Cumhuriyet dönemine kadar etkisini gösterecek olan Şirket-i Hayriye'nin kuruluşudur (1851). Boğaziçi'nde yabancı vapurların 1830'lardan itibaren varlıklarını göstermesi, 1840'larda da ise baskın bir şekilde artmasıyla Osmanlı yönetiminin ilk tepkilerinin Hazine-i Hassa vapurları ile olduğunu belirtilmişti. Ancak bu tepki yeterli değildi, çünkü Boğaziçi yük dışında yolcu taşımacılığında da çok büyük bir ticari hacmi ifade etmekteydi⁶. 1851'de Keçecizade Fuad ve Ahmet Cevdet Paşa'nın ortak

⁵ Geniş bilgi için bk. Genç, 2007.

⁶ Bu dönemde Avrupa'da Şirket-i Hayriye'ye benzer birçok gemi taşımacılık şirketleri kurulmuştu. Osmanlı Devleti sularında faaliyet gösteren İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya'ya ait birçok şirket bulunmaktaydı. Fransa'da kurulmuş şirketler Fransız Mesajerié Maritime, Compagnie de Fraissinet, Compagnie de Paquet gibi kumpanyalardı. Posta ve insan taşımacılığı yapan şirket kuruluşundan itibaren Fransız hükümeti tarafından desteklenerek Levant bölgesinde birçok sefer gerçekleştirmişti. Aynı zamanda 1870'li yıllara gelindiğinde transatlantik seferlere başlayarak dünyada Fransız çıkarlarının korunmasına yardımcı oldu (Ayrıntılı bilgi için

çalışmaları ile Şirket-i Hayriye isimli bir vapur şirketi kuruldu (Tutel, 1997, s. 19). Bu şirket Boğaziçi'nde vapur işletme hakkını üzerine alıyor, diğer tüm yabancı şirketleri buradan çıkarıyordu.

Şirket-i Hayriye tamamıyla yerli bir Osmanlı-Türk şirketi idi. Boğaziçi'nde yolcu taşımak amacıyla kurulmuştur. Şirketin ihtiyaç duyduğu vapurlar İngiltere'den satın alınmıştır. Şirket-i Hayriye'nin kuruluş amacı Boğaziçi'nde yaşayan Osmanlı ahalisini iskeleler arasında taşımak ve bundan kâr elde etmektir (Akyıldız, 2019, s. 49). Şirketin 1851'den 1876 yılı arasına kadar edindiği gemi isimlerine bakarak verdiği birtakım çıkarımlar yapabiliriz. Öncelikle şirketin İngiltere'ye sipariş verdiği ve 1852 yılında teslim aldığı ilk vapurlar şunlardı: Rumeli, Beylerbeyi, Göksu, Tarabya, Beşiktaş, Peyk, Tophane ve Anadolu. Bu yıldan sonra alınan vapurlardan bazıları İstinye, Sarıyer, Kandilli, Beykoz, Kabataş, Galata, Büyükdere isimlerini almıştı. Görüldüğü üzere Peyk dışında diğer isimler Boğaziçi'ni çağrıştırmaktaydı. Bu isim tercihleri şirketin kuruluş düşüncesine oldukça uygun bir adımdı. Boğaziçi'nin sakinleri, şirketin aldığı bu vapurlar ile kendi semtleri arasında ister istemez bir bağ ve yakınlık kuruyorlardı. Boğaziçi'nin hem Anadolu hem de Rumeli yakasından neredeyse her semte bir vapurun ismi verilmiş gibiydi. Bu isimlerin dışındakiler ise şöyleydi: Bayezıd, Büyükada, Bahariye, Asayış, Seyyar, Terakki, Sürat, Tayyar, Azimet, Rahat, Selamet, Sahilbend (sahili bağlayan), Suhulet (kolaylık), İşgüzar, Meymenet (uğurlu, bereketli), Nüzhet (sevinç), Refet (merhamet), Amed (geliş), Meserret (sevinç), Nusret (yardım), Gayret (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, 1330, s. 46-47). Bu isimlerden Terakki, Sürat ve Tayyar birbirine yakın anlamlara geliyordu. Üçü de devletin ve şirketin ilerlemesi ve gelişmesine olan beklenti olarak yorumlanabilir. Bu isimlerin dışında kalan Azimet, İşgüzar ile Gayret kararlılık, beceriklilik ve çabayı anlatmaktadır ki, yine dönemin ilerleme anlayışına uygundur. Bunların yanında Rahat, Selamet, Sahilbende ve Suhulet isimleri deniz üzerinde sakinliği, emniyeti ve kolaylığı çağrıştırmaktadır. Dört geminin böyle isimlendirilmesinde halkın vapur yolculuğuna alıştırılması amacına yönelik olduğu düşünülebilir. Diğer isimlerden Meymenet, Nüzhet, Refet ve Meserret ise bereketli, sevinç ve merhameti çağrıştırmaktadır. Bu son yedi isim halkın zihninde geleneksel olarak yer etmişlerdi ve şirketin yöneticileri bunu unutmamışlardı, ki böyle yapmakla gelenekselliğin dini-kültürel dili tedavülde dolaşmaya devam ediyordu.

6. Sultan Abdülaziz ve Büyük Osmanlı Donanması: Azamet ve Gücün Temsili

Tanzimat'ın ikinci padişahı Abdülaziz, velayetliğinden itibaren denizciliğe düşkün biriydi. Gemi eskizleri yaptığı bilinmektedir. Beylerbeyi Sarayında Abdülaziz dönemine ait gemi tabloları ve gemi tasvirleri oldukça fazladır. Tahta çıktığı tarih (1861) dünyada henüz yeni zırhlı gemilere geçilmişti (Wilson, 2007, s. 21-27). Sultan Abdülaziz dünya donanmalarındaki zırhlı gemi yarışının dışında kalmayarak bütçenin bir kısmını çağın en güçlü ve çelik konstrüksiyonlu bu zırhlı gemilere verecekti. Osmanlı için böyle bir yola girmenin en önemli sebebi Adalar Denizinde (Ege) Yunanistan ve Karadeniz'de Rusya'nın tehditleriydi. İster istemez bu iki büyük tehdide karşı kıyıların korunması gerekiyordu ve her iki hasım devlet ancak güçlü savaş gemileri ile susturulabilirdi (Bal, 2016, s. 31-32).

---

bk. Uygun, 2015). Mesajerié Maritime kumpanyasının gemi isimleri daha çok yer adlarından oluşmaktaydı. Tage 1, Tage 2, Sully, Tamise 1, Tamise 2, Tanais, Tancrete, Taurus 1, Taurus 2, Telemarque, Tigre, Vatikan, Ville de Bordoux, Ville de Ciotat, Ville de Permambuco, Volga gibi isimler bulunmaktaydı. (Philippe Romana, L'encyclopedie des Messageries Maritimes "La Flotte de 1871 à 1914" <http://www.messageries-maritimes.org/avant18.htm>.) Bunun dışında yine bu dönemde kurulan Avusturya'ya ait Lloyd gibi nakliyat kumpanyaları Akdeniz ve Karadeniz'de seferler düzenleyerek Fransız ve diğer ülkelerle rekabete hâlindeydiler. Bu Avusturya Lloyd Kumpanyasına ait gemi isimleri ise yine diğer şirket gemilerinin isimlerine uygun olarak yer isimleri ve önemli şahsiyetlerin adlarını taşıyorlardı. Bunlar; America, Apis, Apollo, Aquila, Aquila Imperiale 1, Aquia Imperiale 2, Arciduca Federico, Arciduca Francesco Carloi, Arciduca Giovanni, Arciduca Lodovico, Archiduchessa Carolina, Archiduchessa Sofia, Asia, Aurtalia gibi isimlerdi (Coons, 1975, s. 45-50).

Abdülaziz dönemini zırhlı savaş gemileri şunlardı: Mesudiye, Osmaniye, Aziziye, Orhaniye, Mahmudiye, Asar-ı Tevfik (Allahın uygun kıldığı eserler), Abdülkadir, Feth-i Bülend (yüce fetih), Mukaddeme-i Hayr (hayırlı başlangıç), Muin-i Zafer (zaferin yardımcısı), Avnillah (Allah'ın yardımı), Asar-ı Şevket (haşmet/büyükülüğün eserleri), Necm-i Şevket (haşmetin yıldızı), İclaliye (azamatli), Hıfzurrahman (Allahın koruması), Hizber (Aslan, cesur), Memduhiye (methedilmiş), Fethül-İslam (İslam'ın fethi), Lütf-i Celil (Allah'ın lütfü)(Örenç, 2017, s. 209; Örenç 2018, s. 95).

Yukarıdaki gemilerden Osmaniye ve Orhaniye devletin kurucularından Osman ve Orhan Gaziye, Mahmudiye ise Sultan II. Mahmud'a gönderme yapmaktadır. Aziziye ise Sultan Abdülaziz'e ithafen isimlendirilmiştir. Buradaki isimlendirmelerle birkaç mesajın aynı anda verildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi devletin kurucu padişahları, devletin kuruluş yıllarındaki gaza ve cihad dönemleri hatırlatılmış, askerin nezdinde bu duygu diri tutulmaya çalışılmıştır. Mahmudiye ismi ile de modern Osmanlı Devleti'nin kurucu padişahı olarak Sultan Mahmud yâd edilmiş oluyordu. Aziziye ismi Sultan Abdülaziz'in isim ve otoritesinin denizciler nezdinde hatırlanması sağlanacaktı. Bunların yanında bazı isimler fethi çağrıştırıyordu: Feth-i Bülend ve Fethü'l-İslam. Bu dönemde Girit Adası üzerine yapılan abluka ile ordu ve donanma üzerinde bir tür fetih duygusunun yaratıldığını iddia edebiliriz. Diğer isimlerden bazıları ise doğrudan yücelik, haşmet ve azamet (Asar-ı Şevket, Necm-i Şevket, İclaliye); bazıları Allah'ın yardım ve koruması (Avnillah, Hıfzurrahman); yiğit ve cesur (Hizber) anlamlarına geliyordu.

Dikkatle bakıldığında Abdülaziz dönemi zırhlı gemi isimlerinin anlamları ile devletin yürütmeye çalıştığı askerî politikalar arasında bir uyum göze çarpmaktadır. Bu dönemde devlet daha pro-aktif bir deniz siyaseti izlenmektedir. Devletin gücü ile Allah'ın yardımı arasında kurulan bu doğrudan ilişki o kadar belirgindir ki bahriyeliler bu anlamlarla kendilerinde güç bulacaklar ve yeniden eski şaşaalı günlere belki de geri dönmek istenmektedir.

7. II. Abdülhamid Dönemi Gemileri

Sultan Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti açısından modernleşme olgusunun inişli çıkışlı bir aşamasıydı. Sultanın amcası Abdülaziz tahtan indirildikten sonra yerine kardeşi V. Murat padişah olarak geçmişti. Daha sonra V. Murat ruh sağlığı bozulduğu için tahtan indirilmişti. Sultan Abdülhamit, Mithat Paşa ile anlaşarak 1876'da tahta geçtiği zaman bir anayasa yapılacağını ve meşrutî yönetimi ilan edeceğinin garantisini veriyordu (Deringil, 2013, s. 20-22).

Abdülaziz dönemindeki Osmanlı donanması Dünya'da en büyük üçüncü büyük deniz gücü, Akdeniz'de ise ikinci büyük donanma özelliğini kazanmıştı. Abdülhamid döneminde ise yeni deniz teknolojilerinden zırhlı kruvazör, denizaltı ve torpidobot/gambot gemileri satın alınmış, donanma yeni baştan kurulmuştur. Bu dönemin donanması daha çok kıyıları korumaya yönelik olarak tasarlanmıştır. Hemen belirtmeliyiz ki II. Abdülhamid dönemi, buharlı gemi çağı içinde donanma ve sivil denizcilik envanterine gemilerin en fazla girdiği bir zaman evresidir. Bu devrin savaş gemilerinden *kruvazörler* Lütf-i Hümayun (padişahın/devletin lütfü), Feyza-i Bahri (denizin bereketi), Hüdavendigâr (hükümdar), Selimiye, Peyk-i Şevket (haşmetin habercisi), Berk-i Satvet (ezici kuvvetin yıldızı), Mecidiye, Hamidiye'dir (Langensiepen vd. 1995, s. 139-155; Düzcü, 2004, s. 134-135). Üç kruvazörden Selimiye, Mecidiye ve Hamidiye anlaşıldığı üzere Sultan III. Selim, Abdülmecid ve II. Abdülhamid'in adını almıştır. Dede, baba ve oğul padişahların isimleri dönemin en güçlü savaş gemileri için tercih edilmiştir. Bunun yanında Hüdavendigâr ve Lütf-i Hümayun ismi de yine hükümdarlığa atıfta bulunmaktadır. Bu isimler ile II. Abdülhamid dönemi yönetim anlayışının deniz askeri üzerinde de göstermek istedikleri anlaşılmaktadır.

Dönemin torpidobot, torpidoganbot, gambot, denizaltı, silahlı vapurları, uskurlu korvet ve navi gibi onlarca buharlı savaş gemilerinin isimleri üzerinden şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür (Langensiepen vd. 1995, s. 160-173; Düzcü, 2004, s. 136-137). Öncelikle bu gemilerden bazıları *kılıç, ok, güç, şimşek, yıldırım, ululuk* gibi anlamları çağrıştırır: Şimşir-i Hücum (saldırı kılıcı), Mahabet (heybet), Satvet (ezici güç), Saika (yıldırım), Tir-i Zafer (zafer oku), Seyf-i Bahri (deniz kılıcı), Şihab (kıvılcım), Berkefşan (şimşek saçan), Barika-i Zafer (zaferin şimşeği), Heybetnuma (heybet gösteren).

Bazı gemiler *Allah'ın yardımı, nuru, lütfu* anlamlarını taşımaktadır. Vesile-i Nusret (Allah'ın yardımının vesilesi), Nasır (yardımcı), Nasr-ı Hüda (Allah'ın yardımı), Nusret (yardım), Şiar-ı Nusret (Allah'ın yardımının nişanı). Bunların yanında bazı gemiler deniz ile kara hayvanlarını birleşik bir şekilde çağrıştırmaktadır. Peleng-i Derya (deniz kaplanı), Şahin-i Derya (deniz şahini) Tair-i Bahri (deniz kuşu).

Abdülhamid dönemi gemilerinde bir önceki döneme göre müjde ve fetih anlamlarına gelen gemi isimlerinin giderek azaldığını görüyoruz. Bu dönemde yalnız iki gemide bu tip isimler kullanılmıştır. Bunlar Nüvid-i Fütuh (fetih müjdesi), Müjde-Resan'dan (müjde veren) gemileridir. Abdülaziz devrine karşılık bu dönemde fetih ve müjdenin isimlerde bu kadar azalmasında bir politika değişikliği olduğu düşünülebilir. Her şeyden önce II. Abdülhamid, önceki dönem aksine denge siyaseti benimsemiştir. Devlet, daha ziyade bölgesel kriz ve tehditlere bir donanma yapılanmasını önelemiştir. Bu dönem ne İngiltere'yi ne de Rusya'yı karşısına almak istemektedir. Donanmaya ait gemi isimlerinin siyasetin niyetini de aşikâr ettiği düşünülürse bu soru cevap bulmuş olacaktır.

Yine bu döneme ait savaş gemilerinin önemli bir kısmı yer isimleriyle ilgilidir. Gerçi Tanzimat döneminde yer isimleri gemilere verilmeye başlanmıştı, fakat daha çok ticari gemilerde bu görülmekteydi. Şimdi ise donanmaya ait muharip gemilerde yer isimleri karşımıza çıkmaktadır. Burada yer isimlerinin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğunu da belirtmeliyiz. Gemi isimleri ağırlıklı olarak Anadolu'ya aittir. Bunlar arasında Akhisar, Alpagut, Antalya, Urfa, Ankara, Tokat, , Kütahya, Musul, Demirhisar, Sultanhisar, Sivrihisar, Hamidabat, Kastamonu, Yozgat, Marmaris, Taşköprü, Nevşehir, Gökçedağ, Refahiye, Ayıntab, Malatya, Seddülbahr, Ordu, Bafra, Gemlik, Musul, Sarıyer, Bar, Gör, Trabzon, İzmir, Marmara, Dolmabahçe, Urla, Trabzon, , Marmara, Sude, Ereğli, Sarıyar, Bozcaada, Nedim, Bolayır, Teşvikiye, Yenikapı, Ahter, Kasımpaşa, Cibali, Kabataş, Tophane, Fındıklı, İstanköy, Yalıköşkü, Aynalıkavak, Samsun ve Yarhisar dikkati çekmektedir (Düzcü, 2004, s. 141; BOA, Y.EE, 138-29, lef 1, 2).

Anadolu dışında Rumeli'ye ait ve o coğrafyayı çağrıştıran gemi isimlerinin az oluşu dikkat çekicidir. Bar, Kosova, Plevne. Adalar Denizi'nde yer alan adaları çağrıştıran gemi isimleri nispeten çoktur. Bozcaada, Kandiye, Taşoz, Resmo, Hanya (son ikisi Girit'in kazalarıdır). Dikkat edilirse Rumeli ve Adalara ait gemi isimleri Anadolu şehirleri ile karşılaştırıldığında oldukça az sayıda kalmaktadır. Hem Adaların hem de Rumeli coğrafyasının uluslararası siyasetin dikkatini üzerine çekmesi buna sebep olabilir. Sultan II. Abdülhamid dikkatini Anadolu'ya vermiş gözükmektedir ve bu, Osmanlı adına o dönem için de doğru bir yaklaşımdı.

Bu dönem gemi isimlerinde Tanzimat'ta olduğu gibi Osmanlı'nın Arap coğrafyasını çağrıştıran gemi isimleri de vardır: Cidde, Hudeyde, Mekke, Musul, Basra. Hem Arap yarımadası -kutsal topraklar dâhil-hem de Irak coğrafyası unutulmamıştı ki buralar Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti için de önemli yerlerdi. Sultanın İslamcılık siyasetinin kilometre taşları olan bu coğrafyalar gemi isimleri ile yâd edilerek politikanın işlevselliği de gösterilmiş oluyordu.

Sultan II. Abdülhamid dönemi gemi isimlerinde, diğer dönemlere göre bazı farklılıklar vardır. Bunlardan biri kadın isimleridir. Bunlar arasında Bezm-i Alem (Abdülmeccid'in annesi) ve Tir-i Müjgan (Abdülhamid'in annesi) en çok bilinenlerdir. Padişahın hem annesini hem de büyükannesini gemi ismi ile anması, yeni ve kendisinden önce ve sonra örneği olmayan bir durumdur. Yine bu dönem gemi isimlerinde önceden örneği olmayan diğer bir farklılık ise siyasetçi/bürokratların isimlerinin tercih edilmesidir: Mithat Paşa, Reşit Paşa, Mahmut Şevket Paşa. İlk ikisi Tanzimat döneminin, sonuncusu ise hem II. Abdülhamid hem de II. Meşrutiyet döneminin kudretli paşalarıdır.

Avrupalı ülkelerin savaş gemilerine baktığımızda Osmanlı Devleti'nin donanmada verdiği isimlerle karşılaştırma imkânına sahibiz. Bu dönemde İngiliz ve Fransız donanmalarında hem yer isimlerinin hem de güç ve azamet belirten isimlerin savaş gemilerine verildiğini söyleyebiliriz. Örneğin, İngiliz donanmasındaki gemilerin isimlerine bakıldığında Hood Royal of Sovereign, Resolution, Revenge, Repulse, Barfleur, Trafalgar, Camperdown, Centurion, Repulse, Empress of India, Blake, Bonaventure, Gibraltar, Magnificent, Hannibal, Ocean, Victorious, Prince George, Illustrious gibi isimler verilmişti (Burt, 2013, s. 70-75; Lyon vd. 1979, s. 30-35). Fransız donanmasının gemilerine baktığımızda ise Brennus, Charles Martel, Carnot, Jauréguiberry, Masséna, Bouvet, Charlemagne Class, Léna, Suffren, République Class, Liberté Class, Danton Class, Courbet Class, Bretagne Class, Normandie Class gibi isimler verilmişti. İsimleri incelediğimizde yer adları ayrıca önemli kişilerin isimlerinin ön planda olduğu görülmektedir. Özellikle Fransız donanmasında devrimin önemli liderlerinin ve sloganlarının donanma isimlerine yansımaları görülebilir (Journal of the American Society of Naval Engineers, 1900, s. 181-183; Ropp, 1987, s. 220-225).

Sultan II. Abdülhamid dönemi sivil denizciliğe ait buharlı gemilerin isimlerine de bakabiliriz. Bu dönem deniz ticaretinde faal iki şirket vardı: Şirket-i Hayriye ve İdare-i Mahsusa. Şirket-i Hayriye'nin bu dönem vapur isimleri şöyleydi: İhsan, Şükran, Nev-eser, Rehber, Metanet (sağlam, dayanıklı), Eser-i Merhamet, İkdam (sürekli çaba gösterme), İntizam, Resan, Rüçhan (üstün), Trabzon, Dilnişin (gönülde yer tutan), Hale (ayın ve güneşin etrafındaki ışık), Seyyale (akım), Süreyya (yıldız takımı), Şihab (kıvılcım, meteor), İnşirah (ferahlık), İnbisat (ferahlama), Peyk (haberci), Kamer (ay), Rağbet (teveccüh), Göksu, Tarabya, Nimet, Sultaniye, Hünkar İskeleyi, Südlüce, Küçükusu, Boğaziçi, Kalender, Güzelhisar, Hüseyin Haki, Ziya, Cevdet Paşa, Fuad Paşa, Reşid Paşa (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, 1330, s. 46-47, 61-62).

Bu dönemde faaliyetlerini sürdüren İdare-i Mahsusa vapur şirketi Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde seyrüsefer yapmaktaydı (BOA, Y.PRK.AZJ, 55-115; BOA, İ. DH, 804-65134, lef 3). Sultan Abdülaziz zamanında adı İdare-i Aziziye olan şirket 1878'de değişime uğramıştır (Düzcü, 2004, s. 42-43). Osmanlı Devleti adına çalıştırılan şirketin vapur isimlerinin anlamlarını bazı başlıklar altında topladığımızda şunlar söylenebilir: Bazı gemi isimleri *mutluluk*, *sevinç* ve *müjde* anlamlarına geliyordu. Bu gemiler Saadet, Şerefresan (müjde ulaştırıcı), Nüzhetiye (sevinme) adlı vasıtalarıydı. Bunun yanında bazı gemi isimleri *siyasetçi/bürokratların* adlarını almıştı. Bunlar Ali Saib Paşa, Kâmil Paşa, Kılıç Ali. Sonuncu isim yine klasik dönemin ünlü denizcisine ithaf edilmişti. Başka bir isim-anlam ilişkisi *Allah'ın lütfu*, *dayanağı* ile ilişkilendirilmişti ki bu gemiler Nimet-i Hüda (Allah'ın ihsanı), Medar-ı Tevfik'ti (Allah'ın dayanağı). Bunların dışında vapur isimlerinin büyük bir oranı yer ismiydi. Bu isimlerin ise çoğu denize kıyısı olan beldelerdi. Bu isimlerden bazıları Arap coğrafyasındandı: Mekke, Necid, Babil, Musul. İdare-i Mahsusa'nın faaliyette bulunduğu Akdeniz isimlere yansımıştır. Bunlar arasında Bingazi, Selanik, Atina, Aydın, Çeşme, Midilli, Edremid, Mersin ve Tarsus dikkati çekmektedir. Bunun dışında diğer gemilerden önemli bir kısmı Marmara Denizi içindeki yerleşim yerlerinin (buna Boğazlardaki beldeler dâhildir) ismini almaktaydı: Marmara, Mudanya, Bandırma, Gelibolu, Hereke, Fenerbahçe,

Haydarpaşa, İzmid, Silivri, Kadıköy, Dolmabahçe, Kalamış, Erenköy, Biga, Pendik, Kartal, Karamürsel, Maltepe, Heybeli, Büyükkada, Kınalı (BOA, ŞD, 2893-4, 7 Kânunuevvel 1294, lef 7; Düzcü, 2004, s. 142-143). Şirketin faal olduğu Karadeniz'deki yerleşim yerleri ile ilgili gemi isimleri ise şunlardır: İnebolu, Sakarya, Bartın, Samsun, Batum ve Canik. Burada dikkati çeken husus İdare-i Mahsusa vapurlarının daha çok Marmara Denizindeki yerleşim yerlerinin isimlerini aldığıdır.

8. II. Meşrutiyet Dönemi Gemileri

II. Meşrutiyet'in 1908'de ilan edilmesi ile Osmanlı'da yeni bir dönem başlamıştır. Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girdiği, buna bağlı olarak Mebusan Meclisinin yeniden-açıldığı, ilk kez siyasal partilerin kurulduğu bu yeni siyasal dönem Osmanlı-Türk modernleşmesinde yeni bir sayfadır (Berkes, 2002, s. 390). Bu yeni sayfanın açılmasında en büyük pay şüphesiz devrin ünlü siyasal hareketi olan İttihat ve Terakki Partisidir. Partinin 1918'e kadar olan siyasal, ekonomik ve toplumsal program ve projelerinde çok baskın olmasa da millî bir yaklaşımının olduğunu, Türkçe, Türk tarihi ve Türk kültürü ile ilgili birçok araştırma ve programlara yer verildiği görülmektedir. Siyasal partiler gibi birçok dernek de bu dönemin önde gelen sivil kuruluşları olarak ön plandadır. Gerek İttihat ve Terakki gerekse diğer sivil derneklerin, özellikle Balkan Savaşlarından sonra Anadolu'ya Rumeli'den yapılan Türk göçlerinin de etkisi ile olacak ki, Türk kültürüne dair çalışmalara daha çok yer verilecektir (Shaw vd. 2017, s. 346-349).

Meşrutiyetin ilanından henüz bir yıl geçmeden sivilleşmenin etkisine denizcilikten önemli bir örnek olarak 1909'da Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti gösterilebilir. Cemiyetin kuruluş amacı halkın yardımlarıyla donanmaya savaş gemisi temin etmektir. Cemiyet bu amaçla Osmanlı coğrafyası başta olmak üzere Avrupa'nın az sayıda başkentinde ve Hindistan'da Müslüman halktan para toplamıştır. Cemiyet ağırlıklı Anadolu ve Rumeli'de şubeler açmıştır. Nakdi paranın dışında tiyatro oyunları, yarışmalar düzenleyip, dergi çıkarmış kendine gelir kaynağı yaratmaya çalışmıştır. Cemiyetin yardım çağrısına İslam ahali olumlu cevap vermiş, bu sayede birçok gemi donanma envanterine katılmıştır. Cemiyet özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın yenilgilerinin üst üste geldiği ve devlete ve halka vermiş olduğu sıkıntıların had safhada olduğu bir zaman diliminde yardımlarını toplamaya çalışıyordu. Cemiyet özellikle Donanma Mecmuası ve İttihat ve Terakki'nin basın organı olan Tanin aracılığıyla duyurularını yaparak İslam halkına ulaşmaya çalışıyordu. İslam ülkelerinin tehlike altında olduğunu, bu tehlikeye karşı her Müslümanın duyarlı olması gerektiğini, İslamiyet'in canlı bir hakikat olduğunu, her camide Müslümanların yardım toplayarak katkı sağlamaları gerektiğini Cemiyet ilan ediyordu. "Veriniz! Her zaman veriniz, veriniz ki İslamiyet ilelebet payidar kalsın" sözleri ile Müslüman halkın bu yardıma katılmaları gerektiğini yüksek sesle hatırlatıyordu (Özçelik, 2000, s. 216-221). Bu şekilde halka inen Donanma Cemiyeti'nin sipariş verdiği gemilerin isimleri, cemiyetin yapmış olduğu faaliyetler ile doğrudan irtibatlı ve ilgili olacaktı ki bu kaçınılmazdı. Cemiyetin yardımlarıyla Almanya'dan satın alınan torpidobotlara şu isimler verilmişti: Muavenet-i Milliye, Yadigâr-ı Millet, Numune-i Millet, Gayret-i Vataniye (Langensiepen vd. 1995, s. 180-183; Düzcü, 2004, s. 159). Millet'in yardımı anlamına gelen Muavenet-i Milliye ismi tam da cemiyetin yardımlarına atıfta bulunması anlamında isabetli bir tercihti. Muavenet-i Milliye gemisinin Çanakkale Muharebelerinde İngilizlerin Goliath zırhlısını batırması düşünüldüğünde, düşman gemisini batırmanın sadece bir gemi değil Donanma Cemiyeti'ne yardım yapan bir millet olduğu da açıktır. Millet'in verdiği bir hediyenin hatırası anlamında Yadigâr-ı Millet ismi, yapılan yardımlara, millet'in hafızasına ve hatırasına bir saygı olarak verilmiş gibiydi. Millet bu gemiyi duydukça kendi yardımları ve eseri olarak zihinlerde iz bırakacaktı. Bir başkası millet'in örneği anlamında Numune-i Millet ismi, halkın yaptığı davranışı kutsuyor, örnek bir davranış olarak öne çıkarıyordu. Yapılan yardımlar hakikaten birer numuneydi;

zira daha önce başka bir örneği ve benzeri görülmemiştir. Diğer isim vatan için gayret anlamında Gayret-i Vataniye'dir. Vatan kavramının siyaset tarafından kullanılması yine bu döneme rastlar ki önceki dönemlerde-19. yüzyıl da buna dâhil- vatan, bugünkü anlamda kullanılmıyordu. Ahmet Cevdet Paşa *bizim kültürümüzde vatan kavramının dar kapsamlı olup bütün ülkeyi kuşatmadığını, bu kavramın askerleri savaşa teşvikte yetersiz kalacağını, bunun yerine gayret-i diniyenin daha etkili olacağını* ifade eder (Çağrı, 2012, s. 563-564). Vatan kavramını coşkun bir şekilde ilk kullanan Namık Kemal'dir ve vatan kavramını İslam dünyasında bilinen dar anlamından modern anlamına doğru genişletmiştir. II. Abdülhamid dönemi bürokrasinin dilinde vatan kavramının geniş ve bugünkü anlamda kullanıldığı görülmektedir (BOA, Y.PRK.PT, 1-32, 31 Teşrinievvel 1296 lef 1).

Neden gemilerde bu isimler tercih edildi sorusuna doyurucu bir cevap vermek gerekiyor. Bu sorunun en önemli cevabı, milletin yaptığı yardımların karşılığını görmek istemesidir. Bunun da yolunun gemilere verilecek isimlerin milleti çağrıştırması ile olacağı açıktı. Donanma Cemiyeti'nin halk ile bütünleşmesini bu yardımlar sağlamış, gemilerin ileride hem Balkan hem de Birinci Dünya Savaş'ında yapacağı hizmetler göz önüne alındığında, Cemiyet'in ne kadar başarılı olduğu açıkça ortaya çıkmış olmaktadır. Bu isimler milletin doğrudan duygularına hitap ediyordu. Devrin siyaset anlayışı modern devletin aygıtlarını işletiyor ve topluma millet bilinci vermeyi toplumun ittifakı için zorunlu görüyordu.

Devrin diğer gemilerine göz atıldığında 1911'de İngiltere'ye sipariş verilen vapurlara şu isimlerin verildiği görülür: Reşit Paşa, Mithat Paşa, Giresun, Kemal Reis, Piri Reis (Özcelik, 2000, s. 165-166)⁷. Söz konusu vapurlara verilen isimler birkaç açıdan önemlidir. Giresun dışında Reşit Paşa ve Mithat Paşa, İttihatçılar için önemli şahsiyetlerdir, çünkü onlar Osmanlı'yı modern devlet ile özdeşleştirmişler, meşrutiyet sürecinin temelini atan kişiler olarak görmüşlerdi. Reşit Paşa, monarşiyi ilk sınırlayan kişiydi, bu yönüyle bütün Tanzimat ve Meşrutiyet rejim taraftarlarının fikir babasıydı. Mithat Paşa ise 1876'da Kanun-i Esasiyi ilan ettiren ve Meşrutiyet rejimini Osmanlı'ya ilk getiren siyasetçi olarak tarihte yerini alıyordu. Abdülhamid ile mücadele eden İttihatçılar için bu iki isim rol model olarak görülmekte, onların idolleri olmaktadır.

Diğer iki isim, Kemal Reis ve Piri Reis ise Türk deniz tarihinin zirveleri olarak görülüyordu. İkisi de Osmanlı klasik döneminin unutulmaz isimleri, Osmanlı denizciliğini Akdeniz'de zirveye taşıyan kişilerdi. Kemal Reis Akdeniz'in ünlü korsanı, İspanya'ya kadar gitmiş, oradaki Yahudi ve Müslümanları İspanyol zulmünden kurtarmıştı. Piri Reis ise bir dünya haritası çizmiş ve Kitab-ı Bahriye adı verilen ve denizcilere kılavuzluk yapan bir kitap yazmıştı. Her iki Türk denizcisinin isimlerini gemilere vermekle, Türk denizcilerine tarihin sayfalarından kahramanlar gösterilmiş oluyordu.

Bundan başka siparişi verilen diğer gemi türleri dretnottu. İngiltere'ye 1910'da siparişi verilen dretnotlar Reşadiye, Sultan Osman ve Fatih gemileriydi (Langensiepen vd. 1995, s. 123-127). Her üç gemi de Osmanlı padişahlarına atıfta bulunuyordu. Reşadiye, devrin padişahı Sultan Reşad'ın adını taşıyordu ve bu durum gayet anlaşılır bir tercihti. Çünkü III. Selim'den itibaren her padişahın ismi mutlaka bir gemiye verilmişti ve bu modern devletin bir gereği olarak biliniyordu. Sultan Osman ismi devletin kurucusuna bir atıftı ve dönemin siyasi eliti denizcilere kuruluş düşüncesini, Osmanlı gaza ruhunu hatırlatmanın faydalı olduğunu düşünüyor olmalıydı; zira devletin art arda yaşadığı toprak

⁷ İngiltere'nin II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Bahriyesindeki etkisini görmek için ayrıca bk. Rooney, 1998 s. 4-9.

kayıpları, özellikle de Balkan Harbi⁸ yönetenlerin halkı bir arada tutmak için tarihten kahramanları yeniden gündeme getirmeye itiyordu.

Bunların dışında Osmanlı'nın sahip olduğu diğer gemiler Almanya'dan siparişi verilen Turgut Reis, Barbaros Hayreddin muharebe gemisi ve 1914'te Almanya'dan gelip de Osmanlı'ya sığınan Yavuz ve Midilli'ydi. Barbaros ve Turgut Reis gemileri Osmanlı'nın en güçlü dönemine imzasını atan denizcilerdi. Her iki denizci zamanında Akdeniz bir Türk gölü sayılırdı. Böylece devleti yönetenler denizcilere güçlü mesaj veriyor, tarihi hatırlatarak bahriyelilere üst düzey rol modeller gösteriyorlardı (Langensiepen vd. 1995, s. 123-127). Balkan Savaşlarında görev alan Turgut Reis ve Barbaros Hayreddin savaş gemileri, Birinci Dünya Savaşında da hizmet görecektir. Yavuz ve Midilli isimlerine gelince; Yavuz ismi ile görkemli Osmanlı döneminin padişahına vurgu yapılır. Yavuz Sultan Selim'in otoritesi burada İttihat ve Terakki yöneticileri için önemli bir ayrıntı gibi durmaktadır. Yavuz ismi sadece yöneticileri değil, askerin de otoriteyi ve gücü görmesi anlamında dikkat çekicidir (Mütercimler, 1987, s. 10-12). Midilli ismi ise Balkan Savaşlarında kaybedilen Midilli adasına gönderme yapar (Hüner, 1976, s. 8-11). Bu isim verilerek savaş sırasında Midilli adasının geri alınacağı inancı diri tutulur.

Sonuç

Osmanlı buharlı gemilerine bakıldığında gelenekten moderniteye geçişin izlerini sürmek mümkün olmaktadır. Kuşkusuz Türk modernleşmesinin en önemli periyodu olan Tanzimat'tan itibaren II. Meşrutiyet dönemi sonlarına kadar devletteki değişim iradesini gemi isimleri üzerinden takip etmenin de mümkün olduğunu söylemek mümkündür. Buharlı gemiler devletin teknoloji alanında elini kuvvetlendirirken, devleti yönetenlerin zihinlerindeki kavram ve sembolleri gemilere vererek yönetim anlayışlarının ipuçlarını da gösterdikleri dikkati çekmektedir.

Bu çalışmada ele alınan modernleşme sürecindeki gemi adları çerçevesinde şu genel çıkarımlar yapılabilir: Birincisi gemi isimleri tercihinde ağırlıklı olarak kadime yani geleneğe bağlılık öne çıkmaktadır. Nitekim Tanzimat devri gemi adlarında önceki döneme yapılan atıflar bunu göstermektedir. Bu bağlamda Allah'ın yardımı, lütfu, inayeti anlamlarına gelen isimler (Avnillah, Feyz-i Mabud, Hıfzurrahman gibi) ile ululuk, yücelik anlamlarına gelen (İclaliye, Necm-i Şevket, Mehabet, Heybetnüma gibi). Bu tür isim tercihleri II. Abdülhamid dönemi sonlarına kadar görülmektedir. II. Meşrutiyet ile bariz bir anlayış değişikliği göze çarpmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemindeki değişimi Jön-Türk düşüncesinin devrin zihinsel yapısına hâkim olması ile açıklamak mümkündür. Diğer taraftan II. Meşrutiyet dönemi siyasetine yön veren ricalin gemi isim tercihleri, dönemin Türk milliyetçiliğinin siyasal tercihlerine uygun bir şekilde gelişmiştir. Dönemin idarecilerinin Türk tarihinden kahramanlar, milliyet, vatan kavramları ve önemli deniz başarılarına vurgu yaptıkları gözden kaçmamaktadır. Devrin siyasi elitleri yöneticileri dindarlığı hatırlatacak isimlerden ziyade milliliğe vurgu yapmayı, tarihten kahramanlar seçerek (Yavuz, Turgut Reis, Barbaros, Piri Reis, Aydın Reis) denizcilere modeller göstermektedirler.

Gemi isimlerindeki önemli bir nokta padişah isimlerindeki sürekliliktir. Bu da aslında III. Selim döneminden kalan bir alışkanlıktır ancak Osmanlı'da daha önce örneği olmayan bir durumdur. Bu anlayış Tanzimat ve sonraki dönemlerde devam etmiştir. Aslında gemilere padişah isimlerinin verilmesi muhafazakâr bir tavır değil tam aksine modernist bir devlet yaklaşımıdır ki bunun örnekleri modern Avrupa'da görülmeye başlanmıştır. Osmanlı'da da benzer bir şekilde örnek alınmıştır. Osmanlı sultanları III.

---

⁸ Balkan Savaşı'nda Osmanlı donanmasının durumu için bk. Türk Silahlı Kuvvetleri Balkan Harbi, Osmanlı Deniz Harekâtı 1912-1913, 1993.

Selim'den itibaren Avrupa'daki muadilleri gibi kendilerini öne çıkmaya, göstermeye çalışmaktaydılar. Bu yeni uygulama ile sultanın ve devletin gücünü öne çıkararak bir propaganda anlayışının gelişmeye başladığını da söylemek mümkündür.

Buharlı gemilere verilen isimlerden en dikkat çeken hususlardan biri yer isimlerinin kullanılmasıdır. Tanzimat öncesi pek örneğine tesadüf edilmeyen bu tercihe yön veren Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyasıdır. Buharlı gemiciliğin deniz ticaretinde kendini göstermesinden itibaren gemilere belde ve şehir ismi verilmesi (Üsküdar, Beykoz, Sarıyer, İzmit, Samsun, Trabzon, Selanik, Mekke vb.) daha önce örneği olmayan bir durumdur ve imparatorluğun sonuna kadar devam edecektir. Aynı uygulama, millî devamlılığı göstermesi bakımından Cumhuriyet'e miras olarak kalmıştır.

KAYNAKÇA

- AKYILDIZ, A. (2019). *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- TERZİ, A. (2005). *Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası*. Globus Dünya Basımevi.
- AYDIN, Y. A. (2010). *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*. İstanbul: Küre Yayınları.
- BAL, D. (2016). *The Modernization of The Ottoman Navy During The Reign of Sultan Abdulaziz*. Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies Department of Classics, Ancient History and Archaeology College of Arts and Law. University of Birmingham. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BERKES, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (hzl. Ahmet Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname (1330)*. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası.
- BURT, R. A. (2013). *British Battleships 1889-1904*. Barnsley: Seaford Publishing.
- COONS, R. E. (1975). *Steamships, Statesmen and Bureaucrats: Austrian Policy Towards the Steam Navigation Company of the Austrian Lloyd 1836-1848*. Wiesbaden: Steiner.
- ÇAĞRICI, M. (2012). "Vatan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XLII: 563-564.
- DÜZCÜ, L. (2004). *Osmanlı Deniz Kuvvetleri (1890-1918)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DÜZCÜ, L. (2017). *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- DÜZCÜ, L. (2021). *Osmanlı'nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapur*. Kadim.
- DERİNGİL, S. (2013). *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- GENÇ, H. (2007). *Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GENCER, A. İ. (2001). *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HÜNER, H. (1976). *İki Bayrak Altında İmparatorluk Gemisi Breslau/Midilli Kruvazörlerinin Hayat ve Savaş Tarihi*. (hzl. Hüsnü Erentok). İstanbul: Deniz Basımevi.

- KARPAT, K. (2014). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- LANGENSIEPEN, B. - A. GÜLERYÜZ (1995). *The Ottoman Steam Navy 1828-1913*. London: Conway Maritime Press.
- LYON, D. - J. ROBERTS (1979). "Great Britain and Empire Forces". (ed. E. K. Roger Chesneau). *Conway's all the World's Fighting Ships, 1860-1905*. Newyork: Mayflower Books: 1-104.
- MÜTERCİMLER, E. (1987). *Destanlaşan Gemiler Yavuz, Nusrat, Alemdar*. İstanbul: Kastaş Yayınları.
- ÖRENÇ, A. F. (2018). *Ahmet Muhtar Paşa, Bahriyede Zafer Rehberi: II. Abdülhamid Devrinde Zırhlı Gemiler ve Deniz Muharebe Doktrinleri*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖRENÇ, A. F. (2007). "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması". *Tarih Dergisi*. 46: 37-84.
- ÖRENÇ, A. F. (2017). "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii". *Osmanlı Askeri Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları: 173-227.
- ÖZÇELİK, S. (2000). *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PANZAC, D. (2018). *Osmanlı Donanması (1572-1923)*. (çev. A. M. Canpolat). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ROONEY, C. B. (1998). "The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-14". *Middle Eastern Studies*. XXXIV/1: 1-29.
- ROPP, T. (1987). *The Development of a Modern Navy: French Naval Policy, 1871-1904*. (hızl. S. Roberts). Annapolis: Naval Institute Press.
- SHAW, S. J. - E. K. SHAW (2017). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. C. 2. (çev. M. Harmancı). İstanbul: E Yayınları.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Balkan Harbi, Osmanlı Deniz Harekâtı 1912-1913* (1993). C. 7. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- TUTEL, E. (1997). *Şirket-i Hayriye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- WILSON, H. W. (2007). *Zırh Devrinde Deniz Muharebeleri*. C. 1. (çev. Lütfü Çekiç). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ZORLU, T. (2014). *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.), 11685, 11923, 15829, 18597, 21359, 21360, 21494.23804.
- BOA, İrade-i Dahiliye (İ. DH), 804-65134, lef 3.
- BOA, İrade-Dahiliye (İ. DH), 6918.
- BOA, Şura-i Devlet (ŞD), 2893-4, 7 Kânunuevvel 1294, lef 7.
- BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 138-29, lef 1, 2.

BOA, Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 55-115.

BOA, Yıldız Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT), 1-32, 31 Teşrinievvel 1296 lef 1 (12. Kasım 1880).

BOA, Hazine-i Hassa Defterleri (HH. d), 10388.

BOA, Hariciye Londra Sefareti (HR.SFR.3, 4-44).

Sürelî Yayınlar

(1900.01.12). "Ships", *Journal of the American Society of Naval Engineers*. 12/4: 1086-117.

(1838.01.23). *Takvim-i Vekâyi* (26 Şevval 1253). 159: 2.

İnternet Kaynakları

Romana, P., *L'encyclopédie des Messageries Maritimes "La Flotte de 1871 à 1914"*

<http://www.messageries-maritimes.org/avant18.htm>. Erişim Tarihi: 11.06.2022.

TUNA BULGAR KENT MİMARİSİ: PLİSKA (681-893)

Meltem AKINCI*

ÖZ

VII. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'in kuzeyinde devletleşen Büyük Bulgar Kağanlığı'nın aynı yüzyılın ikinci yarısındaki çöküşü, Kağanlık varislerinin dört bir yana göç etmesine sebep olmuştur. Yeni yurt bulma amacıyla başlayan bu göçlerden biri Asparuh Kağan liderliğinde Balkanlara doğru, batı istikametinde gerçekleşmiştir. Aşağı Tuna'nın güney sınırında teşkilatlanan Bulgarlar, iki asır boyunca bu coğrafyaya hükmetmiş ve boy birliğini ihtiva eden Bulgar isminin ülke adına dönüşümünün mimarı olmuşlardır. Balkanlardaki konargöçer Türk kültürünün belirgin izlerini taşıyan ve 680'li yıllarda ilk olarak Bulgarların askerî karargâhı şeklinde kurulan Pliska, sonraki süreçte başkent hüviyeti kazanmıştır. XIX. yüzyılda Bulgaristan'ın doğusunda, Aboba Köyü yakınlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda keşfedilen buluntular ile Pliska'nın muhtemel konumu tespit edilmiştir. Bu tarihten itibaren gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Pliska'nın mimari unsurlarla birlikte idari ve askerî özellikler taşıyan, ekonomik canlılığa sahip (ticari materyaller, zanaat mamulleri, tarımsal araç-gereçler) bir kent olduğu ortaya çıkmıştır. Göç ettikleri bölgeye eski inanç telakkileriyle yoğurdukları Saltovo-Mayat kültür unsurlarını getiren Bulgarlar, Balkanların yerleşik halklarının da dâhil olduğu bir kent kültürü yaratmayı başarmıştır. Eski bir yerleşim temeline sahip olmayan ve tamamen Bulgarlar öncülüğünde kurulan Pliska'nın mimari yapısı, hem konargöçer şehircilik kültürünün hem de Doğu Avrupa yerleşik şehircilik anlayışının girift bir manzarasını sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tuna Bulgarları, Pliska, Şehircilik, Kent Kültürü, Kent Mimarisi

URBAN ARCHITECTURE IN THE DANUBE BULGARIA: PLİSKA (681-893)

ABSTRACT

The Great Bulgar Khaganate became a state in the north of the Black Sea in the first half of the 8th century. Its collapse during the second half of the same century, caused the heirs of the Khaganate to migrate to all directions. One such migration began with the aim of finding a new homeland. Therefore, they looked westbound towards the Balkans, under the leadership of Asparuh Kagan. The Bulgars had already been organized along the southern border of the Lower Danube. They had ruled over that geography for two centuries and were the architects behind Bulgaria's transformation – which had included the tribe union, to the name of the country. Pliska bears distinct traces of the nomadic Turkish culture in the Balkans and was first established as a Bulgar military in the 680s. It eventually became a capital city later on. Archaeologists had pinpointed the probable location of Pliska during excavation work in the 19th century, near the village of Aboba (eastern Bulgaria). Over time, further archaeological digs have revealed that Pliska had architecture, administrative and military buildings, and economic vitality (as a producer of commercial goods, crafts, agricultural tools, and equipment). Bringing Saltovo-Mayaki cultural elements – including ancient beliefs – to the region they migrated to, the Bulgars succeeded in creating an urban culture that included the settled peoples of the Balkans.

Keywords: Danube Bulgarians, Pliska, Urbanism, Urban Culture, Urban Architecture

---

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 27.07.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* Dr., ANTALYA; ORCID: 0000-0003-0807-1113; E-posta: mlm.akinci@hotmail.com

Giriş

X. yüzyıl İslam müelliflerinin eserleri ve XIX. yüzyıl itibarıyla Rus bilim camiasının başlatmış olduğu arkeolojik kazıların karşılaştırmalı analizi, Ortaçağ Doğu Avrupa Türk kültürünün aydınlatılması adına en kapsamlı yolu oluşturmaktadır. Fakat kent kültürü söz konusu olunca en kestirme yolu ve birincil başvuru kaynağını kazı raporları teşkil etmektedir. Zira incelenen kentin mekânsal veya mimari planlama yapısı, toplum bileşeni yahut ekonomik karakteri gibi özellikler, arkeologların yerleşimlerde harcadıkları yoğun mesaiyle gün yüzüne çıkartılan materyaller ile anlaşılmaktadır. Bu sebeple Doğu Avrupa Türk tarihinde özgün bir kent kültürü yaratmayı başarmış olan Bulgarların Ten, İtil ve Tuna boylarında vücuda getirdikleri yerleşimlerin incelenmesi, XIX. yüzyıl itibarıyla başlayan ve günümüzde de devam eden arkeolojik araştırmaların takip edilmesiyle mümkün olmaktadır.

Çalışma konusunu ihtiva eden Tuna Bulgar başkenti Pliska'ya dair arkeolojik araştırmalar XIX. yüzyıl sonunda başlamıştır. Coğrafyacı F. Kanits tarafından 1878 senesinde Antik Aboba yerleşimine gerçekleştirilen ziyaret, Tuna Bulgar tarihinin aydınlatılması adına önemli bir adım teşkil etmiştir. Kanits'in Aboba yerleşiminde rastladığı arkeolojik eserler kısa bir süre sonra tarihçilerin ve arkeologların ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda ilk kapsamlı analizler Karel Şkorpil önderliğinde ve Rus Arkeoloji Enstitüsü himayesinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarıyla başlamıştır. 1892-1895 senelerinde bölgede araştırma yapan K. Şkorpil ve kardeşi H. Şkorpil, araştırma sonuçlarına dayanarak Aboba yerleşiminin X-XI. yüzyıllardaki Tuna Bulgar kenti Pliska'nın kalıntılarını ihtiva ettiğini belirtmiş, böylece başkent Pliska, Aboba'ya lokalize edilmiştir. Madara kaya kabartmasının ve Grekçe kaleme alınmış diğer Bulgar yazıtlarının Aboba yakınında keşfedilmesi de yerleşimin başkent bağlantısını güçlendirmiştir (Şkorpil, 1905, s. 13-15; Georgiyev, 2015). XIX. yüzyıldan günümüze uzanan süreçte ise teknolojik gelişmelerden faydalanılmıştır. Hava araçları gibi küçük ekipmanlar dâhil olmak üzere paleobotanik, metalografi, paleozooloji ve kimyasal analizleri kapsayan bilimsel yöntemlerin kullanılması kent araştırma kapsamını genişletmiştir.

Detaylı araştırmalar neticesinde artık Aboba yakınlarında Bulgarların ilk başkenti Pliska'nın mevcudiyeti, dolayısıyla Pliska'nın diğer başkent Preslav'ın selefi olduğu, Pliska'nın Kurum, Omurtag ve Balamir dönemlerinde başkentlik yaptığı yani Aboba arkeolojik buluntularının Bulgar karakteri taşıdığı net olarak bilinmektedir.

681 itibarıyla Tuna Bulgarlarının Aşağı Tuna'daki en eski idari ve kültür merkezini Pliska oluşturmuştur. Günümüze gelindiğinde Pliska da dâhil olmak üzere eski Bulgar yerleşimleri üzerine gerçekleştirilen çalışmalar, Bulgaristan Bilimler Akademisi'nin (BAN-Bılgarskata akademiya na naukite) bir parçası olan ve Sofya'da bulunan Ulusal Arkeoloji Enstitüsü ve Müzesi (NAIM-Natsionalniyat arheologičeski institut s muzey) öncülüğünde yürütülmeye devam edilmektedir.

Pliska'nın Oluşumu

Resim 1: Pliska (<https://mapcarta.com/13802076/Map>)

Tarihi Pliska'nın kalıntıları bugün Kuzey Bulgaristan'ın Şumnu bölgesinde, Novi Pazar'ın 6,2 km kuzeybatısı ve Kaspiçan'ın 7,2 km kuzeyinde, eski adı Aboba (Ağa Baba) olan Pliska kasabasında yer almaktadır. Yine Pliska ile bağlantılı olan ve Madara Kaya Kabartması gibi önemli bir Bulgar anıtının yer aldığı Madara Köyü ise Pliska'nın 12-15 km güneyinde, Şumnu kentinin 17 km doğusunda yer almaktadır (Totev vd. 2022). Fiziki bir tasvirle kent, Aboba Ovası'nın merkezinde, kuzeyden güneye akan Asar Dere Nehri'nin indiği derin çukurda, bir zamanlar zengin ormanlarla kaplı olan Ludogor Platosu'nun eteğinde, eğimli bir konumda bulunmaktadır. Çoğunlukla orman-bozkır örtüsünün hâkim olduğu bu bölge, kışların soğuk, yazların ise sıcak ve rüzgârlı geçtiği karasal iklim ile karakterize edilmektedir (Bulgarica Atlas, 2012, s. 220).

Pliska da dâhil olmak üzere Türk tipi kent oluşumlarının yani mevkilenen ilk yerleşimin sahip olduğu fiziki koşullar, yerleşimin gelecek statüsünün tayininde oldukça etkili olmuştur. Bu bağlamda fiziki-coğrafi koşulların uygunluğu Pliska'nın konumunu geliştirmiş, yerleşim zamanla başkent hüviyeti kazanmıştır.

VII. yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz'in kuzeyinden hareketle Tuna'ya göç eden Bulgarlar, Bizans kuvvetlerinin şüpheyi çekecek bir hızla Tuna'nın güneyine inmiş ve Filibe-Burgaz hattının kuzeyine yerleşmiştir (Karatay, 2018, s. 276). Slav ağırlıklı karışık nüfus yapısına sahip Tuna'da teşkilatlanma güçlüğünün farkında olan Bulgar lideri Asparuh, muhtemelen bölgeye göç eden diğer Türk halklarının geçmiş deneyimlerine dayanarak Bulgar askerî kampını Tuna'nın güneyine kurmayı uygun görmüştür. Tuna'nın güney kesiminde Bizans gibi güçlü bir devlet yer alırken, kuzeyinde çeşitli halklar dağınık bir biçimde konumlanmıştır. Aynı zamanda Tuna'nın kuzeyi farklı dönemlerde Karadeniz'in kuzeyi aracılığıyla doğudan batıya gerçekleştirilen göç hareketlerinin yoğun yaşandığı istikametlerden birini oluşturmuştur. Bu tarz ani değişimlere gebe bir bölgeden ziyade, kuzeyinin nehir ile doğal olarak korunduğu Aşağı Tuna, Bulgarlar için ilk yerleşim merkezi olarak önem kazanmıştır. Bugün gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar neticesinde de Ön Bulgarların en yoğun nüfusunun Aşağı Tuna'da Kuzey ve Kuzeydoğu Bulgaristan, Dobruca ve Ulah'da özellikle de güney kesimlerde yoğunlaştığı ortaya çıkmıştır (Vaklinov, 1977, s. 64).

Pliska'nın konumu her ne kadar arkeolojik araştırmalarla saptanmış olsa da kentin mevcudiyeti hakkında malumat sunan ilk haberleri yazılı kaynaklar oluşturmuştur.

Yunanca kaleme alınmış Bulgar kitabelerinde (Çatalar Yazıtı) Pliska, kamp anlamına gelen *κάνπος (κάμπος)* ismiyle birlikte anılmıştır. Fakat Yunanca bir metinde askerî kamp için *campus* kelimesinin kullanımı oldukça doğal durmaktadır (Vaklinov, 1977a, s. 85).

Resim 2: Pliska merkezî plan

(<https://www.skyscrapercity.com/threads/archaeology-/page-106>)

Pliska'nın geçtiği ilk kaynak XI. yüzyıla ait anonim Bulgar vakayinamesidir. Vakayinamede Çar İspor'un yani Asparuh'un Tuna'nın ötesine hâkim olduğu ve Pliska kentini kurduğu geçmektedir (Hristomatiya po istoriya na Bılgariya, 1978, s. 440). Bulgar Vakayinamesi'nin dışında Bizans kaynakları da kent hakkında sınırlı bilgiler sunmaktadır. Örneğin X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl sonu olaylarıyla bağlantılı olarak kent, Diyakoz Leon'un (X. yüzyıl) ve Anna Komnena'nın (XII. yüzyıl) eserlerinde, *Pliskouba* veya *Pliskoba* şeklinde geçmektedir (Georgiyev, 2003, s. 170). Bundan önce ise Kurum Han'ın büyük avulunun yakıldığı, 811'de İmparator Nicephoros'un Bulgarlara karşı girişti seferlere ilişkin anlatımda, isimsiz bir Bulgar başkentinden bahsedilmiştir. Bu yenilgiden sonra kent yıkılmış, Tiça'da yeni bir avul inşa edilerek (Omurtag Han döneminde) Pliska'nın merkezi avulu ve iç kentin ak taşlı surları toparlanmıştır (Theophanes, 1982, s. 358).

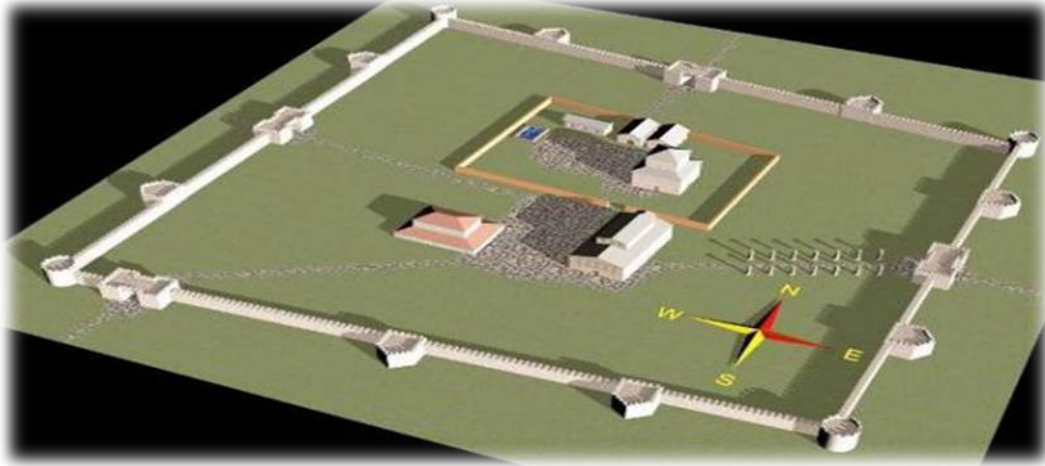
Araştırmacılara göre Bizans müelliflerinin aktardığı şekliyle kent, bir obanın telaffuzunu yansıtmaktadır. Ön Bulgar dilinde Pliska isimlendirmesi doğru bir telaffuzla, Türkçe kökenli -ouba ya da -oba sözcüğü içermekte, bozkır tipinde bir yerleşimi ve askerî bir kampı nitelemektedir (Bulgarica Atlas, 2012, s. 220). Zira Pliska'nın askerî kamp özelliği taşıdığı Omurtag (Han) Kağan'ın yazıtında (IX. yy) geçen kağanlık ikametgâhı ve askerî kamp *Plskastonkanpon* ismiyle doğrulanmaktadır (Beşevliyev, 1981, s. 129-132). Yazıtta ayrıca Omurtag Han'ın 822 senesinde Pliska'da, Tisa Nehri üzerinde bir saray inşa ettirdiği de geçmektedir. Bu yazıtın konumuz açısından en mühim özelliği Pliska'nın geçtiği ilk yazılı kaynağı oluşturmasıdır (Zlatarski, 1970, s. 575-580).

Tuna Bulgarları da dâhil olmak üzere konargöçer yerleşimlerin başkent hüviyeti kazanması, yerleşimin askerî kamp olarak seçilmesi ile alakalıdır. Bulgar yöneticilerinin en önemli egemenlik sembollerinden birini karargâhlar oluşturmuştur. Eski Türklerde, kağanlığın sembolünü teşkil eden, kağanın otağının kurulduğu yere, bir kente oranla daha fazla önem atfedilmiştir. Bu suretle kent öncesi dönemde merkezi yeri hükümdar karargâhındaki hükümdar yurdu ve çadırı, yani *ordu* (Kâşgarlı Mahmud, 2015, s. 62) oluşturmuştur. Tarihçi B. Ögel, hanın oturduğu otağın, devlet ve ordu teşkilatının tam

ortasında bulunmasından ötürü bu şekilde adlandırıldığını düşünmüş, Türkçede orta manasına gelen “ortu” kelimesinin *başkent* ve *karargâh* manasına gelen “ordu” sözcüğü ile bir alakasının olup olmayacağını sorgulamıştır (Ögel, 2000, s. 267). Ögel’in bu fikri XIII. yüzyıl tarihçisi Reşidüddin’in şu anlatımıyla netlik kazanmıştır:

“Kurenin anlamı şudur: birçok yurt daire şeklinde sıralandığında ve bozkırda bir halka oluşturduğunda, bu yapı kamp (kuren) olarak adlandırılır. Anlamı halkadır. Eski zamanlarda, bir boy herhangi bir yerde durduğunda, halka gibi yerleşiyorlar; bunların en ihtiyarı bu çemberin ortasında yer alıyordu. Bu merkezi bir nokta gibiydi ve kuren olarak adlandırılıyordu” (Reşidüddin Fazlullah El-Hemedani, 1373, s. 230).

E. Esin’e göre yukarıda bahsi geçen anlamdaki ordu, ister çadırlardan oluşan perde ile çevrili bir ordugâh isterse de surlar ile çevrelenmiş bir ordugâh olsun bu yapı Ön Türklerden olan Chouların (MÖ 1050-249) kozmik telakkilerine dayanmaktadır. Öyle ki Chouların müstahkem hükümdar kenti, yeryüzünün modelinde mikro kozmos olarak düşünülmüş, yeryüzüne ve devletin yönlerine atfedilen dört köşe planda kurulmuştur. Hükümdar otağı dünyanın merkezinde olduğu düşünülen kozmik dağı simgelemiştir (Esin, 1968, s. 137-138). Eski Türklerin kozmik telakkilerine dayanan bu yerleşim düzeni, Pliska’nın mekânsal planlamasında da vücut bulmuştur. Askerî bir kamp ve kağan otağı olarak kurulan Pliska zamanla bir kent hüviyeti kazanmıştır.

Resim 3: Pliska kent planı

(<https://www.dnes.bg/blogini/2013/08/10/pyrvata-stolica-pliska.221052>)

Büyük dış tahkimat (toprak) boyunca 2350 hektarlık bir alana sahip olan Pliska, düzensiz yuvarlatılmış altıgen bir plana sahiptir. Kentin savunma yapısı, eşmerkezli düzenlenen birkaç hat sisteminden oluşmuştur (Bulgarica Atlas, 2012, s. 224). Kent planının tam olarak dairesel değil de dikdörtgenimsi bir yapıda olması, kentin eski Türk geleneği temelinde ortaya çıkmadığı anlamına gelmemiştir. Zira eşmerkezli kent iç ve dış kısımla birlikte bir kaleden oluşmuştur (Halikov, 1976, s. 50-63). Kent planlamasının yanı sıra kent çevresinde yer alan anıtsal yapılar da eski geleneklerin izlerini taşımıştır. Örneğin Hazar Kağanlığı’nda yaşamını idame ettiren Ön Bulgarların inşa ettikleri kare formlu tapınakların (güneşin doğduğu yöne çevrili olan bu tapınakların doğu kısmı ritüel bir anlam taşımıştır) benzer formları Pliska’da keşfedilmiştir (Nadırova, 2010, s. 20-22). Bu tarz mimari yapıların üzerlerinde keşfedilen tamgalar da (Donçeva-Petkova, 2000, s. 178) kent bileşeninde yer alan Bulgar kültürünün varlığının aydınlatılması adına en güçlü kanıtları oluşturmuştur.

Pliska da dâhil olmak üzere Aşağı Tuna Ovası'ndaki Bulgar yerleşimlerinin, bölgede mevcut bulunan Slav yerleşimlerinden yaklaşık 150 yıl sonra ortaya çıktığı belirtilmelidir (Vaklinov, 1977, s. 64-65). Süreç içerisinde Tuna boyunca Slavlar yerine Bulgarlar yerleşmeye başlamıştır. Araştırmalar Slavların ve Bulgarların Doğu Balkanlar'ın Devnya Gölü, Beloslav ve Varna Körfezi'nin güneyindeki ormanlık topraklarına yerleşmediklerini göstermektedir (Vaklinov, 1977, s. 64-65). Muhtemelen dağ sırtlarında ve sahil boyunca askerî karakollar mevcut olmuştur. Askerî bir güç merkezi olarak ortaya çıkan Pliska'nın yanı sıra Tiça Nehri boyunca müstahkem noktalar kurulmuş, Bizans'ın tehlike teşkil ettiği yön yani devletin güneye bakan kısmı askerî gücün merkezi hâline gelmiştir. Nüfusun ana kısmı kuzeyde, Aşağı Tuna Ovası'nda yaşamıştır. Fakat bu durum ele geçirilen Balkan eyaletlerindeki Bizans nüfusu ile yarımada'nın yeni sahiplerinin kültürü arasında gerçekleşen etkileşim sürecine bir engel teşkil etmemiştir.

Bir tarafta yerel Bizans nüfusunun ve yarımada'daki Slav yerleşimcilerin kültürü, diğer taraftan da Bulgar kültürü çeşitli kültürel, tarihi ve politik koşullar altında gerçekleşmiştir. Göç ettikleri bölgeye eski inanç telakkileriyle yoğurdukları Saltovo-Mayat kültür unsurlarını getiren Bulgarlar, Balkanların yerleşik halklarının da dâhil olduğu bir kent kültürü yaratmayı başarmıştır.

Tuna Bulgarlarında inşa faaliyetleri VII. yüzyılın son yıllarında yani bölgeye yerleşilmesinin hemen akabinde başlamıştır. Doğu Avrupa inşa geleneğinde sıkça karşılaşılan ahşap, Bulgar mimarisinin başlangıç sürecinde tercih edilen inşa malzemesini oluşturmuştur. İlerleyen süreçte ahşabın yerini alan taş, Bulgar mimarisinin karakteristik öğeleri arasında yer almıştır. Taş ve benzeri materyaller dayanıklılığı dolayısıyla, ahşabın aksine yapısını koruyarak günümüze dek ulaşmıştır. Ahşap bina kalıntıları ise sadece taş yapı temelleri altında varlığını muhafaza etmiş, fakat çoğu kez yapısının deforme olmasından ötürü arkeologların işini zorlaştırmıştır. Bu sebeple Bulgarlara ait taş yapılar daha detaylı incelenmiştir.

Tuna coğrafyasının önemli araştırmacılarından biri olan R. Raşeyev, taş yapıları inşa tekniği ve malzemelerine göre iki gruba ayırmıştır: harçla sıvanan büyük kesme taşlardan örülmüş yapılar ve çamurla sıvanan kırık taşlardan örülmüş yapılar. Birinci gruba ait binaların temelleri daima dörtgen veya dairesel kesitli bir zemine çakılmış ahşap direklerin üzerindeki harç tabakasına yerleştirilmiştir. Ahşap direkler, temellerin altındaki lős tabakasının yoğunluğunu arttırmaya ve duvarlardaki çökmeleri veya deformasyonları engellemeye hizmet etmiştir. Pliska'nın en önemli taş yapıları bu gruba dâhil edilmiştir (Raşeyev vd. 2022). En eski taş yapıyı oluşturan Kurum Sarayı ve Kurum Sarayı'nın işlevini yitirmesi ile Omurtag Kağan (815-831) döneminde eski saray temeli üzerine inşa edilen Taht Sarayı bu tarz yapılar arasında yer almaktadır. Bu iki binanın dışında, kalede kağan ikametgâhıyla bağlantılı (ör. Küçük Saray) ve idareci zümrenin ikametüne tesis edilmiş yapılar da keşfedilmiştir (Uydu Yücel, 2022, s. 191).

İdari yapıların dışında, merkezde saray kompleksine dâhil edilen mimari yapılar arasında hamamlar ve dinî binalar bulunmaktadır. Küçük boyutları ile Roma hamamlarından ayrılan Bulgar hamamları, Bulgarların su tedarik ve drenaj sistemlerini açığa çıkaran önemli mimari oluşumlar arasında yer almaktadır. Dinî binalar ise tapınaklar ve kiliselerden oluşmakta, işlevine göre mimari değişimler göstermektedir. Fakat bahsi geçen tüm bu yapısal oluşumların evvelinde, kentin güvenliğini tesis etmek amacıyla yani birincil gereksinim sonucunda ortaya çıkan mimari yapıları tahkimat unsurları oluşturmuştur.

Askerî Mimari

Yazılı kaynaklara göre oluşumu Asparuh Kağan'a (VII. yüzyıl) atfedilen (Hristomatiya po istoriya, 1978, s. 440) Pliska, mimari olarak gelişimini Omurtag Kağan zamanına (IX. yüzyıl) borçlu olmuştur. Şumnu yakınlarında Çatalar mevkinde bulunan ve 823 senesine atfedilen (Curta, 2006, s. 156) sütun üzerindeki yazıt bu gerçeğe atıfta bulunmaktadır:

"...Han Subigi Omurtag, doğduğu topraklarda Tanrı'dan bir arkondur. Pliska'da yaşarken Tiça'da küçük bir kamp kurdu ve ordusunu (oraya) Yunanlılara ve Slavlara karşı harekete geçirdi. Ve Tiça üzerinde ustaca bir köprü yaptırdı ve üzerinde iki aslanın yer aldığı dört sütunlu bir saray inşa ettirdi. İmparatoru ayağıyla çiğneyen, Tiça akarken, çok sayıda Bulgarı yönetirken ve düşmanlarına boyun eğdirirken Tanrı tarafından atanan arkonu Tanrı onurlandırısın. Yüz yıl boyunca sevinç ve neşe içinde yaşamasına izin versin..." (Beşevliyev, 1981, s. 202)

Fakat başta savunma olmak üzere kentin mimari yapılarının başlangıç tarihi Bulgarların Pliska'yı karargâh edindiği VII. yüzyıldır.

Pliska'nın gerek taş kale duvarının gerek ise inşa tekniklerin özellikleri dolayısıyla antik bir kökene sahip olmadığı tespit edilmiştir. Yerel inşa tekniklerini kavrayan ve bunları bozkır geleneklerinin de dâhil olduğu Saltovo-Mayat inşa yöntemleriyle ustaca bir araya getiren Bulgarlar, mimari yapılarda ahşabı, toprağı ve taşı bir araya getiren (Ovçarov, 1985, s. 5-6) özgün bir inşa tekniğı yaratmıştır.

Resim 4: Mimari kalıntılar (Henning, 2012)

Varsayımlara göre toprak temelli inşa geleneğı, Çin mimarisinden ödünçlenerek Hunlara, Hunlardan da Tuna Bulgarlarına aktarılmıştır. Tuna Bulgar Kağanlığı'nın askerî mühendisliğı ile ilişkili toprak savunma sistemleri de bu tarz tahkimat kuruluşu için son derece iyi imkânlar sunan bir bölgede yer almıştır.

Öyle ki Aşağı Tuna Vadisi ulaşılması zor doğal engellerle çevrili olması, arazinin engebeli doğası farklı yapıların inşasını mümkün kılmıştır. Arkeolojik araştırmalar ışığında Bulgar Kağanlığı'nın orta kısmına yerleştirilmiş yaklaşık 30 müstakil toprak sur kalıntısı keşfedilmiştir. Özellikle toprak sur inşa geleneğı Asparuh dönemi ile ilişkilendirilmiştir. Bu

açından Bulgar topraklarındaki en erken tahkim kalıntılarının Asparuh'un Tuna Deltası'ndaki ikametgâhı ile bağlantılı olmuştur. Burası Güney Besarabya, Prut-Seret nehirleri arasını ve Kuzey Dobruca topraklarını kapsamıştır. Bu bölgenin güney sınırı Karadeniz-Köstence hattındaki Küçük Toprak sur ile kuzeyi ise Güney Berabya suru ve Galats suru ile çevrilidir (Raşeyev, 1981, s. 99). Doğudan ve batıdan sınırlar Tuna ve Karadeniz kıyılarıdır. Bu sınırlarla çevrili alanın merkezinde 48 m²lik alanı ile yarımada'daki benzer yapılar arasında ilk sırada yer alan Nikolitza askerî kampı yer almıştır. Stratejik olarak güçlendirilmiş bu bölgenin güney sınırı literatürde geçtiği şekliyle küçük toprak surdur ki burada çoğunlukla Bizans tarafından zorla yerleştirilmiş nüfus ikame etmiştir. Literatürde Onglos¹ Theophanes Onglos (Theophanes, 1982, s. 356), Nikephoros Onglos (Nikephoros, 1990, s. 35) şeklinde geçen bu yerin en olası lokasyonu Raşeyev'in aktardığına göre Nikolitza kampıdır. Onglos, Asparuh'un müstahkem merkezini oluşturmuştur. Tahkimat düzeninin büyüklüğü (yaklaşık 15 bin km), 680'li yıllarda Bizans ile doğrudan çatışmayı mümkün kılacak ölçüde olmuştur. Bulgarların Onglos'daki zaferinden sonra karargâh Nikolitza'dan Pliska'ya taşınmıştır (Raşeyev, 2001, s. 99-100).

Pliska bölgesinin tahkim süreci, doğal yönden koruma avantajı sağlayan unsurlarla kolaylaştırılmıştır. Öyle ki doğudan ve kuzeyden Karadeniz ve Tuna kıyıları, güneyden Balkan Dağları sırtı, batıdan Tuna ve Balkan dağları arasındaki koridor başlıca doğal savunma yapılarını oluşturmuştur (Raşeyev, 1981, s. 100).

Kapsamlı araştırmalardan evvel Pliska tahkimat yapısının tek sistemden oluştuğu düşünülmüştür. Fakat ilerleyen süreçte tahkimat sürecine yönelik keşifler bu varsayımı çürütmüştür. Bugün kent planının üç eşmerkezli tahkimat yapısından (En dıştaki yapı 23 km'lik bir alana uzanan toprak sur ve hendekten oluşmaktadır. Diğerleri ise kentin merkezini ve saray kompleksini kentin geri kalan kısmından ayıran sur sistemleridir.) oluştuğu bilinmektedir (Aladjov, 2017, s. 11).

Resim 5: Pliska tahkimat yapısı

(<https://www.youtube.com/watch?v=UF4qCBI2Wa4>)

¹ Yunanların *onglos*, Osmanlı Türklerinin *bucak* adını verdikleri bölgedir ve "bucak" anlamına gelmektedir (Tekin, 1987, s. 1-2).

Pliska'nın büyük ve müstakil tahkimat yapısı VIII. yüzyılın sonlarından 830'lara kadar varlığını devam ettirmiştir. Sonradan bunun yerini yeni tür savunma yapıları (VIII. yüzyıl sonlarında hükümdar ikametgâhı çevresindeki ahşap kaleyi de içeren taş kale) almıştır (Georgiyev vd. 2015, s. 71).

Pliska'nın savunma mimarisinin ilk sürecinde iki yapı var olmuştur. İlki P. Georgiyev ve S. İvanova tarafından keşfedilen dış tahkimat sistemidir. Sistem, ana su kaynağını teşkil eden Asar Dere'nin sol kıyısında (yani Pliska sahasında) yaklaşık 84 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Dış tahkimat 7×3,3 km ve 23 m²'lik bir alana sahip dörtgen oluşturan toprak sur ve hendekle temsil edilmektedir (Raşeyev, 2001, s. 134). Yamuk formdaki toprak sur, kuzey-güney yönünde uzatılmıştır. Sınırdaki yer alan surların temel koruyucu unsuru tek veya çift hendektir. Dolunda kumdan ziyade taş-tuğla malzeme kullanılmıştır. Karadeniz tahkimat sistemlerinde kullanılan kum aslında dayanıklı bir malzemeyi ihtiva etmemiştir. Bu süreçte genellikle eski antik binalardan ve kalelerden alınan taş-tuğla malzemeler kullanılmıştır (Raşeyev, 1981, s. 100-103).

Kale hendeği 6-7 m derinliğe ve 16 m genişliğe ulaşan tahkimatın sur yapısı günümüze ulaşmamıştır. Fakat kalıntılardan surun Doğu Avrupa'daki örneklerine benzer olarak ahşap bir temele sahip olduğu varsayılmıştır (Bulgarica Atlas, 2012, s. 222).

Kağanlığın merkezi kısmında ise kamplar şeklinde kapalı tesisler oluşturulmuştur. Bunların özü Pliska ve çevresine inşa edilen toprak surlardır. Başkent Pliska'yı Tuna ve Trans-Tuna topraklarından kuzeye, Balkan Geçidi ve Güney Bulgaristan'dan da güneye bağlayan tahkimat zinciri inşa edilmiştir. Tuna Nehri'nin sağ, kısmen Karadeniz kıyısı boyunca bağımsız kamp sistemi var olmuştur. Tahkimat planlaması çeşitli olan bu yapılar, tamamen arazi tarafından (ör. ovalarda genellikle dörtgen plan hâkim) belirlenmiştir. Koruyucu setlerin yapımı da farklıdır. Pliska'daki toprak surların saftı yoğun çakıl tabakalı, kavisli alternatif kil katmanlarından inşa edilmiştir. Yapım teknikleri çok çeşitli olsa da yapıyı güçlendirmek için toprak kullanımı daima mevcut olmuştur (Raşeyev, 1981, s. 100-103).

Kağan ikametgâhı, müstahkem bölgenin güneydoğusunda inşa edilmiştir. Bu alan, içerisinde muhafaza ettiği yapıların boyutuna ve planlarına yani dönemin ihtiyaçları yönelik iç toprak sur barındırmıştır. Kağan Omurtag'ın 821 tarihli Çatalar Yazıtı'nda bahsedilen, *Pliska ton kanpon* (Beşevliyev, 1981, s. 202) olarak tanımlanan terimin buradaki tahkimatla ilgili olduğu düşünülmektedir. Burası kalıcı bir kağan ikametgâhı da içeren askerî kampın ana savunma halkasını (Pliskoba) oluşturmuştur (Georgiyev vd. 2015, s. 71). Başlangıcında pek fazla tahkimat yapısı içermeyen bu alanın kuzeybatısına sonradan küçük bir sur inşa edilmiştir. Surun duvarı taş ve kil temel üzerine yerleştirilmiş, pişmemiş tuğla ile kaplı ahşap direklerden oluşmuştur. 2 hektardan fazla bir alanı kapsayan yapı, kağanın ikametgâhından 300 metre uzaklıkta keşfedilmiştir. Hem kaleyi hem de zanaat merkezini koruyan bu tahkimat muhtemelen Pliska'nın en erken savunma yapısını teşkil etmiştir (Bulgarica Atlas, 2012, s. 222). Öyle ki iç tahkimatın yapım tarihi arkeologlar tarafından VIII. yüzyılın sonlarına atfedilmiş ve Pliska'nın kaderinde belirleyici bir tarih olan 811 senesinden sonra da kasıtlı olarak ortadan kaldırıldığı şeklinde yorumlanmıştır.

Resim 6: İç kent kapısı (Heinshon, 2015)

İlk binalar tahkimatın merkezi alanında ve kuzey-güney ekseninde konumlandırılmıştır. Fakat Kurum Sarayı'nın ve beraberindeki kağan yapılarının inşası, askerî kamp alanının güneydoğu kısmını kaplamıştır. Muhtemelen bu faaliyet Kurum Han hâkimiyetinde (796-814) gerçekleşmiştir. Bu tarihlerde genişleyen ikamet alanının etrafında, yeterince geniş bir alanı (27 ha) çevreleyen ahşap sur da inşa edilmiştir (Georgiyev vd. 2015, s. 71). Başlangıcında 24 hektarlık bir alanı kapsayan savunma hattı, belirli mesafelerle yerleştirilmiş dolgunsuz ahşap çitlerden oluşmuştur (Bulgarica Atlas, 2012, s. 222). İkinci aşamada inşa edilen büyük ve küçük ahşap surlar, ahşap kale olarak adlandırılacak savunma halkası oluşturmuştur. Yeraltı geçitlerini andıran girişler, ahşap-kerpiç savunma halkasına sahip konut ile bağlanmıştır (Bulgarica Atlas, 2012, s. 222).

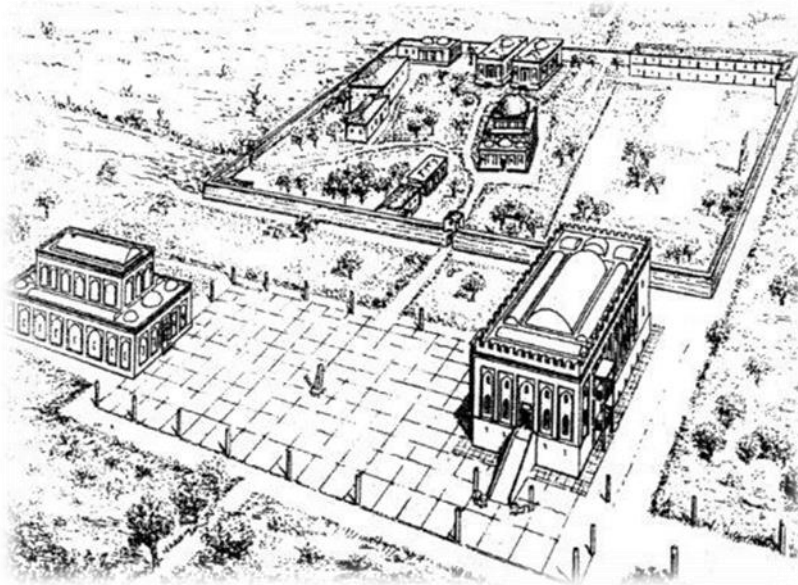
Pliska tahkimatının ikinci dönemi 811'den sonra, Kurum avulunun restarosyonu ile başlamıştır. 811 yangınından sonra toprak-kerpiç surların yerini tamamen taştan inşa edilen kaleler almış, bu yapı halkası hükümdar konutu ve çevresini korumuştur. IX. yüzyılın başlarında veya ilk yarısında, elde edilen topraklar da göz önüne alınarak yeni bir dış savunma halkası daha inşa edilmiştir. Bu yapı bireysel olarak tahkim edilmemiş sığınak tipi konutların çiti görevini üstlenmiştir. Bunlar Türkistan veya Orta Doğu'daki ribat tipi kentin dış bölümünü ortaya çıkarmıştır. Dıştaki büyük toprak tahkimat 2145 hektarlık bir alanı kaplamıştır ki buranın kaşifleri, burayı Tengrici Bulgarların ana kampı olarak nitelemiştir (Georgiyev, 2018, s. 24).

Daha detaylı bir anlatımla IX. yüzyıl restorasyonunun 820 ile 840'lı yıllar arasını kapsadığı düşünülmektedir. Bu süreçte bahsi geçtiği gibi ahşap-kerpiç surlar tamamen yıkılmış, toprak sur yok olmuş ve hendekler toprakla doldurulmuştur. İki eşmerkezli savunma hattının yerine, eskilerinden daha niteliksel olan farklı tahkimat hatları inşa edilmiştir. Taş kalenin duvarları ve kuleleri eski ahşap surlarla aynı formda olmuş, ancak alan iki kat büyütülmüştür (48 hektardan fazla). Bu kale, kağan kentinin IX. yüzyıldaki ana savunma yapısını oluşturmuştur. Güneydoğu kesimde bulunan ve bu dönemde saray kompleksine dönüşen iki ana kısma sahip kağan ikametgahı, işlevini korumaya devam

etmiştir. Bunlardan biri kendi çitine sahip olmayan ve kabul törenleri için tasarlanan Taht Sarayı'dır. Bunun yanında büyük bir pagan tapınağı yer almıştır. Bunların arasında ise zafer anıtları ve süslü yapılarıyla meydan konumlanmıştır. Bu saray, küçük pagan tapınağı, birkaç hamam, büyük rezervuar ve diğer hizmet binaları yaklaşık 1 hektarlık bir alanı kaplayan münferit yapılar grubunu oluşturmuştur. Burası tıpkı kale duvarı gibi taş temel üzerine pişmiş kerpiçten inşa edilen özel bir duvarla çevrilmiştir. Tasvir edilen alan aslında IX. yüzyıl Pliska kalesinin iç savunma halkasını ihtiva etmiştir. Bu alan saray kompleksinin binalarını taş kale içindeki yapılara bağlayan yer altı geçitlerine sahiptir (Atlas Bulgarica, 2012, s. 224).

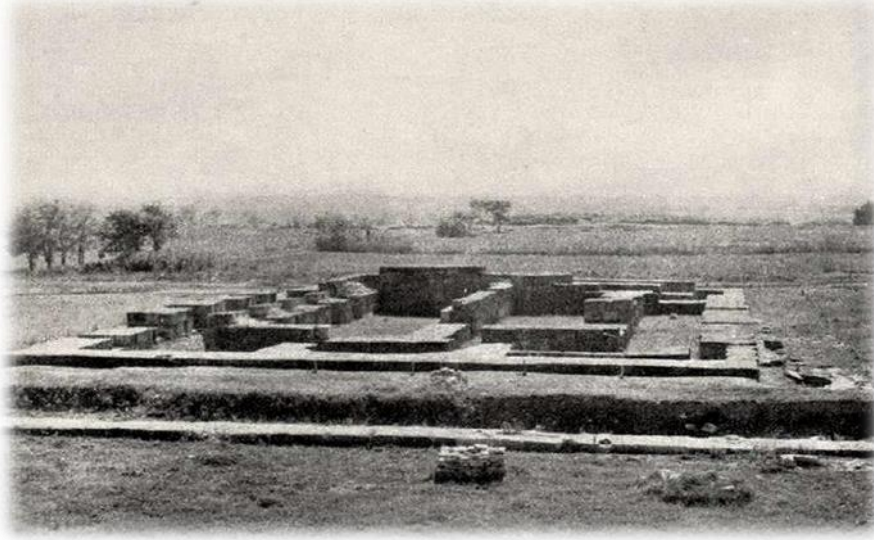
IX. yüzyılda büyük bir toprak sur şeklinde başka bir dış savunma halkası mevcut olmuştur. Bu tahkimatın hendeği 16 m genişliğe ve 5 m derinliğe sahip olmuştur. Toplam uzunluğu 20 km'ye ulaşan sur ise ahşap yapıları olmayan toprak dolgudan inşa edilmiştir. Bu suretle üç ana eşmerkezli kuşağa sahip IX. yüzyıl Pliska'sı siyasi merkezi ve kentsel yığılmanın en yoğun yaşandığı kenti ihtiva etmiştir (Atlas Bulgarica, 2012, s. 224).

Büyük (dış) toprak tahkimat sınırları dâhilinde dış kent yer almıştır. Bu alan başlangıçta yani hendek ve sur inşa edilene kadar Avrasya bozkırlarında görülen göçebe veya yarı göçebe tipinde büyük bir askerî kamp olarak kullanılmıştır. Yavaş yavaş özellikle de VIII. yüzyıl sonundan IX. yüzyılın ilk yarısına kadar Bulgar yöneticilerinin daimî ikametgâhı hâline geldikten sonra yaşam için en elverişli noktalarda inşa edilen sığınak tipi konutlarda yaşayan büyük çaplı kentsel nüfus ile bir yerleşime dönüşmüştür. Sığınak tipi konutların aksine zemin üzerine kurulan yurt tipi konutların izine nadiren rastlanılmıştır. Ama yine de konutlarda keşfedilen buluntular, nüfusun tarımdan ziyade daha çok hayvancılıkla uğraştığını göstermektedir (Atlas Bulgarica, 2012, s. 224). Bu nüfus dış kentin kuzeydoğusunda ve iç kentin batısında yoğunlaşmıştır. Süreç içerisinde ise hayvancılık temelli ekonomi yerini tarıma bırakmış, buna paralel olarak sığınak tipi konutlar yerine taş temelli yapılarda artış gözlemlenmiştir. Fakat bölge için Slav kökenli sığınak tipi konutlar birincil konumunu muhafaza etmiş, Bulgarlar da çoğunlukla bu tip yapılarda ikame etmiştir (Miyatev, 1965, s. 63-70).

Resim 7: Saray merkezi mimari yapılar rekonstrüksiyonu

(Raşeyev vd. 2022)

Resim 8: Büyük saray kalıntıları

(Vaklinov Formirane na staro-bılgarskata kultura)

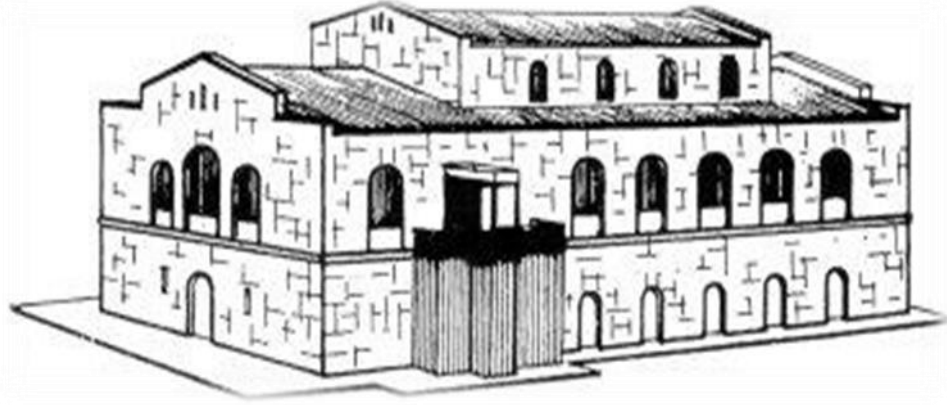
Anıtsal ve Sivil Mimari

Tuna Bulgarlarının ilk kalıcı ve anıtsal yapıları ülkenin merkezinde yani başkentte ortaya çıkmıştır. Merkezde yer alan sivil yapılar ise muhtemelen Asparuh döneminde yani VII. yüzyıl sonlarında tasarlanmış ve kağanlığın kuruluşundan sonraki ilk 10-20 yıl içerisinde inşasına başlanmıştır (Georgiyev, 2018, s. 22).

Bulgar sivil mimarisinde öne çıkan en önemli yapıları saray ve kağan ikametgahı oluşturmuştur. Bu yapılara temel ihtiyaçların zorunluluğu gereği su teminin sağlandığı rezervuarlar ve hamamlar da eşlik etmiştir. Fakat özellikle sarayın ihtişamlı yapısı, Bulgarların sadece ihtiyaca yönelik mimari yapılar inşa etmediğini, Bulgar gücünü ve kağanlık kudretini de sergilemek istediklerini de göstermiştir.

Mimari yapıların planlama unsurları ve inşa teknikleri kapsamında Pliska'nın anıtsal mimarisinin kökenine yönelik çeşitli varsayımlar üretilmiştir. Bu bağlamda araştırmacılar tarafından, bir zamanlar Bulgarların meskûn olduğu sahada misaline bolca rastlanan Sasani ve İslam mimari geleneklerinin Bulgar mimarisinde izlerinin mevcut olduğu varsayılmıştır. Özgün Sasani mimarisinin aksine, Halifelik nezdinde ortaya çıkan inşa faaliyetlerinin kökeninde Bizans mimari geleneğinin etkisinin bulunduğu altı çizilmelidir. Zira Arap fetihleri kapsamında ele geçirilen Ortadoğu topraklarında Bizans'ın da dâhil olduğu eski kültür yapıları, İslam mimarisinin oluşumuna etki etmiştir (Belyayev, 1966, s. 170).

Resim 9: Taht sarayı rekonstrüksiyonu

(<https://www.dnes.bg/blogini/2013/08/10/pyrvata-stolica-pliska.221052>)

Toprak surların ortasında dört dönümden fazla bir alanı kapsayan, doğu ve batı cephesinin önünde dörtgen iki kuleye sahip olan kare bina, saray olarak inşa edilmiştir. Bu iki kule koruma görevi üstlenmiş ve binaya anıtsal bir görünüm kazandırmıştır. Kalıntı eksikliği nedeniyle binanın iç yapısından bahsetmek zor olsa da yapının temelleri kare plana sahip olmuştur. S. Vaklinov'a göre teorik olarak bu tür temellerin üzerine bir üst yapı inşa etmek mümkündür. Bu husus varsayıldığı takdirde, çatının ve üst kattaki odaların tabanlarının ahşaptan yapıldığı düşünülmelidir. Zira binanın molozlarında kül ve kömür karışmış vaziyette yer almıştır. Bu müstahkem sarayın kuzeybatısında kağanın ikametgâhı konumlanmıştır. Taş binanın temelleri ise Küçük Saray olarak adlandırılan yapının altında kalmaktadır. Yapının batısında saray sakinlerinin yaşamıyla bağlantılı üç bina daha yer almıştır. Kuzeyden güneye bu yapılar küçük ölçülere sahip yuvarlak bir havuz (fakat taşlardan inşa edilmiş ve kalın bir temele sahip büyük bir sarnıç ile), iki kısma bölünmüş su deposu şeklinde dizilmiştir. Sarayın doğusunda ayrı bir dikdörtgen bina daha inşa edilmiştir. Araştırmacılara göre bu yapılar Pliska saray merkezinin ilk binalarını teşkil etmiş, fakat içerisinde sadece yönetici gruba ait aristokratik konutları barındırmamıştır. Zira bu alanın yakınında dağınık bir şekilde memurların ve hizmet personelinin geleneksel yurtları da yer almıştır. Bu suretle anıtsal mimari kentleşmenin başlangıç evresinde yaşam sahalarını teşkil eden yurtlar arasına da sızmıştır (Vaklinov, 1981, s. 133).

VIII. yüzyıl boyunca varlığını sürdüren Pliska saray kompleksinde gerçekleştirilen en önemli değişikliklerden biri, müstahkem kale ile kağanın ikametgâhı arasında bir yeraltı koridorunun inşa edilmesidir (Mihaylov, 1955, s. 112). Bu gizli iletişim bağlantısının yaratılmasının nedeni muhtemelen siyasi niteliktedir. Öldürücü hanedan isyanları, Bizans diplomasisinin bu isyanları teşviki ve açık müdahalesi (Raşeyev, 2006, s. 51-54) kağan sarayında ve ülkede güvensizlik ortamı yaratmış, bu gizli yeraltı koridoru da kağan için alternatif güvenlik alanını oluşturmuştur.

Yukarıda da bahsi geçen saray ve ek yapılar 811'de gerçekleşen yangından² önce var olmuştur. Yangından sonra saray binalarının çoğu Kurum ve halefi Omurtag tarafından restore edilmiştir.

² 811 senesinde İmparator I. Nikephoros'un (802-811) başında bulunduğu Bizans ordusu başkent Pliska'yı yağmalamış ve ahşap binaları ateşe vermiştir (Raşeyev, 2006, s. 54).

Resim 10: Küçük Saray'dan kaleye uzanan geçit
(<https://www.dnes.bg/blogini/2013/08/10/pyrvata-stolica-pliska.221052>)

IX. yüzyılın başında ahşap binaların yerini büyük taş bloklardan inşa edilmiş binalar almıştır. Bu binalardan en eski olanını ihtiva eden ve yukarıda bahsi geçtiği gibi 811 senesi yangınıyla tahrip edilen 4. 718 m²'lik sözde Kurum Sarayı'dır (Raşeyev, 2001, s. 134). K. Miyatev'in Pliska merkezindeki müstahkem kaleyi "Kurum Sarayı" olarak adlandırılması sarayın literatürde de bu şekilde adlandırılmasına sebep olmuştur. Fakat Vaklinov'a göre bu yapının Kurum Sarayı şeklinde adlandırılması çok doğru değildir. Zira müstahkem kalenin Kurum zamanındaki savaşlar sırasında yıkılması, bu yapının aslında IX. yüzyıl başlarında da var olduğunu yani inşasının Kurum'dan çok önce gerçekleştiğini göstermektedir (Vaklinov, 1981, s. 133-134). S. Vaklinov bu müstahkem sarayın Asparuh Han tarafından Pliska'daki ilk inşaatların bir parçası olarak doğduğunu düşünmektedir. Bu görüş D. Ovçarov tarafından da desteklenmektedir. T. Obanov ise Konstantinopolis'te Araplarla gerçekleşen çatışmada, Tervel Han'ın Arap mimarları ele geçirip Pliska'daki inşaa sürecinde kullandığını düşünmektedir. Bu sebeple Kurum Sarayı'nın Tervel Sarayı olarak adlandırılmasını önermektedir. VIII. yüzyıl başlarında sarayın varlığına dair bir diğer argüman ise kazılarda bulunan çanak çömleklerdir. Fakat tarihlendirmeye yönelik tüm varsayımlar R. Raşeyev tarafından reddedilmiştir. 2006 senesinde saray merkezinde yer alan yuvarlak planlı ahşap yapının temellerini inceleyen araştırmacı sarayı IX. yüzyıl başlarına tarihlendirmiştir (Raşeyev, 2001, s. 134-135). P. Georgiyev ise ahşap kalenin temelinde keşfettiği seramiklere dayanarak VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyıl başlarını vermiştir. T. Çobanov'a göre Kurum Sarayı, o zamanlar Küçük Saray'ın ayrı bir konut bölümü olduğu için sadece idari bina olarak işlev görmüştür. R. Raşeyev ise temsili ve kült işlevselliği birleştirmiştir. Bunun en önemli kanıtı avlu merkezindeki ilk konut binasının yangından sonra yapılmış olmasıdır. Yani saray hem konut binaları içermiş hem de idari rol üstlenmiştir. İşlevi her ne olursa olsun bu yapı Bulgar başkentinin merkezi binası oluşturmuş ve bir güç merkezi olarak hizmet etmiştir (Aladjov, 2013, s. 52-54).

Kurum Sarayı 74,50/59,50 m ölçülerinde dikdörtgen bir yapının temellerinden oluşmaktadır. Temeller, doğu-batı yönünde 8 paralel hendekle dik kesişen, dikdörtgen ve kare 63 odadan oluşan bir ağ ile kuzey-güney yönünde harç tabanlı 1.85 ila 2,70 m derinlikte kazılmış 6 paralel hendekten oluşmaktadır. Doğu ve batı duvarları kulelerle

çevrilidir. Binanın toplam alanı 4718 m²'dir. Taş temellerden sadece birkaç bölüm günümüze ulaşmıştır: kuzeybatı kulesi 3, kuzeydoğu 2 ve kuzey duvarın bir bölümü 4 sıra taş. Bu yapılarda pembe harçla birleştirilmiş kalker bloklar kullanılmıştır. İnşa için ise üç tür malzeme tercih edilmiştir: taş, tuğla ve ahşap. Derin kazılmış masif taş temeller, yükseltilmiş taş zeminleri taşıyan taş-tuğla tonoz yapısının temeli olarak hizmet etmiştir (Aladjov, 2013, s. 46).

Resim 11: Kurum Sarayı kalıntıları (Henning, 2012)

Kurum Sarayı'nın mimari planı ve kökeni oldukça karakteristiktir ki yapı çeşitli farklılar içermektedir: yaşam alanı olarak kullanılması mümkün olmayan küçük alanlar ağı, işlevi yük taşıması gereken kazıklar üzerine yerleştirilmiş yerlerde son derece büyük ve derin kazılmış temeller ve kemerlerin varlığı. Bina planı hakkında oldukça kesin bir varsayım bulunmaktadır ki o da bir avlu ve ahşap verandanın varlığıdır. Kurum sarayında avluların varlığı neredeyse kesindir. Araştırmacılar yapının bu mimari özelliğinden yola çıkarak, yapıyı benzerleriyle karşılaştırmıştır (Aladjov, 2013, s. 47). K. Miyatev bozkır halklarının düz bir yerde yüksek bir saray inşa etme geleneğinin Attila'nın sarayına dayandığını ve bunun Pliska'da tekrarlandığını, ancak Roma-Bizans taş-tuğla mimarisiyle birleştirildiğini düşünmektedir. Priskos'un Attila'nın sarayı hakkında aktardıkları Pliska'daki bu erken sarayın ahşap üst katı hakkındaki varsayımı doğrular niteliktedir (Raşeyev vd. 2022).

811 yangınından sonra saray merkezinde kapsamlı bir inşa süreci başlatılmıştır. Bu süreçte üç ayrı bina grubu ortaya çıkmıştır: temsili saray (literatürde taht sarayı), ikametgâh yani konut sarayı ve Tengrici tapınağı (Raşeyev, 2001, s. 134). Bu yapılar neredeyse 1 hektarlık alanı kapsamış ve ahşap bir çitle korunmuştur. Fakat IX. yüzyıl ortalarından evvel bu çitin yerini tuğla duvar almıştır. Kurum Sarayı'nın batı kısmında, fakat kendi temelleri üzerinde yeni bir yapı inşa edilmiş ve Taht Sarayı (literatürde kabul sarayı ya da büyük saray şeklinde de geçmekte) olarak adlandırılmıştır.

Bu yapı Omurtag dönemi (814-831) iç kentinde inşa edilen en büyük binayı oluşturmuştur. Sarayın ayrı bir girişi ve hükümdarın emirleri için inşa edilmiş tuğlalarla çevrili kare bir tribünü bulunmuştur. 811 yangınından sonra kağanın katılımıyla kalabalık kutlamalar için tasarlanan bir ahşap tribün daha mevcut olmuştur (Georgiyev, 2018, s. 24).

Güney cephesinde bir giriş bulunan, üç bölümlü yüksek bir salondan oluşan 52×26,5 m ölçülerindeki Taht Sarayı'nın (Raşeyev, 2001, s. 134) inşası sırasında, inşaat işçileri

öncelikle eski müstahkem kalenin kalıntılarını temizlemiştir. Yeni bina yüksek zemin üzerine inşa edilmiş, aynı zamanda bir tür kaide görevi gören boylamasına bazilika salon tipinde olmuştur. Uzun eksenli kuzey-güney doğrultusundadır. Bu saray için en karakteristik unsuru açık zemin kat oluşturmuştur. Bu karakteristik unsurun Konstantinopol binasını andırdığı düşünülmüştür (Vaklinov, 1981, s. 133).

Resim 12: Taht Sarayı rekonstrüksiyonu

(<https://www.dnes.bg/blogini/2013/08/10/pyrvata-stolica-pliska.221052>)

Kağanın ikametgâhı yani konut sarayı ise önceki binanın temelleri üzerine inşa edilmiş ve birkaç tadilat süreci yaşamıştır. Son hâliyle planı hemen hemen aynı olan iki parçadan oluşmuştur. Binalar yer altı geçitleri ile birbirine bağlanmıştır. Bu binanın yakınında ise taş bir temel üzerine tuğladan örülmüş binalar inşa edilmiştir. Bu kompleks arkeologlar tarafından Küçük Saray şeklinde adlandırılmıştır. Bu dönemde ikametgâhın batısına kağan ve ailesinin ihtiyaçları için yerden ısıtılmalı bir hamam da inşa edilmiştir (Raşeyev, 2001, s. 135).

Resim 13: Yuvarlak havuzlu hamam kalıntıları

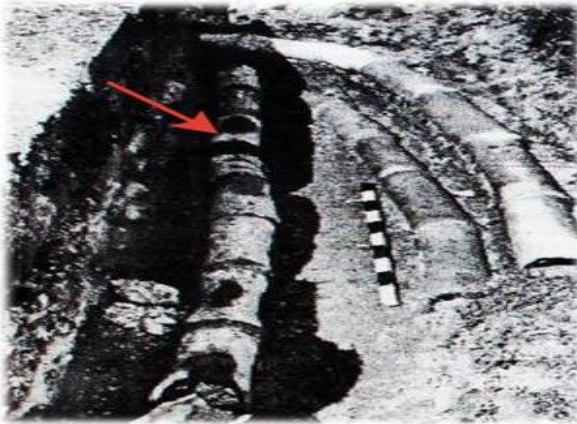
(<https://www.dnes.bg/blogini/2013/08/10/pyrvata-stolica-pliska.221052>)

Pliska saray kompleksinin en karakteristik mimari unsurlarından birini hamamlar oluşturmuştur. Küçük ebatları ile Roma hamamlarından ayrılan dört Bulgar hamamının izi net olarak sürülmüştür. Gelişmiş yaşam standartlarının en önemli göstergelerinden biri olan hamamlar, Bulgar yöneticilerinin en önemli ihtiyaç unsurlarından birini oluşturmuştur. Temel prensibe göre yerden ısıtma sistemine sahip hamamlar, sıcaklığın kademeli olarak arttırıldığı sıcak ve soğuk odalardan oluşmuş ve 7 km uzunluğundaki su kemeri ile doldurulmuştur. Ebatları ile Roma hamamlarından ayrışsalar da ısıtma tesisatı ve yerleşim konumları Bizans gelenekleriyle ilişkilendirilmiştir. En eski formları yuvarlak olan bu hamamlar sonradan üç hücreli forma dönüşmüştür (Raşeyev vd. 2022).

Sarayların su temini ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Ancak mevcut veriler tüm su borularının yaşamın bariz bir şekilde yoğunlaştığı saray bölgesinin batı yarısına yönlendirildiğini açıkça göstermektedir. Pliska'da merkezileştirilmiş kanalizasyonun ve su teminin ilk izleri VIII. yüzyıl kağan ikametgâhının yapıldığı döneme aittir. Bunların yapıları saray kompleksinin büyümesiyle yakından ilişkili olmuştur. Temiz su temini, büyük bir rezervuar inşaatı, sonradan hamamlar gibi su temini gerektiren yapıların yanı sıra kanalizasyon, Bulgar başkentindeki saray kompleksinin genel düzeninin ayrılmaz parçalarını ihtiva etmiştir (Vaklinov, 1977a, s. 117-118).

Saray kompleksinde genel suretle iki tip kanalizasyon kalıntısı keşfedilmiştir: binaların çatılarından veya çitle çevrili alanların yüzeyinden gelen atmosferik suların drenajı ile bina ve tesislerden gelen atık veya fazla suların drenajı. Her iki drenaj tipi hem saray kompleksi alanında hem de kent içinde tek bir kanalizasyon sistemini ihtiva etmemiştir. Atmosferik suların drenajı için kullanılan kanalizasyon tesisleri öncelikli olarak tuğlalı çit duvarın çevresinde yer almıştır. Küçük sarayın arkası gibi bazı yerlerde çatıdaki suyun boşaltılması için dikey borular yerleştirilmiştir. Aynı çitin güney duvarının dibinde bahçeden sular akması için arıklar yapılmıştır. Aynı amaçla güney girişinde zemin altına kilden yapılmış atık su boruları yerleştirilmiştir (Georgiyev, 1992, s. 95-96).

Su tedarikine yönelik veriler ise kısıtlıdır. Fakat kullanılmış veya fazla sular için drenaj sisteminden farklı olarak Pliska'daki saray merkezinde ortak bir sistem kullanılmıştır. Bu amaçla su temin edilen tesisler çevresinde kanallar, arıtma ve toplama milleri yer almıştır. Kanallar yapılış şekillerine göre kil su borularından tuğla, kiremit veya taş bloklardan yapılmıştır. Pliska'da taş, tuğla ve harç kanallı yapı tekniği tam olarak bilinmemektedir. En yaygın olanı su borularından yapılan kanallardır (Georgiyev, 1992, s. 95-96).

Resim 14: Georgiyev, 1992

Saray merkezindeki tüm sular alan eğiminden istifade edilerek kuzey-kuzeydoğudan temin edilmiştir. Yoğun inşaat döneminde, su kemerleri esas olarak saray bölgesinin kuzeybatı köşesinde yoğunlaşmıştır. Düzenli olarak doldurulan veya akan su ile beslenen hamam ve büyük sarnıçlarda depolanan sular, batı çit duvarının yakınındaki söz konusu dağıtım şaftına aktarılmış ve buradan dağıtım sağlanmıştır (Vaklinov, 1977a, s. 118).

Doğu Avrupa'nın birçok noktası gibi Pliska Ovası da su temini yönünden avantajlı bir konumda yer almış, kent çok fazla su sıkıntısıyla karşılaşmamıştır. Hatta Pliska'daki büyük taş yapıların inşası sırasında, mevcut kuru toprağın oldukça nemli olması ağır taş yapıların zeminin içine batmasına sebep olmuştur. Bu sebeple taş binaları sabitlemek için bina temelleri, zeminin stabilitesini güçlendirmeye yardımcı olan yatay kirişler veya dikey olarak sürülen kazıklardan oluşan bir sistem üzerine her yerleştirilmiştir (Vaklinov, 1977a, s. 118).

Resim 15: Tuğla üzerinde IYI tamgası

(<https://www.dnes.bg/blogini/2013/08/10/pyrvata-stolica-pliska.221052>)

2006 senesinde Pliska kalesinin yeraltı geçitlerinde yapılan kazılar ile keşfedilen buluntular üzerinde tamgalara rastlanılmıştır. Özellikle kap kacakların üzerindeki tasvirler çeşitlilik arz etmekle birlikte 17 testinin üzerine uygulanmış olan "IYI" tamgası oldukça dikkat çekicidir. Tamgaların şekilleri ve boyutları gibi derinlikleri ve genişlikleri de farklıdır. Bunlar büyük ihtimalle farklı ustalar tarafından farklı teknikler kullanılarak imal edilmiştir. Pliska'da yer alan sarayın duvar temellerinin yanı sıra merkezde keşfedilen su borularının üzerinde de bu tamgalara rastlanılmıştır (Grigorov, 2015, s. 127-129). Pliska'daki su temini ve kanalizasyon sisteminin kökeni genel suretle Bizans'a dayansa da inşa işlerinde faaliyet gösteren Bulgarlar bu tamgalar aracılığıyla imzalarını değişik materyaller (kap kacak, takı, muska, mimari yapılar gibi) üzerine kazımıştır. Ortaçağ Bulgar nüfusu arasında bu tamgaların varlıkları uzun süre devam etmiştir (Totev, 1981, s. 185).

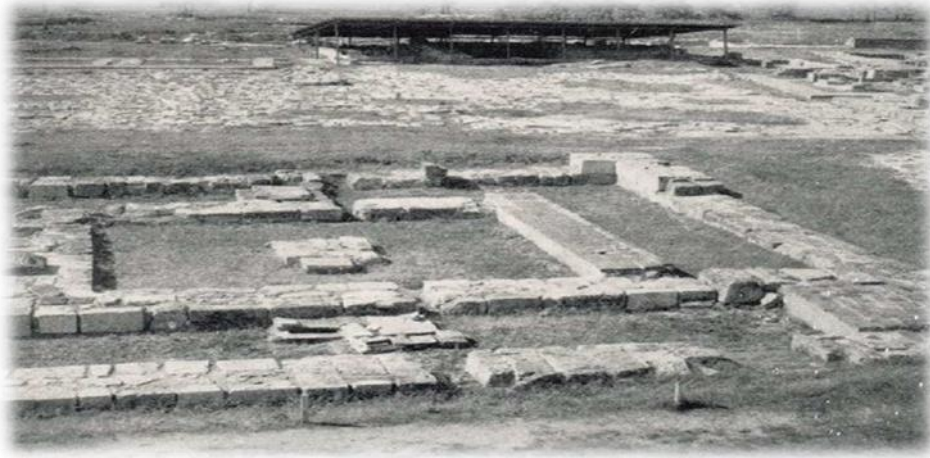
Pliska'nın önemini yitirmesiyle su temini teknolojisinde de değişim yaşanmıştır. X. yüzyıl sonları ve XI. yüzyıl başlarında merkez sakinleri de dâhil olmak üzere Pliska'da yaşayanlar içme suyunu çoğunlukla kuyulardan temin etmiştir (Georgiyev, 1992, s. 98)

Dinî Mimari

Pliska siyasi bir merkez olarak kurulduğu dönemde dahi dinî hayatın merkezini oluşturmuştur. Pliska'daki dinî mimarinin ne zaman ortaya çıktığını saptamak güç olsa da arkeolojik veriler 811 olayından öncesine götürmektedir. IX. yüzyılın ilk yarısında

Pliska'da kesin olarak iki pagan tapınağı mevcut olmuştur. Kalede yer alan tapınak diğerine göre daha erken inşa edilmiştir. Küçük Tengrici tapınağı olarak adlandırılan yapı IX. yüzyıldan kalma saray konutlarının yanında yer almış, ancak inşası VIII. ve IX. yüzyıl başlarındaki toprak sur yapımına atfedilmiştir. Plan olarak kare bir odayı anımsatan yapı, büyük ihtimalle Bizans'tan kalma eski bir ahşap bina üzerine inşa edilmiştir. Araştırmalara göre bu tapınak yalnızca resmi görevlilerin ve askerî-yönetici sınıfın ibadeti için tahsis edilmiştir. Fakat kamusal ritüellerde pek çok kişinin katıldığı törenlerin de odak noktası hâline gelmiştir. Tapınak Güneş kültüyle bağlantılı olarak güneşin zirvede olduğu konuma çevrilmiştir. Tapınakta sunak sütunun yanı sıra atmosferik suları toplamak için havuzlar da yer almıştır (Georgiyev, 2018, s. 25-30). Gerek bu tapınak gerek ise diğer tapınaklar çoğunlukla kareye yakın bir tabana sahip olmuştur. Tapınakların diğer bir ortak bir özelliğini çatılarının ortasında yer alan yuvarlak açıklık oluşturmuştur. Bu açıklık güneş ışınlarının içeri girmesine ve yanan ocağa hizmet etmiştir (Georgiyev, 2018, s. 31).

Resim 16: Tengrici tapınak kalıntıları

(Vaklinov, 1977a)

Resim 17: Tengrici tapınak rekonstrüksiyonu

(<https://www.dnes.bg/blogini/2013/08/10/pyrvata-stolica-pliska.221052>)

20,50×11,30 m ölçülerinde, dikdörtgen bir salondan oluşan Büyük Tengrici tapınağının 811 yangınından önceki inşaat aşamasına dair güvenli bir veri yoktur. Fakat araştırmacılara göre muhtemelen Kurum'un son yıllarında veya Omurtag'ın ilk yıllarında oluşum göstermiştir. Kullanım aşamaları ise 811 yangınından önce ve sonra olarak ikiye ayrılmıştır. Fakat tapınağın altındaki ahşap yapı kalıntısına ulaşmayan arkeologlar, büyük tapınağın yapımını 811 senesine tarihlendirmiştir. Başlangıcında tapınağın salonu kalın bloklara sahip olmuş, giriş gün doğumuna yönlendirilmiştir. Sütunlarının mermer olduğuna ve üzerlerinde eski yazıtların kazındığına dair kanıtlar vardır ki bunlar Kurum seferleri zamanında fethedilen kentlerin ve unutulmaz savaş yerlerinin isimlerini taşımaktadır. Bu tarz sütunlar Bulgar mimarisinde, tapınakların ya da sarayların inşasında kullanılmıştır. Büyük tapınak Omurtag döneminde tek boyutlu mimari bir hacme sahipken, Malamir döneminde işlevleri genişlemiş ve başkentin merkezi tapınağını oluşturmuştur. Tapınağın etrafı zamanla farklı işlevlere sahip yapılarla çevrilmiştir (Georgiyev, 2018, s. 31).

IX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de X. yüzyılda bazı yerleşim noktalarında taş yapılardan oluşan (küçük kilise, bir veya daha fazla avluya sahip konut) binalar çoğalmaya başlamıştır. Özellikle de Hristiyanlığın kabulünden sonra yerleşim bölgelerinde inşa edilen kiliseler artmıştır. Örneğin taş kaleden 1,3 km ötede konumlanan büyük bazilika bahsedilmesi gereken mimari eserlerdendir. Muhtemelen 875 senesinde Boris zamanında (852-889) Bizans modeline göre inşa edilen yapı, 99 m uzunluğu ve 30 m genişliği ile bölge için devasa bir anıt mimari örneğini teşkil etmiştir. Zaten bu süreçten sonra saray pagan tapınaklarının kiliseye dönüştürülme süreçleri hızlanarak kilise mimarisinin gelişimi hız kazanmıştır (Bulgarica Atlas, 2012, s. 225).

KAYNAKÇA

- ALADJOV, A. (2013). "Krumoviyat dvorets v Pliska". *Prinosi km Bilgarskata arheologiya*. VII: 45-56.
- ALADJOV, A. (2017). "Rannodrednovekovnata kultura na bilgarskite zemi spored arheologičeskite dannı". *Ezičeska Bilgariya, Vlast i obşestvo*. Natsionalen arheologičeski institut s muzey-BAN: 5-13.
- BELYAYEV, E. (1966). *Arabi, islam i Arabskiy halafat v ranne srednevekov'ye*. Moskva.
- BEŞEVLIYEV, V. (1981). *Prabilgarski epigrafski pametnitsi*. İzd. Oteçestveniya font.
- Bulgarica Atlas (2012). *Vremya i prostranstvo Bolgarskoy tsivilizatsii*. Gl. Red. R. S. Hakimov. Moskva-Kazan.
- CURTA, F. (2006). *Southeastern Europe in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DONÇEVA PETKOVA, L. (2000). "Ortaçağ Bulgaristan'ında Runik İşaretler ve Birleşmeler". *TDAY-Belleten*. 48: 175-182.
- ESİN, E. (1968). "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Kağan Şehri)". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. 10: 135-215.
- GEORGIYEV, P. (2003). "İztok't na Aboba-Pliska". *Pliska-Preslav*. 9: 168-180.
- GEORGIYEV, P. (2018). "Pliska-Yeziçeskoto sredişe na Bilgariya prez IX vek". *Pliska-Preslav*. 13: 21-80.
- GEORGIYEV, P. (1992). "Vodosnabgyavane i kanalizatsiya v dvortsoviya tsentit na Pliska". *Pliska-Preslav*. 5: 77-104.

- GEORGIYEV, P. (2015). "Zaslugata na Karel Škorpil za otkrivaneto na Pliska i za nyakoi negovi interpretatsii". *Pliska-Preslav*. 11: 13-20.
- GEORGIYEV, P. - İ. STANISLAV (2015). "Vitreshnoto zemleno ukreplenie na Pliska (Krayat na VIII-naçaloto na IX v.)". *Pliska-Preslav*. 11: 49-90.
- GRIGOROV, V. (2015). "Keramichen kompleks ot Pliska". *Pliska-Preslav*. 11: 115-148.
- HALIKOV, A. (1976). "İstoriya izuçeniya Bilerogo gorodiša, ego istoričeskaya topografiya". *İssledovaniya Velikogo goroda*. Moskva Nauka: 5-63.
- HENNING, J. (2012). "Pliska, Early Medieval Bulgaria and the Hungarian Raids at the Balkans: Some Archaeological Considerations". *Questiones Medii Aevi Novae*. 17: 1-12.
- HEINSOHN, G. (2015). *Bulgaria's Early Medieval Capitals of Pliska and Preslav: Were They Really Built to Resemble 700 Year Older Roman Cities?*. Poland.
- Hristomatiya po İstoriya na Bilgariya. Ranno Srednovekovie* (1978). Red. Cıstaviteli P. Petrov i V. Gyuzelev, T. I. Sofiya.
- KARATAY, O. (2018). "Tuna Bulgarları". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (ed. O. Karatay-S. Acar). İstanbul: 273-294.
- Kâşgarlı Mahmud (2015). *Divanu Lügati't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin (Dîvânu Lugâti't-Turk, Introduction-Text-Translation-Notes-Index)*. (hızl. A. Ercilasun-Z. Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MİHAYLOV, S. (1955). "Arheologičeski materiali ot Pliska". *İAİ*. 20: 80-83.
- MİYATEV, K. (1965). *Arhitekturata v srednovekovna Bilgariya*. Sofiya.
- NADIROVA, H. (2010). "Hazaro-Bulgarie traditsii v gradostroitel'stve Voljsko-Kamskoy Bulgarii". *Teoriya i istoriya arhitekturi, restavratsiya i rekonstruktsiya istoriko-arhitekturnogo naslediy*. İzvestiya KazGASU. II/14: 20-31.
- Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History* (1990). Text, Translation and Commentary by C. Mango. Washington.
- OVÇAROV, D. (1985). "Ukrepitelnite c'orijeniya na Pliska i Preslav (proučvaniya i rezultati)". *Pliska-Preslav*. 4: 5-6.
- ÖGEL, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş. Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*. C. I. Ankara.
- PLETNEVA, S. (1992). "Stratigra fiziçeskie issledovaniya Pliski (Raboti Sovetskogo otrada 1977-1980 gg.)". *Pliska-Preslav*. 5: 34-63.
- RAŞEYEV, R. (2006). "Pervoe Bolgarskoe tsartsvo na Dunaye". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah Voljskaya Bulgariya i Velikaya step'*. 2: 48-59.
- RAŞEYEV, R. (1981). "Zemlenata ukrepitelna sistem ana Pırvogo bilgarsko tsarstvo". *Pliska-Preslav*. 2: 99-103.
- RAŞEYEV, R. (2001). *Prabilgarite i Bilgarskoto hanstvo na Dunav*. Sofiya.
- Reşidüddin Fazlullah el-Hemedani (1373). *Camiü't-Tevarih*. (hızl. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi). C. I. Tahran: Neşrü'l-Berz.
- ŞKORPİL, K. (1905). "Ukrepleniya Abobskoy ravini". *İRAİK*. 10: 30-61.
- TEKİN, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Theophanes (1982). *The Cronicle of Theophanes the Confessor*. (çev. H. Turtledova). Univesity of Pennsylvania Press.
- TOTEV, T. (1981). "Prabilgarski metalii amuleti ot Preslav". *Pliska-Preslav*. 2: 182-186.
- UYDU YÜCEL, M (2022): "Omurtag Han". *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü, Devlet Adamları 2*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları: 170-201.
- VAKLİNOV, S. (1981). "Dvortsovite tsentrove v Pliska i Preslav". *Pliska-Preslav*. 2: 133-137.
- VAKLİNOV, S. (1977). *Bilgarsko istoričesko drujestvo*. İzd. Nauka i izkustvo.
- VAKLİNOV, S. (1977a). *Formirane na staro-bilgarskata kultura V-XI vek*. Sofiya.
- ZLATARSKİ, V. (1970). *İstoriya na blgarskata dirjava prez srednite vekove*. Sofiya.

İnternet Kaynakları

- RAŞEYEV, R. - Ya. DIMITROV (1999). "Pliska-100 Years of Archaeological Excavations". Erişim Tarihi: 11.06.2022.
http://www.kroraina.com/pliska/pl_3_2.html
- TOTEV, B. - G. ŞKUNDİN (1969) "Pliska". *Bol'saya rossiyskaya entsiklopediya*. Erişim Tarihi: 11.06.2022.
<https://bigenc.ru/archeology/text/3145632>

KİMEK-KIPÇAK ETNİK OLUŞUMUNDA MOĞOL KÖKENLİ UNSURLAR*

Haşim ÖZEL**

ÖZ

Kıpçak boylar birliği oluşumu itibariyle Türk kökenli boyların çoğunlukta olduğu bir yapı görünümü arz etse de, hem etnik şekilleniş hem de sonraki genişleme çağında farklı kökenlerden gelen boyları da ihtiva ediyordu. İrtiş kıyılarından Macar düzlüklerine kadar olan sahayı, bozkırda uzun sayılabilecek bir süre içinde, hemen hemen iki yüzyıl (XI. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk çeyreği) kadar idare eden Kıpçaklar, Türk, Moğol, İranî ve az da olsa Fin-Ugor kökenli boyları bünyesinde barındıran gevşek yapıda bir boylar konfederasyonunu temsil ediyorlardı. Kimekler içerisindeki en kuvvetli boy olan Kıpçaklar, İşim ve Tobol nehirleri civarında, yani Kimek topraklarının batıya uzanan kısımlarında yaşıyorlardı. Kimekler de tıpkı Kıpçaklar gibi IX. yüzyılda çeşitli boyların birleşmesiyle oluşmuş bir konfederasyondur. İslam kaynaklarının aktardıklarına bakılırsa kurucu boy Tatar/Moğol köklere sahipti ve başta Kıpçaklar olmak üzere daha sonraki Oğuzlar arasında göreceğimiz çeşitli boyları bünyesinde barındırıyordu. XI. yüzyılın başında Mançurya'da, Kitanların baskısıyla Kay ve Kun boylarının başlattıkları Kun Göçü, Batı Sibiryada bozkırlarında bir iktidar değişikliğine yol açtı. Bu olayın hemen sonrasında Kimekler egemenliklerini kaybetmiş ve yerlerini Kimek ülkesinin batısında hüküm süren Kıpçaklar almışlardır. Bu yeni etnogenezi süreci bir yüzyıl sonra da devam etmiş ve bu defa Bayavut, Ölberli gibi Moğol çevresinden gelen boylar Kıpçaklara katılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak, Kimek, Kay, Bayavut, Ölberli.

MONGOLIAN ELEMENTS IN THE ETHNIC FORMATION OF THE KIMEK-KIPCHAKS

ABSTRACT

The union of Kipchak tribes consisted of a blend of ethnic Turks alongside other races from whatever lands they migrated to and captured – Mongolians, Persians, and, to a lesser extent, Finno-Ugric peoples. For almost two centuries (the second half of the 6th century and the first quarter of the 13th century), they ruled the area from the Irtysh coasts to the Hungarian steps. They were strongest tribe among the Kimaks, lived around the rivers Ishim and Tobol (i.e. the western parts of the Kimak territory). Kimaks, like the Kipchaks, were confederation formed by the union of various tribes in the 9th century. Numerous Islamic sources tell us that the founding tribe had Tatar / Mongolian roots, and included various tribes that we will see among the later Oghuzs – especially the Kipchaks. The Kun Migration led to a power change in the West Siberian steppes – initiated by the Qai and Kun tribes in Manchuria at the beginning of the 11th century, under the pressure of the Kitan. Shortly thereafter, the Kimaks lost their sovereignty and were replaced by the Kipchaks, who ruled over west Kimak country. That process of ethnogenesis continued for over century to come, during which tribes from the Mongolian environment (i.e. Bayavut and Ölberli) joined the Kipchaks.

Keywords: Kipchak, Kimak, Qai, Bayawut, Olberli.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.06.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* Bu makale Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yazım süreci devam eden "Bozkır Kuşağında Etnogenezi Karşılaştırmalı Bir Bakışla Oğuz ve Kıpçak Etnik Oluşumları (VIII. - XI. Yüzyıllar)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ; ORCID: 0000-0002-2672-9620, E-posta: hozel@firat.edu.tr

Giriş

Kimeklerin erken tarihleri kimi tarihçilerce (Kumekov, 2013, s. 119) İkinci Türk Kağanlığı zamanına, yani VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürülse de onların bir devlet ve siyasî oluşum şeklinde tarih sahnesine çıkmaları IX. yüzyılın başlarına tekabül eder. Orhun bölgesindeki Uygur Kağanlığı'nın 840'ta Kırgızlarca ortadan kaldırılmasında sonra bu yapı içindeki bazı topluluklar batıya, İrtiş boylarına doğru ilerlemiş ve Kimek etnogenezi son şeklini vermiştir. Kimek etnik oluşum süreci sadece Türk kökenli boyları değil Moğol dünyasıyla ilintili toplulukları da kapsar. Bunu birazdan örnek olarak göstereceğimiz Gerdizî'nin Kimeklerin Moğol/Tatar köklerine dair verdiği bir kayıttan da anlıyoruz. Diğer taraftan Kimek Kağanlığı'nın batı topraklarında, İşim -Tobol ile Urallar'a kadar olan sahada yerleşen ve XI. yüzyılda bu yapının yerini alacak olan Kıpçaklar da etnik oluşumları itibarıyla Türk kökenlidirler. Bununla birlikte bazı Moğol kökenli boyları da ilerleyen süreçte bünyelerine katacaklardır. Şimdi söz konusu bu sürecin ayrıntılarına bakalım.

İslam Kaynaklarında Kıpçak-Kimeklerin Etnik Oluşumları

Kimek-Kıpçak etnik çevresinin kısmî Moğol köklerine dair Ortaçağ İslam coğrafyacıları da bazı önemli kayıtlar düşmüşlerdir. XI. yüzyılda yazan Gerdizî, Zeynü'l-Ahbâr adlı eserinde Kimek etnik yaradılış hikâyesine dair şu notları düşer:

“Tatarların büyüğü ölünce iki oğlu kalmıştı. Büyük oğul padişahlığı ele geçirdi. Küçük oğul ağabeyisini kıskandı. Küçüğün adı Şed (Şad) idi. Ağabeyisini öldürmek istediye de muvaffak olamadı. Hayatından korktu. Sevdiği bir cariyesi vardı. Bu kızı alıp biraderinin önünden kaçtı. Büyük bir suyun, çok ağaçların, bol avın olduğu bir yere vardı. Orada çadır kurup yerleşti. Her gün bu adamla kız iki av avlardı. Bu avların etini yerlerdi. Samur, sincab, kakım kürkünden elbise yaparlardı. Nihayet, Tatarların çocuklarından yedi kişi onların yanına geldi: Bu yedi kişiden biri İmi, biri İmak, üçüncüsü Tatar, dördüncüsü Balandur, beşincisi Kıpçak, altıncısı Linkaz (Nilkaz), yedincisi Eclad idi. Bu yedi kişi efendilerinin hayvanlarını otlağa götürmüşlerdi. Hayvanların bulunduğu yerde ot kalmamıştı. Bunun üzerine, Şed'in bulunduğu tarafa ot aramağa gitmişlerdi. Kız bunları görünce, dışarı çıkıp “İrtiş, yani inin” dedi. Bu sebepten bu suya İrtiş adını verdiler.

Bunlar kızı tanıyınca inip çadırlar kurdular. Şad bol av ile döndü. Gelenleri misafir edindi. Bunlar yaza kadar orada kaldılar. Kar yağınca dönemediler. Orada bol ot vardı. Bütün kış oradaydılar. Havalar hoş olup karlar yağınca, aralarından birini haber getirmesi için Tatarların yurduna gönderdiler. Bu adam oraya varınca her tarafın harap ve kimsesiz olduğunu gördü. Zira, düşman gelmiş her tarafı talan etmiş, insanları öldürmüştü. Kurtulanlar dağdan onun yanına indiler. Bu adam onlara beraber gelmelerini söyledi. Hepsî İrtiş tarafına gittiler. Oraya varınca Şad'a reislik selamı verdiler. Onu büyük tanıdılar. Nihayet, 700 kişi toplandı. Uzun müddet Şad'in başkanlığında kaldılar. Sonra, çoğalınca etraftaki dağlara dağıldılar. Zikrettiğimiz yedi kişinin adını taşıyan yedi kabile oldular.” (Şeşen, 2001, s. 73-74)

Kaynak burada bize Kimek Konfederasyonu'nun nasıl şekillendiği ve hangi boylardan oluştuğuna dair net bilgiler vermenin yanı sıra, kurucu boy veya boyları Mançurya-Kuzeydoğu Moğolistan'da yaşayan Tatarlara bağlıyor. Bu kayıtlar aynı zamanda -Kumekov'un da vurguladığı gibi- Kırgızların 840'ta Uygur Kağanlığı'na saldırıp yıkmaları ve bunun sonucunda Kimeklerle beraber Eymür, Bayındır gibi boyların batıya, İrtiş boylarına göçünü haber veriyor (2013, s. 39).

Gerdizî'de geçen bu bilgiler, Marquart'ın tartışma ve itirazlara açık, Kimek-Kıpçakları Moğol-Tatar bir kökene atfetme iddiasını kuvvetlendirmiş gözüküyor. Marquart, eserinde Kimek adıyla ilgili görüşlerini bildirirken onların tıpkı Moğol kökenli Murka boyunun Türkleşmiş bir kolu olan Kunlar gibi sonradan Türkleştiklerini, aslen Tatar-Moğol kökenli olduklarını söyler (1914, s. 96).

Gerdizî dışında, X. yüzyılın ilk yarısında Orhun civarındaki Uygur Kağanlığı topraklarına bir seyahat yapan Tamim İbn Bahr da Kimeklerin Moğol etnik çevresi ile olan yakınlığına dair bazı önemli bilgiler sunar. Onun yazdığı raporda: "*Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygur) Kağanı'nın şehrinin sağ tarafında, Kimek ülkesinin solunda kendilerinden başka kimsenin yaşamadığı Türklerin toprakları uzanır.*" (Minorsky, 1948, s. 283) Ahincanov, Tamim'de geçen bu kayıt doğrultusunda Orhun nehrini merkeze alarak Kimeklerin buranın kuzeydoğusunda veya doğusunda buldukları şeklinde bir tahmin yürütür (2009, s. 105-106). Minorsky de yine kuzeyi işaret ederek Ahincanov'la hemen hemen aynı görüşü paylaşır (1948, s. 297). Kimeklerin İrtiş dışında, nispeten uzak bir coğrafyada anılmaları dikkat çekicidir. Hatta Kimek kağanının otağı da buradadır ve Tamim onu bizzat görmüştür. Neticede kaynağımızın tasvir ettiği yerler Türk topluluklarıyla birlikte daha çok Moğol kökenli boy ve urukların yaşadığı bir bölgeye tekabül ediyor. Konuyu uzun uzadıya irdeleyen Ahincanov, Tamim İbn Bahr'da geçen Kimekleri ön-Moğol Kaylarla özdeşleştirir. Buna göre iç etnik adlandırmaları Kay/Ku-mohsi olan Kimekler, sonraki dönemde İrtiş sahillerine geldikten sonra İslam kaynakları tarafından önce Kimek, daha sonra da Uran olarak adlandırılmışlardır¹.

Kimek Kağanlığı'nın X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarına denk gelen çöküş süreci, bu siyasî yapı içerisinde diğer boylara göre güçlü konumda bulunan Kıpçakların iktidarı ele geçirmeleri ve kendilerinin başında bulunduğu boylar konfederasyonunu kurmalarıyla sonuçlandı. Batıdan doğuya, İrtiş ile İtil arasındaki topraklar ile güneyde Harezm'e kadar uzanan bölge Kıpçakların hâkimiyeti altına girmiştir².

Yukarıda bahsettiğimiz zaman dilimi aynı zamanda Kıpçak etnik oluşum çağında yeni bir süreci ifade eder. Bu dönemin öncesinde Tingling-Tiele bakiyesi olması kuvvetle muhtemel olan çekirdek Kıpçak boyu, belli bir süre sonra genişleyerek çevredeki farklı kökenden gelen toplulukları bünyesine katmıştır. Bu incelemenin esas konusu olan Kıpçaklık içindeki Moğol kökenli unsurlar da söz konusu Kıpçak birliğine bazı siyasî ve sosyal hadiselerin bir sonucu olarak eklenmişlerdir. Hiç şüphesiz bu hadiselerin en büyüğü XI. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan "Kun Göçü"dür.

Kun Göçü

Kıpçakların yükselmeye başladığı dönemde doğuda Çin'in kuzeyinde Kitanlar, *Liao* hanedanı adıyla bir siyasî yapı kurmuşlardı. Kitanların bu saldırgan siyaseti, kendilerine bağlı bulunan bazı Türk-Moğol kökenli boylarda huzursuzluk yaratmış ve en sonunda Ortaçağ Avrasyasında etkileri sonradan görülecek büyük bir kavimler göçüne yol açmıştır. Bu olayın etraflı bir tasvirini, eserlerini XII. yüzyılda yazan iki kaynakta, Mervezî ve Urfalı Mateos'ta buluyoruz. Mervezî'ye göre söz konusu kavmi hareketlenme şu şekilde gerçekleşmiştir:

"Kunlar da onlara aittir; bunlar Kitâ-han'dan korkarak Kitây ülkesinden gelmişlerdir. Bunlar Nesturi Hristiyanlar ve otlak için zorlanıp

¹ Konunun ayrıntılı bir anlatımı için bk. Ahincanov, 2009, s. 111-150.

² Kıpçaklar, Harezm sınırlarına Uygurlardan kopan ve Yuguroğulları olarak da bilinen bir grupta gelmişlerdi. Bunlar aynı zamanda Kıpçak boyları arasında zikrediliyorlardı. Ahincanov, 2009, s. 202. Kıpçakların (Küçet ve Çuğraklarla birlikte) buradaki varlıkları ve siyasi güçlerinden Beyhakî de haber verir (bk. Beyhakî, 2019, s. 651; Bosworth, 1992, s. 238).

yurtlarından göç ettiler. Harezmşah Ekinci bin Koçkar onlardandır. Kunları, daha kalabalık ve güçlü olarak bu yeni otlaklardan süren Kay adlı bir halk takip etti. Sonra onlar Şari (Sarı) bölgesine göç etti ve Şarilerde Türkmenlerin memleketine göçtü ki, bunlarda Oğuz ülkesinin doğu kısımlarına kaydılar. Sonra Oğuz Türkleri Ermeni Denizi (Karadeniz) sahilleri yakınındaki Peçeneklerin bölgesine göç ettiler.” (Minorsky, 1942, s. 29-30)

Urfalı Mateos da ise olay şu şekilde tasvir edilir:

“499 (9 Mart 1050 – 8 Mart 1051) tarihinde Romalılar büyük bir felaket içine düştüler. Birçok eyaletler tahrip edildi ve halk kılıçtan geçirildi. Kana susamış menfur Badzinag (Peçenek) milleti tarafından büyük katliamlar yapıldı ve Romalılar acı ve çok felaketli günler geçirdiler. Zira, Yılan (Ots) milleti hareket edip Khardeşleri (Soluk benizliler) önlerinden sürdüler. Muhaceret eden Khardeşler de Uzlar’ı ve Badzinagları ileriye sürdüler ve bütün bu milletler müttefikten hiddetlerini Romalılara karşı çevirdiler.” (Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, 2000, s. 91)

Burada her iki kaynak bazı etnonimlerin adlarını farklı vermekle birlikte aynı olaydan bahsederler. Bunu şu şekilde düzenlemek mümkündür: Öncelikle en doğudaki Kayların Kunlara saldırdığı anlaşılıyor. Kunlar ise Sarı (Şari) halkını önlerine katmış ve Sarılar da Türkmenleri, Türkmenler Oğuzları, Oğuzlar da Peçenekleri Karadeniz sahillerine kadar kovalayıp batıya doğru sürüklemiştir. Urfalı Mateos’a baktığımızda söz konusu Kay boyunun (Ots) Yılan adıyla adlandırıldığını görüyoruz. Bu durum Ahincanov’un Kimek/Kayların şimdiki Kazakistan topraklarına yerleştiklerinde Uran adıyla anıldıklarına dair ortaya koyduğu iddiayı kuvvetlendirmiş oluyor. Zira Uran adı doğrudan totemik bir ad olup ‘yılan/ejderha’yı imliyor (2009, s. 150)³. Yine Kayların doğuda iken Çinlilerce Hsi/Xi veya Ku-mo-hsi/Kumo Xi olarak adlandırıldıkları, hatta Göktürk çağındaki Tatabıların doğrudan Kaylar olduklarını biliyoruz.

Bu göç hareketinin belki de önemli bileşeni olan Kunlar ise kimi yazarlarca doğrudan Moğol kökenli bir topluluk olarak değerlendiriliyorlar. Bunlardan Ahincanov Kunları doğrudan bir Kitan bakiyesi olarak görür (2009, s. 184). Onların Kaşgarlı’nın batıdan doğuya doğru sıraladığı Türk halkları listesinde yer almaması, Moğol-Kitan köklere sahip olma ihtimallerini kuvvetlendiriyor. Bu tezin bir diğer savunucusu olan Marquart, İslam kaynaklarından Avfi’de geçen Kunların Kitan ülkesinden geldikleri bilgisini temel alarak onları doğrudan Moğol sayar. Hatta bu Kun topluluğu *Murka* veya *Mo-ho (But-kat)* adlı bir Moğol kavminden kopmuştur. Daha doğrusu onların Türkleşmiş bir koluydular. Yine onun verdiği bilgiye göre Güney Rusya bozkırlarında hüküm süren bir Kıpçak hanı olan Kunuy’un adı doğrudan Kun etnonimiyle ilgilidir (1914, s. 57, 88, 137, 194).

Diğer taraftan onların etnik adını Hun adına ve dolayısıyla Hunlara bağlayanlar da vardır. Klyaştornyı’a göre Kunlar, Hunlarla ilişkilidir ve Kun adıyla Tiele boyları içinde saygın bir yerde bulunmuşlardır (2018, s. 187). Györffy de aynı şekilde Kun adında eski Hunları görür (1948, s. 176). Kunların kimlikleri konusuna Golden da kafa yormuştur. İlk olarak Kun ve Hun adları arasındaki çağrışıma dikkat çekse de bu bağlantının şüpheli olduğu kanaatindedir. Ona göre Karahanlılara karşı Çumul, Kay ve Basmıllarla birlikte ittifak meydana getiren Yabakular aslında Kunlardır. Golden, Kaşgarlı’da geçen Yabaku adının Kunlar için küçültme, tahkir amaçlı kullanılan bir sıfat olduğu düşüncesindedir (2005, s. 6; 2006-2007, s. 40). Avfi ve Mervezi’yi doğrular biçimde İslam yazarlarından Bîrûnî de onları Merkezî Asya’nın doğu taraflarına yerleştiriyor: “*Altıncı iklim doğudaki*

³ Modern Moğolcada da bugün *Qay/Kay* sözcüğüne yakın bir biçimde veya biraz değişmiş bir şekilde *Mogay* olarak, ‘yılan’ anlamında kullanıldığı görülüyor (Lessing, 2003, s. 844).

Kây, Kûn, Kırgız gibi Türk kavimlerinin ülkesinden başlar." (Şeşen, 2001, s. 205) Burada kaynağın onları epey bir doğuda, yani Moğol etnik alanına denk düşen bir bölgede yerleştirmesine rağmen Türk kavimleri arasında sayılmaları dikkate değer. Kay ve Kun gibi boyların asıl yurtlarında bile olsa oradaki Türk toplulukları ile etnik ve kültürel temasta bulunmaları ihtimal dâhilindedir. Bu türden bir yorumun haklılığını, Kâşgarlı'da geçen "*Kay, Yabaku (Kun), Tatar ve Basmılların da her birinin kendilerine has bir dili vardır; bunun yanında Türkçe'yi de iyi bilirler*" kaydı destekliyor (2018, s. 11). Kâşgarlı, bu kavimlerin Türkçe'nin yanında bir dil daha konuştuklarını belirtiyor ki bu da ana dilleri olması muhtemel Moğol-Kitan dilidir.

Ortaya konan tüm bu veriler ve görüşler Kunların Moğolistan'dan çıkıp batıya gelen bir topluluk olduğuna işaret ediyor. Onlar henüz batı bölgelerine gelmeden, dilsel ve etnik yönden çevredeki Türk kavimlerinin etkilerine maruz kalmışlardı. Çoban'a göre Kunlar, Pekin'in kuzeybatısında, Huang-ho nehrinin büyük dirseğinin doğusunda, Türk kökenli Öngütler gibi bazı Nasturi Hristiyan göçebelerle yan yana yaşıyorlardı (2014, s. 8-9).

Zaman zaman Kıpçak adı yerine kullanılan ve tercih edilen Kuman adının kaynağı da bu Kun adıyla ilgili gözüktüyor. Golden'a göre Kunlar, bu göç hareketinden sonra yerleşik komşularının bölgelerine girdikleri andan itibaren adlarını değiştirerek *Quman (Qun+man)* adını almışlardır (2006-2007, s. 40). Kuman adının ortaya çıkışı bu kavimler göçünün bir sonucudur. Onların Kıpçak birliğine katıldıktan sonra Batılı kaynaklar tarafından Kuman etnik adıyla adlandırıldıklarını görüyoruz. Bunun tek istisnası Ortaçağ Macarlarıdır. Macar Krallığı'na gelip yerleşen Kumanlara ev sahipleri olan Macarlar, - onlara doğuda bıraktıkları eski adlarıyla- "Kun" demişlerdir⁴.

Mervezi'de geçen bu göç hareketinin diğer üyelerinden olan Sarıların müstakil bir topluluk mu yoksa kaynak yazarının şifreli bir şekilde bahsettiği, Kıpçak, Basmıl veya Sarı Uygurlarla özdeşleştirebileceğimiz bir Türk boyu mu olduğu konusunda şu ana kadar ortak görüşe varılamamıştır⁵. Ancak şimdilik bir Uygur köken ihtimali öne çıkmış durumdadır. Sarıların Karahanlıların doğu sınırında, onlarla düşmanlık içinde bulunmaları ve İslam'dan kaçma durumları, içlerinde Basmıl kökenli bir yönetici bulunduğu dair Mervezi'de geçen bir haber (Minorsky, 1942, s. 19) onları Uygurlarla özdeşleştirmeyi mümkün kılıyor⁶. Sarıların, kendilerini batıya doğru sürükleyen Kunlarla beraber, o dönem Kimek federasyonunda hâkim boy olan Kıpçakların bünyesine katıldığını biliyoruz. Nihayetinde Kıpçaklar ve Oğuzlar arasında, kendi etnik adlarını koruyarak küçük birimler hâlinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Sarıların ittiği Türkmenler (Karluklar?), yine onların önünden kaçan Oğuzlar ve bu sonuncuların batıya sürüklediği Peçenekler, Kıpçak-Kimeklerin Moğol köklerine dair olan meselenin dışında kaldıklarından burada kendilerinin etnik ve siyasî rollerine girmeyeceğiz.

Kıpçak Boy Teşkilatı İçinde Moğol Kökenli Boylar

Bu incelemenin en başında da söylediğimiz gibi Kıpçaklar bozkırdaki boy ve bodunların oluşum kuralına uygun olarak yeknesak bir etnik yapıdan ziyade çok birden çok boy ve uruktan oluşuyorlardı. Doğal olarak bunların içerisinde Türk olmayan (İrani, Moğol, belki Ural kökenli vs.) boylar da bulunuyordu.

⁴ Rona-Tas ve Berta'ya göre *Kun* ve *Kuman* adları aynı etimolojik kökene sahiptirler. Macarcada yer alan *Kun*'un, Kuman adının Bulgar-Hazar biçimi olduğunu ve bu sonuncular aracılığıyla Macarcaya geçtiğini savunurlar (2011, s. 606, 609-610).

⁵ Sarıların kimliğine dair görüşler ve tartışmalar için bk. Pálóczi-Horváth, 1989, s. 42; Vásáry, 2007, s. 42; Golden, 1995-1997, s. 26; Kumekov, 2013, s. 132; Ahincanov, 2009, s.189; Klyashtorny-Sultanov, 2003, s.145.

⁶ Onları doğrudan Kıpçaklarla ilişkilendiren görüşler için bk. Kumekov, 2013, s. 132; Ahincanov, 2009, s. 189; Pritsak, 1982, s. 337.

Bayavut: İlk olarak Bayavut boyundan bahsetmek gerekirse, onların adları Nesevî ve Reşidüddin'de [bâyâwt], İbni Haldun'da [byâwwt], Yüan-shi'de *Pai-ya-wu* = *Bayavut* olarak kaydedilmiştir (Golden, 1995-1997, s. 110). Bayavut etnik adı, bize onların kökenlerine dair ufak da olsa bir ipucu sunar. *Bay* kökünden gelen bu etnik ad, umumiyetle Moğolcada boy adlarının sonlarına eklenen *-iud* çoğul ekini alarak *Baya'ut*, Bayavut biçimlerinde kaydedilmiştir. Anlamsal olarak 'zenginliği, refahı' yansıtır⁷.

Bayavutların kökeni meselesinde onların Moğol asıllı veya Türk kökenli olduklarına dair birtakım görüşler ortaya atılmıştır. Ahincanov onları doğrudan Moğol asıllı görerek Caday ve Köhörin olmak üzere iki gruba ayırır (2009, s. 206). Marquart da yine onları Moğol sayar ve Dürükünlerin bir kolu olarak görür (1914, s. 171). Bu görüşün takipçilerinden Golden, onları Moğol olarak görmekle birlikte, boyun adına dikkat çekerek Kıpçakçada var olan ğ>v değişiminin göz önünde bulundurulmasını salık verir (1995-1997, s. 110). Yine aynı yazara göre Bayavutlar, diğer bir Kıpçak boyu olan Ölberlilerle birlikte, XII. yüzyılın başlarına denk gelen bir zamanda Mançurya'daki Jehol bölgesinden ayrılarak Kıpçak birliğine katılmışlardır (2002, s. 762). Şu ana kadar ortaya atılan görüşlerin tersine Togan onların aslen Türk olduklarını, Cengiz'in ortaya çıkış zamanına kadar Moğollaşma sürecini tamamladıklarını, Moğollar arasında Moğol; Oğuz ve Kimekler arasında da Türk kabilesi sayıldıklarını söyler (1981, s. 67).

Bayavutlar Kıpçaklar içerisinde önemli konumda bulunan boyların başında geliyorlardı. Harezşah Atsız'ın 1130 yıllarda Kıpçak Ölberli Hanedanı'na karşı seferleri onları zayıflatınca, yerlerine doğudan gelen Bayavutlar geçmiş ve yönetici hanedan olmuşlardı. Yine Harezşah Alaeddin Tekiş'in eşi Terken Hatun'un bu boya mensubiyeti dönemin kaynaklarından Nesevî tarafından bildirilmiştir (Ahincanov, 2009, s. 206-207).

Onlardan kopan büyük bir grubun Oğuzların Bozok kolu içerisinde Bayat adıyla, 24 Oğuz boyu arasında zikredildiklerini biliyoruz. Hem Kıpçak hem de Oğuzlarda bulunan ortak boylardan biri olduklarını söyleyebiliriz (Özel, 2020, s. 87). Bu arada onlardan batıya gitmeyip eski yurtlarında kalan bir topluluk bugün yine Bayat adıyla, Moğolistan'ın Uvs ilinde berhayattırlar (Atwood, 2004, s. 37).

Kay: Kaylara geldiğimizde bir önceki bölümde Kun Göçü hadisesini açıklarken onların doğudaki yurtlarında ve batıya geldikten sonra aldıkları etnik adlardan bahsetmiştik. Burada bir ekleme yaparak Rus kaynaklarında Каепичи = *Kayepici/Kayopa* olarak anıldıklarını da belirtelim (Yücel, 2007, s. 224).

Öncelikle Kâşgarlı'nın Kayları iki dilli bir halk olarak tasvir ettiğini biliniyor (2018, s. 11). Konuştukları dillerden biri Türkçe diğeri de Moğolcadır. Bu önemli bilgi, aynı zamanda onların çıkış yeri ve köklerinde dair bir ipucu mahiyetindedir. Yine Bîrûnî'nin Türk ülkelerinin en doğusuna onları yerleştirmesini de dikkate almak gerekiyor. Yenisey Kırgızları'nın yanına Kunları yerleştirdikten sonra, onların da doğusuna Kayları yerleştiriyor (Şeşen, 2001, s. 205). Burası kaynak yazarının deyimiyle Altıncı İklim, yani Moğol topraklarının en doğusuydu.

Kayların kökeni meselesine gelirse, onlar tıpkı Kitan ve Shih-weiler gibi bir Ön Moğol dili konuşuyorlardı. Erken dönemde Tung-hu (Doğu Barbarları) kabileler birliğinin bir üyesiydiler (Özel, 2020, s. 119). Golden Kayları, Moğol kökenli Siyenpi topluluğunun bir üyesi olarak görür. Eberhard da bu bilgiyi tasdik eder bir biçimde Siyenpilerin sonraları Yü-wen, Ku-mo-hsi ve Kitan olmak üzere üç gruba ayrıldıklarını söyler ve Çin kaynaklarına dayanarak Kitanlarla Kayların akraba olduklarını belirtir (1944, s. 569; 2005, s. 9). Bu iki yazarı destekler biçimde konuyla ilgili olarak Atwood ve Marquart'ın görüşleri

---

⁷ Konuyla ilgili olarak Németh, *Bayan, Bayındır, Bayat* gibi kişi ve etnonim adlarını örnek vererek bunların sosyal duruma işaret eden millet adları olduğunu belirtir (2019, s. 67).

de Kayların Kitan köklerine atıf yapar. Marquart, X. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Kitan/Liao Devleti'nin, Hsi/Kay ve Kitan kavimlerinin birleşmesiyle kurulduğunu söyler (1914, s. 96; 2015, s. 49). Kayların kökeni konusunda farklı bir görüşe sahip olan Klyastorniy, onların Kunlarla birlikte önceleri Tiele boylar birliğinin bir üyesi olduğunu iddia eder (Golden, 2005, s. 11). Ancak Kunları saymazsak, Kayların Tiele boyları arasında yer almadıkları kesindir. Onlar en başta Siyenpi kökenli topluluklar olarak, Siyenpi boylar birliğinin bir parçasıydılar (Menges, 1995, s. 35).

Kayların Kun Göçü'nden önce batı bölgelerine göç ettiğini biliyoruz. Köprülü, onlara mensup kölelerin, X. yüzyılda, Sebüktegin'in hükümdarlığı döneminde Gazneli sarayında görev aldıklarını söyler. Hatta sonraki dönemlerde Kaylara mensup kişiler Sultan Sencer'in sarayında da bulunmuşlardır (1944, s. 429, 433).

Yine aynı yüzyılda Kayların Sirderya boylarına ulaştıklarını görüyoruz. Onlar, Halaçlar, Çagarlar (Çoğrak?), Çaruklar, Karluklar, Eymürler ve Bayındırlarla birlikte, X. yüzyılda Aral ve civarında hüküm süren Oğuz Yabgu devletine bağlı boylar arasında gösterilmişlerdir (Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2007, s. 99-100). Bu aynı zamanda onların olgunlaşma aşamasındaki Oğuz etnogenezi sürecine dâhil olduklarının da bir göstergesidir. Oğuzlara mensup Kayı boyunun Kaylarla aynı boy olduğuna dair Togan ve Marquart'ın hemen hemen birbirleriyle örtüşen iddiaları ve bazı araştırmacıların Ortaçağ Kayılarının tamgasının 'Yılan/Ejderha' olduğuna yönelik verdiği bilgiler, Kayların Oğuzlarla yakın etnik ilişkiler içinde olduklarını, ondan da öte Oğuz boy teşkilatına dâhil olduklarını gösteriyor⁸. Batıya geldikten sonra yoğun Türk ortamında dillerini de değiştiren Kayların -ki Kaşgarlı da buna işaret ediyor- hem Kıpçak hem de Oğuz etnogenetik süreçlerinde yer aldıklarını söylemek mümkündür.

Kimeklerin yıkılış süreci ve Kıpçakların yükselmeye başladığı dönem olan XI. yüzyılın ilk yarısında Kayların Kunlarla birlikte Kıpçak-Kimek çevresine eklemlediklerinden bahsetmiştik. Bir yüzyıl sonra onlardan doğuda, Moğol çevresinde kalan bakiyeler bu defa Yeh-lü Ta-shih idaresindeki Karahitay (Kitan) ordularıyla birlikte Maveraünnehr'e geldiler. Nitekim Karahitay Devleti'ni kuran 24 boydan biri de Kaylardı (Togan, 1941, s. 373; Eberhard, 1944, s. 582). Bu durum ayrıca onların eski Kitan-Moğol ortamıyla bağlarını koparmadıklarını da gösterir.

Ölberli: XI. yüzyılın sonu veya XII. yüzyılın başlarında, hâlihazırdaki Kıpçak boylar birliğine Ölberli adında Moğol kökenli bir kavmi katıldı. Onların etnik adlarının ne şekilde yazıldığı konusunda, doğu ve batı kaynakları arasında tam bir ittifak yoktur. Batılı kaynaklar daha çok *óперлюеве/Otperlueve/Ölperlü, Ольберы/Ölber, ölperit/ülperit* (Golden, 1986 [1988], s. 25) biçimlerini tercih ederlerken, İslam kaynaklarında bu boyun adı *Barlı, Barlık, İlberi, Olburlik, İlberlü, İlbori* biçimlerinde geçer (Caferoğlu, 1931, s. 15; Kumekov, 2001, s. 384). Sözcüğün karşıladığı anlamı Moğolcada bulan Golden'a göre *Ölber/Ölübür* sözcüğü 'hastalıklı, zayıf, cılız' anlamlarını karşılar (1986 [1988], s. 25).

Golden'a göre Ölberliler, Bayavutlarla birlikte Mançurya'nın Jehol bölgesinden gelmişlerdir ve bu iki boy arasında köken olarak yakınlıklar bulunur (1986 [1988], s. 22). Sadece Bayavutlar değil Kitan, Shih-wei ve hatta Kaylarla yakın etnik bağları bulunduğu dair birtakım görüşler ortaya atılmıştır. Marquart'a göre Kay ya da Bayavut kökenli olan bu topluluk batıya geldikten sonra etnik adını değiştirmiştir (1914, s. 117).

XII. yüzyılın ilk yarısında batıya geldikten sonra onların daha çok Aral'ın kuzeyi ve İtil-Ural civarında faal olduklarını görüyoruz. Ahincanov'a göre, bu dönemde Aral'ın

⁸ Bu konuda çok önceleri önemli bir literatür oluşmuştu. Togan'ın Kay-Kayı özdeşliğine dair görüşleri için bk. Togan, 1941, s. 367-373; Marquart, 1914, s. 187-196. Her iki yazara itirazlar için bk. Eberhard, 1944; Köprülü, 2015, s. 165-256.

kuzeyinde Kıpçak, Yemek, Yugur, Uran gibi boyları içeren ve başlarında Ölberlilerden bir hanın bulunduğu bir Kıpçak federasyonu bulunuyordu. Bu geçici siyasî birlik, Harezmsahlar'ın kuzeyde güçlü bir göçebe konfederasyonu istememelerinin bir sonucu olarak zaman zaman saldırıya uğramıştır. 1130'lara denk gelen bu çatışmaların yanında, söz konusu boylar birliği içerisindeki anlaşmazlıklar da Ölberlilerin başında bulunduğu bu yapıyı inkıza uğratmıştır. Nihayetinde bir hanedan değişikliğinin yaşandığını görüyoruz. Yönetici konumunda bulunan Ölberliler yerlerini yine doğudan gelen Bayavutlara bırakmışlardır (2009, s. 276, 279).

Ölberli boyunun yaşadığı ve etkinlik gösterdiği yerlerden biri de Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardır. Onlar Kıpçak ana karargâhlarından biri olan Donetsk'in ötesinde bulunuyorlardı ve Rus knezlerine karşı sürekli savaş hâlinde bulunan *Yabani Kıpçaklar* grubunun bir üyesiydiler (Özel, 2020, s. 143). Rus Yıllığı'na bakılırsa, içlerinde yönetici Kıpçak boyu Toksoba ve diğer bağlı boylarla birlikte Vyaticlere karşı bir sefere katılmışlardır. Ancak Rus Yıllığı'nın başka bir bölümünde onların Çernigov Knezi Yaroslav'ın ordusunda yardımcı kuvvet olarak yer aldıklarını görürüz (Yücel, 2008, 376, 440).

Ölberliler, Deşt-i Kıpçak dışında birbirinden bağımsız birçok ülkede yönetici hanedan veya paralı asker olarak görev yapmışlardır. Onlardan bir grubun Hindistan'a gidip Delhi Türk Sultanlığı'nda kendi hanedanlarını kurduğu biliniyor. Bu devlet içerisinde, 1211 ile 1236 arasında iktidarda kalan Şemseddin İltutmuş ile 1266 ve 1287 tarihleri arasında sultanlık yapan Gıyaseddin Balaban, Ölberli hanları soyundan geliyorlardı (Golden, 1986 [1988], s. 26-27).

Çin'de de Ölberlilere rastlıyoruz. XIII. yüzyılın ilk yarısında, Kubilay'ın tesis ettiği Yuan Hanedanı'nda ordu ve idarî mekanizmada görev almışlardır. Özellikle T'u-tu-ha/Toktaka ve onun soyundan gelenlerin uzun yıllar boyunca Yuan Hanedanı hizmetinde yer aldıkları bilinmektedir (Bretschneider, 1888, s. 72).

Ölberliler, kendileriyle yakın etnik bağları bulunan Mısır Memluk Sultanlığı'nda da görev yapmışlardır. Togan, bir diğer Kıpçak boyu olan Borçoğlu'nun Mısır'da Ulubarlı (Ölberli) zümresi içinde yer aldığını söyler. Bu yüzden Sultan Baybars bazen Ulubarlılara mensup olarak gösterilir (1981, s. 179).

Kitanopa: Kıpçaklar içerisinde, adlarına bakarak doğrudan Moğol sayılabilecek önemli boylardan biri de Kitanlardır. Rus yıllıklarında kendilerinden *Китанопы/Kitanopa* olarak bahsedilir (Yücel, 2007, s. 301-302). Mevcut duruma bakarak bu topluluğun Moğol kökenli Kitanlardan Kıpçaklara katılan bir grup olduğunu söyleyebiliriz.

Kitanlar, Kay ve Shih-weiler gibi Siyenpi kökenli bir topluluktur. Yaşadıkları asıl bölge Mançurya'daki Jehol'un kuzeyinde, Liao Irmağının yukarı taraflarındaydı (Avirmed, 2011, s. 135). Batıya gelen Kitan kökenli bir grup olan Karahitaylardan önce, muhtemelen Kay ve Kun gibi kavimlerle birlikte Kıpçaklara katıldılar. Zira henüz XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarında, Rus kaynaklarında Kitan adının kaydedildiğini biliyoruz (Yücel, 2007, s. 301-302, 320).

Kitanlardan bir grup Kıpçakların faaliyet gösterdiği yerlerden biri olan Hindistan'da, onların kurduğu Delhi Türk Sultanlığı içinde görev almışlardır. Biran, Hafız-ı Ebrû ve Kirmanî'nin eserlerinde, adı geçen devletin Kıpçak kökenli kurucusu İltutmuş'un Karahitay (Kitan) olarak gösterildiğini söyler. Hatta İltutmuş'un muhafızları arasında da Kitan kökenli gruplar vardır (2005, s. 148).

Toksoba: İslam yazarlarında genel olarak *Toksoba* şeklinde kaydedilen bu boy, Rus yıllıklarında *Токсобичи/Toksobiçi* biçiminde geçer (Yücel, 2007, s. 344). İbni Haldun boylar sıralamasında onları birinci sıraya koyar. Bu yönüyle Kıpçak boyları içerisinde çok

önemli konumda bulduklarını görüyoruz. Golden'a göre, Don-Donets bölgesinde hüküm süren Kıpçak kökenli Şarukan Hanedanı doğrudan Toksobalardan inmiştir (1979-1980, s. 306). Bu bilgiye istinaden onların tıpkı Bayavut, Kay, Ölberli gibi yönetici Kıpçak boylarından oldukları anlaşılıyor.

Yukarıda Golden'ın notundan da anlaşılacağı üzere, onların Kıpçak birliğine katıldıktan sonra genel olarak Don boylarında yaşadıklarını söyleyebiliriz. Bununla birlikte geniş anlamda Toksobaların yaşadıkları yer Don ile Donets çevresinden Harezm bozkırlarına kadar uzanan geniş bir bölgede yer alıyordu (Özel, 2020, s. 152).

Kökenler konusuna geldiğimizde, onlarla ilgili olarak İbni Haldun'da önemli bir kayıt buluruz: "*Durut kabilesi Kıpçaklardandır, Toksoba kabilesi ise Tatarlardandır ve bu kabileler aynı soydan değildir.*" (Ahincanov, 2009, s. 145) Durut adlı Kıpçak boyunun Toksoba boyu ile yaşadığı anlaşmazlık ve çatışma, İbni Haldun'u bir ayrıma götürmüş gözüküyor. Onu destekler nitelikte bir bilgi de Ebû Hayyan'dan gelir. O, Toksoba boyu için: "*Kıpçak-Tatarlardan bir boydur.*" kaydını düşmüştür (Özyetgin, 2003, s. 45). Her iki yazarda bulunan Tatar vurgusunu göz önünde bulunduran Ahincanov, bu boyun Moğol dilli boylarla akraba olduğu kanaatini taşıyor (2009, s. 145). Bize göre de Kıpçakların boy yapısındaki farklı kökenlerden gelen boyların varlığı ve hiçte azımsanmayacak miktarda bulunan Moğol kökenli topluluklar, bu türden bir yargıyı destekler niteliktedir. Bununla birlikte Tatar-Moğol kökler görüşüne sadece Kazak âlim Kumekov'dan bir itiraz gelir. Kumekov'a göre Toksoba'nın Moğol-Tatar kökenli olması meselesi tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır. O, bu boyun Ortaçağ yazılı kaynaklarına Türk etnik karakteriyle yansıdığı görüşündedir (2001, s. 383).

Mekrüti/Mekrüte: Bu boyun adı yalnızca Reşidüddin'de kaydedilir: [mkrwty] = *Mekrüti/Mekrüte*. Bunun yanında bir diğer farklı okunuş şekli daha vardır: [bkrwty] = *Bekrüti/Bekrüte*. Golden, *berkitmek* fiilini temel alarak bu adın Mekürti/Mekürte veya Bekürti/Bekürte şekillerinde okunabileceğini, 'yapmak, kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak' anlamlarını karşıladığını söyler (1995-1997, s. 116).

Bu türden bir açıklamayı göz önünde bulundurmakla birlikte, söz konusu etnik adın daha önce Cengiz tarafından kısmen itaat altına alınan Merkitlerle ilgili olduğu kanaatindeyiz. Bunu Cüveyni'de Merkit kavim adının *Megrit/Mekrit* biçimlerinde yazılması da destekliyor (2013, s. 116). Kırım ile Kuzey Kafkasya düzlükleri arasında yaşadığını bildiğimiz Kıpçak Mekrüti boyu ile Merkitlerin batıya geldikten sonra yine Kırım düzlüklerinde yerleşmeleri bu türden bir özdeşleştirmeyi makul kılıyor. Zira Kırım'da, Merkit adına hem yer hem de boy adı olarak rastlanıyor. Yine bunun yanında Cengiz Han'ın orduları önünden kaçan Merkitlerin Kıpçaklara sığındığını çok iyi biliyoruz. Tüm bu veriler, Moğol çevresinden çıkan Merkitlerin, Mekrüti/Mekrüte boy adıyla Kıpçak boylar birliğine katılmış olmalarını muhtemel kılıyor.

Çenegrepa ve *Orungkut*: Çenegrepa boyu yalnızca Rus kaynaklarında *ченегрепа/Çenegrepa* biçiminde kayıtlıdır. İslam kaynaklarında yer almazlar. Bu adın etimolojisiyle ilgili Golden, *Çenegir-apa*, *Çengir-apa*, *Çengir-pa* < Moğolca *cengkir*, *cenggir*, *cengkeger*, *cengker*, *cengkiger* 'açık mavi, mavimsi' gibi görüş ortaya koyar (1995-1997, s. 111). Bununla birlikte bu sözcüğün Lessing'in Moğolca sözlüğünde yer alan ve 'ağırlık; paha, değer' anlamlarını veren *çeneg*'le de ilişkili olabileceğini düşünüyoruz (2003, s. 275). Her iki durumda da bu boy adının Moğolca ile açıklanması, Moğol çevresinden Kıpçaklara katılan bir topluluk olma ihtimalini akla getiriyor.

Orungkut'a baktığımızda çok daha net bir Moğolca etnik adla karşılaşıyoruz. Sadece Reşidüddin'de [wrwnkqwt] = *Orungkut* biçiminde geçen bu etnik ad, Moğolca *Orunggu* "uzun, düz boynuzlu bir tür koyu renkli küçük geyik, antilop" sözcüğüyle ilişkili gözüküyor (Lessing, 2003, s. 976). Sondaki -d, -iud çokluk ekleri ile Moğolcada boy, kabile adları

yapıldığını biliyoruz: Tayciud, Bayid, Olkhonud vb. gibi. Bu son verdiğimiz örnekte de görüldüğü üzere, kökenler konusunda dönemin kaynak yazarları suskun kalsa da etnik adların yapısı, biçimi ve şekli dilbilimsel verilere başvurmayı zorunlu kılıyor.

Orungkutlar daha çok Baday/Badaç boyu ile birlikte zikredilmişlerdir. XIII. yüzyılda, Moğol istilası sırasında Kuzey Kafkasya düzlüklerinde cereyan eden olaylar dâhilinde anılmışlardır (Özel, 2020, s. 140).

Sonuç

Bu çalışma, Kıpçaklığın oluştuğu etnik sürecin yalnızca belli bir bölümünü incelemeyi amaçladığından Avrasya'nın batı bölgelerinde kalan çeşitli boy veya urukların Kıpçak boylar birliğine eklenmesi süreci ileride yapılacak ayrı bir çalışmada ele alınacaktır. Daha önce de belirttiğimiz üzere onların tek tip, monolit bir topluluk olmadıkları, yalnızca Türk ve Moğol kökenli boyların yanında, Fin-Ugor ve İranî (As, İleris gibi) bazı kavimleri boy yapılarına kabul ettikleri biliniyor.

Bu incelemede konu ettiğimiz Moğolsu toplulukların yeni katıldıkları boylar birliği içerisindeki konsolidasyonu da yüzyıllara denk gelen belli bir zaman diliminde olgunlaşmıştır. Bu zaman aralığındaki etnik süreçler -Kun Göçü gibi- Avrasya bozkırlarının ve hatta Orta Avrupa'nın kaderini etkileyen büyük kavim hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, söz konusu büyük coğrafi alanda siyasî ve etnik görünümde önemli değişikliklere yol açmıştır. Kökenler ne olursa olsun bu topluluklar Kıpçak üst kimliğini benimsemişler ve çevre halklarca da artık birer Kıpçak boyu olarak anılmışlardır. İslam ve Rus kaynakları, onların önceki etnik kimliklerini değil son olarak katıldıkları boylar birliği veya konfederasyonun adı ne ise onunla anmışlardır. Avrasya bozkırlarında sıklıkla karşılaşılan boy geçişleri ve etnik adın değişimi Kıpçaklar için de geçerlidir.

KAYNAKÇA

- Abû-Hayyân (1931). *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk*. (çev. Ahmet Caferoğlu). İstanbul: Evkaf Matbaası.
- AHİNCANOV, S. M. (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. (çev. Kürşat Yıldırım). İstanbul: Selenge Yayınları.
- ATWOOD, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts On File, Inc.
- ATWOOD, C. P. (2015). "The Qai, the Khongai and the Names of the Xiōngnú". *International Journal of Eurasian Studies*. 2: 35-63.
- AVIRMED, E. (2011). *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasî ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllarda)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Beyhakî (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (çev. Hicabi Kırlangıç). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BİRAN, M. (2005). *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the İslamic World*. New York: Cambridge University Press.
- BOSWORTH, C. E. (1992). *The Ghaznavids*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd.
- BRETSCHNEIDER, E. (1888). *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*. Vol. II. London: Kegan Paul, Trench, Trübner&Co. Ltd.

- ÇOBAN, E. (2014). *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- EBERHARD, W. (1944). "Kay'lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar". *Bellekten*. VIII/32: 567-568.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* (2007). (çev. Abdulvahap Kara). İstanbul: Selenge Yayınları.
- GOLDEN, P. B. (1979-1980). "The Polovci Dikii". *Harvard Ukrainian Studies*. III/4: 296-309.
- GOLDEN, P. B. (1986 [1988]). "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan". *AEMA*. VI: 5-29.
- GOLDEN, P. B. (1995-1997). "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs". *AEMA*. IX: 99-122.
- GOLDEN, P. B. (2002). "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler". *Türkler*. (hzl. K. Çiçek vd.). II. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 757-766.
- GOLDEN, P. B. (2005). "The Shaping of the Cuman-Qıpchaqs and Their World". *Il Codice Cumanico e il Suo Mondo, Atti del Colloquio Internazionale Venezia* (6-7 Dicembre 2002). (A cura di Felicitas Schmieder-Peter Schreiner). Roma: Edizioni de Storia e Letteratura: 1-31.
- GOLDEN, P. B. (2006-2007). "Cumanica V: Basmils and Qıpçaqs". *AEMA*. XV: 13-42.
- GYORFFY, I. (1948). "A Kun és koman népnév eredetének kérédséhez". *Antiquitas Hungarica*. II/1-2: 158-176.
- Kâşgarlı Mahmud (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. (hzl. A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KLYASHTORNY, S. G. - T. İ. SULTANOV (2003). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. (çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır Halkları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1944). "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar". *Bellekten*. VIII/31: 421-452.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (2015). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- KUMEKOV, B. E. (2001). "XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında". (çev. M. Kıldıroğu-Ç. Samuddinov). *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2: 380-394.
- KUMEKOV, B. B. (2013). *Arap Kaynaklarına Göre IX.-XI. Asırlarda Kimek Devleti*. (çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinuulu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LESSING, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*. (çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MARQUART, J. (1914). "Über Das Volkstum Der Komanen". *Osttürkische Dialektstudien*. (eds. W. Bang-J. Marquart). Berlin: Weidmannsche Buchhandlung: 25-238.
- MENGES, K. H. (1995). *The Turkic Languages and Peoples An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- MINORSKY, V. (1942). *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, The Turks and IndiaArabic Text (circa A. D. 1142) with an English Translation and Commentary*. London: The Royal Asiatic Society.

- MINORSKY, V. (1948). "Tamim ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. XII/2: 275-305.
- NÉMETHY, G. (2019). *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*. (çev. Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- ÖZEL, H. (2020). *Kıpçak Uruk ve Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, M. (2003). "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filologu Ebu Hayyan'ın Bilgisi Dâhilinde Türk Dünyası". *Türkoloji Dergisi*. XVI/2: 35-51.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH, A. (1989). *Pechenegs, Cumans, Iasians Steppe Peoples in Medieval Hungary*. (trans. Timothy Wilkinson). Budapest: Corvina.
- PRITSAK, O. (1982). "The Polovcians and Rus". *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. II: 321-380.
- RONA-TAS, A. - A. BERTA (2011). *West Old Turkic*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- ŞEŞEN, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1941). "Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gessellschaft*. 95: 367-373.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (2000). (çev. Hrant D. Andreasyan). (Notlar: Edouard Dulaurier-Halil Yınanç). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- VÁSÁRY, I. (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi*. (çev. İsmail Doğan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YÜCEL, M. U. (2007). *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

1595 TARİHLİ DEFTER-İ MUFASSAL-I LİVÂ-İ AHİSHA'DAKİ MOĞOLCA KİŞİ ADLARI ÜZERİNE

Sinan UYĞUR*

ÖZ

1595 tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa, vergi türleri, miktarları, mükellefleri ile ilgili önemli bilgiler içermekte olup çeşitli bilim dallarınca bu bilgiler değerlendirilmiştir. Bölge üzerinde özellikle defterdeki kişi adları üzerinden etnogenез tartışmaları yaşanmıştır. Ancak bugüne kadar defterdeki Moğolca kişi adları üzerinde durulmamıştır. Bu makalede evvela Moğolca kişi adlarının verilіş süreçleri, kişi adı verme temayülleri değerlendirilmiş, akabinde defterdeki yüz kadar Moğolca kişi adı, geçtikleri yerler, anlamları, başkaca vesikalandırıldıkları eserler ile birlikte alfabetik olarak verilmiştir. Bugün de bölgenin yer adlarında, kişi adlarında, söz varlığında Moğolca unsurların bulunması, defterdeki Moğolca kişi adlarını açıklanabilir kılmaktadır. Moğolca kişi adlarında görülen ses değişimlerine bakıldığında ise bir kısmında Moğolca hususiyetler devam ederken bir kısmında ise bugün de bölgede varlığını hissettiren Kıpçak Türkçesine mahsus ses değişimlerinin meydana geldiği görülmektedir. Buna ilaveten, defterde Moğolca kişi adlarına eklendiği görülen ve Artvin-Ahıska ağızlarında varlığını sürdüren /+A/ ekinin, bu ekin Moğolcadaki karşılığı /+GA/dan daha yaygın kullanılması, bu coğrafyada 16. yüzyılın son çeyreğinde Türkleşme/Türkçeleşme olarak yorumlanabilir. Ancak Moğolca kişi adlarının bir kısmının Moğolca hususiyetlerini yitirmemiş olması, bahse konu alanda bu dönemde Moğol varlığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ad Bilimi, Kişi Adları Bilimi, Moğolca Kişi Adları, Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa

ON MONGOLIAN PERSONAL NAMES IN DEFTER-I MUFASSAL-I LİVÂ-İ AHİSHA, DATED 1595

ABSTRACT

Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa dates back to 1595 C.E., and contains important information about tax types, amounts, and taxpayers themselves. Moreover, various branches of academia have already studied such data at relative length. There have been ethnogenesis debates in the region, especially over the names of people. However, no one has discussed the Mongolian names of the people in the book thus far. In this article, we shall talk about the process of how Mongolians named people, and then provide a list of about a hundred Mongolian names from the Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa in alphabetical order, together with the places they pass, their meanings, and where they are documented. Today, the presence of Mongolian elements in place names, personal names and vocabulary of the region makes the Mongolian person explains the meanings behind them. When we look at the sound changes seen in Mongolian person names, we see that Mongolian features continue in some of them. We also see sound changes peculiar to Qipchak, whose presence is felt in the region today. In addition, the use of the suffix /+A/ appears to have been added to Mongolian personal names in the notebook and continues to exist in Artvin-Ahıska dialects. Furthermore, its more common than the Mongolian equivalent of this suffix /+GA/, and appears to stem from Turkification that would have taken place towards the end of the 16th century. However, some of the names haven't lost their Mongolian traits; this implies that Mongols were still present in this part of the world at the time.

Keywords: Onomastics, Anthroponymy, Mongolian Personal Names, Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 21.09.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.11.2022

* Doç. Dr.; Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, BALIKESİR; ORCID: 0000-0002-8021-0301, E-posta: turkoloji@yahoo.com

Giriş

Osmanlı Devleti memurları tarafından kaleme alınıp vergi türleri, miktarları ve mükellefleri ile ilgili malumatları içeren mufassal tahrir defterleri zengin muhtevaları sebebiyle çeşitli bilim alanlarınca değerlendirilmektedir. Bölgenin ekonomisi, etnik yapısı, dinî inanışları, mahsulleri, lojistiği, demografik yapısı, gelir dağılımı, vergilendirme usulleri gibi mühim bir kısım içeriğin yanında bu coğrafyanın geçmişine ışık tutacak kişi adlarını ihtiva etmesi bu defterleri dil bilimi açısından da mühim kılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed döneminde fethine başlanıp III. Murad devrinde 1578'de Lala Mustafa Paşa eliyle fethedilen Atabeg Yurdu'nun 1595 tarihli "Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa" ismini taşıyan defteri de bu bölgeyle ilgili önemli veriler barındırmakta olup bugün elimizde iki nüshası mevcuttur. Biri Ankara'da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğünde Tapu Tahrir Defterleri Fonunda TADB.TTD fon kodu ve 130 defter numarasıyla yer almakta, ikincisi ise Tiflis'te Sakartvelos Sahlntsipu Muzeumide Turkuli Helnatseri Bölümünde 478 numarada bulunmaktadır. Bu ikincisi Sergi Cikia (1947) tarafından Tiflis'te üç cilt olarak yayınlanmıştır. Bu çalışmada Ankara'daki nüsha ile (kısaltması DMLA), Tiflis'teki nüshanın Cikia tarafından yapılmış yayını kullanılmıştır.

Defterde Ahıska'ya bağlı Güney, Kuzay, Ude, Kobliyan, Azğur, Altunkale, Oshe, Aspinza ve Çeçerek nahiyeleri; Hirtus'a bağlı Hirtus, Meşecavahet ve Bozmert nahiyeleri; Ahalkelek'e bağlı Akşehir, Tümük ve Niyaliskur nahiyeleri; Çıldır'a bağlı Canbaz, Kenarbil ve Kurdkalesi nahiyeleri; Poshov'a bağlı Güney ve Kuzay nahiyeri; Bedre'ye bağlı Bedre ve Kaşvet nahiyeleri; Penek'e bağlı Penek, Kemhıs ve Peneskirt nahiyeleri ile Ardahan-ı Bozorg'a bağlı Güney, Kuzay ve Meşe nahiyelerindeki vergi cinsleri, miktarları ile müslim ve gayrimüslim mükelleflerin isimleri yer almaktadır. Bu bakımdan defter bölgenin sosyal, ekonomik, siyasî yapılanması ile ilgili değerli bilgileri içermektedir. Ayrıca liva, sancak, nahije, köy, mezra ve su isimleri gibi ad bilimini ilgilendiren pek çok veri burada kayıtlıdır. Defterde kişi adları alanıyla ilgili dönemin ve bu coğrafyanın tarihine ışık tutabilecek malzeme de yer almaktadır. Kişi adlarının onları temeyyüz ettirecek akrabasıyla birlikte -çoğunlukla baba ismiyle birlikte- kaydedilmesi bu alandaki veriyi hem çoğaltmakta hem de daha değerli kılmaktadır. Türkçe, İbranice, Ermenice, Gürcüce, Farsça, Arapça, Yunanca kişi adlarından hareketle bu adları taşıyan kişilerin etnik menşeleri ile ilgili çeşitli yayımlar yapılmış, bu anlamda bilim dünyasında pek çok tartışma da meydana gelmiştir¹. Bu kişi adları, bölgede bugün de varlığını sürdüren Türk, Gürcü, Ermeni, Tat, Kürt, İbranî, Urum gibi pek çok milletin 1595 tarihindeki mevcudiyetini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da bu dillerin yanında Moğolca kişi adlarının da bulunduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Bu makalede tarihî ve günümüz Moğolca kişi adları üzerine yazılmış eserlerle karşılaştırmalı olarak işlenecek bu kişi adlarının hem Moğolca kişi adları bilimine hem de bölgeyle ilgili etnogenez çalışmalarına katkı sağlayacağı şüphesizdir.

1206'daki büyük kurultayda Temuçin'in Cengiz Han olarak ilanından (Grousset, 1993, s. 212) sonra Moğol yayılmasının ivme kazanmasıyla Asya'dan Avrupa'ya eski düzenlerin çoğu yerle yeksan olmuş ve yeni düzenler oluşturulmuştur. Pek çok kabile ve boyun ortadan kalktığı, parçalanarak farklı feodal yapıların içlerine entegre edildiği bu süreçte Moğol boylarının da merkezden uzaklaşarak uzak diyarlarda ekseri artlarından silik izler bırakarak (Erkoç, 2015; Gül Muammer, 2016; Gülensoy, 2017b) çeşitli

---

¹ bk. Cikia, 1999, s. 1519-1523; Cikia, 1947; Janashia, 2010, s. 115-129; Kırzioğlu, 1992; Zeyrek, 2004; Uygur, 2017b, s. 587-635; Dedeoğlu, 2018; Kıldıroğlu, 2018, s. 412-429.

milletlerin içinde dillerini ve kültürlerini büyük ölçüde yitirdikleri görülmektedir. Kuzey doğu Anadolu ve Gürcistan'da da hadise bu şekilde cereyan etmiştir. 1220'de İran'a Harezmsah Celaleddin'i takip etmesi için gönderilen Subutay ve Cebe komutasındaki 20000 kişilik bir Moğol ordusu ile H. 617 Zilkade ayında IV. Giorgi Laşa ordusu arasındaki savaştan Moğolların galip ayrılmasıyla (Subaşı, 2015, s. 36-37) bölgede yüz elli yılı aşkın sürecek yeni bir dönem başlamıştır. İlhanlılar döneminde bölgeye gelip yerleşen Moğollar'dan geriye köprüler, medreseler, hanlar, hamamların yanı sıra yer adları ve kişi adları da kalmıştır.

Bu dönemi anlatan eserlerin başında meşhur Gürcü kroniği Kartlis Tskhovreba (2014) gelmektedir. Bu eserde İran, Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye ve bilhassa Gürcistan coğrafyasına gelip bölgede feodal yönetimi ellerinde bulunduran Moğol ve Türk beylerinin isimleri geniş yer tutmaktadır. Abaka/Abagha, Abaş/Abash, Abatay/Abata, Abchi/Abchi, Abishkha/Abishkha, Ala-Temur/Ala-Temur, Alinak/Alinaq, Argun/Arghun, Arukhan/Arukha, Arpa/Arpa, Baan-Tanghut/Baan-Tanghut, Badur Todan/Badur Todan, Bagatur/Baq'atar, Balagh/Balagh, Baycu/Bicho, Baydu/Baidu, Buka/Bugha, Chin Baadur/Chinbaadur, Cigda/Jigda, Cormagon/Chormaghan~Chormaghon, Çağatay/Chagat'a, Ebagan/Ebagan, Engürek, Enik Arukan/Enuk Arkuan, Erinji/Erinji, Esukan/Esukan, Ias-Buka/Ias-Bugha, Iosur/Iosur, Jinili/Jinili, Jolak/Jolak, K'urumchi-Badur/Q'urumchi-Badur, Khada/Khada, Kuli/Q'uli, Kungurtay/Q'onghard, Kutluğ Buka/Khut'lubugha, Mangasar/Mangasar, Mengü Timur/Mangu-Demur, Elga/Elga, Olcetay/Oljat, Korchibal/Q'orchibal, Sadun/Sadun, Segzi Badur/Segzi/Segzi-Badur, Sorghal/Sorghal, Subichi/Subichi, Şikdur/Sikdur, Şiramun/Sirmon Badur, Toghachar/T'oghachar, Taicho/Taicho, Tekudar/Tegutar, Toghan-Buka/T'oghan-Bugha, Tolak-Demur/Tolak-Demur, Tual/Tual, Tual/Tual, Tutar/T'utar, Yadgar/Iadgar (2014, s. 315-395; Soybek, 2017) gibi Moğolların kullandığı kişi adları bu yıllıkta yer almaktadır. Kronikteki Moğollardan kalma kişi adlarının çokluğu bu bölgede Moğolların ne kadar önemli bir rol üstlendiklerini göstermesi bakımından da önemlidir.

Bölgeye gelen Moğollarla ilgili önemli bilgiler içeren birincil kaynakların başında o dönem kaleme alınmış Ermenice eserler gelmektedir. Bunlardan Aknerli Grigor'un 1240-1270 yılları arasındaki Moğol istilasını kaleme aldığı "Okçu Milletin Tarihi" adlı eserinde yer alan Moğol idarecilerinin kullandıkları isimleri Cleaves (1949) bir değerlendirmeye birlikte yayınlamıştır. Bu çalışmada tespit edilen Moğolca kişi adları Abaya Ǧan = Abaya Qan, Aybuya = Aq Buqa, Alatay = Ala Tay, Angurag Nuin = Engküreg Noyan, Aradamur = Ärdämür, Aryun = Aryun, Asar Nuin = Asar ([?]<Hasar <Qasar) Noyan, Asut'u Nuin = (?) * Asutu Noyan, Awgawt'ay Nuin = Ögödei Noyan, Ayl't'ana Xat'un = *Elteni (~ Altani) Qatun, Bač'u Nuin = Baiju Noyan, Balaxay / Balaxē = Bulyai, Bawra = Bora, Bawrayan = Boraqan, Benal = Bainal, Berk'ē = Berke, Čayatay = Čayatai ~ Čayadai, Č'ankēz Ǧayan = Činggis Qa'an, Čawrmayan = Čormaqan, Čawrman = Čorman, Ǧan = Qan, Ǧara Buya = Qara Buqa, Ǧatayan = Qataqan, Ǧayan = Qa'an, Hulawu Ǧan = Hüle'ü (<*Hülegü) Qan, K'it'buya = Käd Buqa, Manku Ǧan = Mengü Qan, Miyan = Miqan, Muyal = Mongyol, Mular = *Molar ~ Molur, Nuxak'awun = Noqai Kö'ün, Sanit'ay = (?) Sönitei, Sayin Ǧan = Sayin Qan, Siramun = Siremün (>Şiremün), T'agudar = Tegüder, Tat'ar ~ T'at'ar = Tatar, Tawvus Xat'un = *Taus Qatun, T'enal Nuin = Tainal Noyan, Tut'ar = (?) *Tutar, T'ut'tu Nuin = (?) Tudu Noyan, Xat'un = Qatun, Xojay Nuin = Qoşa Noyan, Xul = Qul, Xunan Nuin = Funan Noyan, Xuřumči Nuin = Qurumşi Noyan, Xut't'u Nuin Nuin = ? Noyan olup bunların bir kısmının 1595 tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da da bulunduğu görülmektedir.

Bugün, tarihî kaynaklardaki bu adların yanında Moğolca kişi adlarının yukarıda sınırları belirlenmiş bölge ve bu bölgeyle aynı ağız bölgesini oluşturan Erzurum'un Çoruh boyu ilçeleri ile Artvin'in Yusufeli, Merkez, Ardanuç ve Şavşat ilçelerinde çeşitli alanlarda kullanıldığını görmek mümkündür. "Abuğa" (Önal, 2017), "Qäydi" (<Moğ. Qaydu) isimleri

bu bölgede lakap ve kişi adı olarak kaydedilmiştir. “Ağa”, “aslan”, “batata”, “bardan”, “tarhan”, “hul”, “k’ok’o” (<Moğ. kökö), “narin”, “solağ”, “qaci”, “songul”, “keyá”, “koçora”, “k’uk’ul” gibi bir kısmı bu defterde kişi adı olarak yer alan ve ayrı bir makalede yayınlanması planlanan 150’den fazla Moğolca sözcük bu coğrafyadan tarafımızdan tespit edilmiştir. Ayrıca bahsedilen bölgede Moğolca kişi ve boy adı menşeli yer adlarının varlığı da dikkat çekmektedir. Erzurum-Narman ile Artvin-Ardunuç’taki Samağar, Acara’daki Nayman köyleri, Ardahan’da altı yedi yerdeki Alagöz köyleri (Togan, 1981, s. 258; Erkoç, 2015, s. 58) ile Ardanuç’taki Hırawul (yeni adı Hamamlı) köyünün isimleri İlhanlılar devrinde Moğolların bölgeye iskânı ile ilgili somut veri teşkil etmektedir.

Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa’da, birbirinden farklı yüzün üzerinde Moğolca kişi adı yer almaktadır. Bölgedeki Moğol hâkimiyetinden takribî 250 yıl sonra bu kadar Moğolca kişi adının defterde bulunması, bölgeye gelen Moğol zümrelerinin çokluğuyla izah edilebilir. Bu durum, tespit edilen Moğolca kişi adları incelendiğinde daha da açık kendini göstermektedir. Çeşitli çalışmalarda ortaya konan Moğollarda ad verme temayüllerini açıkça bu defterdeki kişi adlarında da görmek mümkündür. Genellikle güçlü, yırtıcı ve diğer hayvanlar üzerinde üstünlüğü görülen hayvanların erkek adı olarak verilmesi Moğollarda yaygın bir gelenektir (Gül Bülent, 2010, s. 222; Rybatzki, 2012, s. 336; Gül Bülent, 2016, s. 187). Defterde “aslan / arslan”, “baysogol”, “buğa”, “erbuğa”, “kabana”, “laçin”, “songul”, “tarlan”, “tula”, “ulara” ve “ükere” gibi hayvan adları kişi adı olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Moğollarda ilginç bir ad verme temayülü de doğum sırasında ilk görülen nesnenin çocuğa ad olarak verilmesi geleneğidir (Krueger, 1964, s. 82; Moses, 1988, s. 26; Gülensoy vd. 2015, s. xi) ki defterin yazıya geçirildiği dönemde de bunun devam ettiğini söylemek mümkündür. “Camuğa”, “çida”, “çomağa”, “hazar”, “kaci”, “kazar”, “küçe”, “sadaka”, “sali”, “tağa”, “toli”, “tuğa”, “zamuğa” gibi kişi adları geçmişten aktarılan kişi adlarından olabileceği gibi araç gereç adı olmaları sebebiyle bunların bahsedilen duruma örnek teşkil ettiğini söylemek daha doğru olacaktır. Kişileri isimlendirmede nitelik adlarının miktarı ve sıklığının daha çok olduğu görülmektedir. “Badada”, “badu”, “baduge”, “baduta”, “badur”, “bağatar”, “bardan”, “batur”, “baydar”, “berke”, “calasun”, “çağana”, “darhun”, “dodon”, “elbeg”, “hul”, “kalavun”, “koçora”, “köke”, “kököde”, “kökede”, “kuçula”, “mağa”, “mağa”, “matata”, “matura”, “meñü”, “meñüte”, “narin”, “nasun”, “negedar”, “öngö”, “şolağa”, “tarku”, “tügel” gibi pek çok kişi adı tahrir defterinde yer almaktadır. Bunların yanında defterde “aba”, “abuğa”, “ağa”, “çağa”, “kürgen”, “sadun” gibi eş dost akraba adları; “korçı”, “samağar”, “unas” gibi boy adları; “onana”, “sübete” gibi ırmak adları; “bala”, “balasun”, “edüge”, “erdene”, “hada”, “hağan”, “kada” gibi maden/cevher adları; “baysunğon”, “çeri”, “çerik”, “darhan”, “han”, “kağan”, “kiya”, “tarihan” gibi rütbe veya sosyal statü adları; “çara”, “çarasun”, “kebek”, “mögü” gibi bitki adlarının da Moğollardaki kişi adı verme temayülleri çerçevesinde kişileri andırmada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Defterde Moğolca’ya farklı dillerden geçmiş ve fonetik olarak Moğolcalaşmış kişi adlarına da rastlanmaktadır. Bu kişi adlarından “erdene”nin kökeninin Sanskritçe “ratna” olduğu (Krueger, 1964, s. 82) tespit edilmiştir. “Baysunğon” kişi adını oluşturan “sunğon” kısmının ise “direktor-general” anlamındaki Çince “tsung-kuan” kelimesinden geldiği görülmektedir (Rybatzki, 2006, s. 707). Köken olarak Türkçe olan “buka” ile “aslan / arslan” kişi adlarının da Moğolcaya geçtiği ve Moğollar tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Eski Türkçe döneminde “buka” şeklinde karşımıza çıkan kelimenin Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçeleri döneminde “-k- > -ğ-” değişimine uğrayarak “boğa/buğa” şeklini aldığı anlaşılmaktadır (Ergin, 1997, s. 60; Toparlı vd. 2003, s. 33; Ünlü, 2013, s. 159). Defterde bu adın “buka” ve “buğa” şeklinde iki ayrı biçiminin mevcudiyeti, bölgedeki nüfusun etnogenezi ile alakalı olsa gerektir. Kelimenin bugün Artvin-Ahıska ağızlarında “buğa” şekline rastlanmakta olup bu veriden hareketle “buka” adını

kullanıcıların ki muhtemelen Moğolların veya Moğol etkisinde kalanların, “buğa” şeklini kullananlar arasına karışıp kayboldukları söylenebilir. Moğolca ile Türkçenin tarihî münasebetleri sebebiyle ortaklaşan bir kısım söz varlığına sahip oldukları belirlenmiş olup (Korkmaz, 1986; Gülensoy, 2017a; Ersoy, 2019) bunlardan “kağan” ve “han” (Gülensoy, 2011, s. 3; Gülensoy vd. 2015, s. 223; Ersoy, 2019, s. 82) sözcükleri kişi adı olarak defterde yer almaktadır.

Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışha'da Arap harfleri ve hatt-ı siyakat ile kayda geçirilen bu kişi adlarının yazımında bir imlâ bütünlüğünden bahsetmek mümkün değildir. Tahrir memurunun bölge halklarına ve kültürlerine yabancı olması sebebiyle, defterde kişi adlarını halk arasında söylendiği şekliyle yazdığı görülmektedir. Defterde sadece bölgedeki Müslüman nüfusun adları Arapça ve Farsça imlâlarına uygun yazılmış, Müslüman olmayan nüfusun adları ise Arapça ve Farsça menşeli olsa da kalıplaşmış imlâlarıyla değil de söylenişlerine uygun olarak kayda geçirilmiştir. Defterdeki bu imlâ hususiyeti elimize bölgede yaşayanların dilleri ve dolayısıyla etnogenezleri hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Kişi adlarının imlâsındaki bu çok şekillilik, kişi adlarındaki ses değişimlerinin tespiti bakımından çok değerlidir. “Berke > birke”, “kökede > kökide” kişi adlarındaki e > i değişimi, “badada > matata”, “batur > matur” kişi adlarındaki b > m değişimi, “tarhan > darhan”, “mağa > mağa”, “samağar > samağar”, “sorğan > sorhan” kelimelerinde iç sesteki k > h değişimi aynı defterdeki Türkçe kişi adlarında da görülmektedir (Uyğur, 2017a, s. 596-601). “baysogol” kişi adında görülen η > ğ değişimi hem tarihî Kıpçak Türkçesi, hem bu defterdeki Türkçe kökenli kişi adları ile bugün Artvin-Ahıska ağızları için belirgin bir ses değişimidir (Demiray, 2011, s. 131; Uyğur, 2017a, s. 601-602). Bu örneklerden hareketle Moğolca kökenli kişi adlarının bir kısmında fonetik olarak Türkçeleşme meydana geldiği söylenebilir. Ancak “kada > hada ~ hağan”, “kasar ~ kazara > hazar”, “kul > hul” gibi kişi adlarında görülen söz başındaki k > h değişimi, Moğol varlığı ve Moğolcayla izah edilebilir. Defterde “Camuğa” kişi adının ise çoklukla “zamuğa” olarak yer alması yine söz başında Moğolcaya özgü bir ses değişimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı defterdeki Türkçe kişi adlarında -u > -ı değişimi yaygın olduğu hâlde (Uyğur, 2017a, s. 597) “baydu”, “kaydu”, “kiyü”, “mögü” gibi son hecede yuvarlak ünlü barındıran kişi adlarında yuvarlak ünlünün korunması da Moğolcanın fonetik hususiyetlerini devam ettirdiğini göstermektedir. Kaldı ki “kaydu” kişi adı bu bölge ağızlarında daha sonra “qaydi” şeklini almıştır.

Moğolca kişi adlarının yapılarından da bahsetmek yerinde olacaktır. Defterdeki kişi adlarının pek çoğunun sonuna getirilen /+A/ küçültme sevgi ekinin varlığı dikkat çekicidir. Ekin Türkçenin Oğuz grubu lehçelerinde olmadığı, bölgeye yerleşen Kıpçak Türkleri ile izah edilebileceği Uyğur (2017b) tarafından ortaya konmuştur. Bu yapının Moğolca dengi olan /+GA/ ekinin “abuğa”, “baduge” kişi adlarında yer aldığı görülmektedir.

Moğolca kişi adlarında yaygın kullanılan bir ek de /+DAy/’dan gelişen /+DA/’dır. Türkiye Türkçesinde /+II/ eki ile işlev bakımından aynı olan bu ek, “badada ~ baduta”, “kököde~kökide”, “meñüte”, “sübete” örneklerinde görülmektedir.

Moğolcaya mahsus /+sUn/ eki ise “balasun”, “calasun”, “çarasun” kişi adlarında belirlenmiştir.

“Bordadı” kişi adında fiil tabanının Moğolca olduğu, ancak üzerine Türkçe görülen geçmiş zaman ekinin geldiği tespit edilmiştir ki kelimenin Çağatay Türkçesinde de kullanımda olduğu anlaşılmaktadır (Ünlü, 2011, s. 163; Kargı Ölmez, 2015, s. 189). Bu kişi adı Moğolca sözcüklerin Türkçe konuşan halk arasında da kullanılıyor olduğunu göstermesi bakımından değerli bir örnektir.

Küçük bir coğrafyayı içine almasına rağmen defterdeki aynı kişi adlarındaki ses değişimleri dikkat çekicidir. Badada / matata, badur / batur / bağatar / matura, camuğa / zamuka, çeri / çerik, darhan / tarihan, hada / hadan / kada, hazar / qasar / qazar, kököde / kökide, mağa / mağa, samakar / samahar kişi adlarında görüldüğü üzere bir kısmının Moğolların bölgeye gelip dağılmalarından kayda geçirildikleri 1595 yılları arasında ses değişimine uğrayarak farklılaştıkları söylenebilir de bir kısmındaki ses değişikliklerinin bu bölgede değil de çok daha eski bir dönemde gerçekleşmiş olduğunu kabul etmek daha doğrudur. Yani bu kişi adları, bölgeye gelen Moğolların bir boydan oluşmadığını, geliş süreçlerinde farklı boyların karışıp kaynaştığını göstermektedir. Bu karışım kaynaşma süreci, Moğolların Gizli Tarihi'nde (Temir, 1995) esir edilen boyların komutanlar arasında birlikler hâlinde nasıl pay edildiği ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

2. 1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da Geçen Moğolca Kişi Adları

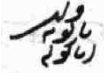
2.1. aba

 (DMLA, 1595, vr. 102b/8), ابا نام (Cikia, 1947, s. 188); (DMLA, 1595, vr. 186b/8), ابا برادر او (Cikia, 1947, s. 431).

MT: abu = aba “baba; büyük baba, (daha çok sevgi ifadesiyle) baba” (Lessing, 2003, s. 8). ETM: aba (Gülensoy vd. 2015, s. 3). MKAS: abu (Çoymaa vd. 2013, s. 14).

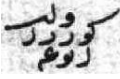
bk. **aba güle**.

2.2. aba güle

 (DMLA, 1595, vr. 99a/11); بابونه ولد اباکوله (Cikia, 1947, s. 182).

bk. **aba**.

2.3. abuğa

 (DMLA, 1595, vr. 72b/3), کورزا ولد ابوغه (Cikia, 1947, s. 129).

MT: abugay “bir kimsenin büyüklerine seslenirken kullandığı saygı sözü; bey, bay, ağa, sayın” (Lessing, 2003, s. 8). Aynı sözlük, “abugay” ile “abagay” kelimelerini eşleştirmektedir. Biz “abaka” kelimesinin de bu iki kelime ile yapı ve anlam bakımından ilişkili olduğunu düşünüyoruz. MT: abaka “amca” (Lessing, 2003, s. 4). PTMK: abaqa (Rybatzki, 2006, s. 6). ETM: abaqa (Gülensoy vd., 2015, s. 3). MKAS: abaga (Çoymaa vd. 2013, s. 14).

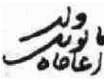
2.4. ağa beg

 (DMLA, 1595, vr. 213a/1), اغابك ولد قره بيد (Cikia, 1947, s. 482).

MT: aga agā “bayan, hanım, hanımefendi; eş” (Lessing, 2003, s. 19). PTMK: aya (Rybatzki, 2006, s. 45). ETM: ağa, aqa (Gülensoy vd. 2015, s. 9). MKAS: agay (Çoymaa vd. 2013, s. 15).

bk. **ağa han**.

2.5. ağa han

 (DMLA, 1595, vr. 48b/12), مانویل ولد اغاجان (Cikia, 1947, s. 86).

bk. ağı beg, murad ħan.

2.6. amırak

(DMLA, 1595, vr. 83b/12), امرکه ولد کیمروز (Cikia, 1947, s. 150).

MT: amarag amrag “sevgi, tutku, aşk; sevgili, sevilen, sevimli” (Lessing, 2003, s. 58). PTMK: amırak (Rybatzki, 2006, s. 121). ETM: amarag (Gülensoy vd. 2015, s. 27). MKAS: amirağ (Çoymaa vd. 2013, s. 29).

2.7. arslan

(DMLA, 1595, vr. 225a/1), ارصلان برادر او (Cikia, 1947, s. 225).

MT: arslan = arsalan “arslan, milli güreş karşılaşmalarında birinci gelene verilen ünvan (iki kere arslan olan kimseye aburgu ünvanı verilir)” (Lessing, 2003, s. 87). PTMK: arslan (Rybatzki, 2006, s. 166). ETM: aslan / arslan (Gülensoy vd. 2015, s. 34-36). MKAS: arslan (Çoymaa vd. 2013, s. 35).

bk. aslan.

2.8. aslan

(DMLA, 1595, vr. 112a/2), ارور ولد اصلان (Cikia, 1947, s. 207).

bk. arslan.

2.9. babuğa

(DMLA, 1595, vr. 20a/10), بابوقه برادر او (Cikia, 1947, s. 30); (DMLA, 1595, vr. 34a/12), تابوقه ولد یوانه (Cikia, 1947, s. 58).

PTMK: babuğ-a (Rybatzki, 2006, s. 183). ETM: babuğ (Gülensoy vd. 2015, s. 44). MKAS: bavuu (Çoymaa vd. 2013: s. 43).

2.10. badada

(DMLA, 1595, vr. 84a/14), بادده برادر او (Cikia, 1947, s. 151); (DMLA, 1595, vr. 186b/8), باده ده برادر او (Cikia, 1947, s. 431).

MT: batuda batad “sıkıca, kuvvetle, güvenilir surette, durağan, sabit, sağlamca, sarsılmaz şekilde” (Lessing, 2003, s. 145). PTMK: batuda (Rybatzki, 2006, s. 190). ETM: batutay (Gülensoy vd. 2015, s. 56). MKAS: bat (Çoymaa vd. 2013, s. 55). AAD: patat “tombul, şişman (çocuk)” (Pehlivan, 1993, s. 299).

bk. matata.

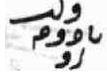

2.11. badu

(DMLA, 1595, vr. 150b/19), بادو ولد او (Cikia, 1947, s. 283).

MT: batu bat “katı, sert, güçlü, sağlam, sarsılmaz, yıkılmaz; güvenilir, sadık, vefalı, samimi, içten; iffetli, namuslu” (Lessing, 2003, s. 145). PTMK: batu (Rybatzki, 2006, s. 189). ETM: Batu Bolod Böke; Batu ħan; Batu Mönghе Sayin Dayun Kağan (Gülensoy vd. 2015, s.

55). MKAS: bat (Çoymaa vd. 2013, s. 55).

2.12. baduça

 (DMLA, 1595, vr. 77b/7), بادوچه ولد او (Cikia, 1947, s. 138); (DMLA, 1595, vr. 190b/16), بادوچه ولد او (Cikia, 1947, s. 417).

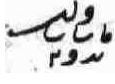
MT: batu “katı, sert, güçlü, sağlam, sarsılmaz, yıkılmaz; güvenilir, sadık, vefalı, samimi, içten; iffetli, namuslu” (Lessing, 2003, s. 145). PTMK: batu (Rybatzki, 2006, s. 189). ETM: Batu Bolod Böke; Batu Han; Batu Mönghе Sayin Dayun Kağan (Gülensoy vd. 2015, s. 55). MKAS: bat (Çoymaa vd. 2013, s. 55).

2.13. baduge

 (DMLA, 1595, vr. 249b/2), بادوکه برادر دیگر (Cikia, 1947, s. 379); (DMLA, 1595, vr. 136a/8), بادوکه نام (Cikia, 1947, s. 254).

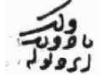

MT: batu “katı, sert, güçlü, sağlam, sarsılmaz, yıkılmaz; güvenilir, sadık, vefalı, samimi, içten; iffetli, namuslu” (Lessing, 2003, s. 145). PTMK: batu (Rybatzki, 2006, s. 189). ETM: Batu (Gülensoy vd. 2015, s. 55). MKAS: bat (Çoymaa vd. 2013, s. 55).

2.14. baduta

 (DMLA, 1595, vr. 32b/3), [؟] مساسا ولد بدونه (Cikia, 1947, s. 55).

MT: batutay battay “katı, sağlam, sıkı; güvenilir (şekilde), sağlam(ca)” (Lessing, 2003, s. 147). PTMK: batu (Rybatzki, 2006, s. 189). ETM: batutay (Gülensoy vd. 2015, s. 56). MKAS: bat (Çoymaa vd. 2013, s. 55).

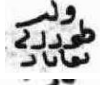
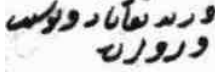
2.15. badur / badura

 (DMLA, 1595, vr. 18b/8), بادوره ولد ایردکوله (Cikia, 1947, s. 27); (DMLA, 1595, vr. 94b/14), [؟] بادور ولد کلبک (Cikia, 1947, s. 172).

MT: bagatur bātar “bahadır, kahraman, şövalye; kahramanca, yürekli, cesur, yiğit, kuvvetli” (Lessing, 2003, s. 108). PTMK: bağatur (Rybatzki, 2006, s. 209). ETM: bağatur (Gülensoy vd. 2015, s. 46); batur (Gülensoy vd. 2015, s. 46). ETM: badur (Gülensoy vd. 2015, s. 45). MKAS: baatar (Çoymaa vd. 2013, s. 41).

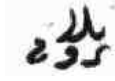

bk. bağatar, batur, matura.

2.16. bağatar

 (DMLA, 1595, vr. 185a/12), طورالی ولد بغاتار (Cikia, 1947, s. 427); (DMLA, 1595, vr. 165b/7), اسباب در ید بغاتار و یوسیب (Cikia, 1947, s. 314).

bk. badur / badura, batur, matura.

2.17. bala

 (DMLA, 1595, vr. 20a/7), بلا ترونی (Cikia, 1947, s. 30); (DMLA,

1595, vr. 187b/16), بالا برادر زاندون (Cikia, 1947, s. 434).

MT: bala bal “grafit; kurşun gibi metallerin bir şeye sürtündüğünde bıraktıkları koyu iz; kâğıt üzerine çizgi çizmek için kullanılan kurşun disk; metalik tat” (Lessing, 2003, s. 124). PTMK: bala (Rybatzki, 2006, s. 240). ETM: bala (Gülensoy vd. 2015, s. 48). MKAS: bal/balaa (Çoymaa vd. 2013, s. 50).

2.18. balasun

ولید
بالاسون

(DMLA, 1595, vr. 16b/10), یاسون ولد پلاسون (Cikia, 1947, s. 23);

ولید
بالاسون
رو

(DMLA, 1595, vr. 50b/8), پلاسون برادر اود (Cikia, 1947, s. 90); (DMLA, 1595, vr. 52a/6), پلاسون ولد اوسیب (Cikia, 1947, s. 92).

MT: bala bal “grafit; kurşun gibi metallerin bir şeye sürtündüğünde bıraktıkları koyu iz; kâğıt üzerine çizgi çizmek için kullanılan kurşun disk; metalik tat” (Lessing, 2003, s. 124). PTMK: bala (Rybatzki, 2006, s. 240). ETM: bala (Gülensoy vd. 2015, s. 48). MKAS: bal/balaa (Çoymaa vd. 2013, s. 50).

< bala + sun. MYDG: /+sUn/ “Sondaki -n düşürülür. İşlevi, genellikle, önüne getirildiği sözle aynı anlama gelen adlar yapmaktır.” (Poppe, 2016, s. 67)

2.19. bardan

ولید
باردوم
باردانه

(DMLA, 1595, vr. 97b/7), بابونه ولد باردن (Cikia, 1947, s. 178); (DMLA, 1595, vr. 190a/5), [؟] ابی سلام ولد باردان (Cikia, 1947, s. 415).

ولید
باردوم
باردانه

MT: bardaga(n) bardā(n) “yeterlik, kifayet; bolluk, bereket, fazlalık; bol, yeterli” (Lessing, 2003, s. 135). PTMK: bartan (Rybatzki, 2006, s. 263). ETM: bardan (Gülensoy vd. 2015, s. 52); bartan (Gülensoy vd. 2015, s. 53). MKAS: bartan (Çoymaa vd. 2013, s. 54).

2.20. batur

ولید
بانور
وارتانه

(DMLA, 1595, vr. 146a/3), بانور ولد وارتان (Cikia, 1947, s. 274).

bk. badur / badura, bağatar, matura.

2.21. baydar

ولید
عصفر
ماندار

(DMLA, 1595, vr. 197b/4), غضنفر ولد ماندار (Cikia, 1947, s. 445)

ETM: baydar “< Moğ. bay “zengin, varlıklı” + dar = zengin, varlıklı” (Gülensoy vd. 2015, s. 60). ETM: baydara (Gülensoy vd. 2015, s. 60).

2.22. baydu

ولید
بایدو
سرو

(DMLA, 1595, vr. 239b/8), [؟] اصلان ولد بیدو (Cikia, 1947, s. 356).

PTMK: baidu (Rybatzki, 2006, s. 208). ETM: baydu (Gülensoy vd. 2015, s. 60).

2.23. baysoğol

ولید
کیلا
بایسوغول

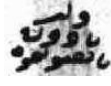
(DMLA, 1595, vr. 150b/14), کیلا ولد بایسوغول (Cikia, 1947, s. 284);

ولید
کیلا
بایسوغول

(DMLA, 1595, vr. 20b/9), زائل ولد بايصوغل (Cikia, 1947, s. 31).

MT: singhur şonhor “şahin, doğan” (Lessing, 2003, s. 1104). PTMK: singqor ~ songyor (Rybatzki, 2006, s. 702). ETM: sonqur, songur, sungur, şingkor (Gülensoy vd. 2015, s. 401). MKAS: şonhor (Çoymaa vd. 2013, s. 402).

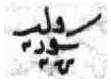
2.24. baysungon

(DMLA, 1595, vr. 124b/5), بادوره ولد بايصونغون (Cikia, 1947, s. 232).

PTMK: sunggon (Rybatzki, 2006, s. 707).

2.25. bereke

(DMLA, 1595, vr. 27b/13), سوزيه ولد بره كه (Cikia, 1947, s. 46).

bk. **berke, birke, bireke.**

2.26. berke

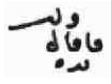

(DMLA, 1595, vr. 84a/13), برکه برادر او (Cikia, 1947, s. 151).

MT: berke berh “berk, pek, güç, çetin, zor; yüklü, külfetli, zahmetli; karmaşık, ciddî, önemli, tehlikeli; güçlük, zorluk; sıkıntı, zahmet, dert” (Lessing, 2003, s. 160). PTMK: berke (Rybatzki, 2006, s. 265). ETM: berke (Gülensoy vd. 2015, s. 69-70). MKAS: bereke (Çoymaa vd. 2013, s. 68).

bk. **bereke, birke, bireke.**

2.27. bide

(DMLA, 1595, vr. 14b/6), قاقاله ولد بیده (Cikia, 1947, s. 19);

(DMLA, 1595, vr. 225a/9), بیدا ولد کویچه (Cikia, 1947, s. 511).

MT: bede “[=bide 1] Moğolların ataları olduğuna inanılan eski insanlar” (Lessing, 2003, s. 150). ETM: bede = bide (Gülensoy vd. 2015, s. 63).

2.28. birke

(DMLA, 1595, vr. 67b/10), بیرکه ولد سنباط (Cikia, 1947, s. 119).

bk. **berke, bereke, bireke.**

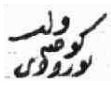
2.29. bireke

(DMLA, 1595, vr. 18a/15), بیره که برادر او (Cikia, 1947, s. 26).

bk. **berke, bereke, birke.**

2.30. bordadı

(DMLA, 1595, vr. 88b/9), کوچیه ولد بورددی (Cikia, 1947, s. 160).

MT: borda- = bordu- “(hayvan) semirtmek, şişmanlatmak; (toprak) gübrelemek

(Lessing, 2003, s. 193).

2.31. buça

(DMLA, 1595, vr. 16b/2), كوكوله ولد بوقه (Cikia, 1947, s. 23).

MT: buha buh "boğa" (Lessing, 2003, s. 229). PTMK: buça (Rybatzki, 2006, s. 203).
ETM: buça (Gülensoy vd. 2015, s. 85). MKAS: buga (Çoymaa vd. 2013, s. 77).

bk. er buça.

2.32. calasun

(DMLA, 1595, vr. 64b/15), جلاسون ولد يوسيب (Cikia, 1947, s. 116);

(DMLA, 1595, vr. 82b/4), ياسون ولد جلاسون (Cikia, 1947, s. 148); (DMLA, 1595, vr. 160b/13), [؟] جلاسون ولد كولابيره (Cikia, 1947, s. 304).

MT: calagu "genç, delikanlı; gençlik, delikanlılık" (Lessing, 2003, s. 1590).

< calagu + sun. MYDG: /+sUn/ "Sondaki -n düşürülür. İşlevi, genellikle, önüne getirildiği sözle aynı anlama gelen adlar yapmaktır." (Poppe, 2016, s. 67)

2.33. camuğa

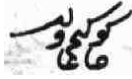

(DMLA, 1595, vr. 167a/6), يسا ولد حاموعه (Cikia, 1947, s. 316).

MT: camag = camug zamag "kama, silah kilidi" (Lessing, 2003, s. 1596). PTMK: jamuka (Rybatzki, 2006, s. 307). ETM: camuğa (Gülensoy vd. 2015, s. 97). MKAS: camuğa (Çoymaa vd. 2013, s. 161).

bk. zamuğa / zamuka.

2.34. çağa

(DMLA, 1595, vr. 139a/5), كوكيچه ولد جاغا (Cikia, 1947, s. 260).

MT: çağa-a "küçük çocuk" (Lessing, 2003, s. 252). PTMK: çağa ~ çağa (Rybatzki, 2006, s. 282). ETM: çağa (Gülensoy vd. 2015, s. 111).

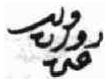
2.35. çağana

(DMLA, 1595, vr. 82b/12), ذكره ولد حاغانه (Cikia, 1947, s. 148).

MT: çağan "ak, beyaz, lekesiz, saf (politik olarak) temiz; hafif, açık (renk); yumurtanın veya gözün akı; akçık, gözbebeği" (Lessing, 2003, s. 253). PTMK: çağa'an ~ çaqân ~ çaqan (Rybatzki, 2006, s. 287). ETM: çağan (Gülensoy vd. 2015, s. 111). MKAS: tsagaan / tsagaanaa (Çoymaa vd. 2013, s. 366).

2.36. çara

(DMLA, 1595, vr. 107b/7), [؟] رواجه ولد حاره (Cikia, 1947, s. 298);

(DMLA, 1595, vr. 187b/15), جرا برادر زاندون (Cikia, 1947, s. 433).

MT: çara “geniş ve yayvan metal tabak; büyük tahta kâse” (Lessing, 2003, s. 265).
ETM: çarağa(/e) (Gülensoy vd. 2015, s. 265).

2.37. çarasun

 (DMLA, 1595, vr. 64a/11), جراسون برادر او (Cikia, 1947, s. 114); (DMLA, 1595, vr. 143a/5), روصاپ ولد جراسون (Cikia, 1947, s. 268).

MT: çarasu(n) “meşe ağacı” (Lessing, 2003, s. 265). ETM: çarağa(/e) (Gülensoy vd. 2015, s. 265).

2.38. çeri

(DMLA, 1595, vr. 249b/3), مهران ولد حری (Cikia, 1947, s. 379).

bk. çerik.

2.39. çerik

(DMLA, 1595, vr. 190b/10), حربك ولد كستوسدر (Cikia, 1947, s. 416).

MT: çerig = çirig tsereg “savaşçı, asker; ordu, askeri güç, askerler” (Lessing, 2003, s. 277). PTMK: cerik (Rybatzki, 2006, s. 319). ETM: çerik (Gülensoy vd. 2015, s. 121). MKAS: tsereg / tseregee (Çoymaa vd. 2013, s. 377).

bk. çeri.

2.40. çida

(DMLA, 1595, vr. 151b/6), چیدا ترونی (Cikia, 1947, s. 285); (DMLA, 1595, vr. 169a/9), کوساره ولد چدا (Cikia, 1947, s. 320).

MT: cida “çıda, kargı, mızrak, kazık, zıpkın, süngü” (Lessing, 2003, s. 1620). ETM: cida (Gülensoy vd. 2015, 104).

2.41. çomağa

(DMLA, 1595, vr. 17b/8), چوماغه برادر او (Cikia, 1947, s. 285).

MT: çomug = çomag tsomog “saman veya ot kümesi, saman veya kuru ot yığını, yığın, küme, deste” (Lessing, 2003, s. 315). ETM: çomağ (Gülensoy vd. 2015, s. 130).

2.42. darhan

(DMLA, 1595, vr. 65a/15), ماناسه ولد دارحان (Cikia, 1947, s. 117).

bk. tarihan.

2.43. darhuna

(DMLA, 1595, vr. 55a/7), اغدکومل ولد دارحونه (Cikia, 1947, s. 98).

MT: targu(n) targa(n) “şişman, aşırı şişman, etli, tıknas, göbekli; şişmanlık” (Lessing,

2003, s. 1205). PTMK: tarqun (Rybatzki, 2006, s. 425). ETM: tarqun (Gülensoy vd. 2015, s. 435).

2.44. dodon / dodona

 (DMLA, 1595, vr. 255b/10), ولد مهراں [؟] دودون (Cikia, 1947, s. 394);
(DMLA, 1595, vr. 152a/8), دودونه ولد كركور (Cikia, 1947, s. 287).

MT: dotun-a dotno “iç, içe; iç taraf, içerisi; yakın, birbirine yakın, samimi; çok sevilen kimse veya şey” (Lessing, 2003, s. 420). PTMK: dotona (Rybatzki, 2006, s. 345).

2.45. ebüge

 (DMLA, 1595, vr. 88b/9), [؟] اولاره ولد انوكه (Cikia, 1947, s. 160);
(DMLA, 1595, vr. 19b/5), اوكه برادر او (Cikia, 1947, s. 28).

MT: ebüge(n) övgön “yaşlı adam; yaşlı (erkek), ihtiyar” (Lessing, 2003, s. 461). PTMK: ebüge/n (Rybatzki, 2006, s. 10). ETM: ebüge (Gülensoy vd. 2015, s. 150). övgön (Çoymaa vd. 2013, s. 261).

2.46. edüge

 (DMLA, 1595, vr. 84a/16), ادوكه ولد ازاريه (Cikia, 1947, s. 151).

MT: idege(n) idēn “yiyecek, yemek, beslenme, gıda; erzak; tohum” (Lessing, 2003, s. 638). PTMK: ‘etüge (Rybatzki, 2006, s. 34). ETM: edige (Gülensoy vd. 2015, s. 153).

2.47. elbege

 (DMLA, 1595, vr. 108b/2), البكه ولد رستم (Cikia, 1947, s. 200).

MT: elbeg elbeg “bolluk; bol, bereketli, zengin; geniş veya bol (giysi, vb.)” (Lessing, 2003, s. 487). ETM: elbeg (Gülensoy vd. 2015, s. 154). MKAS: elbeg (Çoymaa vd. 2013, s. 404).

2.48. er buğa

 (DMLA, 1595, vr. 149b/3), اربوقه برادر او (Cikia, 1947, s. 281).

MT: er-e er “er, adam, (sıklıkla hayvan isimlerinden önce, bazı durumlarda hadım edilmiş bir hayvanı adlandırırken) erkek, koca; erkekçe, cüretli, cesur, yiğit, yürekli” (Lessing, 2003, s. 511). PTMK: er (Rybatzki, 2006, s. 139). ETM: er (Gülensoy vd. 2015, s. 162).

MT: buha buh “boğa” (Lessing, 2003, s. 229). PTMK: buğa (Rybatzki, 2006, s. 203). ETM: buğa (Gülensoy vd. 2015, s. 85). MKAS: Buga (Çoymaa vd. 2013, s. 77).

Bk. buğa.

2.49. erdene

 (DMLA, 1595, vr. 150a/9), اردانه ولد قیومجی (Cikia, 1947, s. 282).

MT: erdeni erdene “hazine, mücevher, kıymetli taş; kıymetli, değerli” (Lessing, 2003,

s. 510). ETM: ertana (Gülensoy vd. 2015, s. 166). MKAS: erdene / erdenee / erdnee (Çoymaa vd. 2013, s. 410).

2.50. ھادا

 (DMLA, 1595, vr. 100a/14), لشکره ولد ھادا (Cikia, 1947, s. 184); (DMLA, 1595, vr. 114b/3), کوبون ولد ھادا (Cikia, 1947, s. 192).

bk. ھاٲان, ھادا.

2.51. ھاٲان

 (DMLA, 1595, vr. 254a/15), [؟] بارام ولد خطان (Cikia, 1947, s. 388).

bk. ھادا, ھادا.

2.52. ھازار

 (DMLA, 1595, vr. 87a/16), وارزل ولد خزار (Cikia, 1947, s. 158).

bk. ھاasar, ھاazara.

2.53. ھول

 (DMLA, 1595, vr. 18b/11), ادشیر ولد حول (Cikia, 1947, s. 27).

MT: hula hul “kula, açık kahve renkli; esmer, koyu kumral, doru; omurga boyunca kara çizgileri olan, kuyruk ve yelesi kara at” (Lessing, 2003, s. 1517). PTMK: qul, xul (Rybatzki, 2006, s. 492). ETM: khul, kul (Gülensoy vd. 2015, s. 247). MKAS: ھulbek (Çoymaa vd. 2013, s. 360).

2.54. ھاابانا / kabana

 (DMLA, 1595, vr. 59b/2), کبابنه ولد کیرکوله (Cikia, 1947, s. 107); (DMLA, 1595, vr. 79a/1), قبابانه نام (Cikia, 1947, s. 141).

MT: haban = habang havan(g) “vahşi erkek domuz” (Lessing, 2003, s. 1379). ETM: haban (Gülensoy vd. 2015, s. 181).

2.55. کاحی

 (DMLA, 1595, vr. 122b/4), مراب ولد کاحی (Cikia, 1947, s. 228). (DMLA, 1595, vr. 16b/2), نالمه ولد کاجمولاره (Cikia, 1947, s. 23).

MT: haci “tırpan; eğri, bükük, yamuk; yanlış, hileli; (Go.) hayvanın ayaklarını kesen bıçaklı kapan” (Lessing, 2003, s. 1463). PTMK: qaci (Rybatzki, 2006, s. 451). ETM: hacı/ haçi (Gülensoy vd. 2015, s. 181).

bk. کاحی molar.

2.56. کاحی molar

 (DMLA, 1595, vr. 16b/2), نالمه ولد کاجمولاره (Cikia, 1947, s. 23).

MT: molor “topaz, sarı yakut, safir” (Lessing, 2003, s. 847). PTMK: molâr (Rybatzki, 2006, s. 600). ETM: molar (Gülensoy vd. 2015, s. 325). MKAS: molor (Çoymaa vd. 2013, s. 206).

bk. **kaci**.

2.57. **çada**

(DMLA, 1595, vr. 136b/2), [ç] ولد اوسيه (Cikia, 1947, s. 255).

MT: hada(n) “kaya, uçurum, yar, sarp kayalık” (Lessing, 2003, s. 1390). PTMK: çada (Rybatzki, 2006, s. 461). ETM: hada(n) (Gülensoy vd. 2015, s. 182); çada (Gülensoy vd. 2015, s. 221). MKAS: çatan (Çoymaa vd. 2013, s. 351).

bk. **çatan, çada**.

2.58. **çagan**

(DMLA, 1595, vr. 186b/11), [ç] كوكيجان واد قاغان (Cikia, 1947, s. 431).

MT: çagan “kağan, hakan, han, büyük han, imparator; kral (bunun her iki şekli de az çok birbirinin yerine kullanılır; fakat bugünkü Moğalcada ‘han’ küçük rütbeli idareciler için kullanılırken ‘çagan’ yalnızca ‘büyük han’ için kullanılır.)” (Lessing, 2003, s. 1397). PTMK: çahan (Rybatzki, 2006, s. 484). ETM: çagan (Gülensoy vd. 2015, s. 223).

2.59. **kalavun**

(DMLA, 1595, vr. 214b/1), [k] كلون ولد او (Cikia, 1947, s. 473); (DMLA, 1595, vr. 211b/17), [k] كلون ترونى (Cikia, 1947, s. 468).

MT: halagun halün “sıcak; ılık; içten, yürekten; sıcaklık, ısı; ateş, hararet; yakınlık, içtenlik, samimiyet” (Lessing, 2003, s. 1413). PTMK: qala’un / qalaqun / qalaun / qalawun (Rybatzki, 2006, s. 491). ETM: kalavun (Gülensoy vd. 2015, s. 224). MKAS: çaluuntömör (Çoymaa vd. 2013, s. 348).

2.60. **çasar**

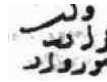

(DMLA, 1595, vr. 120a/3), [ç] قصار (Cikia, 1947, s. 223).

bk. **çazar, çazara**.

2.61. **çazara**

(DMLA, 1595, vr. 97a/13), [ç] قازاره برادر او (Cikia, 1947, s. 178); (DMLA, 1595, vr. 15b/5), [ç] قزاره ولد مورواز (Cikia, 1947, s. 21).

MT: hacagar hazâr “yular, dizgin, gem” (Lessing, 2003, s. 1462). PTMK: çasar (Rybatzki, 2006, s. 528). ETM: çasar (Gülensoy vd. 2015, s. 236). MKAS: çasar / çasara (Çoymaa vd. 2013, s. 351).

bk. **çazar, çasar**.

2.62. **çaydu**

قاندو ولد قانوس

(DMLA, 1595, vr. 95a/3), كرااكوس ولد قاندو (Cikia, 1947, s. 173); (DMLA, 1595, vr. 96b/11), قاندو ولد ازركل (Cikia, 1947, s. 176).

PTMK: qaidu (Rybatzki, 2006, s. 482). ETM: qaydu (Gülensoy vd. 2015, s. 240). MKAS: haydu (Çoymaa vd. 2013, s. 346).

2.63. kebek

باصل ولد كك

(DMLA, 1595, vr. 247b/4), [؟] باصل ولد كك (Cikia, 1947, s. 375).

MT: kebeg heveg “kabuk, tahıl kabuğu; kepek” (Lessing, 2003, s. 700). PTMK: kebeg (Rybatzki, 2006, s. 531). ETM: kebek, kepek (Gülensoy vd. 2015, s. 242).

2.64. kiya

چابوكه ولد كيا

(DMLA, 1595, vr. 120a/2), چابوكه ولد كيا (Cikia, 1947, s. 223); (DMLA, 1595, vr. 235b/14), ولد كوس [؟] كيا (Cikia, 1947, s. 346).

MT: kiy-a hia “prensın hizmetindeki memur; yardımcı, uşak, bekçi, muhafız, emir eri” (Lessing, 2003, s. 740). PTMK: kiy-a (Rybatzki, 2006, s. 548). ETM: kiya (Gülensoy vd. 2015, s. 254).

2.65. kiyü

بادده ولد كيو

(DMLA, 1595, vr. 115b/8), بادده ولد كيو (Cikia, 1947, s. 214); (DMLA, 1595, vr. 150b/1), كسو ولد پير ازیز (Cikia, 1947, s. 283).

ETM: kiyü (Gülensoy vd. 2015, s. 254).

2.66. koçora

كوچوره ولد ياسون

(DMLA, 1595, vr. 84a/4), كوچوره ولد ياسون (Cikia, 1947, s. 151); (DMLA, 1595, vr. 154a/3), كوچوره [؟] ولد او (Cikia, 1947, s. 290).

MT: hocigir hojgor “kel, dazlak; kel kafa veya kılsız bölge” (Lessing, 2003, s. 1504). ETM: qocigir (Gülensoy vd. 2015, s. 255). MKAS: hocgor / hocigor (Çoymaa vd. 2013, s. 355).

2.67. qorçı

قورجی ولد براسن

(DMLA, 1595, vr. 95a/1), ولد قورجی [؟] براسن (Cikia, 1947, s. 173).

MT: horçin horçin “Doğu Moğolistan’daki Yirim ve Uda topluluğunun ünlü bir boyu” (Lessing, 2003, s. 1489). PTMK: qorci (Rybatzki, 2006, s. 519). ETM: qorçı (Gülensoy vd. 2015, s. 261). MKAS: horçı (Çoymaa vd. 2013, s. 357).

2.68. köke

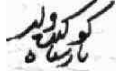
كوكا ترونی

(DMLA, 1595, vr. 166b/3), اليا ولد كوكه (Cikia, 1947, s. 315); (DMLA, 1595, vr. 19a/6), كوكا ترونی (Cikia, 1947, s. 27).

MT: köke höh “mavi, gök mavisi; yeşil; kül rengi, koyu, karanlık (yüz)” (Lessing,

2003, s. 765). PTMK: köke ~ kökö (Rybatzki, 2006, s. 542). ETM: köke (Gülensoy vd. 2015, s. 268). MKAS: hōhōö (Çoymaa vd. 2013, s. 358).

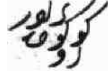
2.69. kökide

(DMLA, 1595, vr. 150a/8), [?] کویده ولد پارسپان (Cikia, 1947, s. 282).

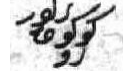
bk. kököde.

2.70. kököde

(DMLA, 1595, vr. 150a/4), کویده برادر او (Cikia, 1947, s. 282);

(DMLA, 1595, vr. 154a/11), کویده برادر او (Cikia, 1947, s. 29).

MT: kökü(n) hōh “meme, dişinin memesi, meme ucu; inek memesi, yelim” (Lessing, 2003, s. 767). PTMK: kökedei (Rybatzki, 2006, s. 543). ETM: kökedey (Gülensoy vd. 2015, s. 269). MKAS: hōhōödey (Çoymaa vd. 2013, s. 358).

bk. kökide.

2.71. kuşula

(DMLA, 1595, vr. 20a/5), قوقوله ولد او (Cikia, 1947, s. 29);

1595, vr. 16b/2), کویله ولد بوقه (Cikia, 1947, s. 23).

(DMLA,

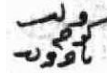
MT: kökül hōhöl “perçem, atın perçemi; saçın alna ve yüze dökülen kısmı, kâkül” (Lessing, 2003, s. 767). ETM: kekül (Gülensoy vd. 2015, s. 243). MKAS: hōhöldey (Çoymaa vd. 2013, s. 355).

2.72. küçe

(DMLA, 1595, vr. 28b/5), کوچه ولد مساسا (Cikia, 1947, s. 27);

1595, vr. 74a/12), کوچه ولد بادوره (Cikia, 1947, s. 132).

(DMLA,

MT: küçe = güce güts “çay, yağ, vb. için kullanılan küçük güğüm, çaydanlık” (Lessing, 2003, s. 784). PTMK: küçä (Rybatzki, 2006, s. 533). ETM: küçe (Gülensoy vd. 2015, s. 296).

2.73. kürgen

(DMLA, 1595, vr. 86a/9), [?] البياز ولد کورکن (Cikia, 1947, s. 155);

(DMLA, 1595, vr. 94a/8), کورکن ولد نصول (Cikia, 1947, s. 169).

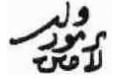
MT: kürgen hürgen “güveyi, damat, birinin kızının ya da kız kardeşinin kocası” (Lessing, 2003, s. 799). PTMK: küregen - güregen (Rybatzki, 2006, s. 569). ETM: kürgen, küregen (Gülensoy vd. 2015, s. 303). MKAS: hürgan / hürgaan (Çoymaa vd. 2013, s. 361).

2.74. laçın

(DMLA, 1595, vr. 107a/9), [?] لاجین ولد اکوب (Cikia, 1947, s. 297);

(DMLA, 1595, vr. 45a/4), [?] پرموز ولد لاجین (Cikia, 1947, s. 60).

MT: naçi(n) naç “şahin, doğan, laçın” (Lessing, 2003, s. 297). PTMK: nacin (Rybatzki, 2006, s. 620). ETM: laçın (laçin) (Gülensoy vd. 2015, s. 306). MKAS: naçin (Çoymaa vd.

2013, s. 232).

2.75. maḥa

 (DMLA, 1595, vr. 83a/12), کره کوس ولد ماخا (Cikia, 1947, s. 149);
(DMLA, 1595, vr. 93b/6), ازره ولد مخا (Cikia, 1947, s. 170).

bk. maḥa.

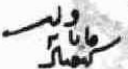

2.76. maḥa

 (DMLA, 1595, vr. 190a/3), خزانه ولد ماقا (Cikia, 1947, s. 415).

MT: maha-a “büyük, önemli, çok” (Lessing, 2003, s. 829). PTMK: maka (Rybatzki, 2006, s. 586). ETM: maḥa (Gülensoy vd. 2015, s. 309). MKAS: maḥaa (Çoymaa vd. 2013, s. 201).

bk. maḥa.

2.77. matata

 (DMLA, 1595, vr. 14b/8), ماتاته ولد كيقباد (Cikia, 1947, s. 19);
(DMLA, 1595, vr. 15a/15), بكار ولد ماتاته (Cikia, 1947, s. 21).

bk. badada.

2.78. matura

 (DMLA, 1595, vr. 183b/13), ماتوره [؟] برادر او (Cikia, 1947, s. 424);
(DMLA, 1595, vr. 223a/13); مانوزه نام (Cikia, 1947, s. 495).

bk. badur / badura, bağatur, batur.

2.79. meñü

 (DMLA, 1595, vr. 15a/14), چولقه ولد ماكو (Cikia, 1947, s. 20).

MT: möngke mönh “bengi, ebedi, sonsuz; sonsuza kadar, kalıcı ve sürekli olarak, devamlı, sürekli” (Lessing, 2003, s. 855). PTMK: mengün (Rybatzki, 2006, s. 610). ETM: mengü (Gülensoy vd. 2015, s. 314). MKAS: mönh (Çoymaa vd. 2013, s. 210).

2.80. meñüte

 (DMLA, 1595, vr. 48a/3), ماكوته ولد يوانه (Cikia, 1947, s. 84).

MT: möngke mönh “bengi, ebedi, sonsuz; sonsuza kadar, kalıcı ve sürekli olarak, devamlı, sürekli” (Lessing, 2003, s. 855). PTMK: mengün (Rybatzki, 2006, s. 610). ETM: mengü (Gülensoy vd. 2015, s. 314). MKAS: mönhöödey (Çoymaa vd. 2013, s. 207).

2.81. mögü

 (DMLA, 1595, vr. 131a/9), موکو ولد ماصور (Cikia, 1947, s. 245).

MT: mögü(y) mōg “mantar” (Lessing, 2003, s. 852). ETM: mügü (Gülensoy vd. 2015, s. 335). MKAS: möög (Çoymaa vd. 2013, s. 214).

2.82. murad han

ولید
مراد خان
زود

(DMLA, 1595, vr. 235a/9), الی خان ولد مراد خان (Cikia, 1947, s. 326).

MT: han hân “han, kral, bey, baş, başkan, şef” (Lessing, 2003, s. 1429). PTMK: qan (Rybatzki, 2006, s. 500). ETM: han, han (Gülensoy vd. 2015, s. 183). MKAS: han (Çoymaa vd. 2013, s. 345).

2.83. narin

ولید
نارین داوید
زود

(DMLA, 1595, vr. 14b/8), نارین داوید ولد او (Cikia, 1947, s. 19);

ولید
نارین
زود

(DMLA, 1595, vr. 30b/17), بارین یک ولد اغلام (Cikia, 1947, s. 51); (DMLA, 1595, vr. 31a/5), نارن بک ولد او (Cikia, 1947, s. 52).

MT: narin nariyn “ince, hoş (kaba olmayan); dar, sıkı; ince, narin, az, zayıf; keskin (ses), cırtlak, tiz” (Lessing, 2003, s. 884). PTMK: narin (Rybatzki, 2006, s. 645). ETM: narın (Gülensoy vd. 2015, s. 340). MKAS: narin (Çoymaa vd. 2013, s. 230).

2.84. nasun

ولید
نوردا
ناصون

(DMLA, 1595, vr. 88b/9), یوردانه ولد ناصول (Cikia, 1947, s. 160).

MT: nasu(n) nas “yaş, yaşanan yıl, ömür; çağ, devir” (Lessing, 2003, s. 885). PTMK: nasun (Rybatzki, 2006, s. 646). ETM: nasun (Gülensoy vd. 2015, s. 341). MKAS: nasan (Çoymaa vd. 2013, s. 231).

2.85. negedar

ولید
نیکدور
زود

(DMLA, 1595, vr. 134a/12), نکودار برادر او (Cikia, 1947, s. 250).

MT: nigedüger negdügēr “birinci, ilk, birinci sınıf, en iyi tür” (Lessing, 2003, s. 885). PTMK: nikedü'er / nike'er / niketü'er / nigedüger (Rybatzki, 2006, s. 629). ETM: niküdar / negüdar / nigüdar (Gülensoy vd. 2015, s. 341). MKAS: negüdey (Çoymaa vd. 2013, s. 240).

2.86. onana

ولید
روانام
زود

(DMLA, 1595, vr. 38a/5), اونانه ولد یوانه (Cikia, 1947, s. 66);

ولید
روانام
زود

(DMLA, 1595, vr. 62b/13), یوردانه ولد اونانه (Cikia, 1947, s. 112).

MT: onan onon “onun'un esk. şekl.” (Lessing, 2003, s. 962). PTMK: onan (Rybatzki, 2006, s. 135). ETM: onan (Gülensoy vd. 2015, s. 358). MKAS: onon (Çoymaa vd. 2013, s. 249).

2.87. ödör

ولید
اودور
زود

(DMLA, 1595, vr. 94b/9), اودور برادر او (Cikia, 1947, s. 172).

MT: edür ödör “gün, tarih, gündüzün; gündüz; gün, gece ve gündüz, yirmi dört saat,

ayın günü” (Lessing, 2003, s. 470). ETM: odor, odur, üdür (Gülensoy vd. 2015, s. 350). MKAS: ödörmagnay (Çoymaa vd. 2013: s. 262).

2.88. önge

اولد
كوكچيه

(DMLA, 1595, vr. 36b/17), ولد اونكه (Cikia, 1947, s. 64).

MT: öngge(n) öngö “boya, renk; bet, beniz; yüz, yüzey; dış görünüş; şehvet, aşırı düşkünlük; cinsel istek; güzellik, güzel kadın ve erkek” (Lessing, 2003, s. 994). ETM: öngke (Gülensoy vd. 2015, s. 369). MKAS: öngüü (Çoymaa vd. 2013, s. 264).

2.89. sadaka / sadağa

اولد
ساداكة

(DMLA, 1595, vr. 120b/1), ولد اسارحه [؟] ساداكه (Cikia, 1947, s. 224);

(DMLA, 1595, vr. 123a/10), صدقه [؟] نام (Cikia, 1947, s. 229).

MT: sagadag sâdag “kubur, ok kuburu, tirkeş” (Lessing, 2003, s. 1020). ETM: sadağ (Gülensoy vd. 2015, s. 376).

2.90. şadun / şaduna

اولد
شادون

(DMLA, 1595, vr. 256a/11), ولد صادون [؟] لى النارہ (Cikia, 1947, s. 396);

(DMLA, 1595, vr. 225a/18), صادونه ولد كوركى (Cikia, 1947, s. 500).

MT: sadun sadan “arkadaş, dost; akraba, yakın” (Lessing, 2003, s. 1019). PTMK: sadun (Rybatzki, 2006, s. 670). MKAS: Saden (Çoymaa vd. 2013: s. 282).

2.91. şali

اولد
شالى

(DMLA, 1595, vr. 149b/5), شرين ولد صالى (Cikia, 1947, s. 281);

(DMLA, 1595, vr. 149b/4), صالى ولد ملحم (Cikia, 1947, s. 281).

MT: sagali sâli “tuzakta hayvan yakalamak için kullanılan otomatik yay; kapan; tatar yayı arbalet” (Lessing, 2003, s. 1021). PTMK: sali (Rybatzki, 2006, s. 687). ETM: salı (Gülensoy vd. 2015, s. 378). MKAS: sali-ğaçagu (Çoymaa vd. 2013, s. 285).

2.92. samağar

اولد
ساماگار

(DMLA, 1595, vr. 216b/10), كوكچيه ولد سامخار (Cikia, 1947, s. 479).

bk. samağar.

2.93. samağar

اولد
ساماگار

(DMLA, 1595, vr. 114b/4), [؟] سماكول ولد سماقره (Cikia, 1947, s. 192).

PTMK: samayar (Rybatzki, 2006, s. 697). ETM: samagar (Gülensoy vd. 2015, s. 380).

bk. samağar.

2.94. şolağa

اولد
شولاغا

(DMLA, 1595, vr. 144a/3), باريا ولد صولاغه (Cikia, 1947, s. 270);

اولد
شولاغا

(DMLA,

1595, vr. 217a/8), [شکره ولد سولاق] (Cikia, 1947, s. 480).

MT: solugay solgoy “sol, sol taraf veya sol el; solak; sakar; bozuk, kusurlu” (Lessing, 2003, s. 1125). ETM: şolağay (Gülensoy vd. 2015, s. 401).

2.95. songul / songula

 (DMLA, 1595, vr. 126b/4), سونغوله برادر بایندور (Cikia, 1947, s. 236); (DMLA, 1595, vr. 242b/13), کوليجان ولد سونغول (Cikia, 1947, s. 324).

MT: singhur şonhor (Lessing, 2003, s. 1104). PTMK: singqor ~ songyor (Rybatzki, 2006, s. 702). ETM: sonğur, songur, sungur, şingkor (Gülensoy vd. 2015, s. 401). MKAS: şonğor (Çoymaa vd. 2013, s. 402).

2.96. sorğan

 (DMLA, 1595, vr. 121a/14), اليا ولد صورخان (Cikia, 1947, s. 226); (DMLA, 1595, vr. 137b/8), مخره بيل ولد سورخان (Cikia, 1947, s. 257).

PTMK: sorqan (Rybatzki, 2006, s. 718). ETM: sorğan (Gülensoy vd. 2015, s. 402). MKAS: sorğan (Çoymaa vd. 2013, s. 302).

2.97. sübete

 (DMLA, 1595, vr. 90b/9), سوباته ولد دروى (Cikia, 1947, s. 164); (DMLA, 1595, vr. 187a/11), سوباتا ولد سورزن (Cikia, 1947, s. 432).

MT: sübege süvê “iğne gözü; delik, açıklık; gözenek; küçük delik; dar geçit, boğaz, dağlar arasındaki uzun ve dar geçit; stratejik nokta; orman girişi; gedik” (Lessing, 2003, s. 1148). PTMK: sübêtei ~ sübe’edei ~ sübe’etei (Rybatzki, 2006, s. 660). ETM: sübegetai, sübetei, sübetay (Gülensoy vd. 2015, s. 410). MKAS: süvd - süvdaa (Çoymaa vd. 2013, s. 302).

2.98. taqa

 (DMLA, 1595, vr. 146b/17), صبا ولد تقا (Cikia, 1947, s. 276); (DMLA, 1595, vr. 156b/5), تقا ولد بادوره (Cikia, 1947, s. 296).

MT: taha tah “nal; ayakkabı topuğundaki deri veya metal parça, topuk” (Lessing, 2003, s. 1217). PTMK: tayai ~ taqai (Rybatzki, 2006, s. 355). ETM: taqai (Gülensoy vd. 2015, s. 429). MKAS: tağay (Çoymaa vd. 2013, s. 316).

2.99. tarihan

 (DMLA, 1595, vr. 149b/8), تارخان ولد مریجان (Cikia, 1947, s. 281); (DMLA, 1595, vr. 150a/2), تارخان ولد ذکرة (Cikia, 1947, s. 282).

MT: darhan darhan “esnaf, zanaatkâr; vergi ve resmî sorumluluklardan muaf kimse; dinî sebeplerle ayrılan ve bu yüzden de dokunulmaz alan veya yer; kutsal; büyük, meşhur” (Lessing, 2003, s. 375). PTMK: darqan (Rybatzki, 2006, s. 422). ETM: darқан (Gülensoy vd. 2015, s. 137). MKAS: darğan (Çoymaa vd. 2013, s. 129).

bk. darğan.

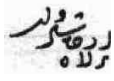
2.100. tarku

(DMLA, 1595, vr. 124b/5), اليزار ولد تاركو (Cikia, 1947, s. 232).

MT: targu(n) targan “şişman, aşırı şişman, etli, tıknaz, göbekli, şişmanlık” (Lessing, 2003, s. 1205). PTMK: tarqutai (Rybatzki, 2006, s. 422). ETM: tarğu (Gülensoy vd. 2015, s. 435). MKAS: targuday (Çoymaa vd. 2013, s. 316).

2.101. tarlan

(DMLA, 1595, vr. 121b/14), ارده شیر ولد برلان (Cikia, 1947, s. 227).

MT: tarlan = tarilan tarlan “lekeli, noktalı, benekli; çizgili, yollu; rengârenk; şerit” (Lessing, 2003, s. 1205). ETM: tarlan (Gülensoy vd. 2015, s. 435).

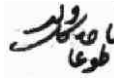
2.102. toli

(DMLA, 1595, vr. 254b/16), توله برادر او (Cikia, 1947, s. 392).

MT: toli(n) toli, tolin “ayna; metal tabaka, levha” (Lessing, 2003, s. 1267). PTMK: tolun / tolon (Rybatzki, 2006, s. 386). ETM: toli, tuli, toluy, tuluy (Gülensoy vd. 2015, s. 473). MKAS: toluy (Çoymaa vd. 2013, s. 320).

2.103. tuğ / tuğa

(DMLA, 1595, vr. 130b/6), بادوک [؟] طوغا (Cikia, 1947, s. 243);

(DMLA, 1595, vr. 213b/2), یوسیب ولد طوغیک (Cikia, 1947, s. 471).

MT: tug tug “tug, bayrak; sancak; alem; manşet, başlık” (Lessing, 2003, s. 1292). PTMK: duya (Rybatzki, 2006, s. 349). ETM: tuğa (Gülensoy vd. 2015, s. 484).

2.104. tula

(DMLA, 1595, vr. 142a/12), توله برادر او (Cikia, 1947, s. 266).

MT: tulu tul “Sibirya alabalığı” (Lessing, 2003, s. 1298). KW: tula “irgendein grosser fisch; riesenfisch” (Ramstedt, 1935, s. 409). PTMK: tulu (Rybatzki, 2006, s. 387). ETM: tula (Gülensoy vd. 2015, s. 488). MKAS: tuul (Çoymaa vd. 2013: s. 327).

2.105. tügel

(DMLA, 1595, vr. 124a/6), بوکل برادر او (Cikia, 1947, s. 231);

(DMLA, 1595, vr. 139a/1), کاریمان ولد بوکل (Cikia, 1947, s. 260).

MT: tügel “dağıtma, dağıtım, ayırma, yayım; tüm, tamam, bütün, tam” (Lessing, 2003, s. 1310). PTMK: tükel (Rybatzki, 2006, s. 377). ETM: tükel (Gülensoy vd. 2015, s. 498). MKAS: tügel (Çoymaa vd. 2013, s. 329).

2.106. ulara

(DMLA, 1595, vr. 88b/9), انوکه ولد اولاره [؟] (Cikia, 1947, s. 160).

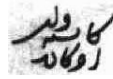
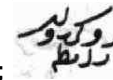
MT: ularu "kır tavuğu, kara tavuk" (Lessing, 2003, s. 1344). PTMK: ular (Rybatzki, 2006, s. 112). ETM: olar (Gülensoy vd. 2015, s. 355). MKAS: ular (Çoymaa vd. 2013, s. 336).

2.107. unas

 (DMLA, 1595, vr. 239b/13), اوناس ولد ابى سلام (Cikia, 1947, s. 356);
(DMLA, 1595, vr. 239b/5), اندرياس ولد اوناس (Cikia, 1947, s. 356).

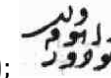
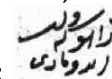
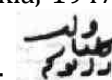
ETM: kara'una (Gülensoy vd. 2015, s. 234). MKAS: unashan (Çoymaa vd. 2013: s. 336). karauna (Subaşı, 2019, s. 853-886).

2.108. ükere

 (DMLA, 1595, vr. 73a/5), اوكره ولد سلتنه (Cikia, 1947, s. 130);
(DMLA, 1595, vr. 130a/11), كاسه ولد اوكاره (Cikia, 1947, s. 243); (DMLA, 1595, vr. 136b/4), اوكره ولد راطه (Cikia, 1947, s. 255).

MT: üker üher "öküz, sığır cinsinden bir hayvan, inek; iri, büyük; zodyak ya da burçlar kuşağının oniki hayvanından ikincisi" (Lessing, 2003, s. 1547). PTMK: üker (Rybatzki, 2006, s. 77). ETM: üker (Gülensoy vd. 2015, s. 517). MKAS: üher (Çoymaa vd. 2013, s. 344).

2.109. zamuka / zamuğa

 (DMLA, 1595, vr. 16b/13), زاموقه ولد او (Cikia, 1947, s. 23); (DMLA, 1595, vr. 19a/13), زاموقه ولد تيودور (Cikia, 1947, s. 28); (DMLA, 1595, vr. 49a/1), كليا ولد زابوكه (Cikia, 1947, s. 86); (DMLA, 1595, vr. 110a/13), زاموكه ولد اندوماري (Cikia, 1947, s. 204).

MT: camag = camug zamag "kama, silah kilidi" (Lessing, 2003, s. 1596). PTMK: jamuka (Rybatzki, 2006, s. 307). ETM: camuğa (Gülensoy vd. 2015, s. 97). MKAS: camuğa (Çoymaa vd. 2013, s. 161).

bk. camuğa.

Sonuç

1. 1595 tarihli Deter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışha'da yaptığımız taramada Türkçe, Gürcüce, Ermenice, İbranice, Arapça, Farsça kişî adlarının yanında birbirinden farklı yüzden fazla Moğolca kişî adının yer aldığı belirlenmiştir.

2. Bu kişî adlarının büyük çoğunluğunun Moğollarda ad verme temayüllerine uygun olduğu anlaşılmaktadır. Defterdeki Moğolca kişî adlarının yırtıcı güçlü hayvanların, doğum sırasında ilk görülen şeylerin, eş dost akrabalık ilişkilerinin, maden ve cevherlerin, rütbe ve sosyal statülerin, ırmakların, boyların ve çeşitli niteliklerin adlarından oluştuğu tespit edilmiştir.

3. "Erdene", "baysunğon", "buka" ve "aslan" gibi az sayıdaki kişî adının köken olarak Moğolca olmadığı, tarihî süreçte fonetik olarak Moğolcaştığı/Moğollar tarafından kullanıldığı görülmüştür.

4. Moğolca kişi adlarının yazılı Moğolca ile yapılan karşılaştırmasında bir kısım ses değişimleri geçirdikleri belirlenmiştir. Bunlardan özellikle e > i, -k- > -h-, η > ğ değişimlerinin defterdeki Türkçe kişi adlarında da yaygın olarak meydana geldiği göz önüne alınacak olursa Moğolca kişi adlarının fonetik olarak Türkçeleşmeye başladığı söylenebilir.

5. Kişi adlarının bir kısmında ise k- > h-, c- > z- gibi Moğolcanın çeşitli lehçelerine özgü ses değişimleri kendini göstermektedir. Ayrıca “baydu”, “kaydu”, “kiyü”, “möğü” gibi son hecede yuvarlak ünlü barındıran kişi adlarında bu sesin korunması, Moğolca fonetik temayüllerin bu dönemde devam ettiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

6. Badada / matata, badur / batur / bağatar / matura, camuğa / zamuka, çeri / çerik, darhan / tarhan, hada / kada, samakar / samaçar gibi kişi adlarında görülen çok şekillilik bölgeye gelip yurt tutan Moğolların farklı lehçeler konuştuklarını göstermesi yönünden dikkat çekicidir.

7. Bölgedeki Kıpçak Türkçesinin bir nişanesi olan /+A/ küçültme ve sevgi ekinin Moğolca kişi adlarının sonuna sıklıkla eklendiği, bu ekin Moğolca dengi olan /+GA/ ekinin de az sayıdaki kişi adının teşkilinde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Moğolcaya özgü /+DA/ ile /+sUn/ ekleri bir kısım kişi adının yapısında yer almaktadır.

8. Netice itibarıyla defterdeki kişi adları, bölgeyle ilgili 13. yüzyıl Gürcü ve Ermeni kaynaklarında zikredilen Moğolların varlıklarını 1595 tarihinde de göstermesi bakımından önemlidir. Bu kişi adlarının bir kısmının fonetik olarak Moğolca hususiyetlerini koruduğu, bir kısmında ise Kıpçak Türkçesine mahsus ses değişimlerinin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu ses değişimlerinden hareketle Moğolların bu dönemde Türkleşme, dillerinin ise Türkçeleşme sürecinde olduğu söylenebilir. Bugün bölgede Kıpçakça dil hususiyetlerini muhafaza eden ahali arasında Türkçenin başka lehçe ve ağızlarında bulunmayan Moğolcadan ödünçleme kelimelerin mevcudiyeti de bu tarihin gerçekliği doğrular niteliktedir.

Kısaltmalar

DMLA Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa; **ETM** Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü; **KW** Kalmückisches Wörterbuch; **MKAS** Mongol Xuniy Neriyn Tolu; **MT** Moğolca-Türkçe Sözlük; **PTMK** Die Personennamen und Titel Der Mittel Mongolischen Dokumente.

KAYNAKÇA

CİKİA, M. (1999). “Gürcistan Vilayeti’nin Mufassal Defterinde (1595) Kullanılan Öz Türkçe Adlar”. *XIII. Türk Tarih Kongresi* (4-8 Ekim 1999). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 1519-1523.

CİKİA, S. (1947). *Gurcistanis Vilaietis Didi Davtari*. C. I. Tbilisi: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR.

CLEAVES, W. F. (1949). “The Mongolian Names and Terms in The History of The Nation of The Archers by Grigor of Akanc”. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. XII/3/4: 400-443.

ÇOYMAA, Ş. vd. (2013). *Mongol Xuniy Neriyn Tolu*. Ulaanbaatar: Ulaanbaatar Press.

DEDEOĞLU, A. (2018). *Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI-XVI. Yüzyıllar Arası)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışha* (1595). Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Tahrir Defterleri Fonu TADB.TTD. No: 130.
- DEMİRAY, E. (2011). *Ahıska Türkleri Ağzı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERGIN, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERKOÇ, H. İ. (2015). "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)". *Çanakkale Araştırmaları Yıllığı*. 19: 37-64.
- ERSOY, F. (2019). "Altay Dillerinin İki Önemli Kolu: Moğolca ve Türkçe". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. III/1: 65-86.
- GROUSSET, R. (1993). *Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur*. (çev. Reşat Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÜL, B. (2010). "Moğol Kişi Adları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. VII/1: 217-230.
- GÜL, B. (2016). "Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları". *Türkbilig*. 12: 185-191.
- GÜL, M. (2016). "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları". *Tarih Okulu Dergisi*. 25: 455-473.
- GÜLENSOY, T. - P. KÜÇÜKER (2015). *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2011). "Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözcükler Üzerine." *Turkish Studies*. VI/1: 1-25.
- GÜLENSOY, T. (2017a). "Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar". *Altayistik Mongolistik Halkbilimi Makaleler 2*. Ankara: Akçağ Yayınları: 167-194.
- GÜLENSOY, T. (2017b). "Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'deki İzleri". *Türkoloji Makaleler 1*. Ankara: Akçağ Yayınları: 611-616.
- JANASHIA, M. (2010). "Gürcü Dilindeki Türkçe Kökenli Özel İsimler". (çev. Ali Ertuğrul-Alexander Chulukhadze). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkoloji Dergisi*. 17: 115-129.
- KARGI ÖLMEZ, Z. (2015). "Ali Şir Nevâyî'nin Eserindeki Moğolca Sözcükler -II-". *Türk Dilleri Araştırmaları*. XXV/2: 183-206.
- Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)* (2014). (çev. Dmitri Gamq'relidze). (ed. Roin Metreveli-Stephen Jones). Tbilisi: Ardanuji Publishing.
- KILDIROĞLU, M. (2018). "Kişi, Yer, Boy Adlarına Göre Ahıska ve Çevresindeki Kıpçaklar Kumanlarla Diğer Türk Boylarının Bağlantıları". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 40: 412-429.
- KIRZIOĞLU, F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (1986). "Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. XXXIV: 43-52.
- KRUEGER, J. R. (1962). "Mongolian Personal Names". *Names* X: 81-86.

- LESSING, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. C. I-II. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MOSES, L. W. (1988). "Naming Patterns Among The Mongols". *Mongolian Studies*. XI: 25-34.
- PEHLİVAN, S. Ş. (1993). *Artvin-Ardanuç Ağzından Derlemeler (İnceleme, Derlemeler, Sözlük)*. Bursa: ÖN-MAT Yayınları.
- POPPE, N. (2016). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RAMSTEDT, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RYBATZKI, V. (2006). *Die Personennamen und Titel Der Mittel Mongolischen Dokumente*. Helsinki: Yliopistopaino Oy.
- RYBATZKI, V. (2012). "From Animal to Name, Remarks on the Semantics of Middle Mongolian Personal Names". *Per Urales ad Orientem: Iter polyphonicum multilingue: Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012*. (ed. T. Hyttiäinen et al.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura: 333-338.
- SOYBEK, D. (2017). *Moğol Kaynağı Olarak Kartlis Tskhovreba*. Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SUBAŞI, Ö. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi -Güney Kafkasya 1220-1346-*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- SUBAŞI, Ö. (2019). "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri". *Bellekten*. LXXXIII/298: 853-886.
- TEMİR, A. (1995). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UYĞUR, S. (2017a). "1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkasya Özel Sayısı*. 2: 587-635.
- UYĞUR, S. (2017b). "Ahıska-Ardahan-Artvin-Batum-Rize-Trabzon Hattında /+(a)y/ ~ /+a/Eki". *IBAD Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*. II/2: 457-473.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ZEYREK, Y. (2004). *Posof'un Çizgileri*. Ankara: Kozan Ofset.

İnternet Kaynakları

ÖNAL, Ü. (2017). "Abuğa Abdurahman". Erişim Tarihi: 29.03.2022.

<https://www.facebook.com/search/top?q=%C3%BClk%C3%BC%20%C3%B6nal%20abu%C4%9Fa>

UYGUR HARFLERİYLE YAZILMIŞ ÇAĞATAYCA SEYFÜ'L MÜLÛK HİKÂYESİ, MECÂLİSÜ'N-NEFÂ'İS VE TEZKİRE-İ EVLİYÂ ESERLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI SÖZ DİZİMİ ÜZERİNE NOTLAR*

Abdulkadir ÖZTÜRK**
Hüseyin YILDIZ***
Sultan Betül TİKENCE****

ÖZ

Tarihî Türk yazı dillerinin doğu kolunu oluşturan ve bu yazı dilinin beşinci evresi, Orta Asya İslamî Türk Edebiyatının ise üçüncü evresi olarak kabul edilen Çağatayca, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar süregelen tarihi bir yazı dilidir. Karahanlı ve Harezmi edebî dillerinin devamı olarak Orta Asya'da Doğu Türklüğünün müşterek yazı dili olmuştur. Çağatay Türkçesi üzerine bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak Çağatay Türkçesinin söz dizimine dair yapılan çalışmalar oldukça azdır. Çağatay Türkçesinde Söz Dizimi (Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Örneğinde) başlıklı tez çalışması esas alınarak bu çalışma meydana getirilmiştir. Bu çalışmada, Çağatay Türkçesinin üç farklı dönemi içinde üç eser temelinde söz dizimsel karşılaştırma yapılmıştır. Çağatay Türkçesinin karakteristik dil özelliklerini yansıtan bununla birlikte birtakım lengüistik farklılıkları da barındıran bu üç eser, sentaktik düzlemde pek çok malzemeyi bizlere sunmaktadır. Çalışma, genel hatlarıyla Çağatay Türkçesinin söz dizimine dair bir bakış açısı oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Söz Dizimi, Uygur Harfleriyle Yazılmış Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is, Tezkire-i Evliyâ.

SOME NOTES ON THE SYNTACTIC COMPARISON OF THE WORKS "SEYFU'L MULÛK" STORY WRITTEN IN CHAGATAI LANGUAGE IN THE UYGHUR ALPHABET, "MECÂLISU'N-NEFÂ'IS" AND "TEZKIRE-I EVLİYÂ"

ABSTRACT

Chagatai, which forms the eastern branch of historical Turkish written languages and is accepted as the fifth phase of this written language and the third phase of Central Asian Islamic Turkish Literature, is a historical written language that lasted from the beginning of the 15th to the beginning of the 20th century. As the continuation of the Karakhanid and Khwarezm literary languages, it has been the common written language of

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 10.09.2022; Yayına Kabul Tarihi: 10.12.2022

* Bu çalışma, Ordu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen B-1831 numaralı "Çağatay Türkçesinde Söz Dizimi (Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Örneğinde)" adlı projeden hareketle oluşturulmuştur. ODU-BAP birimine desteklerinden dolayı teşekkür ederiz.

** Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkistan-KAZAKİSTAN; Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU; ORCID: 0000-0002-3077-458X, E-posta: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozturk@odu.edu.tr

*** Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU; ORCID: 0000-0002-8055-7946, E-posta: turkbilimci@gmail.com

**** Yüksek Lisans Mezunu, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ORDU; ORCID: 0000-0002-1712-9658, E-posta: betul_sultan@hotmail.com

the Eastern Turks in Central Asia. Many studies have been conducted on Chagatai Turkish so far. However, there are very few studies on the syntax of Chagatai Turkish. This study is based on the thesis titled as "Syntax in Chagatai Turkish (In the Example of Translation of Chagatai Seyfu'l Mulûk Story Written in Uyghur Alphabet, Mecâlisü'n-Nefâ'is and Tezkire-i Evliyâ). In this study, syntactic comparison was made on the basis of three works in three different periods of Chagatai Turkish. These three works, represent the characteristic language features of Chagatai Turkish, and also contain some linguistic differences, present many materials on the syntactic level. The study has been prepared in order to create a perspective on the syntax of Chagatai Turkish in general terms.

Keywords: Chagatai Turkish, Syntax, Seyfu'l Mulûk Story Written in Uyghur Alphabet, Mecâlisü'n-Nefâ'is, Tezkire-i Evliyâ.

Giriş

Karahanlı ve Harezmi-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurlular devrinde (1405-1502) teşekkül eden Çağatayca, özellikle Nevâî'nin eserlerinde klâsik şeklini almıştır (Eckmann, 1958, s. 115). Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadarki dönemde Doğu Türklüğünün konuşma ve yazı dilidir. Bu tarihi lehçe çok geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Timurlular, Şibanîler, Baburîler, Hive ve Hokand Hanlığı gibi devletlerin resmî dili olmuştur (Argunşah, 2013, s. 15).

Pek çok araştırmacı bu zamana dek, Çağatay yazı dili dönemi içinde oluşturulmuş eserleri çeşitli bakımlardan değerlendirerek ele almış ve incelemiştir. Bu çalışmada ise Eckmann (2003)'in çalışmasındaki tasnif dikkate alınarak Çağatay Türkçesinin üç farklı döneminde meydana getirilmiş üç eser seçilmiş ve eserlerin söz dizimi değerlendirilmiştir. Metin merkezli incelenerek seçilen cümlelerle Çağatay Türkçesinin söz dizimi hakkında örnekler sunulmuştur.

1. İncelenen Eserler

1.1. Seyfü'l Mülûk Hikâyesi

Emir Timur'un Şâhrûh döneminde ve sonrasında uzun yıllar Yezd şehri valisi olarak görev yapan Celâleddîn Mîr Çakmak'ın himayesinde yaşayan bahşılardan, Mansûr Bahşî tarafından istinsah edilmiştir. H. 838 yılında tamamlanmış olan bu metin, Oxford Bodleian Kütüphanesindeki Huntington Collection 598 numarada kayıtlı bulunan mecmuanın ikinci hikâyesi şeklinde kayıtlıdır. 2016 yılında Hülya Uzuntaş tarafından doktora çalışması olarak hazırlanan eser, klasik dönem öncesi Çağatay Türkçesi dil özelliklerini barındıran bir mensur hikâyedir (Uzuntaş, 2016). *Uygur Harfleriyle Yazılmış Seyfü'l Mülûk Hikâyesi* oldukça anlaşılır, sade ve açık biçimde Türkçenin kullanıldığı bir eserdir.

1.2. Mecâlisü'n-Nefâ'is

Türk dili alanında yazılan ilk şuara tezkiresi olması özelliğiyle önem kazanan eser, 1491-1492 yıllarında kaleme alınmıştır. Nevâî bu eserini Câmî'nin Bahâristân ve Devletşah'ın Tezkiretü's-Şuarâ isimli tezkirelerini örnek alarak oluşturmuştur (Bulut, 2017). Türkiye'de ve Türkiye dışında eserin pek çok nüshası bulunmaktadır.

Türk edebiyatında tezkirecilik alanının başlangıcı olan Ali Şîr Nevâî'nin yazmış olduğu *Mecâlisü'n-Nefâ'is* adlı eser, Çağatay sahasının söz dizimi çalışması sırasında incelediğimiz ikinci eserdir.

1.3. Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Çevirisi

Son olarak incelemiş olduğumuz eser ise Ayşegül Sertkaya tarafından yayımlanan *Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Çevirisi* adlı çalışmadır. Eser, toplamda 72 veli hakkında bilgi veren bir evliyalar tezkiresidir.

Uygur harfleriyle yazılan Çağatay Türkçesi çevirisi H. 840 (M. 1436) yılında Herat'ta yapılan çeviridir. Yazma, Herat'tan İstanbul'a getirilmiş, 1672 yılında İstanbul'da Antuan

Galland tarafından Marquiz de Nointel adına satın alınarak Fransa'ya götürülmüştür. Önce Krallık Kütüphanesi 2367 numaraya kaydedilen yazma hâlen Bibliotheque Nationale, Supplement Turc, 190 numarada kayıtlıdır. Arap harfleri ile yazılan Çağatay Türkçesi çevirisi ise H. 917 (M. 1511) tarihli Mısır'da yapılan çeviridir. Yazma İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesinde 2848'de kayıtlıdır (Sertkaya, 2015).

2. Eserlerin Söz Dizimsel Karşılaştırması

Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'nde cümle kuruluşlarındaki söz zenginliği göze çarpmaktadır. Cümle temelinde önemli bir unsur olan yüklem ögesi, gerek isim gerekse fiil ile olumlu veya olumsuz biçimde her cümlede bulunmaktadır:

Yana ol süretniñ tegresinde biñlig irđi kim bu süret bedi'ül cemâlñiñ süret-i turur (SM 91).

Ol zãmân melikzâde ol altun tañtanı ol ivđin alıp çıktı (SM 111).

Tağı ilan köp üçün ol cezîreğe tura almadım (SM 138).

Tağı melikzâdeniñ 'ışkıñdın sabrı qararı yok irđi (SM 150).

Özne yüklem uyumu dikkat çekerken, cümle kuruluşunda yüklemi destekleyen özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcısı yeterince kullanılmıştır. Yardımcı ögeler olan özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcısının isim gruplarından da kurulması, Çağatayca döneminin daha ilk devresinde nasıl zengin kelime hazinesine sahip olduğunu gösterir:

Tağı bir yıl boldı kim kün toğardın kün bañarğa kişi yiberdim (SM 102).

Sen ne üçün bir vefâsız âdemî üçün munça çerig bile biñiñ üstümüzge kelip turur sen (SM 171).

Tağı men ol âdemini öz oğlumñıñ kanı üçün öltürdüm (SM 171).

Dönemin ve edibinin kelime zenginliği bakımından zirve yaptığı bir zamanda yazılmış olan *Mecâlisü'n-Nefâ'is*, cümle bakımından oldukça uzun cümle kuruluşlarının olduğu bir eser olarak göze çarpmaktadır. Ali Şir Nevâyi tanıttığı şahıslar hakkında bilgi verirken, genellikle tek kelimelik cümleler ile başlamıştır. Bu durum incelediğimiz diğer eserlerden ayırt edilmesini sağlamıştır:

Meşhed'lıkdur (MN 114).

Sebzvârlık'dur (MN 150).

Çiçektü'lüktür (MN 129).

Semerķand'dındur (MN 14).

Tezkire-i Evliyâ'da cümle kuruluşunda tek kelimelik cümlelere çok fazla rastlanmadığını söylemek gerekmektedir. Ancak eserin geneline bakıldığında cümle kurulumunda ana öge olan yüklem; özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcıları ile desteklenmiştir. Yine diğer eserlerde de görüldüğü üzere birden fazla özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcısının kullanılması dönemin edebî dilinin oldukça zengin bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Cümle dışı unsurlar olarak eserin edibinin başlıca kullandığı yapı, açıklama cümleleridir. Evliyalara hakkında bilgi veren edip, evliyalara ait cümleleri genelde açıklama cümlesi veya ara söz şeklinde vererek cümle dışı unsurlara başvurmuştur:

Yana bir kün cafer-i şadık yalguz bir yazıda barur érđi (TE 65).

Yana 'atebe-i bin ğulamñıñ tevbe kılmagıñıñ sebebi ol érđi kim; bir kün kızını körüp 'aşık boldı (TE 127).

Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, *Mecâlisü'n-Nefâ'is* ve *Tezkire-i Evliyâ'*da isim tamlaması ve sıfat tamlaması bakımından, kelime hazinesinin zenginliğini kabul ettirecek biçimde örneklerle karşılaştığımızı söylemek oldukça mümkündür. Özellikle *Tezkire-i Evliyâ'*da her evliyanın rivayeti hakkında bilgi verilmeden önce süslü ifadeler kurabilmek için kullanılan isim ve sıfat tamlamaları dikkat çekmektedir:

Yana yüz miñ şalâvat ve taḥiyyât ol on sêkiz miñ 'alemniñ bergüzidesi, yüz yigirmi dört miñ peygamberlerniñ serveri, muḥammed resû'l-lâhniñ cânığa revâniğa têgsün (TE 53).

Bu meşâyıḥlarıñ sözini yâd kılsam, alarnıñ rûḥları bizge meded ḥâl bolsa, alarnıñ bereketindin tēñri ta'âlâ bizge âḥiretniñ devletini rûzî kılgay inşâ'allâhu ta'âlâ (TE 55).

Siziñ ḥıdmetiñizde tevbe kılıp, ol yüz miñ altunı faḳîr miskîn müstehâḳ dervîşlerge tēñri yolında şarf kılsam (TE 200).

Türk dilinin en eski dönemlerden itibaren kullanılagelen ve edebî metinlerde sıklıkla karşılaştığımız kelime grupları arasında sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil grupları da yer almaktadır. Bu kelime gruplarının kuruluşunda ana öbeği oluşturan sözler sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil ekleriyle meydana getirilmektedir.

İncelenen üç eserde kullanılan sıfat-fiiller hakkında şunları söyleyebiliriz: *Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde {-Ar}, {-r}, {-GAN}, {-GUÇI}; *Mecâlisü'n-Nefâ'is* adlı eserde {-Ar}, {-Ur}, {-GAN} sıfat-fiil ekleri karşımıza sıklıkla çıkan ekler olarak tespit edilmiştir. *Tezkire-i Evliyâ'*da ise sıklıkla görülen {-Ar}, {-Ur}, {-GAN}, {-GUÇI} sıfat-fiil eklerinin yanı sıra diğer eserlerde tespit edilmeyen {-mİş} sıfat-fiil eki ile *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te bir örnekte kullanımına rastlanan {-mAs} sıfat-fiil ekinin de *Tezkire-i Evliyâ'*da pek çok örneği tespit edilmiştir:

Eger mên alar cergelik bolmasam, alarnı sêvgen kişilerniñ cergesindin ḳalmış bolmağay mên (TE 55).

Nâgâḥ bir kün anlamayın ayağımni yavuz yerge basmış bolğay men, yâ yavuz söz sözlemiş bolğay men kim tēñri ta'âlânıñ dergâḥıda ḳabûl tüşmegey (TE 88).

Bu ol kişiniñ durur kim kişidin nême satḳun almış bolsa, ol burunğı egesi, satmas mên ḳep, pēşimân boldum dēgende ol alğan nêmeni yandura bërse dēp (TE 92).

°Acz u nâtüvânlığın unamalığığa tedbîr ü çäre tapmasdın (MN 239).

Veys ol êtmekni aldı êrse, ol ḳoy körünmes boldı (TE 79).

Bu tēnim tã'atğa boyun sunmas üçün, dağı ḥalâyıḳniñ şoḥbetin tiler (TE 195).

İncelenen eserlerde tespit edilen zarf-fiil kullanımını şu şekilde özetlemek mümkündür: *Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde {-A}, {-I/-U}, {-ArDa}, {-UrDA}, {-DI erse}, {-GAÇ}, {-GAlI}, {-GANDA}, {-GInÇA}, {-mAyIn} ve {-p} zarf-fiil eklerine sıklıkla rastlanmaktadır. *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te tespit edilen zarf-fiil eklerinden {-A}, {-U}, {-ArDA}, {-UrDA}, {-ArGA}, {-UrGA}, {-GANDA}, {-mAy} ve {-p} sıklıkla kullanılırken; {-DI irse}, {-GAÇ}, {-GAlı}, {-GUÇA}¹, {-GInÇA} ekleri seyrek bir kullanım alanına sahiptir. {-mAyIn} ekine ise eserde rastlanılmamıştır. *Tezkire-i Evliyâ'* adlı eser, kullanılan zarf-fiiller bakımından diğer incelemiş olduğumuz eserlere göre bazı farklılıklar ihtiva eder². Zarf-fiil eklerinden sıklıkla

¹ Bu ek, yalnızca *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te tespit edilmiştir.

² Diğer eserlerde sıklıkla görülen {-mAy} ekinin yerine çoğunlukla bu ekin genişlemiş biçimi olarak {-mAyIn} ekinin ve yine {-ken} ekinin tespiti vb. gibi durumlar açısından farklılıklar göstermektedir.

kullanılanlar şunlardır: {-A}, {-U}, {-ArDA}, {-UrDA}, {-DI erse}, {-GAÇ}, {-GAlI}, {-GAnDA}, {-GInçA/-GUñçA}, {-mAy}, {-mAyIn}, {-p} ve {-ken} zarf-fiil kullanımının diğer iki esere göre bu eserde sayıca fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Tab'ınıñ mülâyemeti mu'ammâ fennide ta'rîf kılguça bar (MN 100).

'Arabiyyetve fikhı ta'rîf kılguça dirler ki bar (MN 143).

Ve nücum 'işmini istihraç kılguça bilür (MN 126).

Taķı kırķ küñge tegginçe ol kemeni kaķıĝ yaydın oķ çıkķan teg teniz yüzinde alıp yörür irđi (SM 142).

Taķı öz murâdın tapķınça lebâsat kıılır (SM 153).

Üç vaķt namâzı kaķâ bolĝunça bihüş erdi (TE 62).

Muĝammed ümmetiniĝ barını baĝıřlamaĝunça bir ün keldi (TE 72).

Yolda barur êrken bir ün eşittim (TE 106).

Ĥabîb-i 'acemî öter êrken köziniĝ uçı bile maĝa nazâr kıılıp menîñ üçün bir du'a kııldı (TE 124).

İsim-fiil gruplarının meydana gelişinde temel unsur olan {-mAK} isim-fiil ekine incelenen üç eserde de sıklıkla rastlandığı söylenebilir:

Andın soĝra at çapmak keyik atmak kıılıç neyze oynamak kuş salmak türlüĝ sazları çalmak nerđ satranç oynamak öğrendiler (SM 88).

İl beĝâyet alar nazmlarıĝa mâyil ve şî'rlerin oķumak ve bitimekke râĝib boldılar (MN 6).

Siziñ pendiniĝni eşitmek vâcib turur (TE 63).

*Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde edat grubunda bağlama edatlarından *bile*, *ü* edatları karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca benzetme edatı *teg*³, diğer incelenen eserlere göre bu eserde sıklıkla kullanımı söz konusudur. *Mecâlisü'n-Nefâ'is* eserinde edat gruplarında *bile*, *daĝı* ve özellikle *ve* edatı ile cümle kurulumu sıkça karşımıza çıkmaktadır. Eserin tezkire oluşu ve edibin tanıttığı kişiler hakkında herhangi bir benzetmeye başvurmamasından hareketle benzetme edatlarının bu eserde nadiren örneklerini görmekteyiz. *Tezkire-i Evliyâ'*da ise bağlama edatlarından *bile*, *u* ve *vü* ile *teg* benzetme edatının sıklıkla kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz. Çekim edatları olarak *sarı*, *özge*, *üçün*, *artuk*, *beri/berü*, *burun*, *soĝra* ve *üze* edatlarının kullanımı tespit edilmiştir. Karşılaştırma/denkleştirme edatlarından *hem...hem* edatının kullanımı yalnızca *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te görülmektedir. *Tezkire-i Evliyâ'*da ise karşılaştırma/denkleştirme edatlarından *yâ...yâ* ve *ne...ne* diğer iki esere nazaran sık bir kullanıma sahiptir.

Ĥaķ ta'âlâniĝ hûkmi bile ol kiçe ol kıız ağır ayaķ boldı (SM 85).

Şeyĝ işâreti bile Ĥorâsân'ĝa kildiler (MN 6).

Yana ikinci sebep ol kim bu kitâb yâdiĝâr kıalsun daĝı oķuĝan kişiler bizni alķıř bile yâd kıılsalar (TE 54).

Bu Őeherde yüz miñ ir ü Ĥaķun melikzâde üçün kayĝuluĝ tururlar (SM 94).

Belki ĝâyet-i teveccüh ü istiĝrâķdın pervâ kıılması irđi (MN 9).

Daĝı Ĥârîķat yolında dâna vü 'ayyâr erdi (TE 151).

³ *teg* edatı tarihî yazı dillerinde "deg, dek, dik, dëk" vs. farklı görünümlemlerle karşımıza çıkmaktadır. Çalışmaya konu olan eserlerde ise bu benzetme edatı, *Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde *teg*; *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te *dik* ve *Tezkire-i Evliyâ'*da *dëk* biçimleriyle tespit edilmiştir.

Ol kız ölgen kişi teg yıkılıp uyğanmaz irdi (SM 111).

Bu t̄âyifedin aña müyesser bolğan dik az kişige bolmış bolğay (MN 164).

Yana her kim muḥammedğa imān keltürüp ehl-i beytğa imān keltürmese, muḥammedğa imān keltürmegen dek bolğay (TE 61).

Ol perī ḥaṭun ol serv yığaç sarı işaret kılşa bir perī ḥaṭun bir murassa alṭun bişikni köterip kelmış (SM 119).

Yâ oğlum! meniñ éligimdin mundın özge iş çıkmas (TE 82).

‘İlm taḥşīli üçün şehrga kilipdür (MN 96).

Bilür mü sen kim kaçandın berü uyuklap turur sen (SM 115).

Özin tamām şâ‘ir ḥayāl kılğandın sonra tamām naḳkâşlıknı terk kılıp şâ‘ir boldı (MN 118).

Taḳı seyfe‘l mülükni ol alṭun kürsi üze olṭurttilar (SM 89).

Mén né ‘âlim durur mén, né müte‘allim (TE 87).

Yana sâzlardın ‘üd ve ṭanbūr hem örgendi ve müsikide hem işler bağladı (MN 90).

İncelenen eserlerde tekrar grupları için şöyle bir durum tespitinde bulunulmuştur: *Seyfû‘l Mülûk Hikâyesi’*nde, “yığla-” fiilinin tasvirinde *zâr zâr* sözcük yinelemesinin kullanılmış olması yüklem zarflarla desteklendiğinin de bir göstergesidir. *Mecâlisü’n-Nefâ‘is* eserinde tekrar grubuna rastlanmazken *Tezkire-i Evliyâ’*da, *az az, tura tura, Allah Allah, zâr zâr, ura ura, pare pare* gibi tekrar eden kelimelerin sıklığı dikkat çeker:

Taḳı şem‘ yaruḳında ol süretka bakıp zâr zâr yığlar irdi (SM 92).

Zâr zâr yığlar érdi (TE 57).

Allâh Allâh degende ortağ érdük (TE 65).

Fuzayl barıp ol tēpeni az az taşır érdi (TE 154).

Her kaçan kim, yana mundaḳ söz sözlesem, sizler meni pâre pâre kılıñız (TE 216).

Tura tura uluğ bolur (TE 217).

İncelenen eserlerde *bol-* ve *kıl-* yardımcı fiillerin kullanımıyla birleşik yapıda oldukça zengin bir cümle kurulumu vardır:

Taḳı bu yirge keltürdi men bî-hüş boldum (SM 114).

Mevlânâ Muḥammed-i Bedaḥşî vâsiṭası bile faḳirga âşinâ boldı (MN 99).

Mén bu ünni eşitip ḥayrân boldum (TE 107).

Ay edebsiz âdemî ne üçün edebsizlik kılur sen (SM 152)?

Ve nezmğa iltifat kılur (MN 177).

Êmdi biz bu kitâbnı muḥtaşar kılduḳ (TE 54).

İncelenen eserlerde yüklem türüne göre hem isim hem de fiil cümlelerinin oldukça zengin olduğunu görmekteyiz. Özne yüklem uyumu sağlanmış, kurallı cümle yapıları oluşturulmuştur. Anlam bakımından ise olumlu-olumsuz yapıda cümle örneklerine eserlerde sıklıkla rastlanmaktadır. *Seyfû‘l Mülûk Hikâyesi’*nde özellikle soru cümlelerinin fazlalığı dikkat çekici niteliktedir. Ayrıca eserde, kısa cümleler kullanıldığından bağlama edatlarıyla bağlanan uzun cümlelere rastlanmamıştır. Yine ortak öge ile kurulan cümlelere rastlamayışımızın sebebi olarak oldukça kısa cümlelerin kuruluşunu söyleyebiliriz.

Tezkire-i Evliyâ eserinin muhteviyatına bağlı olarak dönemin evliyelerine sorulan sorular, metindeki soru cümlelerinin kullanımını artırmıştır. Bunun yanı sıra yer yer *kim* edatı vasıtasıyla da bağlanan cümlelerle çok sık karşılaşmak mümkündür. Ortak cümle öğeleriyle bağlanan cümleleri incelediğimizde ortak yüklem, ortak özne, ortak nesne, ortak zarf ile kurulan cümle örneklerini de sıklıkla tespit edebilmekteyiz:

Takı alarnıñ yiri güliştân-ı irem turur (SM 98).

Ol zamân melike ant içti kim bu sözlerim yalğan irmes (SM 148).

Ol zamân melikzâde ol altun tahtanı ol ivdin alıp çıktı (SM 111).

Hîç asıg kılmağı (SM 93).

Takı perîni neçük tapqay (SM 98)?

Nakş-berlıgda hem hüner-menddür (MN 115).

Eger çı hiç ihtiyâcı dağı yoktur (MN 141).

Mikneti çağıda Şirazda Hâzreti Hâce Hâfız kabrı başı da günbed yasadı (MN 48).

Ve öter vaqtıda bu gâzel maţla'ın kim tüketmeydür irdi (MN 67).

Bu nev'yaşsırağ bolğay mu (MN 64)?

Hükm boldı kim tavacı mi'âd bile çapıp/barıp üçelesiniñ başın kiltürgey (MN 191).

Ve Herî şehride zurefâ zümreside özin dâhil tutar irdi, ammâ fakîr ve yahşı kişi irdi (MN 47).

Bu kitâbnıñ atı tezkire-i evliyâ turur (TE 53).

Méndin özge ténri yok turur (TE 212).

Haccâc kâlip olturdu érse, hasan-ı başrî heç iltifatın kılmağı (TE 86).

Bir bağışlağan nêmeni yana almas biz dep eşik açmadılar (TE 344).

İlâhî! pâdsâhlar, âciz, zaif bendeler bile mundağ mu kılurlar (TE 134)?

Mevlânâ Muhammed-i Âmulî'niñ oğlıdur kim ikkinçi mecliste atı mezkûr boldı (MN 107).

Kişidin tilemeli, velikin kişi nême berse, neçük almalı (TE 192)?

Sonuç

15-20. yüzyıllar arasında Çağatay edebiyatı zengin bir külliyyat meydana getirmiştir. Bu çalışmada, Çağatay edebiyatının üç farklı dönemine ait üç eser incelenmiştir. Bu eserler, *Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Tezkire-i Evliyâ*'dır. Bu üç eser, söz dizimsel açıdan karşılaştırılarak eserlerdeki ortaklık veya farklılık barındıran hususlar tespit edilmiştir. Bu hususlar, çalışmanın "Eserlerin Söz Dizimsel Karşılaştırması" başlığı altında yer alan bölümünde örneklerle verilmiştir.

Çağatay Türkçesinin özellikle klâsik dönemi ile birlikte morfolojik unsurlar bir standartlaşmaya kavuşurken leksik zenginliğe ve söz dizimsel yeni gelişmelere de kapı aralanmıştır. Öyle ki ilk dönemlerde tespit edilmeyen kimi eklerin kullanılmaya başlanması, fiil yapılarının çeşitlenmesi, yeni kelimelerin söz varlığına eklenmesi, edat gruplarının örneklenmesi gibi durumlar bu açıdan dikkate değerdir.

Seyfü'l Mülûk Hikâyesi ve Tezkire-i Evliyâ'da kısa cümleler tercih edilirken *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te ise yazarın üslubu ve dil hâkimiyeti dikkate alındığında uzun cümlelerin çok fazla tercih edilmiş olması doğal bir durum olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca Ali Şir Nevâî'nin eserinde cümle başı bağlaçlarıyla bağlanan ifadelerin kullanılması Türkçenin cümle kurulumunun zenginliğini de gözler önüne sermektedir.

Bu çalışma ile Karahanlı ve Harezmi Türkçesi temelinde gelişen ve Orta Asya'nın müşterek yazı dili olarak uzun bir dönem kullanım alanı bulan Çağatay Türkçesinin söz dizimi özelliklerine dikkat çekmek, üç eser merkezinde bu özelliklerin ortaya konulmasını sağlamak ve genel hatlarıyla dönemin söz dizimine dair bir bakış açısı oluşturmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ECKMANN, J. (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten*. VI: 115-126.
- ECKMANN, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). 4. Baskı. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ERASLAN, K. (2015). *Alî Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyîs (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SERTKAYA, A. (2015). *Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Arap ve Uygur Harfli Yazmaların Transkripsiyonlu Metni*. İstanbul: Çantay Yayınları.
- TİKENCE, S. B. (2019). *Çağatay Türkçesinde Söz Dizimi (Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâyîs ve Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Örneğinde)*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- UZUNTAŞ, H. (2016). *Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'nin Transkripsiyonu, Çevirisi ve Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Doktora Tezi).

SORU TÜMCELERİ ÜZERİNDEN NEZAKET STRATEJİSİ KURMA

Seçil HİRİK*

ÖZ

Dilin en önemli işlevi olan iletişim, konuşurların bilgi aktarımını ifade eden bir kavram olarak bireysel ve toplumsal nitelikler göstermektedir. Bireylerin iletişim kurabilmek, iletişimi doğru ve etkin biçimde sürdürebilmek ve hatta sağlıklı olarak sonlandırabilmek için izlemeleri gereken stratejiler vardır. Bireysel ve toplumsal saygınlığın bir çeşidi olarak geliştirilen nezaket kavramı, iletişim içerisinde etkin bir role sahiptir. Alanyazında nezaket üzerine yapılmış pek çok çalışma ve kuram bulunmaktadır. Grice'nin İş Birliği İlkeleri'nden yararlanılarak geliştirilen bu yaklaşımların başında Lakoff, Leech, Brown ve Levinson'a ait olanlar gelmektedir. İletişimin iki önemli unsuru olan konuşur ve dinleyicinin karşılıklı saygınlıklarını yani yüzlerini korumayı önemseyen, kimi zaman dinleyicinin yararını ve hoşnutluğunu gözeten ve bunun için stratejiler içeren araştırmacıların bahsi geçen yaklaşımları, bu çalışmaya kaynaklık ederek yeni bir nezaket stratejisi önerisinde bulunulmasını sağlamıştır. Konuşuru temel alan, dinleyiciyi temel alan, konuşur ve dinleyiciyi temel alan stratejileri içeren bu sınıflandırma önerisinde, nezaketi sunma yolları içerisinde sıkça başvurulan dilsel unsurlardan biri olan soru kategorisi odak teşkil etmektedir. Bu çalışmada yapısal, işlevsel ve anlambilimsel yaklaşımla yeniden değerlendirilerek sunulan soru sınıflandırması önerisinde bulunulmuş, nezaketle sıkı bağları bulunan işlevsel yaklaşıma göre ele alınan cevap beklenmeyen söz edimsel nitelikli sorular derlem olarak seçilmiştir. Böylece iletişimin etkinliği için gerekli olan nezaket stratejileri, Türkçede kurulması muhtemel soru tümceleri üzerinden var olan nezaket yaklaşımlarının da ışığında yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Soru, Nezaket, Nezaket Stratejileri

BUILDING A POLITENESS STRATEGY THROUGH QUESTIONS

ABSTRACT

Communication is the most important feature of language. It shows individual and social characteristics and expresses the information transfer of speakers. There are ways that people need to follow to establish communication, maintain it correctly and effectively, and even terminate it in a healthy way. Politeness is put forward as a type of individual and social dignity and plays an active role in communication. Many studies and theories already exist on this topic Most feature Grice's Principles of Cooperation, and include work by Lakoff, Leech, Brown, and Levinson. They care about protecting the mutual dignity of the two important elements of communication (i.e., the faces of the speaker and the listener), and look out for the benefit and satisfaction of the listener and including strategies for this. Using their research, we wish to propose a new politeness strategy that includes speaker-based, listener-based, speaker and listener-based strategies, as well as questions, as people widely use them to express politeness. We aim to re-categorize Turkish questions by re-evaluating their structure, function and semantics. We propose that pragmatic questions aren't answered out of function alone – given how closely tied they are with politeness. In doing so, we shall explore various politeness strategies because they are necessary for effective communication – in light of current question theory and observe how Turkish forms (or can form) question-oriented sentences.

Keywords: Question, Politeness, Politeness Strategies

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 14.09.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN; ORCID: 0000-0002-2698-9350, E- posta: secilhirik@gmail.com

1. Giriş

Var olduğundan bu yana önce kendini, sonra içinde yaşadığı dünyayı ve evreni anlamaya çalışan insan, zihninde cevabı olmayan durumlar için hep bir sorgulama süreci içine girmiştir. Sorma, sorgulama denen zihinsel işlem sürecinin sonunda ortaya çıkan ve adına “soru” denen olgu ile insanın arama, araştırma, düşünme yolculuğu var olagelmıştır. “Ben kimim?” ile başlayan soru sorma süreci hem anlamsal olarak çeşitlenmiş hem de yapısal olarak şekil değişikliğine uğramıştır. İlk olarak felsefenin ve dolayısıyla filozofların ilgi alanına giren sorgulama süreci, insanın doğal ve iç güdüsel merak duygusu ile başlamış ve yerini cevap bulma uğraşısı ile devam etmiştir. Bireysel sorularla merak içinde bulunan insan, zamanla soru sorma etkinliğini karşılıklı duruma getirerek etkileşimle farklı düşünce ve görüşlerden beslenmeye başlamıştır.

İnsanoğlunun doğasında olan merak duygusunun ve dürtüsünün bir tür sonucu olarak görülen ve sorgulama eyleminin çıktısı niteliği gösteren soru olgusu tüm dillerde ortak bir dil bilimsel kurala göre işlemektedir. Bu işlem, soru sözcükleri, soru ekleri veya söz dizimsel yer değiştirmelerle, vurgu ve tonlamalar gibi dilsel işaretleyicilerle gerçekleşebildiği gibi jest, mimik ve beden dili gibi dil ötesi unsurlarla da yapılabilmektedir. Her dilde söz konusu unsurların kullanımı farklı birleşmelerle görülmektedir.

1.1. Soru Kategorisi ve Türkçede Soru

İnsanlık kadar eski olan sorma-sorgulama işi insanoğlunun bilme-öğrenme ihtiyacının doğal bir sonucudur. Önce kendini, çevresini anlamakla işe başlayan insan, cevabını bilmediklerini arama yolunda “Ben kimim?”, “Nereden geldim?”, “Nasıl yaratıldım?” gibi gerçek nitelikli sorularla kendini, yaşadığı dünyayı, çevresini anlamaya çalışmıştır. Dilin mantığında yer alan ilk anlam-gerçek anlam meselesi soru kategorisi için de geçerlidir. İlk bilgi edinme amaçlı kurulan sorular zamanla ironi yapma, bilip de bilmezlikten gelme, dalga geçme, ricada bulunma, emir/istek anlamlı söz üretme, nazik olmak adına doğrudan iletişimden kaçınma gibi amaçlarla kendine geniş bir kullanım sahası bulmuştur. Wittgenstein’in bir *dil oyunu* olarak nitelediği soru sorma eylemi rica etmeyi, buyurmayı içerdiğinden basit bir yaşam biçimini de dile getirmiş olmaktadır. Emirler vermek ve onlara uymak, bir olayı bildirmek, bir hikâye yaratmak ve unutmak, oyun oynamak, şarkı söylemek, bir dili diğer bir dile çevirmek, teşekkür etmek, sövüp saymak, selamlaşmak, dua etmek gibi söz edimsel yapılar veya örneğin tuğla ustasının çırağının buyruğunu doğru anladığından emin olmadığı durumda “Tuğla mı?” diye sorması gibi soru sorması da söz konusu dil oyununun önemli bir parçasıdır (Hadot, 2015, s. 81; Erdem, 2020, s. 348).

Chomsky’nin Evrensel Dil Bilgisi Kuramı’nda da belirttiği gibi tüm dillere özgü ortak kurallar söz konusudur. Tüm dillerde ad, önad, adıl, eylem gibi sözcük kategorilerinin varlığı, tümcede eylemin eyleyicisi olan öznenin ortaklığı gibi soru kategorisinin varlığı da belirli oranlarda değiştirgenlerinde farklılık taşısa da ilkesel olarak benzerlik göstermektedir. Kimi diller soru anlamını sözcüklerle sağlarken kimi dillerde bu anlam, sözcüklerle beraber biçimbirimsel yapılarla da gerçekleştirilebilmektedir. Türkçe soru kategorisini hem dil bilimsel hem de söz dizimsel yollarla kodlayan dillerdendir. Dile özgü olan soru olgusuna birincil anlamı gerçek soru ve soru görünümlü gerçek dışı soru kategorisi olarak iki yönlü yaklaşmak gerekmektedir.

Türkiye Türkçesinde de soru kategorisi oldukça işlek kullanım alanına sahiptir. Tüm dillere özgü evrensel bir kategori olarak soru, bugüne kadar akademik çalışmalarda yapısal ve anlambilimsel boyutuyla olmak üzere iki yönlü olarak ele alınmıştır. Yapısal yaklaşımla yapılan değerlendirmelerde tümcede soruyu gösteren işaretleyiciler ortaya konmaya çalışılırken anlambilimsel değerlendirmelerde sorunun kullanım amaçları ve

metindeki işlevleri tartışılmış ancak söz konusu işlev yalnızca tümceye kattığı anlamla sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada, bu sınıflandırma ölçütünü kullanan geleneksel ve dilbilimsel yaklaşımlar ayrı başlıklar hâlinde ele alınmıştır. Öncelikle “Geleneksel Dil Bilgisi Çalışmalarında Soru Olgusuna Bakış” başlığı altında klasik dil bilgisi kaynaklarında araştırmacıların soruyu ne şekilde incelediklerine bakılmış, ardından “Dilbilimsel Bakış Açısıyla Soru ve Soru Kategorileri” başlığı ile de dilbilimsel yaklaşımla söz konusu olgu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.1.1. Geleneksel Dil Bilgisi Çalışmalarında Soru Olgusuna Bakış

Soru olgusu, felsefeden sosyolojiye kadar pek çok disiplinin ilgi alanı dâhilinde olduğu gibi dil üzerine yapılan çalışmalarda da sıklıkla ele alınıp incelenmiştir. Geleneksel bakış açısıyla yazılmış kaynaklarda soru kategorisi temelde iki başlık altında verilmiştir. İlki soruyu belirli sözcük türlerini (önad, belirteç, adıl, eylem) soru formları arasında gösterme anlayışına dayanmaktadır. İkincisi ise bildirme, emir gibi tümce türleri arasında soru kategorisine de yer vermektedir. Bu yapısal anlayış kimi çalışmalarda yerini anlam ve işlev temelli yaklaşıma bırakmaktadır. Fakat özellikle dilbilimsel görüşe kıyasla daha yüzeysel kalması bakımından ayrılmaktadır. Aşağıda yer alan çalışmalarda soru işaretleyici türleri sözcük kategorileri ve soru eki ile ilişkilendirilerek verilmektedir.

Banguoğlu (2007), *Türkçenin Grameri* adlı çalışmasında soru önadı (*kaç, hangi, neci, kaçınıcı, kaçır, nice, nelik* gibi) ve adıllarından (*kim, ne, kaç, hangisi, kaçımızı, ne kadarının* gibi) açıklamakta, eylemde ve cevheri eylem adını verdiği ek eylemde sorudan bahsettiği bölümde, olup bitmesi beklenmeyen bir kılış veya oluşu gerçeklemek için çekimli bir eyleme ya da ek eylem almış bir ada *ml* ekinin getirildiğinden (*bildi mi? verecek misin? güzel miyim? hasta mısın?*) söz etmektedir. Ediskun (2007), *Türk Dilbilgisi*'nde doğrudan soru kategorisi altında vermese de Türkçede soru anlamını sağlayan sözcüklerin başlıcalarını sıralamaktadır: soru önadları: *kaç, hangi, nasıl, ne kadar, ne gibi, neredeki*; soru adılları: *kim, kaç, kaçımız, hangisi, ne, neye*; soru belirteçleri: *ne, nasıl, ne kadar, nereye kadar, ne zamana kadar, ne biçim, kiminle, kim için, kim* gibi. Ediskun, soru sözcükleriyle beraber soru ekinin tümceye soru anlamı kazandırdığını dile getirir ve ayrıca “Babanız iyidir ya?”, “Sınıfta kaldın ha?”, “Ya eller?” gibi ünlem ya da ilgeçlerle de soru anlamının sağlandığını söylemektedir (2007, s. 373-374). Demir ve Yılmaz (2005, s. 197-198, 213-214), önadlar, adıllar ve belirteçlerin alt kategorileri arasında saydığı soru kategorisi sözcüklerinin adları ve eylemleri çeşitli bakımlardan nitelediğini belirtmektedir. Araştırmacılar soru tümcelerinin soru eki ve soru sözcükleri ile oluşturulabildiğini ve aynı zaman da bu ikisine de başvurmadan vurguyla da soru yapılabildiğini bildirmektedir (“-Bunu sen mi kırdın?, -Ben?!”). Gencan (2007), *Dilbilgisi* adlı eserinde sorunun önad, adıl ve belirteç türünden sözcüklerle yapıldığına ve soru ekinin kullanımına dikkat çekmektedir. Araştırmacı, her sorunun birinci amacının cevap almak olmadığını, bir şeyi öğrenmek, bir kuşkuyu gidermek veya bir açıklama istemek niyetiyle yapılmadığını belirtmektedir. Bu bakış açısıyla “Bu suçu ben mi işlemişim (ben işlemedim).” örneği üzerinden cevapsız soru tümcelerinden de bahsetmek mümkündür. Soruyu, söz söyleyenin bilmediği bir şeyi öğrenmek istemesi şeklinde tanımlayan Bilgegil (2009), Türkçede bu kavramını *ml, ne, kim, hani, nasıl, hangi, nere, kaç, nice* gibi önadlar, adıllar ve belirteçlerle temin edildiğini söylemektedir. Eserinde soru ekini soru ilgeci kökenine dayandıran Gülensoy, bu eki işletme ekleri arasında sıralamaktadır. *Hani, acep, acaba, niçin* gibi sözcükler ise sorma ilgeçleridir ve soru için kullanılmaktadır (2010, s. 549, 584). Korkmaz, hem adlarda hem de eylemlerde sorunun soru eki *ml* ile karşılandığını, bunun yanı sıra *kaç, kaçır, ne, nasıl, neredeki* gibi önadların; *kim, kime, kimin, nere, nereye, nereden, hani, hangisi* gibi adılların; *hani, nasıl, ne denli, ne biçim, ne kadar, nice* gibi belirteçlerin varlıkları ve eylemdeki oluş ve kılışı soru yoluyla belirleyen sözcükler olduğunu dile getirmektedir (2007, s. 441, 523, 575). Karaağaç, sorunun bildirme kavramının karşıtı bir kavram olduğunu belirtmekte ve

işlev bakımından soru formunda olan tümcelerin değişik kullanımlara sahip olduğunu dile getirerek işlev ve yapıyı birleştirmektedir: *seçmeli soru, ünlemlik soru, ikili soru, dolaylı soru, dolaysız soru, ret-kabul sorusu, retorik soru¹, uzlaşma sorusu* gibi (2009, s. 208-209). Özmen, soru kategorisini yapısal ağırlıklı olarak incelediği çalışmasında soru öğelerine göre soru tümceleri, gerçek ve sözde oluşlarına göre soru tümceleri, soru eki ve sözcüklerinin soru dışında kullanımı şeklinde bir sınıflandırma önerisinde bulunmaktadır (2016, s. 233-245). Yapı ve işlevi birleştiren anlayış varlığını gösterirken tümceleri yapısına, yüklem türüne, yüklem yerine ve anlamına göre sınıflandırmaya tabii tutan Özkan vd., anlamlarına göre tümce kategorileri arasında olumlu ve olumsuz tümceden sonra saydığı soru tümcelerini yalnızca herhangi bir ögesinde soru anlamı bulunan tümce olarak tanımlamaktadır. Ona göre soru tümcesinin tek amacı bilgi almaktır (2016, s. 149). Bahsi geçen tüm genel gramer kitaplarından eskilik gösteren Nar'ın (1995, s. 13) çalışmasında tümceye soru anlamı katan soru sözcükleri ve soru eklerinin varlığı kadar vurgu, tonlama, jest, mimik, beden dilinin de soruyu işaretlemeye son derece önemli olduğunu belirtilmektedir. Son olarak yapı ve kısmen de işlevi birleştirdiği çalışması ile Türk'ten söz etmek mümkündür. Kadı Burhanettin Divanı'nda *ml* ile kurulan soru yapılarını incelediği çalışmasında Türk, soru unsurlarını kullanarak cevap gerektirmeyen, başka amaçları olan tümceler kurabildiği gibi, soru unsuru bulundurmadan, titremlemeyle de soru sorabildiğini, Türkçenin işlenmişliğinin bir sonucu olarak bu duruma imkân verdiğini dile belirtmektedir (2013, s. 300).

Yukarıda yer alan ve geleneksel bakış açısıyla yazılmış Türkçe dil bilgisi kaynaklarında Türkiye Türkçesinde soru anlamının ek ve önad, adil ve belirteç kategorisindeki sözcüklerle sağlandığına vurgu yapılmakta, bununla birlikte tümce türleri arasında da soru tümceleri adı verilen bir kategoriden bahsedilmektedir. Bahsi geçen kaynakların yanı sıra hem yapısal olarak soru kavramını ileten ek ve sözcükler için hem de anlambilimsel yönüyle tümceye çok yönlü bakış için Delice (2003), Akbayır (2013), Erdem vd. (2015), Özmen (2016), Böler (2019), Karataş (2019, 2020)'a bakılabilir.

1.1.2. Dilbilimsel Bakış Açısıyla Soru ve Soru Kategorileri

Geleneksel yaklaşımla soru kategorisini değerlendiren araştırmacılardan farklı olarak dilbilimsel bakış açısına göre çalışmalarda iki tür anlayışın hâkim olduğu söylenebilir: *işlevi öne çıkanlar* ve *anlam odaklı olanlar*. Her iki anlayışta da ortak olan ve

¹ Konuşmanın bir yolu aynı zamanda ikna etme sanatı olarak tanımlanan retorik, sözde soru ya da gerçek olmayan soru kategorisinin bir türü olarak sınıflandırmalarda yer almaktadır. Çalışmanın konusu doğrudan soru kategorisinin bir türü olan retorik olmadığı için bu kategoriye burada kısaca değinmek yerinde olacaktır. Sadece edebiyat ve dilde değil aynı zamanda felsefede de ele alınan retorik ikna etme sanatı olarak nitelenmesinin yanında Altınörs'e göre muhatabı eyleme sevk etmede kullanılmaktadır. Altınörs, retorik teriminin kullanıldığı ve en eski metnin Platon'un *Gorgias Diyalogu* olduğunu, bununla birlikte Platon için bu yapının bir kandırma ya da aldatma işi şeklinde ele alındığını belirtmektedir. Platon'a benzer şekilde düşünen Sokrates için retorik, ruhları söz aracılığıyla sevk etme sanattır ve hakikatten bihaberlerin elinde kandan öteye geçemeyen bir değersiz bir iştir. Aristoteles ise diğer düşünürlerden farklı olarak bu sanatı her konunun ikna etmede kullanılmak üzere içerdiği şeyleri değerlendirme becerisi şeklinde tarif etmektedir (2015, s. 9-10, 21, 23). Soru sorma amacıyla olmayan, duygu ve düşünceleri daha açık, daha güçlü, daha etkili bir şekilde ifade etmek, muhatabı heyecanlandırmak, ikna etmek gibi nedenlerle kullanılan retorik sorular, daha çok sözlü dilde görülen anlambilimsel olarak cevabı bilinen veya beklenmeyen sorudur (Günay, 2020, s. 517). Karaağaç ve Özmen, çalışmalarında retorik sorunun dinleyicinin dikkatini çekmek, heyecanını yükseltmek için kullanılan ve aslında onaylama veya reddetme, evet ya da hayır beklenmeyen soru türü olduğunu; hayret, şaşma, öfke, kızgınlık gibi amaçlara hizmet ettiğini dile getirmektedir: "Böyle olacağını sana söylemedim mi?", "Ya Anadolu'yu baştan başa kaplayan ovalarımız ve yaylalarımız?" (2009, s. 209; 2016, s. 239) Başlangıçta felsefik yönüyle ele alınan ve muhatabı bir şeye ikna etme, inandırma aracı olarak görülen retorik soru, farklı kaynaklarda gerçek olmayan soru, cevabı bilinen soru, cevap beklenmeyen soru, sözde soru gibi adlandırmalarla anılmakla birlikte ortak olan bir görüş, retorik sorunun muhatabın zihin dünyasında şaşkınlık, heyecan, rica gibi çeşitli uyarıcı etkiler yaratmasıdır. Bu etki sayesinde muhatap ya düşünmeye sevk olur ya da bir eylem için harekete geçer. Dolayısıyla bu tür soruların edibilimsel değeri yüksektir.

birleştirici nokta, soruyu tamamen yapısal temelden kurtarıp sözceye kattığı işlev, anlam ve dolayısıyla konuşur amacına göre değerlendirmektir. Söz konusu değerlendirmelerde yapı göz ardı edilmemekle birlikte işlev ve anlama ulaşmada kullanılan bir araç konumundadır. Soru gibi anlambilimsel nitelikli bir kategoriyi sözce içerisinde belirli kılan en önemli etken ise bağlamdır. Bağlam tarafından belirlenen sorunun özelliği, onun tümceyi metin içerisinde gerçek ya da gerçek olmayan anlamlara taşıyabilmesidir.

Konuşurun bildirimde bulunma isteği sonucu ortaya çıkan sorunun öncelikle işlevleri üzerine duran ya da daha çok sorunun sözceye kattığı işlevleri ve konuşurun soru sorma yoluyla ulaşmaya çalıştığı amaç/amaçlarını ön plana çıkararak çalışmalardan bahsetmek yerinde olacaktır. Ortaya çıkış yani birincil amacı bilgi edinme olan soru, farklı işlevlere de gelecek şekilde söze hizmet etmesiyle çoklu işlev kazanmıştır.

Wilson ve Sperber, soruların bilgiyi rica etmede kullanıldığını dile getirir. Bu durum da ona göre sorunun söz edim değeridir (1988, s. 221). Edimbilimsel niteliği bulunan ve yaptırım gücü olan soru kategorisine bakış, Uzun için geleneksel yaklaşımla ele alınmış Türkçe kaynaklarda, tümcede soru anlamını veren unsurlar ve tümce sınıflandırmalarında anlamlarına göre tümceler içerisinde yer alan olumlu ve olumsuz tümcelere ek olarak soru formunda tümceler ekseninde gelişme göstermiştir (2006, s. 16). Soruya dilbilimsel bakış açısıyla beraber soru kategorisi yalnızca yapısal özellikleriyle değil anlambilimsel ve sonrasında edimbilimsel, söylemsel yönleriyle de değerlendirmeye alınmıştır. Konuşurun merakının doğal bir sonucu olan soru sorma güdüsü kendini farklı şekillerde ortaya çıkarmaktadır. Her dil soruya kendi imkânları dâhilinde cevap vererek farklı formlar üretmiştir.

Üstünova, yalnızca bilgi almakla sınırlanamayan bir anlam gösterdiğini belirttiği yazısında soru tümcelerinin bir şey öğrenmenin dışında farklı amaçlar doğrultusunda kullanıldığını söylemektedir. Türkçede kullanılan soru tümceleri gösterdikleri özelliklere göre cevap isteyen soru tümceleri ve cevap istenmeyen soru tümceleri olarak ikiye ayrılabilir. Cevap isteyen soru tümceleri cevabı bilinen ve cevabı bilinmeyen olarak; cevap istenmeyen soru tümceleri ise istenmediği hâlde cevabı olan ve cevabı olmayan soru tümceleri şeklinde iki alt kategoriye bölümlenebilir. Cevap istenmeyen sorulardan istenmediği hâlde cevabı olan soru tümceleri için Üstünova, soru-cevap formunun amaç olmaktan çıktığını, araca dönüştüğünü belirtir. Bu tür sorularla metin üreticisi dikkat çekmek, metni tek düzelikten kurtarmak, şaşkınlığını dile getirmek, bilip de bilmezden geldiğini belli etmek niyetindedir (2004, s. 428-432).

Yapısal özelliklerinden yola çıkarak gerçek soru, soru şekilli anlatışlar ve kapalı sorular olarak soru tümcelerini üçe ayırdığı çalışmasında Ağakay, soru şekilli anlatışların kuruluşları itibarıyla sorulara benzediği fakat doğrudan doğruya çeşitli şekillerde fikir ileri sürmeye yaradığını belirtmektedir. Bunlar aynı zamanda tersine sorulu anlatış, tersine sorulu genelleme, hikâye soruları, şaşma soruları, dilek soruları, soru şekilli ulaçlar ve sorulu ikizlemeler gibi alt kategorileri olan türlere ayrılmaktadır (1952, s. 683-684).

Sorunun soruluş tarzına, soruyu soran kişinin durumuna, bağlama, soru cevap arasındaki ilişkilere göre çeşitli sınıflandırmalar yapılabildiğini dile getiren Tarcan, çalışmasında soruları gerçek ve gerçek olmayan sorular olarak iki ayrı şekilde ele almakta ve gerçek soru tümcelerinin bilgi edinme isteği ve karşılık gerektirme/karşılık beklentisi içerdiğini belirtmektedir. Gerçek anlamın ve birincil işlevin bilgi edinmenin ötesindeki kullanımlar ise sözde soru tümcesidir ve sözbilimsel soru, söyleysel soru, içeriği yönlendiren sorular, selamlaşma ritüelleri, yansıma sorular ve ayrıca giriş sorular ve etiket sorular şeklinde sınıflandırılabilir (2010, s. 22-37).

Wilson ve Sperber, bir konuşurun hâlihazırda sahip olduğu veya dinleyicinin edinmeyeceği bilgilerin varlığı durumunda standart sorunun dışında kalan ve aşağıda yer

alan örnekler üzerinden soru kategorilerini açıklamaya çalışmaktadır: *retorik sorular* (rhetorical questions), *sınav soruları* (exam questions), *tahmin soruları* (guess questions), *sürpriz soruları* (suprize questions), *açıklayıcı sorular* (expository questions), *kendi kendine sorulan sorular* (self-addressed questions), *kurgusal sorular* (speculative questions). Wilson ve Sperber'in soru kategorileri ile ilgili verdiği örnekler aşağıda yer almaktadır (1988, s. 221-223):

Retorik soru: "Yeni Yıl kararınız neydi?". Wilson ve Sperber sorunun bağlamı için şu açıklamayı yapmaktadırlar: Peter, sigarayı bırakmak için bir yeni yıl kararı almaktadır ve yeni yıl gününde Mary ona bu sözü söylemektedir. Wilson ve Sperber için Mary'nin cevabı bildiği ve ifadesinin bir bilgi talebi olmadığı koşullarda açıktır. Sezgisel olarak, bu tür retorik sorular hatırlatıcı işlevi görür ve herhangi bir açık cevap gerektirmez.

Sınav sorusu: Sınav görevlileri genellikle konu hakkında sınava girenlerden daha fazla bilgi sahibidir ve sınav sorularını bilgi talep etmek için kullanmazlar, bilgiyi ölçmek amacıyla kullanılmaktadır.

Tahmin sorusu: Mary elinde bir şekerleme saklamaktadır, iki elini arkasına koyar ve Peter'a şöyle der: "Hangi elinde?"

Sürpriz sorusu: Bu sorular konuşurun cevabını bildiği ancak dinleyicinin ise büyük ihtimalle tahminde bulunarak cevabını bulabileceği türden sorulardır:

- a. Peter: Başkan istifa etti.
- b. Mary: Tanrı aşkına. O mu?

Açıklayıcı soru: Çoğu zaman, bir yazar veya konuşur, kendisine vermeyi planladığı bir cevaba izleyicinin ilgisini çekmek için bir soru sormaktadır:

- a. Peter: Sözlerini tutacaklar mı?
- b. Mary: Politikacılar hiç sözlerini tuttular mı?

Kendi kendine sorulan soru: Bilgi talep etme amaçlı değil, kişinin kendini sorgulamasına yönelik, merak içeren sorulardır: "Şimdi neden bunu dedim?".

Kurgusal sorular: Mary kendi kendine düşündüğünde veya Peter'a boş boş "Soru cümlelerinin en iyi analizi nedir?" diye sorduğunda hem kendisinin hem de karşısındakinin aslında cevabı bilmediğinin farkındadır. Söz edimsel olarak dinleyicinin cevap verebileceğini düşünmedikçe soru sormanın anlamı bulunmamaktadır. Wilson ve Sperber için sorular, her zaman şüpheyi gidermek için ortaya konmazlar; tahmin soruları, sınav, sürpriz soruları, açıklayıcı sorular ve bazı tür retorik sorularda konuşurun doğru cevap hakkında şüphesinin olmadığı söylenebilir. Tüm bu türleri gösteren sorular aslında arzu edilen düşüncelere işaret etmektedir diğer bir deyişle olası cevapları veya doğru cevapları değil ilgili cevapları temsil etmektedirler (1988, s. 223, 225).

Soru bildiren tümcelerdeki soru biçimlerini gerçek ve sözde soru olarak ikiye ayıran Oturakçı için gerçek soru, öğrenmeyi amaçlama, sorgulama, teklif etme, hesap sorma gibi niyet ve düşüncelerle muhatapın cevabının beklendiği sorudur. Sözde soru ise soru yapısında olan ama esasen bu anlamı içermeyen sorudur. Sözde sorularda bazen doğrudan doğruya soru anlamı vardır ve sorunun sorulduğu kişiden cevap beklenir, ancak sorunun cevabı, hem soru soranca hem de sorunun muhatapınca bilinir. Acındırma, aşağılama, alay etme, dokundurma, karasızlık, kıskanma, kızma, rica etme, reddetme gibi pek çok anlam, sözde sorunun içerisinde yer alır (2012, s. 10). Oturakçı çalışmasında yapısal, söz dizimsel ve işlevsel kategorilere ayırdığı soruları anlambilimsel olarak da akıl yürütme, alay, arzu etme, bilmezlikten gelme, hatır sorma, hatırlatma, kızma, korku, merak, sabırsızlanma,

sınama, şaşırma, şüphe vs. anlam alanlarına göre belirleyerek doğrudan ve dolaylı soruda anlamı gerçek ve sözde soru olarak iki alt kategoride toplamıştır.

Soru tümcelerinin cevap için değil eylem için rica etme işlevi gördüğünü belirten Baytok, çalışmasında sorunun davet, teklif, şikâyet/yakınma, rica/istek gibi işlevlerine vurgu yapmaktadır (2006, s. 79; 2013, s. 1). Soru tümcelerinin evet/hayır soruları ve yeni bilgi bekleyen sorular olmak üzere pek çok dilde genel iki tipinden bahseden Baytok, soru-cevap etkileşimi için en az iki kişinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bireysel değil aynı zamanda toplumsal yönü olan soru sorma eylemi, onaylatmak, bir duyguyu, düşüncüyü ifade etmek, rica etmek, emir vermek, teklifte bulunmak ya da soru yoluyla bir cevap vermek için de en çok başvurulan yoldur (2006, s. 80; 2013, s. 1-2). Baytok, muhatabına “Saatiniz var mı acaba?” diye soran konuşurun söz konusu soru yapısını nezaket ve bilgi rica etmede kullandığına vurgu yapmaktadır. Konuşurun sorusu, dinleyicinin saatinin olup olmadığını öğrenmeye yönelik değil, gerçekte saatin kaç olduğunu öğrenmeye yöneliktir. *Acaba* sözcüğü burada söze nezaket ve rica anlamlarını da katmaktadır (2013, s. 25).

Sorunun sözcük, ek, ezgi vb. dil bilgisel araçlarla sunulmasının yanı sıra dilin tümceyi ilgilendiren başkaca düzlemleri ile de sıkı bağlantıları bulunması sebebiyle salt “anlamsal” bir yaklaşımla ele alınamayacağını belirten Uzun, Kornfilt’ten aldığı (1997) sınıflandırmayı soru türleri için uygun görmektedir. Buna göre *evet/hayır soruları*, *ne-soruları* ve *ezgi soruları* bulunmaktadır ve bu kategorilerin yanı sıra bu üç tür sorunun her biri, ayrıca yansımali soru versiyonları sergilemektedir. Türkçede *evet/hayır soruları* düz, onaylamalı ve seçenekli üçe ayrılırken *ne-sorularının* tekli ve çoklu alt türleri bulunmaktadır. Ezgi soruları, soru eki veya *ne-sözcüğü* ile değil, yalnızca ezgi yoluyla sorulan parçasaldır ve şaşkınlık, hayret, inanmazlık vb. duygular içinde tipik olarak onaylatma amaçlı olan sorulardır. Bu açıdan ezgi soruları söylem ve ortam bağımlıdır. Uzun, son bir kategori olan *yansımali soruları*² ise diğer kategorilerle birleşimleriyle birlikte sunmaktadır: Yansımali evet/hayır soruları, yansımali ne-soruları, yansımali ezgi soruları (2006, s. 16, 21-30). Özgen ise yabancılara Türkçe öğretimi örneklemesinde incelediği Türkçe soru tümcelerini *evet/hayır soruları*, *ezgi soruları*, *ne soruları*, *yansımali sorular* olmak üzere dört üst kategoride toplamıştır. Söz konusu kategoriler Uzun’un teklifi ile örtüşmekle birlikte ayrıca “Bengü ile buluştun mu buluşmadın mı?”, “Murat mı Esra mı bu kitabı Bengü’ye verdi?”, “Murat kutuyu mu, zarfı mı ofise götürdü?”, “Murat seni evden sabah mı akşam mı alacak?” gibi örnekler üzerinden yüklemcil öge, özne, tümleç, eklenti *seçenekli soru tümcesi* örnekleri sunarak Türkçede beş soru tümcesi kategorisinin varlığını işaret etmektedir (2010, s. 54-58).

Baytok da çalışmasında Uzun’un sınıflandırmasına benzer bir yol izlemekte ve tümce türlerini belirlemede aşağıda yer alan sınıflandırmayı teklif etmektedir. Buna göre tümce yapısına göre *doğrudan ve dolaylı evet/hayır soruları*, *E/H-retorik soruları*, *evet/hayır-yansımali sorular*, *onay soruları*, *seçmeli sorular*, *nk-soruları*, *nk-yansımali sorular*, *nk-retorik sorular* şeklinde sekiz alt kategoriye indirgemektedir. Yapısal incelemenin yanı sıra içerdiği soru ögesine göre soru parçacığı ile ve soru sözcükleri ile yapılanlar olarak sınıflandırmaktadır (2013, s. 31-32).

Soru kategorisinde işleve tematik yaklaşan araştırmacılardan biri de Abudusalamu’dur (2017, s. 5). Araştırmacı; sorunun kızmak, haykırmak, meydan okumak,

---

² Türkçeyi *ne* soru parçacıklı (wh-in-situ) bir dil olarak niteleyen Aygen için Türkçe, yansımali soruları dışında *ne* sorularında soru ekinin (Q-particle) görünmediği bir dildir. Soru eki *-mI* evet/hayır sorularında ya tümcenin çevresinde ya da odaklandığı bileşenle birlikte bir tümcenin iç konumunda görünür. Türkçede soru eki ve *ne* sözcüğünün birlikteliği *yansımali soruları* (echo questions) ile sınırlıdır: “Hasan ne mi yaptı?”, “Hasan ne yaptı mı?”. Aslında bu bir *ne* sorusunun yansımali biçimidir. Yansımali sorularda, soru eki tümcenin içinde kalır (2007, s. 1-3).

suçlamak, anlam veremezlik vb. ifade etmek için de kullanılabilirdiği gibi bazen soruyu ortaya atan kişinin sorulan şey hakkındaki kinaye, eleştirme, merak gibi duygularını da ifade edebildiğini bazen de bilinen bir şey hakkındaki onaylatmak, rica etmek, emir vermek, bir konu hakkında kararsız kalmak, şaşırarak, bir konuyu hatırlatmak ya da soru yoluyla cevap vermek için de kullanıldığını söylemektedir. Baştürk, soruya gerçek anlamlı olmak koşuluyla yaklaşıldığında dile getirilen düşünce içeriğinin oluşmasında ve özellikle de ögeler arası bağıntının kurulmasında bir ögenin konuşur tarafından belirlenmemesi ve dinleyicinin bilgisine gereksinim duyması durumunda kullanıldığından bahsetmektedir. Ona göre izlek ve nesne arasında bağlantı kurma (Ör. “*Biz aynı şekilde, bir buçuk Müslüman ülke olduğu için yeryüzünde, Pakistan’ın da Mısır’ın da, ve de Japonya’nın da, veto hakkı olmasını isteriz, bu hakça düzeni kim kuracak? ...*”), niteliksel ögelerin seçimi (Ör. “*Türkiye’ye karşı terörü destekleyen, Paris şartına imza atmış AGİK üyelerinin de, yaptırımı uğratılması konusunu, nasıl değerlendiriyorsunuz? Efendim ...*”) ile süreç bildiren ögenin ve nedeninin (Ör. “*... şimdi düşününüz, bu İsrail Moskova’ya gidiyor, hiçbir toprak tavizi vermem ha!, Eh niye geldin Moskova’ya?, bulunduğum durumu tahkim ettirmek, bu durumdan sonra büyük İsrail’in yeni adımlarını atmak için ...*”) seçimi konusunda konuşur soruya başvurmaktadır (2001, s. 401, 404).

Anlambilim kuramına dayandırarak hazırladığı ve yalnızca soru ekinin tümceye kattığı anlamları ayrıntılarıyla ele aldığı çalışmasında Nar, ekin yer değişikliği yaşaması ve tonlamaya uğramasının bile anlama etki ettiğini, tümceye hüznün, öfke, şaşkınlık, sabırsızlık, kararsızlık, minnet, sebep sorma gibi duyguların aktarımını yaptığını vurgulamakta, bahsini ettiği anlamın yanı sıra nezaket bileşenlerinden biri olan istek, izin gibi durumların bu birimle yapılabildiğinden bahsetmektedir: “Beyefendi! Müsaade buyurur musunuz?”, “O pembe mendili bana bırakır mısınız?”, “Acaba size bir yardımım olur mu?”, “Sana bir şey diyeyim mi Nermiçim?”, “Alabilir miyim bıçağımı?” (1995, s. 17, 55-56)

Kornfilt, Türkçede soru tümcelerini *evet/hayır soruları, soru sözcüklü sorular ve yansıma sorular* olarak üçe ayırarak yapısal bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ayrıca soru tümcesi incelemelerinde ana tümce ve yan tümce ayrımı da yapan Kornfilt, tamamlanmamış cevaplı soruları kendi içinde sınıflandırmaya tabi oluşturmaktadır (1997, s. 5-40). Göksel ve Kerlake, Kornfilt’e ek olarak *soru ekli sorular, içeyerleşik ve retorik sorulardan* bahsetmektedir. Göksel ve Kerlake’e göre retorik sorular evet/hayır sorularının bir çeşididir günlük ve konuşma dilinde geniş bir bilgi ya da olumsuz istek bildiren, bir olayı ya da durumu ilgi çekici şekilde vurgulamak için kullanılan söz dizimsel yapılarıdır: “Yepyeni şemsiyemi takside unutmayayım mı?”, “Bunun üzerine Turgut elindeki bardağı duvara doğru fırlatmasın mı?” (2005, s. 309)

Soru kategorisini soru tümceleri üzerinden sınıflandırmaya tâbi tutan ve anlambilimsel olarak yaklaşan Oytun Altun, Türk yazı dilleri ile sınırlandığı *Türkçede Soru* adlı çalışmasında soruyu iki temel kategoride ele almıştır. Oytun Altun’a göre yapı bakımından *evet-hayır* soruları muhataba seçenek sunan, muhataptan iki olasılıktan birinin doğruluğunu teyit etmesini bekleyen sorulardır. Soru sözcüğü ile yapılan *kim, ne* soruları ise muhataptan eksik olan bilgiyi talep eden sorulardır. Anlamlarına göre soru tümceleri, gerçek soru ve pratik, vurgu ve retorik gibi alt kategorileri olan cevabı beklenmeyen soru tümceleri şeklinde bileşenlerine ayrılmaktadır. Pratik sorular izin isteme veya rica etme amacıyla kullanılan soru cümleleridir. Bu cümlelere cevap verilmesi beklenmez, talep edilen şeyin (izin veya herhangi bir konudaki rica) gerçekleştirilmesi beklenir. Teklif ifade eden sorular da bu kategoride incelenmiştir. Vurgu soruları, şaşkınlık, öfke, inanmama gibi duygular içeren ve cevap beklemeyen soru tümceleri. Retorik soru yine cevap beklenmeyen, daha doğrusu muhatabın cevabını yönlendiren sorulardır. Soru soran muhataba kendini onaylatmak, söylediğinin tartışılmaz olduğunu

ifade etmek amacıyla, soru tümcesi yapısından bir üslup aracı olarak faydalanılmaktadır (2009, s. XLV-XLVI, L-LI).

Soru kategorisinin sınıflandırmalarında kullanılan yapısal yaklaşım, işlevsel yaklaşım, anlambilimsel yaklaşım gibi farklı bakış açılarının varlığından söz etmek mümkündür. Söz konusu anlayışların yanı sıra soru ve ona verilen cevap üzerinden dinleyici ile olan ilişki durumu da soru kategorilerini belirlemede ölçüt olarak kullanılmıştır. Çetin, bu anlayışa sahip araştırmacılardan biri olarak sorunun öz niteliği kadar, soruya verilen cevabın da önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Çalışmasının konusunu on üçüncü yüzyıl öncesi Türk yazı dilinde kullanılan soru yapılarının oluşturduğu eserinde Çetin'e göre sorular tüm dillerde ekler, sözcükler ve parçalar üstü sesbirimler (tonlama, vurgu, ezgi) yoluyla sağlanmaktadır. Soru yapıları, içerdiği soru yapısı açısından da *evet/hayır soruları* ve *soru sözcüklü sorular* olarak iki bölümde incelenmiştir. Ayrıca buna ek olarak *seçmeli sorular* da bulunmaktadır. Tüm bunlar içerdiği soru yapısına göre soru tümceleleridir. Çetin'e göre "Yağmur yağıyor mu?" türünden tümceye verilen bir cevabın "evet" ya da "hayır" olduğu *evet/hayır soruları* ve tümcenin içeriğine göre belirlenen *soru sözcüklü sorular* ayrımı soru tümcesinin içerdiği soru yapısına göre yapılmış görünse de verilen cevabın da göz önünde bulundurulduğu karışık bir sınıflamadır. Soruların gerektirdiği cevaplara göre soru türlerinin varlığından bahseden Çetin, çalışmasında çoğu araştırmacı gibi bu kategoriye anlambilimsel olarak gerçek ve sözde sorular olarak iki alt başlıkta ele almaktadır (2008, s. 7-8). Hem dilbilim hem de edebiyat bilimi çerçevesinde incelenen bu soru türleri için, *gerçek olmayan soru*, *sözde soru*, *sahte soru*, *cevap gerektirmeyen/beklenmeyen soru*, *retorik soru*, *sözbilimsel soru*, *eğretilmeli soru* gibi farklı terimler kullanıldığını dile getiren Günay, yapısal görünümü sınıflandırmasında soruya cevaba göre yaklaşmayı ve kategorileri bu şekilde belirlemeyi uygun görmüştür (2020, s. 515).

Çok yönlü insan ilişkisini yansıtan bir kategori olan soru bildirim, emir gibi anlam alanlarının dışında tutularak kişilerarası ilişkilerle en çok bağlantı kurulması gereken bir olgudur. Konuşurundan çıktığı andan itibaren hem dinleyiciyi hem de verilen cevabın kabul durumuna göre konuşurun kendisini ilgilendiren sorular, tek yönlü değil karşılıklı bildirişimle belirli anlam alanlarını kodlayabilmektedir. Konuşur ve dinleyici olmak üzere en az iki kişinin katılımı ile gerçekleşen soru sorma eyleminde ister gerçek soru diye nitelenen bilgi edinme amaçlı soru sorsun ister de soru görünümü içerik üretsin konuşur, mutlaka karşısındakinden sorusuna cevaben bir eylem beklemektedir. Bu eylem bilgi verici nitelikli olabildiği gibi dinleyiciyi harekete geçirici de olabilir. Dolayısıyla en az ikili katılım gerektiren bu işlem, bireysel değil toplumsal özelliklere sahiptir. Toplumun değer yargılarından ve kültüründen, hayatı algılama biçiminden, katılımcıların dünya bilgisinden, tarafların birbirleriyle alakalı geçmiş yaşantılarından vs. beslenen soru-cevap etkinliği basit bilme eyleminden diğer katılımcıyı harekete geçirme eylemine kadar farklı türden işlevlere sahiptir.

Soru kategorisinin toplumsal değeri kadar bağlam temelli olma niteliği de önem arz etmektedir. Tarcan'a göre bağlam çoğu kez soru sorma biçimini belirler. Soru sorma belirli bir hiyerarşik düzen içinde gerçekleşir. Yer, sosyoekonomik düzey, mesleki kariyer, alt üst ilişkisi gibi sosyal değişkenler gündelik iletişimde sorunun kimin tarafından, ne zaman ve nerede sorulabileceğini belirleyen unsurlardan bazılarıdır (2010, s. 60). "Ne yapıyorsun sen?" gibi bir soru çocuğuna kızan bir anne için uyarı, resim dersinde resim yapmaya çalışan bir öğrenci için bilgi verme ihtiyacı, birbirleriyle sohbet eden iki arkadaş için ise hâl hatır sorma aracı olarak kullanılmaktadır. Soru soranın kimliği, toplum içerisindeki konumu, mesleği, soran ve soru sorulananın ast-üst derecesi gibi hiyerarşik durumları soru görünümü yapıların sözce içerisindeki işlevsel değerini ortaya koymaktadır. Baytok için sosyal statü ve güç, konuşurun ürettiği bir soru tümcesinin emir olarak yorumlanmasına

yol açar. “Yarın dosyalar hazır olacak mı? tümcesindeki soru, bir patron tarafından sekretere yöneltilirse eylemin süresini, aynı soruyu sekreter patronuna sorarsa eylemin yapılıp yapılmayacağını sormaktadır (2013, s. 27).

Yukarıda da farklı araştırmacıların soru olgusu ve soru kategorilerine bakış açısı hakkında genel bir fikir verildiğine göre bundan sonra “soru” kategorisi ile ilgili bu çalışmada takip edilebilecek olan sınıflandırma önerisinde bulunulabilir. Toplumsal ve bireyler arası yönü göz ardı edilemeyecek olan soru kategorisinde üç farklı yaklaşımdan bahsetmek gerekmektedir. Yapısal değerlendirmeye göre Türkçede soru üç farklı yolla yapılmaktadır: soru ekiyle, soru sözcükleriyle, vurgu-tonlama gibi parçalarüstü birimlerle. Soru kategorisine işlevsel yaklaşıldığında bilgi edinme ve söz edimsel değerinden bahsetmek mümkündür. Söz konusu değer, dinleyicide uyandırdığı yansıma ve konuşurun amaçladığına göre duygu bildirme (şaşkınlık, heyecan gibi), isteme, davet etme, emretme, onaylanma gibi alt kategorilere indirgenebilir. Soru, anlambilimsel değeri göz önünde bulundurularak sınıflamaya tabi tutulduğunda konuşur-dinleyici ekseninde yani katılımcıların tek yönlü ya da karşılıklı duygu, düşünce aktarımlarında kullanabilecekleri tüm anlam alanları bir alt kategori oluşturabilmektedir. Bahsi edilen ölçütleri içerecek şekilde soru kategorisini aşağıdaki gibi sınıflandırmak mümkündür:

Yapısal olarak soru kategorisi	İşlevsel yaklaşımla soru kategorisi	Anlambilimsel yaklaşımla soru kategorisi
Soru ekli soru	Bilgisel nitelikli cevap beklenen sorular	Gerçek anlamlı sorular
Soru sözcüklü soru	Cevap beklenmeyen söz edimsel sorular	Gerçek anlamlı olmayan sorular: <i>iltifatlar, öneriler, emirler, ricalar vs.</i>
Evet/hayır sorusu	Doğrudan soru	
Yansıma soruları	Dolaylı soru (<i>sezdirimler³, imalar</i>)	
Onay soruları ⁴		
Ezgi soruları		
İçeyerleşik sorular		

Tablo 1: Soru Kategorileri Sınıflandırması Önerisi

1.2. Nezaket Kuramı ve Nezaket Stratejileri

Dilin varlık amaçlarından biri olan iletişim kurma, konuşurların sağlıklı, doğru ve hatta sorunsuz bildirişimde bulunabilmelerinde gereklidir. Bireyler karşılıklı olarak iletişimi yürütürlerken yalnızca kendilerini değil aynı zamanda muhatabının çıkarlarını düşünmek, ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaya ve saygınlığını korumaya çalışmakla da yükümlü olabilmektedir. Benzer dengeler konuşurun bizzat kendisi için de geçerlidir. Bilinçli ya da bilinçsiz olarak gerçekleşen bu eylem, iletişimin doğru kanaldan yürütülmesi için gereklidir. Aynı dili konuşan bireyler arasında gerçekleşen iletişimin doğru ve eksiksiz başlayıp devam edebilmesi için söz konusu katılımcılar arasında kabul edilen âdeta gizli bir sözleşme niteliği gösteren stratejiler bulunmaktadır. Pek çok araştırmacının da ele aldığı iletişim stratejileri arasında iş birliği ilkeleri, nezaket ilkeleri gibi stratejiler sayılabilir.

³ Sezdirim için bk. Akboğa, 2022; Ergüt, 2022; Hirik ve Akboğa, 2022.

⁴ Kaynaklarda *etiket* ya da *eklenli sorular* şeklinde geçen *onay soruları* (tag questions), Türkçede muhatabından onay/olur bekleyen sorulara karşılık gelmektedir: “Sen de bizimle geleceksin, değil mi?”. Dolayısıyla bu çalışmada literatürde geçtiği yaygın şekilden ziyade anlam-işlev odaklı karşılığı olan *onay soruları* kavramı tercih edilmiştir.

Dilbilimde Grice ile başlayan doğru iletişim kurma yollarını ilkesel olarak düzene koyma anlayışı, onun İş Birliği İlkeleri'ne dayanmaktadır. Grice ile atılan temeller çoğu araştırmacının kuramında yol gösterici olmuş ve ortaya konan varsayımlar birbirlerini tetikleyici, düzenleyici, eleştirici nitelik göstermiştir. Konuşurlar arasında iletişimin doğru ve etkin biçimde gerçekleşebilmesini sağlayan ilkeler arasında gelen "nezaket" kavramı ve "nezaket stratejileri" üzerine yapılan çalışmalar belirli yaklaşımlar çerçevesinde yürütülmektedir. Nezaketin ne olduğu, ne olması gerektiği, değişken özellikler gösterip göstermediği konusu, daha sonra bahsedilecek kuramlar içerisinde ayrıntılı olarak değerlendirilecektir. Nezaket kavramı üzerine yapılan tanımların ortak noktasında, iletişimde tarafların etkili diyalog yürütebilmeleri ve bu işlem sırasında bireysel ve karşılıklı saygınlıklarını korumaları görüşü yer almaktadır. Toplumdan topluma hatta bireyden bireye farklılık gösteren nezaketin en belirgin özelliği olan değişkenlik günlük ve resmî konuşmalarda dahi farklılık arz edebilmektedir. İletisini etkin ama sağlıklı biçimde iletmeye çalışan konuşur nezaket kuralları sayesinde hem kendi istek ve sınırlılıklarını hem de karşısında yer alan muhatabının sınırlarını doğru biçimde koruyup yönlendirebilmektedir. Dolayısıyla konuşur için nazik bulunan bir eylem, dinleyici açısından aynı değere sahip olmayabilir. İletişim kurma ve iş birliği yapmanın koşullarından biri olarak görülebilecek olan nezaketi Yılmaz, her dilin her kültür kendine göre bedeli azaltıp faydayı artırmak, kibar olmak, sakınmak, saygı göstermek, sözlü ya da sözsüz iletişimde iyi tutum ve davranışlar geliştirmek ve yüzü korumak için başvurduğu yollardan biri olarak tanımlamaktadır (2020, s. 78). Onursal Ayırır, çalışmasında, toplumsal bir davranış biçimi olan nezaketi, kişilerarası etkileşimin uyumlu bir biçimde sürdürülebilmesi için gereken ve bireylerin içinde buldukları iletişim durumlarında başarılı olmalarını kolaylaştıran bir etken olarak nitelemekte bu etkeni evrensel olmakla birlikte, gerçekleştirilme biçimleri toplumdan topluma farklılık gösterebilen bir olgu olma özelliği gösterdiğini vurgulamaktadır. Bu olgu, gelenek-göreneklere uygun davranış, genel kabul görmüş ve normlaşmış tavır ve davranışlarla kendisini gösterir ve içinde bulunulan iletişim durumunun özelliklerine, iletişim kuran kişilere, bu kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerine ve iletişimin amacına bağlı olarak değişmektedir (2020, s. 87). Özür dilemeler, teşekkürler, iltifatlar, ilanlar, davetler, kabuller, dolaylı talepler, takdimler, cevaplar, anlaşmalar, yine bunun tam tersi hoşnutsuzluk, saldırganlık vs. gibi durumlarla ilgili konular nezaket genel başlığı altında işlenmiş ve işlenmektedir. Yaylagül, farklı konuşma ortamları için farklı dil şekilleri seçtiğini ve konuşma amacının konuşmanın da şeklini etkilediğini belirtmektedir. Dilbilimsel olarak nazik olmak genellikle toplumsal mesafe veya statü farklılıklarıyla ilgili uygun dilbilimsel şekli seçme meselesidir. Konuşurun seçimi, büyük ölçüde toplumsal konumuna ve hatta kadın erkek, konuşur veya dinleyici konumunda olma durumuna göre değişkenlik gösterebilmektedir (2015, s. 333-334). Nezaketin toplumsal değişkenlere sahip olduğunu çalışmasında vurgulayan Ortaköylüoğlu, Japonya ve Çin gibi toplum kurallarına öncelik veren doğu kültürlerinde, edimsel dolaylı ifadelerin kullanıldığı ve nezaket stratejilerinin kullanımında artış gözlemlendiği; Amerika gibi iradeye öncelik veren batı kültürlerinde ise, yapısal dolaylı, anlamı açık ifadelerin kullanıldığı ve nezaket stratejilerinin kullanımında azalma olduğunu belirtmektedir (2019, s. 33).

Nezaketi, saygı ve güç temelli zorunlu göstergelerin ele alındığı toplumdilbilimsel bir kavram olduğunu dile getiren Kansu Yetkiner, edimbilimsel açıdan bu kavrama dilbilimsel eylem ile kişilerarası dil işlevinin ifade edilme biçimleri açısından yaklaşmaktadır. Edimbilim çerçevesinde nezaket kuramı kişilerarası ilişkilerin geliştirilmesi veya korunması gibi amaçları gerçekleştirmek için stratejik olarak dilin nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Kansu Yetkiner edimbilimsel açıdan nezakete yönelik üç temel yaklaşım olduğundan bahsetmektedir: Karşılıklı konuşma ilkelerine dayalı yaklaşım, yüz koruma temelli yaklaşım ve toplumbilim kuramlarıyla desteklenen daha sonraki

yaklaşımlar (2009, s. 19-25). Yılmaz ise söz konusu yaklaşımları araştırmacı bazında ele alarak iki öncü yaklaşımda bir araya getirmektedir: Grice, Leech ve Lakoff'un İlke/Kural yaklaşımı, 2. Goffman, Brown ve Levinson'ın yüz yönetimi yaklaşımı (2020, s. 76). Buna göre karşılıklı konuşmaya dayanan nezaket yaklaşımı, Grice'in anlam çalışmaları ve söylem kuramından yola çıkarak dilbilimsel edimbilim alanında nezaket olgusuna odaklanmaktadır. Bu bakış açısında, konuşmacı odaklı bir yaklaşımla günlük yaşamdaki gerçek dil davranışlarında akılcı ve yüz olgusu bilincinde olan model dil davranış biçimlerinin haritalarına yönelme söz konusudur. Grice'in aksine, nezaket kuramı araştırmacıları dildeki ilişkisel işlevin altını çizerek etkileşimin etkinliğinin en üst düzeye ulaşması gerektiğini söyleyerek bireylerin sadece iş birliğine uyma güdüsüyle değil, aynı zamanda incelik kurallarına uyma çabasıyla hareket ettiğini dile getirmektedirler (2009, s. 21). Lakoff ve Leech tarafından temsil edilen bu yaklaşım konuşurun ve dinleyenin iletişim kurabilmek için ortak çaba göstermesi ve konuşmaya katkıda bulunması gerekliliğine dayanan Grice'in İşbirliği ilkelerini içermektedir: Nicelik kuralı, nitelik kuralı, bağıntı kuralı, tarz kuralı (Al-Hindawi vd. 2016, s. 1541; Yılmaz, 2020, s. 73). Yüz koruma temelli yaklaşımın odak noktasında, etkileşim hâlindeki bireylerin birbirlerini incitmeme, dolayısıyla "yüz korunumu" esasları yer almaktadır. Goffman'ın ortaya attığı yüz kavramından hareketle geliştirdikleri nezaket ilkelerini karşılıklı yüz koruma temeline dayandıran Brown ve Levinson, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki farklı yüz kavramının altını çizmektedirler. Bu ayrım, saygın, kabul gören bir benlik imgesi yaratma ve davranışlarda özerk olma ve kendi sınırlarını koruma çabaları şeklinde tanımlanabilmektedir (Kansu Yetkiner, 2009, s. 21-22). Bahsi edilen yaklaşımların yanı sıra Fraser (1990) ve Fraser ve Nolan (1982), Watts (2003) gibi araştırmacıların nezaket kavramının toplumsal-kültürel farklılığına dikkat çektikleri bakış açısı yer almaktadır.

1.2.1. Lakoff

Nezaket Kuramı'nı ortaya atan ilk isim olarak Robin Lakoff, nezaketi bir kararı açık bırakmak, fikri veya iddiaları başkalarına dayatmamak olarak tanımlamaktadır. Nezaket, kişisel iletişimdeki sürtüşmeleri azaltmak için toplumlar tarafından geliştirilen bir kavramdır (1975, s. 64; 1983, s. 56). Grice'in İş Birliği İlkeleri'ne dayanarak ortaya attığı ve dilsel bir eylemin nazik mi yoksa kaba mı olduğunu belirleyecek bir dizi kural ya da ilke olması gerektiğini ileri sürdüğü nezaket ilkesinde nezaketin "bir şeyleri dayatma veya mesafeli ol", "seçenek ver veya saygı göster" ve son olarak "dinleyiciyi iyi hissettir veya samimiyet/dostluk kur" olmak üzere üç şeyden oluştuğunu öne sürmektedir (Margetan vd. 2014). Bu kuralları formüle etmek için farklı kültürleri ve dilleri araştıran Lakoff'un, Grice'a dayanan *Açık Ol* ilkesi ve nezaket kuramının temelini oluşturan *Nazik Ol* ilkelerini genişleterek ortaya attığı kurallar daha açık biçimde aşağıdaki gibidir:

1. Resmîyet: Empoze etmeyin ya da uzak durun (Don't impose or Distance)
2. Saygı: Seçenekler verin ya da savunma (Give option or Deference)
3. Yakınlık: Dinleyiciyi iyi hissettirin ya da samimi davranın (Make audience feel good or Camaraderie) (1975, s. 87)⁵.

Lakoff, ilk kuralın konuşma etkileşimlerindeki biçimsel görünümle ilgili olduğuna işaret eder. Bu resmî nezaket biçimi, konuşurlar ve dinleyiciler arasındaki sosyal mesafenin dikkate alınmasını gerektirir. Örneğin, akademik ortamlar, farklı ifadeler veya hitap şekli gerektirir. İkinci kural, konuşurların bir şeyler yapma konusunda karar verme gücüne sahip olmalarına rağmen, diğerlerine dayatmayı azaltmak veya ortadan kaldırmak için seçenekler sunmalarını içermektedir. Bu kural için sık kullanılan araç, önermenin emredici gücünü kırma yoluna gitmektir. Bu hafifletici ifadeler, sözcenin gücünü azaltmak

⁵ Ayrıca bk. Özsoy ve Erk-Emeksiz, 2011, s. 129; Turan, 2019, s. 150; Yılmaz, 2020, s. 74-75.

için kullanılan dilsel ifadelerdir. Son kural ise duygu ve düşüncede dayanışmayı ve ortaklığı içermektedir (1975, s. 89-90). Lakoff'un öne sürdüğü söz konusu ilkelerin hepsi konuşur ve dinleyici arasındaki iletişimi doğru kanaldan yürütmeyi ve dinleyicinin kendini iyi hissetmesini sağlamayı hedeflemektedir.

Margetan ve diğerlerine göre (2014), Lakoff'un bu nezaket ilkelerini üretmesinin sebebi kiminle, ne hakkında ve nasıl konuşulduğunun dikkate alınması gerekliliğidir. Konuşur bu dikkatle dili uygun kullanma yeteneğini ortaya çıkaracaktır. Araştırmacı için Lakoff'un mesafeli olmayı içeren ilkesi konuşulan kişiyle ilişkinin ne kadar yakın olduğu anlamına gelmektedir. Bu ilişki yaş, aile ilişkisi, meslek vb. durumları içerebilmektedir. Bu nezaket kuralı, genellikle konuşur ile dinleyici arasında çok fazla sosyal mesafe olduğunda uygulanır. Ne karşıdakinin özel meseleleri sorulur ne de konuşur kendini karşı tarafa anlatır. Margetan ve diğerleri (2014), Lakoff'un bu ilkesi için şu örneği vermektedir: "Rahatsız ettiğim için kusura bakmayın ama ödevimle ilgili birkaç soru sormak için içeri gelebilir miyim?" Bir öğrenci, hocasını ofiste görmek istediğinde, örnekte verilen sözceyi üretmektedir. Bu ifade, "Girebilir miyim?"den daha resmî olduğu için kullanılmıştır. Margetan ve diğerlerine göre bu ifade kullanıldığında öğretim görevlisi rahatsız olmayacaktır çünkü muhatap ifadeyi nazik bir ifade olarak algılayacaktır. Lakoff, onay sorularının, muhatap üzerinde anlaşma veya inancı zorlamadığı için bir tür nazik ifade olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte istekler aynı düzeyde kibar bir emir olabilir, çünkü açıkça itaati gerektirmediği gibi konuşura yönelik iyilik niteliğinde bir şeyler yapılmasını önermektedir (1983, s. 56).

İkinci kural olan "seçenek ver ve savunma", nazik olmak için diğer insanlara emirlerde, arzulara ve ricalarda ısrarcı olunmaması gerekliliğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bir konuşmada tereddüt gereklidir ve bu nedenle, örnekteki gibi muhabata cevap verirken reddetme veya kabul etme seçenekleri sunulmalıdır: "Kimlik bilgilerini kaybettiğim için bana Lakoff'un kitabını kütüphaneden ödünç alabilir misin acaba?". Son olarak "İzleyiciyi iyi hissettirin (yakınlık)" ilkesi konuşur ve dinleyici arasındaki yakınlığı vurgulamaktadır. Karşıdakine karşı iyi ve arkadaş canlısı olmanın nezaket göstergesi olduğuna inanılmaktadır. Bununla birlikte Margetan ve diğerleri bu ilkede konuşan ve dinleyen arasındaki dayanışma hissini ifade etmek için gayri resmi ifade kullanma eğiliminde olduğuna vurgu yaparak aşağıdaki örneği verirler:

Örneğin biri arkadaşına aldığı yeni kıyafetini sorar:

A: *Bunun içinde büyük mü görünüyorsun?*

B: *Hayır sana yakışıyor.* (Aslında B, A'nın daha şişman göründüğünü düşünüyor ama yakınlık kurmak için A'ya güzel bir şeyler söylüyor.) (2014)

Emir biçiminde kurulmuş ifadelerin istek bildiren önerilerden daha kaba kabul edildiğini belirten Lakoff, konuşurun muhabatına göre üstün konumunun varsayımını ifade eder ve onunla uyumu zorlama hakkını taşır, oysa bir taleple ve önerilerle ilgili karar muhabata bırakılır ve bu durumda muhabatın uymaması durumunda tehlikede olduğu anlamına gelmez. Aksine konuşur karşısındaki isteneni yaptığında memnuniyet duyacağını hissettirir. Lakoff için istekler emirlerden daha nazik ifadelerdir. Aşağıda Lakoff'un ileri sürdüğü ilkeleri de yansıtan örnekleri sunulmaktadır. Buna göre 1 doğrudan bir emir; 2 ve 3 basit istekler ve 4 ve 5 bileşik istekler (1975, s. 56):

- 1) *Kapıyı kapatın.* (Close the door.)
- 2) *Lütfen kapıyı kapatın.* (Please close the door.)
- 3) *Kapıyı kapatır mısınız?* (Will you close the door?)
- 4) *Lütfen kapıyı kapatır mısınız?* (Will you please close the door?)

5) *Kapıyı kapatmayacak mısın?* (Won't you close the door?)

Lakoff için bir istek ne kadar birleşik yapı içinde sunulursa yani dolaylı hâle getirilirse o kadar nezaket çerçevesinde sunulabilir. Konuşurun emir ya da ricasını içeren tüm istemler, söze katılan her yapısal unsurla beraber daha nazik bir hâle gelebilmektedir. Bunun için de konuşurun söz dizimsel yapısını soru hâline dönüştürmesi ve kimi zaman da *lütfe*n gibi sözcükler eklemesi gerekmektedir. Ancak bu şekliyle söz nezaket dâhilinde kabul edilebilir ve böylece bir edimin gerçekleşmesinde dayatmadan kaçınılarak dinleyiciye seçenek sunulmuş olabilir.

1.2.2. Leech

Lakoff gibi Grice'ın iş birliği yapılmasının iletişimde sürekliliği sağladığı düşüncesinden yararlanan bir diğer araştırmacı da Geoffrey Leech'tir. Leech, iki yönlü ilerleyen iletişimde konuşurdan ziyade dinleyiciyi daha ön planda tutmaktadır. Dinleyici odaklı olarak yapılan söz eylemin sonucunun dinleyici açısından yarar-zarar ilişkisinin hesaplanması gerekliliği üzerinde durmaktadır.

Leech, nezaketi çatışmalı durumlardan kaçınmak amacıyla konuşmacılar tarafından kullanılan bir dizi strateji olarak ele almaktadır. Ona göre her toplum ve her kültür, kullanımı dilsel ve dil dışı unsurlara bağlı kendine özgü nezaket stratejilerine sahiptir (Abadžić Navaey vd. 2018, s. 5). Leech, Searle'ün edimsöz eylemlerini ilgili oldukları nezaket türleriyle ilişkilendirmekte ve ortaya attığı nezaket stratejisi içerisinde söz konusu ilişkinin ters orantılı olduğuna vurgu yapmaktadır. Dinleyene ya da bazı üçüncü şahıslara göre nazik olan, konuşana göre kaba olacağı gibi bunun tersi de geçerli olabilmektedir. Tüm bunları nezaket ilkelerine göre açıklamaya çalışan Leech için *Nezaket İlkesi* (Tact Maxim), Searle'nin, önerme içeriklerinde X'e⁶ göre sırasıyla dinleyici veya konuşur tarafından gerçekleştirilecek bazı eylemlere atıfta bulunan buyurucu ve yükümlenici edimsöz edimi kategorileri için geçerlidir. Bu eylem A olarak adlandırılabilir ve konuşurun dinleyiciye zararı veya yararı olduğu varsayılarak değerlendirilebilir. Bu temelde, X ("Bu patatesleri soyacaksınız." vb.), aşağıdaki örneklerde olduğu gibi bir zarar-fayda ölçeğine yerleştirilebilir. Böylece daha az nazik olunan eylem dinleyici zararına kabul edilirken nezaketin oranı arttıkça dinleyici yararı daha ağırlık kazanacaktır (1983, s. 107):

	dinleyiciye zarar	daha az nazik
1) <i>Bu patatesleri soyun.</i>	↓	↓
2) <i>Gazeteyi bana ver.</i>		
3) <i>Oturun.</i>		
4) <i>Şuna bakın.</i>		
5) <i>Tatilinizin tadını çıkarın.</i>		
6) <i>Bir sandviç daha al.</i>		
	dinleyiciye yarar	daha çok nazik

Tablo 2

Leech'e göre bir nezaket ölçeği elde etmenin bir başka yolu da içeriği aynı olmak koşuluyla ve giderek daha dolaylı bir ifade kullanarak nezaket derecesini arttırmaktır. Dinleyiciye seçim yapma konusunda olanak tanımaları ve dolaylılığın artışı ile beraber içeriğin daha az ve belirsiz olma eğilimi gibi gerekçelerle dolaylı edimler daha nazik olma eğilimindedir (1983, s. 108).

⁶ Leech, burada "X" ile sözcüleme öznesi, yani konuşur tarafından üretilmiş herhangi bir önermeyi kastetmektedir.

	dolaylı olmayan (doğrudan)	daha az nazik
7) <i>Telefona cevap verin.</i>		
8) <i>Telefona cevap vermeni istiyorum.</i>	↓	↓
9) <i>Telefona cevap verecek misin?</i>		
10) <i>Telefona cevap verebilir misin?</i>		
11) <i>Telefona cevap vermeyi düşünüyor musun?</i>		
12) <i>Muhtemelen telefona cevap verebilir misin?</i>		
	dolaylı	daha çok nazik

Tablo 3

Leech'in nezaket stratejilerinin gerçekleşmesi için son derece önemli bir kaynak olarak dolaylı anlatımı gören Yaylagül, dolaylı anlatımın amacının lafı dolandırmak, doğrudan doğruya cevap vermekten kaçınmak olduğunu vurgulamaktadır. Farklı şekillerle elde edilen *zannediyorum, tahmin ediyorum, korkarım bunu sana söylemek zorundayım, bunu söylemekten nefret ediyorum ama* şeklindeki ifadeler nezaket kalıplarındaki dolambaçlı ifadelerdir. Dolaylı anlatımlarda sık sık *Mümkünse bana yardım et* gibi şartlı yapılardan yararlanıldığı gibi soru tümceleri ile isteğin dile getirilmesi de bu strateji için iyi örneklerdir: "Kapıyı kapatabilir misiniz?" (2015, s. 344)

Leech, 13 numaralı aşağıdaki gibi bir örnekte dinleyiciye öneride bulunan bir konuşurun yine dinleyicinin yararına yaptığı bir soru sorma eylemini sunmaktadır. 14'te ise yine olumsuzluk eklenen bir tümcede bu kez dayatıcı bir görünüm bulunmaktadır. Elbette ki Leech bunun sebebini bağlamsal olarak sabırsızlık imasıyla gerekçelendirmektedir. Leech için olumsuzlamanın eklenmesi dolaylı bir stratejinin kullanılmasıdır ve bu durum nezaket derecesini artıran güce sahiptir (1983, s. 108):

13) *Oturmayacak mısın?*

14) *Oturamaz mısın?*

Brown ve Levinson, çalışmalarında Leech'ten aldıkları bir örnekle önerinin ve içerisine eklenmiş olumsuzluğun nezaket üzerindeki etkisinden bahsetmektedir. Aşağıda yer alan örneklerin soru biçimlerinin tıpkı olumsuzluk gibi gerçek dışılıkla bağlantısını ve bununla birlikte neden giderek daha nazik ifadeler hâline geldiğini incelemektedirler (1987, s. 6):

15) *Yiyecek bir şeyiniz var mı?*

16) *Bir şeyler yiyecek misin?*

17) *Hiçbir şey yemeyecek misin?*

18) *Bir şeyler yemeyecek misin?*

Leech'in anlayışında farklı durumlarda farklı nezaket türleri ve dereceleri arandığını bildiren Al-Hindawi ve Alkhazaali için edimsel işlevler, topluluk kurma ve sürdürme gibi toplumsal hedefiyle ilişkili olmalarına göre aşağıdaki dört türde sınıflandırılabilir. Diğer bir deyişle Leech edimsöz eylemlerini toplumsal dostluk ya da ilişki kurma ve sürdürmenin nasıl ilişkili olduklarını dört farklı kategoride ele almaktadır (2016, s. 1539):

a) *Rekabetçi* (Competitive): Eylemsel amaç, sosyal amaç ile rekabet eder: *istemek, yalvarmak*;

b) *Keyif verici* (Convivial): Eylemsel amaç, sosyal hedefle örtüşür: *teklif etmek, davet etmek, selamlamak, teşekkür etmek, tebrik etmek*;

c) *İşbirlikçi* (Collaborative): Eylemsel amaç, sosyal amaçtan bağımsızdır: *iddia etmek, bildirmek, duyurmak, talimat vermek*;

d) *Tutarsız* (Conflictive): Eylemsel amaç, sosyal amaç ile çatışır: *tehdit etmek, suçlamak, lanetlemek, azarlamak* gibi (1983, s. 104).

Rekabetçi eylemler, dinleyicilere bir şey dayattıkları için doğası gereği nezaketsizdir. Bununla birlikte, keyif verici eylemler, sosyal bağları ve ilişkileri motive ettikleri için genellikle doğası gereği naziktir. İşbirlikçi eylemler, tarafsız oldukları için nezaketle ilgisizdir ve tutarsız eylemler doğrudan saldırgandır; dolayısıyla nezaket alanının dışındadırlar (Leech, 1983, s. 105).

Leech, nezaket ilkelerinin temeli oluşturan iki yönünü *Dinleyici için zararı en aza indirin* ve *Dinleyiciye faydayı en üst düzeye çıkarın* ifadeleriyle değinmektedir. Söz konusu ifadeler nezaketin olumlu ve olumsuz yönlerini oluşturmaktadır. Ona göre iletişimde ve özellikle karşılıklı konuşmada ikincisi daha az önemlidir, ancak ilkinin doğal bir sonucudur. Dinleyicinin zararını en aza indirmek, dinleyiciye faydalı bir eylem önerirken aynı zamanda konuşurun, dinleyicinin *hayır* deme fırsatını kısıtlaması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, aslında dinleyicinin *hayır* demesine izin vermeyen emir, bir öneride bulunmanın olumlu ve nazik bir yoludur: “Kendine yardım et.”; “Bir sandviç daha al.” vb. Olumlu taraflılık ise şu ikna edici vurguyla daha da artırılabilir: “Başka bir sandviç al!”; “Bir sandviç daha yemelisin!”. Leech için dolaylılık işaretleyicileri ile bir önerinin olumlu nezaketini artırmak, dinleyicinin olumsuz nezaketini öngörmek ve ona karşı koymak anlamına gelmektedir: “Başka bir sandviç alabilir misiniz?”. Böyle bir öneri sandviçlerin bayat, yenemez hâlde veya zehirli olduğunu kabul ederek dinleyicinin iyiliği yönünde bir söz eylem kabul edilmesini sağlayabilmektedir (1983, s. 109-110).

Leech’in kuramı konuşur ve dinleyici ekseninde iyi yönlü fayda-zarar ilişkisini içermektedir. Al-Hindawi ve Alkhazaali, “Sizi bir saniye bölebilir miyim?”, “O zaman bunu netleştirebilseydim.”; “Sen rahatla ve bulaşıkları yıkamama izin ver.”, “Gelip bizimle akşam yemeği yemelisiniz.” gibi örnekler vererek karşılıklı konuşma yaklaşımına dayanan Leech’in ilkelerini aşağıdaki gibi özetlemektedir (2016, s. 1539).

Nezaket İlkesi (olumsuz ve yükümleyici)

a) Zararı dinleyicide en aza indirin.

b) Yararı diğerlerinde artırın.

Cömertlik İlkesi (olumsuz ve temkinli ifadelerde)

a) Kendine faydayı en aza indir.

b) Zararı kendine arttır.

Nezaket ve cömertlik ilkelerinin yanı sıra övgü, tevazu, uyuşum ve duygudaşlık ilkeleri de Leech’in nezaket stratejisi içerisinde yer alan diğer ilkelerini oluşturmaktadır (Doğru, 2014, s. 656; Turan, 2019, s. 152).

Övgü İlkesi

a) Dinleyiciye eleştiriyi azalt.

b) Dinleyiciye övgüyü artır.

Tevazu İlkesi

a) Kendine övgüyü azalt.

b) Kendine eleştiriyi artır.

Uyuşum İlkesi

a) Diğeri ile arandaki görüş ayrılıklarını azalt.

b) Diğeri ile arandaki görüş uyuşumunu artır.

Duygudaşlık İlkesi

a) Diğeri ile arandaki karşıt duyguları azalt.

b) Diğeri ile arandaki duygudaşlığı artır.

Leech'in kuramında öne sürdüğü ilkeler özünde dinleyici yararını gözeten eylemleri öne çıkarmaktadır. Her ne kadar karşılıklı konuşma ilkelerine dayanan bir yaklaşım içerisinde değerlendirilse de konuşuru geride tutan, dinleyiciyi başrole alan görünüm sergilemektedir. İletişimde katılımcılar arası çatışmayı sıfırlamak, sürtüşmeyi en az indirmek ve dinleyicinin konuşma esnasında hoşnut kalmasını sağlamak Leech ilkelerinin uygulanmasının ortaya çıkardığı doğal bir sonuç olarak görünmektedir.

1.2.3. Brown ve Levinson

Nezaket kuramları arasında en çok ilgi gören ve bir o kadar da eleştiriyeye maruz kalan yaklaşım Brown ve Levinson'a aittir. Penelope Brown ve Stephen Levinson'a göre söylenen ile ima edilen arasındaki uyumsuzluğun sebebi olarak gördüğü nezaket, sosyolojik öneme sahiptir ve saldırganlık potansiyellerini varsayarak taraflar arasındaki iletişimi mümkün kılmaktadır (1987, s. 1-2).

Nezaket üzerine ilk denemenin Grice tarafından yapıldığını söyleyen Brown ve Levinson, onun denemesinin karşılıklı konuşma ve ima ilkelerine dayalı varsayımı içerdiğini, bunun yanı sıra Wilson ve Sperber'in ise daha da yenilikçi bir yaklaşım ortaya atarak çevresel uyaranların değerini insanın doğal istekleri ile aynı düzeye geçirme çabalarından bahsetmektedir. Konuşurun söylediklerinin ve imasının bağlam içinde birbiri ile ilgili olması belirli düzeyde nazik olmasını gerekli kılmaktadır. Leech'le devam eden çalışmalar ise içerisinde kişilerarası retoriği taşımaktadır (1987, s. 3-4). Brown ve Levinson kendisinden önce yapılan değerlendirmelere katılmakla beraber çalışmasında Goffman'dan (1967) ödünçlediği "yüz" kavramını ayrıntılandırmaktadır. Nezaket yaklaşımının temelini oluşturan yüz kavramı için kişinin eylemlerinde engellenmeme arzusu ve (bazı açılardan) onaylanma arzusu, şeklinde bir tanımdan bahsedilebilir. Bu, (istekler içeren) özel bir arzu biçimidir ve soyut bir kavramdır. Bu temel kavram birçok tür bakımından kültürel farklılıklara tâbidir. Öte yandan, yüz kavramları doğal olarak sosyal kişiliğin doğası, onur ve erdem, utanç ve günahlardan arınma ve dolayısıyla dini kavramlar hakkındaki en temel kültürel fikirlerin bazılarıyla bağlantılıdır. Utanma, aşağılanma ya da "yüzünü kaybetme" veya "sorunla yüzleşme" kavramlarını birbirine bağlayan bir terim olan yüz, duygusal olarak bağlı ve kaybolabilen, korunabilen veya geliştirilebilen ve etkileşimde sürekli olarak gözetilmesi gereken bir şeydir. Genel olarak, insanlar yüz etkileşimini sürdürmek için iş birliği yapar (ve birbirlerinin iş birliğini varsayarlar), bu tür bir iş birliği yüzün karşılıklı hassasiyetine dayanır. Yani, normalde herkesin yüzü diğerlerinin korunmasına bağlıdır ve insanların tehdit edildiğinde yüzlerini korumaları ve başkalarının yüzlerini tehdit etmek için kendi yüzlerini savunmaları beklenebileceğinden, genel olarak her katılımcının birbirini koruması çıkarınadır.

Her bireyin kendisi için talep etmek istediği ve genel benlik imajı şeklinde nitelenen yüz, *olumsuz yüz* (negative face) ve *olumlu yüz* (positive face) olarak ikiye ayrılmaktadır: Olumsuz yüz sınırlar, kişisel korumalar, dikkati dağıtmama hakları- yani eylem özgürlüğü ve dayatma özgürlüğüne ilişkin temel talepleri içerirken olumlu yüz, etkileşimde

bulunanlar tarafından iddia edilen olumlu tutarlı kendilik imajı, kendi imajının takdir edilmesi ve onaylanması arzusunu yansıtmaktadır. Olumsuz yüz, nezaket kavramının hemen çağrıştırdığı biçimsel nezaket olarak bilinir. Ancak olumlu yüz ve olumlu nezaketin türev biçimleri, daha az belirgindir. Bir kişinin kamusal benlik imajını veya kişiliğini, kendi isteklerinin en azından başkaları için arzu edilir bir isteğe indirgenmesidir ve kişinin hedeflerinin arzu edilir olarak düşünülmesi isteğidir (1987, s. 13, 61-62). Olumsuz yüz kişinin eylemlerinin başkaları tarafından engellenmemesini talep ederken, olumlu yüz kişinin arzu edilir olma isteğini ifade eder. Diğer bir deyişle, ilk yüz dayatmayı terk etmeyi etkinleştirirken, ikincisi üyeliği motive eder. Tehdit gücünü azaltmak veya yumuşatmak için konuşmacılar için belirli stratejiler mevcuttur. Örneğin, bir öğrenci, öğretmeninin yüzünü tehdit edebilecek bir istekte bulunduğu için özür diler: “Rahatsız ettiğim için özür dilerim efendim... ama kitabınızı ödünç almak istiyorum.” Bu bağlamda, öğrenci tarafından dayatmanın derecesini azaltmak için tereddüt (*ama*), riskten korunma (*istiyorum*) ve özür kullanılmaktadır (Al-Hindawi vd. 2016, s. 1540). Nezaketi Brown ve Levinson’un yaklaşımıyla, empoze etmeme ihtiyacının yanı sıra, konuşurun kendine güvenini ve/veya etkileşimde bireyselliğini sergileme ihtiyacı şeklinde yorumlayan Ruhi, bir nezaket stratejisi olan iltifat⁷ gibi durumlarda bağlam ve karşılıklı konuşmalarda yer alan imaların motive edici güce sahip olduğunu ileri sürmektedir (2006, s. 45). Ruhi’nin saygı gösterme, dayanışma ve dayatmama üçlemesi ile özetlediği nezaket yaklaşımında konuşurlar, kendi sunum seçimlerini, yüz isteklerini ve karşılıklı amaçlar için endişelerini göz ardı etmektedirler (2007, s. 109). Dolayısıyla Leech’in nezaket yaklaşımında olduğu gibi Brown ve Levinson’da öncelikle yüzü koruma temelli ve katılımcıların karşılıklı yararlarına ve hoşnutluk durumlarına göre çıkarsal ilişkilerin söz konusu olduğu söylenebilir.

Johnson, Brown ve Levinson’ın nezaket kuramını, istekler de dâhil olmak üzere bazı konuşma eylemlerinin etkileşimde bulunanların toplumsal imaj ya da yüz ihtiyaçlarını tehdit ettiğini ileri süren bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır. Yüzle ilgili endişeleri, saygın bir benlik imajını ve özerklik arzusunu desteklemek olarak ikiye ayırmaktadır. Kuram, iletilerin yorumlanması için sadece bitişikliğinin değil, ifadelerin sıralı bağlamının gerekli olduğunu varsaymaktadır. Bu, etkileşimin sadece az önce gerçekleşen konuşma hareketinden ziyade daha geniş ilişkisel ve konuşma bağlamına dayalı olarak ortaya çıktığı anlamına gelir. Ayrıca belirli bir söz ediminin yalnızca yüzü tehdit edeceğini kabul etmektedir ve çoğu zaman aynı ileti içinde hem konuşur hem de dinleyenin yüzüne ve yüz kaygılarına katılmanın önemini yeniden vurgulamaktadır (2004, s. 227).

Brown ve Levinson, *yüzü tehdit eden eylemlere* (face threatening acts) karşı *yüz koruma görüşü* (face-saving view) içerisinde verdikleri stratejiler sayesinde bireyin toplum içerisindeki saygınlığı ve sınırlarını koruyup isteklerinin bu şekilde kabul edilebilir düzeye gelebileceğine dikkat çekmektedir. Konuşurun dinleyicinin hareket özgürlüğünü

⁷ İltifat tepkileri, kendine veya diğer önemli kişilere yönelik samimi, yapmacık veya ironik düşünce gösterilerine tepki veren eylemlerdir (Ruhi, 2007, s. 110). Bir tür nezaket stratejisi kabul edilen *iltifat karşılıkları* (compliment response) üzerine yaptığı çalışmalarda Ruhi iltifata karşılık verme durumlarında kullanılan on iki stratejiden bahsetmektedir: övgü yükseltme (praise upgrade)⁷, anlaşma (agreement), iade/karşılıklık (return/reciprocate), teklif (offer), takdir (appreciation), şaka (joke), kahkaha (laughter). Ayrıca lafi çevirme (shift credit), sorular (questions)⁷, geçmişi açıklama (comment history), konuyu değiştirmek (shift topic), mantıklı kaçınma (Legitimate evasion). Bunlarla beraber iltifat edilenin rahatsızlık duyduğu durumların varlığı söz konusudur (Ruhi, 2006: 51-58). İltifat eden: M, bu işin sırrı ne? Yiyip yiyip de kilo almıyorsun. İltifat edilen: Galiba çok hareketliyim. Kahretsin ben mükemmelim. İltifat eden: (gülümser) (Ruhi, 2006, s. 51).

İltifat eden: Sana bir şey söyleyeyim mi? Hem güzel hem de komik olmayı nasıl beceriyorsun? İltifat edilen: Nasıl anlamadım? İltifat eden: Yani genelde bayanlar güzel görünmek için hep susar ama sen çok güzelsin ve çok hoş sohbetsin.

İltifat eden: Saçlarına bayılıyorum. İltifat edilen: Cidden mi? İltifat eden: Gerçekten bence çok güzel. Hep böyle bir saçım olsun istemişimdir (Ruhi, 2006, s. 57).

engellemekten kaçınma niyetinde olmadığını belirten muhatabın *olumsuz yüz isteğini tehdit eden eylemler* şunları içerir (1987, s. 65):

i) Dinleyicinin gelecekteki bir A eylemini öngören ve bunu yaparken dinleyiciye A eylemini yapması (veya yapmaktan kaçınması) için biraz baskı uygulayan eylemler:

- a) Emirler ve istekler
- b) Öneri, tavsiye
- c) Hatırlatmalar
- d) Tehditler, uyarılar, cüretler

ii) Konuşurun dinleyiciye yönelik gelecekteki olumlu bir eylemini öngören ve bunu yaparken dinleyiciyi kabul etmesi veya reddetmesi ve muhtemelen bir hataya düşmesi için baskı yapan eylemler:

- a) Teklifler
- b) Vaatler

iii) Konuşurun dinleyiciye veya dinleyicinin mallarına yönelik bir miktar arzusunu içeren ve dinleyicinin mallarını koruması için harekete geçmesi gerekebileceğini belli eden eylemler:

- a) İltifatlar, kıskançlık veya hayranlık ifadeleri
- b) Dinleyiciye karşı güçlü (olumsuz) duyguların ifadeleri: nefret, öfke, şehvet gibi.

Olumsuz yüzü tehdit eden eylemler kadar olumlu yüzü de riske sokan eylemler mevcuttur. Konuşurun muhatabın duygularını, isteklerini vb. önemsemediğini belirterek (potansiyel olarak) *olumlu yüz isteğini tehdit eden eylemler* şunları içerir (1987, s. 66-67)

i) Konuşurun dinleyicinin olumlu yüzünün bazı yönlerini olumsuz değerlendirdiğini gösterenler:

a) Onaylamama, eleştiri, küçümseme veya alay etme, şikâyet ve kınama, suçlama, hakaret ifadeleri

b) Çelişkiler veya anlaşmazlıklar, zorluklar

ii) Konuşurun dinleyicinin olumlu yüzünü umursamadığını veya önemsemediğini gösterenler:

a) Şiddetli (kontrol dışı) duygular

b) Saygısızlık, bağlam içinde uygunsuz olanlar dâhil anma

c) Dinleyici hakkında kötü haberler veya konuşur hakkında iyi haberler (övünme)

d) Tehlikeli derecede duygusal veya bölücü konuların gündeme getirilmesi. Örneğin siyaset, ırk, din, kadın özgürlüğü.

e) Bir etkinliğe açıkça iş birliği yapmama. Örneğin dinleyicinin konuşmasını rahatsız edici bir şekilde bölmek, karşılık vermemek veya dikkatsiz davranma.

f) İlk karşılaşmalarda hitap tarzı ve selamlaşma işaretleyicilerinin yanlış kullanımı

Brown ve Levinson (1987, s. 17), yaklaşımlarında yer alan ve süper strateji olarak adlandırdıkları olumsuz nezaket, olumlu nezaket ve dolaylılığı içeren *kayıt dışılığın*⁸

---

⁸ Abadžić Navaey ve Bakšić, kuramda tehdit altındaki yüzün bağlamına veya açısına bağlı olarak konuşurun elinin altında olarak gördüğü süper stratejiler içerisinde bir dördüncü olarak dolaysızlıktan (*bald on-record*)

nezaket sıralamasında öznel ölçütlere göre değişkenliğini ve zarar-fayda analizi ile bu ölçütlerin ne oranda örtüştüğü gibi konulardaki eksikliklerini kabul etmektedir. Dolayısıyla iki kişi arasındaki kısa konuşmada nezaket stratejilerinden hangisinin kullanıldığını anlamının yeterli olmayacağına ve aynı zamanda bir nezaket stratejisi olan imaların her zaman olumlu ya da olumsuz yüz düzeltmede kullanılması durumunun da değişkenlik gösterebildiğine ikna olmuşlardır.

Yukarıda bahsi edilen tüm tehdit içerikli eylemler dinleyici öncelikli olanlardır. Brown ve Levinson, dinleyici kadar konuşura yönelik yüz tehdit eden eylem içeriklerinden aşağıdaki gibi bahsetmektedir (1987, s. 67-68):

i) Konuşurun olumsuz yüzünü tehdit eden eylemler:

a) Teşekkür etmek (Konuşur bir suçu kabul eder, kendi yüzünü küçük düşürür)

b) Dinleyicinin teşekkürünün veya özrünün kabulü

c) Mazeretler

d) Tekliflerin kabulü

e) Dinleyicinin gaflarına/kabalıklarına tepkiler

f) Gönülsüz vaatler ve öneriler

ii) Konuşurun olumlu yüzüne doğrudan zarar veren eylemler:

a) Özürler

b) Bir iltifatın kabulü

c) Vücut üzerindeki fiziksel kontrolün bozulması, bedensel sızıntı, tökezleme veya düşme vb.

d) Kendini aşağılama, ayaklarını sürüyerek ya da sinerek, aptalca davranmak, kendi kendisiyle çelişmek

e) İtiraf, suçluluk veya sorumluluk kabulleri

f) Duygu sızıntısı, kahkaha veya gözyaşının kontrol edilememesi.

Her iki katılımcının yüzlerini aynı anda tehdit eden söz edimler arasında "talepte bulunma"yı sayan Onursal Ayırır, konuşur açısından talepte bulunmanın olumlu yüzü zedeleyebildiğini, diğer taraftan da hem karşısındaki kişinin zamanına ve kişisel alanına etkide bulunarak onun olumsuz yüzünü hem de bu kişinin "kendini birisi için bir şey yapmak zorunda hissetmesine" yol açarak olumlu yüzünü tehdit edebildiğini belirtmektedir. Onursal Ayırır, yüz tehdit edici eylemleri yumuşatıcı bazı kalıp sözlerin de varlığından bahsetmektedir. Bunlar arasında ön hazırlık amaçlı *zahmet olmazsa, affınıza sığınarak, izin verirseniz, müsaadenizle*, onarma amaçlı *affınıza sığınarak, özür dilerim, üzgünüm, kusura bakma(yın)*, yatıştırıcı amaçlı *sürçü lisan ettiyse af ola, darılmaca gücenmece yok, sözünü balla kestim, sözüm meclisten dışarı* ve gönül okşayıcı adı verilen *efendim, gözümün nuru, gözünü sevdiğim* gibi sözceler bulunmaktadır. Bununla birlikte

---

bahsetmektedir. Buna göre nasıl ki dolaylılık stratejisini seçen konuşur eylemde kaçınmayı tercih ediyorsa dolaysızlıkta açık olmayı ve ikiyüzlülükten uzak durmayı uygun bulmaktadır. Dolaysızlıkta düşüncelerin doğrudan aktarımı söz konusudur (2018, s. 6). Çeşitli çalışmalarda dolaysızlık stratejisi, yakın ilişkilerde veya bilgilerin hızlı bir şekilde paylaşılması gerektiğinde kullanılan söz eylem olarak geçmektedir. Burada inceltmeye çalışmamak, lafi uzatmamak, imada bulunmadan ve gizlemeden doğrudan söylemek önem göstermektedir. Bu strateji, yüz zedelenme olasılığının çok küçük olduğu durumlarda ve konuşurun dinleyiciden çok üstün konumda olduğu ortamlarda kullanılmaktadır (Aydınoglu, 2011, s. 47; Keser, 2018, s. 132).

yüzü yücelten söz edimleri (Face Flattering Acts) denilen *davet etme, iltifat etme, teşekkür etme, selamlaşma, vedalaşma, hâl hatır sorma* gibi söz edimleri doğrudan ve açık bir şekilde olumlu nezaket belirtmektedir (2020, s. 90-93).

Nezaket stratejileri arasında kullanılan eylemler içerisinde Yaylagül'ün de çalışmasında belirttiği gibi dinleyiciyi ortak hedefe çekme ve katılımcılar arasında dayanışma kurma yer almaktadır. Yaylagül'ün ortak hedefe çekme, olumlu nezaket stratejisinin önemli bir parçasıdır. Ona göre "Kalemimi kullanmama izin verirsen minnettar kalırım." şeklindeki ifadeler konuşurun reddedilme riskini yükseltir. Buna karşılık geri çevrilmeye önlemek için konuşur söylemini yeniden düzenleyebilir: "Merhaba nasılsınız buraya oturabilir miyim? Biz aynı sorunlarla uğraşıyoruz. Sen de notlar alıyorsun ha. Bana büyük bir iyilik yapıp kalemimi bana verebilir misin?". Bu şekilde yapılan düzenlemelerde bir istek için bir soru biçiminin kullanılması geri çevrilmeyi engellemek içindir. "Kalemimi verebilir misin?" gibi ifadeler özür içeren ifadelerle desteklenebilir. "Rahatsız ettiğim için özür dilerim ama kalemimi isteyebilir miyim?" gibi. Olumlu nezakette olduğu gibi olumsuz nezaket durumlarında da sık sık söz aralarında durulduğu, kesik kesik duraklayarak konuşulduğu ve söze sorular eklendiği görülür. Yaylagül'e göre bir soru sormak için bile izin istenebilir ancak bu tutum dinleyici açısından sorunun olumsuz cevaplanması için bir fırsat sunmaktadır (2015, s. 335). Olumsuz nezaket stratejilerinin konuşurlar arasında yakınlık ve dayanışmayı sağlayan olumlu nezaket stratejilerinin aksine, sosyal mesafe kurulması ve aynı zamanda saygı gösterilmesi isteği doğrultusunda kullanıldığını bildiren Abadžić Navaey ve Bakšić, stratejiler arasında şunları sıralamaktadır: *gizli emirler kullanarak dolaylı olma, karamsar olma, küçültmeler aracılığıyla dayatmayı en aza indirmeye çalışmak, özür dilemek, "biz" ve "siz" ayrımı yaparak aradaki mesafeyi vurgulamak, kaçınımcı ve hafifletici araçlar kullanma, edilgen tümcelerle emri hissettirmek* (Abadžić Navaey vd. 2018, s. 7). Aynı zamanda olumsuz yüzün korunması *yakınlık kurma stratejisi* olurken olumsuz yüz, dolaylı söylem, öznesiz tümceler vs. kullanımları, yumuşatma ilgeçleri ile yansıtılmaktadır (Dereli, 2008, s. 26, 27). Tüm bunlarla beraber Turan (2019, s. 156) ve Spencer-Oatey ve Ruhi (2007, s. 2), çalışmalarında mesafe ve resmiyet göstergesi olarak nitelediği olumsuz nezaket için saygı dolu hitapların varlığını gerekli kılmaktadır. *Siz, Doktor Hanım* gibi hitaplar toplumsal ve kültürel bağlama, konuşurlar arasındaki ilişkinin durumuna ve sosyal rollerine göre şekillenen nezaket stratejileri arasındadır. Yüz ile ilişkilendirilen sözcüklerin altında yatan kavramsal metaforlar ve onların söylemsel kullanımları nezakette gerekli olan sosyal benlik sunumlarının yorumlarını anlamak için birer anahtar niteliğindedir.

Brown ve Levinson (1987, s. 91-164) yüz tehdit edici eylemleri önlemek için takip edilmesi gerektiğini söylediği dört nezaket stratejisini ayrıntılı olarak ele almaktadır. Grice'tan beslenen dolaysızlık ve dolaylılık stratejilerinin yanı sıra olumlu ve olumsuz nezaket stratejileri için Brown ve Levinson'un olumlu nezaket için önerilerini Keser (2018, s. 132-133), çalışmasında kısaca birkaç madde ile şu şekilde özetlemektedir: *karşı tarafın ricasına, isteğine ve çıkarına önem vermek, Karşıdaki kişi tarafından onaylanmanın ne kadar önemli olduğunun farkında olmasını sağlamak, karşı taraftaki kişiyle ortak etkinliklerde yer alındığını belirten bir ifade kullanmak, karşıdaki kişiyle sohbet anında anlaşmada problem yaşamayacağınız konulardan bahsetmek*. Tüm bunların yanı sıra olumsuz nezaket stratejisi için dinleyicinin eylem özgürlüğünü korumaya yönelik ve aynı zamanda statünün değerini düşüren söylemlerin etkilerini de yavaşlatma gibi eylemlerde bulunulması gerekmektedir: "Bavulu taşıyamama yardım edebilir misiniz, rica etsem?".

Brown ve Levinson, kuramlarında yüz ve *istekleri* (wants) özdeş tutmaktadır. Bu ister öz benlik kabulü isteği olsun ister eylem gerçekleştirilme özgürlüğüne yönelik istek olsun aynı kavram alanına işaret etmektedir. İstekler, talepleri ve niyetleri de içine alan geniş bir kümedir. Ruhi, çalışmasında yüz koruma temelli yaklaşımda nezaketin

neden niyetlilik alanına yerleştiğinin bir ön gösterimi olarak, aşağıda yer verdiği ve bir Türk ailesinde geçen ve mutfakta yemek hazırlayan annenin oturma odasında televizyon izleyen kızını çağırdığı bir diyalogu örneklemektedir:

Anne: *Selvi boylum al yazmalım?*

Kızı: (Mutfaka girer, mutfak dolaplarının üst raflarına bakar.) *Hangisini istersin?*

Ruhi'ye göre kızın bunu, annesinin ulaşamayacağı bir mutfak eşyası talebi olarak yorumlamakta bir sakıncası yok gibi gözükmektedir (2008, s. 288-289).

Brown ve Levison'un nezakete yaklaşımları, hem konuşuru hem de dinleyiciyi koruması bakımından önemli kabul edilmektedir. Ancak bununla birlikte stratejilerde öne çıkan ilkelerin bireysel ve toplumsal farklılık taşıdıkları da göz ardı edilmemelidir. Söz konusu farklılıklar ise dile farklı dilsel unsurların kullanımı ile yansımaktadır.

1.2.4. Fraser ve Diğerleri

Fraser'ın (1990) nezaket kuramının temelleri Bruce Fraser (1975, 1980) ve Fraser ve William Nolen (1982) çalışmaları ile atılmıştır. Fraser'a göre katılımcılar etkileşime girdiğinde her bir tarafın birbirlerinden ne bekleyebileceğini belirleyecek bazı hakları ve yükümlülükleri vardır. Fraser dilbilimsel nezaket olgusunu dört başlık altında değerlendirmektedir: *konuşmaya dayalı kuralcı bakış, konuşmaya dayalı sözleşmecî bakış, sosyal norma dayalı bakış, yüz korumaya dayalı bakış* (Yılmaz, 2020, s. 76).

Fraser'a göre, katılımcılar etkileşime girdiğinde, her bir taraf, en azından ön aşamalar için, katılımcıların diğerlerinden ne bekleyebileceklerini belirleyecek olan bir dizi başlangıçtaki hak ve yükümlülükler hakkında bir anlayış getirir. Al-Hindawi ve Alkhazaali, Fraser için konuşma sözleşmesinin yeniden müzakere edilmesi olasılığı her zaman olduğunu belirtmekte ve iki taraf, birbirlerine karşı hangi haklara ve hangi yükümlülükler sahip olduklarını yeniden ayarlayabilmektedir. Fraser'ın yaklaşımında "toplum sözleşmesi" varsayımına dayanan "devlet" ve demokratik rejimin politik kuramın bir benzetimi söz konusudur. Ona göre, nezaket çerçevesinde gelişen konuşma sözleşmesi belirli veya diyalog koşulları içinde çalışmaktadır:

1) *Geleneksel yöntemler ve geleneklerin getirdiği haklar veya yükümlülükler.* Bu tür koşullar durumsal müzakereye tabi değildir.

2) *Etkileşimin kurumsal doğasının dayattığı hüküm ve koşullar.*

3) *Mevcut bir durumun özel talepleri ışığında etkinleştirilen koşullar.* Bu tür hükümler, muhatabın anlayışına göre ve/veya her konuşmacının statüsü, gücü ve rolü ve koşulların doğası gibi faktörlerin kabulüne göre yeniden değerlendirilmeye açıktır (2016, s. 1540).

Nezakete kavramına kişiler arası ilişkiler, toplumsal-kültürel değerler ve normlar bağlamında yapılan ve karşılık konuşma ve yüz koruma gibi stratejileri içeren yaklaşımların yanı sıra farklı anlayışların da varlığı görülmektedir. Johnson, bu yaklaşımlar arasında Wilson ve arkadaşlarından bahsetmektedir. Johnson'a göre Wilson ve arkadaşlarının (1998) ilk iddiası, bir konuşma edimi için kurucu kuralların içsel yüz tehditlerini belirlemesi hususudur. Searle için talepler *hazırlık, samimiyet ve ön çalışma* olmak üzere üç kural içermektedir ve bu temel kurallar uyarınca, istekler, istenen eylemi gerçekleştirmek için hedefi elde etme girişimleri olarak sayılmaktadır. Ret ise bir hedefin istenen bir eylemi yapmaktan kaçınma girişimi olarak sayılır ve samimiyet kuralı, hedefi gerçekleştirmeme için gerçek nedenleri ifade etmesidir. Ön çalışma kuralları, hedefin bir seçeneği olduğunu ve istenen eylemi gerçekleştirmek zorunda olmadığını içerir. Bu kurallar, söz edimi olarak talep ve retlerin birbiriyle ilişkisini gösterir. Wilson ve

arkadaşları, talepte bulunanların uyum arayışı için temel kurallara ve belirli etki hedeflerine dayalı olarak potansiyel yüz tehditlerini tanımladıklarını öne sürmektedir. Örneğin, bir istek doğal olarak bir hedefin olumsuz yüzünü tehdit eder, ancak tehdidin derecesi ve diğer yüz tehditleri için potansiyel, etki amacına bağlı olarak farklılık gösterir. Onay talep edenlerin eşlerinin olumsuz ve kendi olumlu yüzlerine yönelik tehditleri algıladıklarını ve yükümlülükleri uygulayanların iş birlikçilerinin olumsuz ve olumlu yüzlerine yönelik tehditler beklediklerini, tavsiye sağlayıcıların ise kendilerinin ve iş birlikçilerinin olumlu yüzlerine yönelik tehditleri öngördüklerini ileri sürmektedir (2004, s. 227-228).

Wilson ve arkadaşlarının Brown ve Levinson'ın kuramına yönelik eleştirel bakış açıları ile birlikte Watts, nezaket kurallarını, toplumun üzerinde fikir birliğine vardığı bir kavram olarak değerlendirmektedir. Watts'ın alanyazındaki *yüz, ilkeler* ve *hak* kavramlarını birbiriyle bağdaştırdığını söyleyen Ortaköylüoğlu için Watts'ın yaklaşımında nezaket, tarafların iletişimdeki haklarını içermekte ve karşılıklı yüz isteklerini korumalarında bu haklar birbirini tamamlayıcı görev üstlenmektedir. Bu görüş nezaket kuramlarının söylemsel ve ilişkiye yönelik olarak yapılandırılmasına yol açmıştır (2019, s. 36). Nezaket, etkileşim içindeki bireylerin haklarından, yükümlülüklerinden ve beklentilerinden oluşan uygun davranıştır ve Watts, bu tür davranışlar için *politik* terimini kullanır. İlke ve yüz-yönetim yaklaşımlarından farklı olarak Watts, nezaketin/kabalığın araştırılmasında ilgililik-görelilik dizisinin kullanılmasından yanadır. Ruhi, çalışmasında Watts'ın nezaketi iki türlü tanımladığını dile getirerek ilkinin, nazık/kaba davranışın bir dil topluluğunun sıradan üyeleri tarafından değerlendirilme ve yorumlanma şekli olarak tanımlar. İkincisi ise başkaları için karşılıklı olarak paylaşılan düşünceyi koruyan sosyal davranış biçimlerine atıfta bulunan evrensel bir nezaket yaklaşımında kuramsal bir terimdir (2007, s. 110). Brown ve Levinson'a karşı çıkan isimlerden biri olarak Watts, nezaketin tek taraflı değil ya da diğer bir deyişle yalnızca dinleyicinin yüzüne odaklı değil karşılıklı olması gerektiğini savunmaktadır. Bu sebeptendir ki Brown ve Levinson'dan sonra gelen Fraser, Nolan, Wilson ve Watts gibi araştırmacılar toplumsal hak, yükümlülük ve karşılıklı nezaket çerçevesinde uyulması gereken görevlerden bahsetmektedir.

2. Yeni Bir Nezaket Stratejisi Önerisi

Dilde bireyler arasındaki anlaşılabilirliği, doğru bilgi aktarımını minimum düzeyde hatayla gerçekleştirebilmek için iletişim unsurları olan konuşur ve dinleyici arasında dikkat edilmesi gereken noktalar bulunmaktadır. Bunların başında iletişimin sorunsuz yürümesi ve katılımcılar arasında çatışma durumunun ortaya çıkmamasını sağlamak için takip edilebilecek olan nezaket ilkeleri gelmektedir. Yukarıda da pek çok araştırmacının kuramları içerisinde bahsettikleri gibi bu ilkeler sayesinde konuşur ve dinleyici arasında sürtüşme aza inebilecek, karşılıklı hoşnut olma ve yarar durumu artacak ve de duygu-düşünceler iletişimsel sebeplerle (küslük, yanlış anlaşılma, emredilmekten hoşlanmama gibi) kesintiye uğramadan devam edebilecektir. Nezaket üzerine ortaya konmuş tüm yaklaşımların ilkeler ve stratejiler adı altında söyledikleri ortak nokta katılımcılar arasında sürtüşmeyi en aza indirmek ve hatta yok etmek, konuşur ve dinleyici arasında yüz korunumunu ve yarar-zarar dengesini sağlamak geremektedir. Dolayısıyla var olan kuram ve yaklaşımlardan hareketle tüm dillere uygulanabilecek bir nezaket yaklaşımı ve bununla beraber takip edilebilecek stratejilerle ilgili aşağıdaki gibi bir öneride bulunmak yerine olabilir. Bahsi geçen öneri iletişimin iki önemli üyesi ve katılımcısı olan konuşur ve dinleyiciyi esas almakta ve nezaket çerçevesinde uygulayabilecekleri ilkeleri içermektedir. Elbette öneriye öncelikle nezaket kuramlarının yaratıcıları ve önemli isimleri olan Grice, Lakoff, Leech, Brown ve Levinson'un açık olma, dinleyiciyi iyi hissettirme, dolaylılık, yarar-zarar dengesini dikkate alma ve yüz koruma stratejileri temel oluşturmaktadır. Bu çalışmada ortaya atılan öneri, soru tümceleri üzerinden sunulmakta ve stratejiler konuşur

temelli, dinleyici temelli ve konuşur-dinleyici temelli olmak üzere üç temel kategori altında sunulmaktadır. Ancak bununla birlikte soru kategorisi başlığı altında sunulan sınıflandırma önerisine sadık kalınarak temel stratejiler içerisinde de kategorilendirilmeye gidilmiştir. Önerilen strateji farklı sözcük yapılarıyla değiştirilebilir ve geliştirilebilir özellik arz edebilmektedir. Sunulan kategoriler, diğer bölümde ilgili başlıklar içerisinde ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Konuşuru temel alan stratejiler	Dinleyiciyi temel alan stratejiler	Konuşur ve dinleyiciyi temel alan stratejiler
Saygılı ol	Empati kur	Ortak paydada buluş
Samimi davran	Öv	Anlaşma yap
Dayatmadan kaçın	Dinleyicinin farkında ol	Çatışmadan kaçın
Öneride bulun	İlgi göster	İş birliği yap
Söz ver	Onayla/onaylat	Ortaklık kur
Komik ol	Tercih sun	
Cömert ol		

Tablo 4: Konuşur ve Dinleyici Temelli Nezaket Stratejisi Önerisi

3. Soru-Nezaket İlişkisi ve Soru Tümceleri ile Nezaket Stratejilerine Yaklaşım

Duygu-düşünce iletilme yolları arasında bildirim tümceleri, buyrum tümceleri kadar soru tümcelerinin kullanımı da önem arz etmektedir. Alanyazında farklı yaklaşımlarla ele alınan soru kategorisinin söz konusu iletilme aracı olarak kullanılması durumunu vurgulayan yaklaşımın ise işlevsel yaklaşım olduğunu söylemek yerine olacaktır. Bu çalışmanın kavramsal sınırlılığını yapısal ve anlambilimsel yaklaşımla değerlendirilen soru sınıflandırması değil işlevsel yaklaşımla ele alınan soru kategorisi oluşturacaktır. Ve yine bu çalışmada önerilen nezaket stratejileri üzerine oluşturulmuş yaklaşım ise çalışmanın kuramsal çerçevesini meydana getirecektir. Nezaket oluşturmada yapısal olarak soru yapıları söz dizimsel dizilimlerin sıkça tercih edilmesi, soru kategorisini belirleyen tekil sebepken sınıflandırmalar içerisinde işlevsel yaklaşımla değerlendirilen soru kategorisinin seçilme sebebi ise nezaket kavramının sorunun birincil işlevi olan bilgi edinmenin/bilinmeyi öğrenme dışındaki işlevlerde daha görünür olmasıdır. Bu bilgiler ışığında işlevsel yaklaşımla sınıflandırılan soru kategorileri nezaket stratejileri üzerine yerleştirilecektir.

3.1. Cevap Beklenmeyen Söz Edimsel Sorular ve Nezaket

Soru sorma eyleminin doğasında olan bilme, öğrenme isteği ve merak duygusu hem dil bilimsel hem de anlambilimsel kategorisi olarak "soru"ya bilimsel nitelik ve işlev yüklemektedir. Ancak dilin zamanla kullanılagelmesi, konuşur tarafından sorunun söz konusu birincil işlevinin yanı sıra farklı amaçlarla da tercih edilmesini sağlamıştır. Soru sorarken muhatabı düşündürme ve ondan bilgi edinmeye çalışmakla beraber bu kez konuşurun farklı türde duygu ve düşüncelerinin izah aracı olan soru işlev genişlemesine uğramıştır. Dinleyiciden gerçek nitelikli bilgi edinme amaçlı, cevap beklenen soruların yanı sıra cevap beklenmeyen retorik işlevli sorular da dilde sıkça kullanılmaktadır. Rica, istek, öneri, davet, iltifat, teşekkür, özür dileme, ikna etme, şikâyet gibi anlambilimsel içeriklere sahip olan soru, söz edimsel gücü sayesinde bahsi geçen anlamlardan yararlanarak yaptırma-ettirme gücüne erişebilmektedir. Bu işlevle kullanılan ek, sözcük, tümce, söz düzeyinde biçimbirimsel ve söz dizimsel yapılarla varlığını gösteren bu kategori, sözcük değeriyle edimsöz işlevini yerine getirmektedir. Edimsöz işlevi sayesinde konuşurun muhatabı harekete geçirme isteği yerine getirilmiş olmaktadır. Konuşur sorunun bu gücünden yararlanarak hem istekte, ricada, öneri bulunma, tercih sunma, onaylama gibi

hem de buyurma, anlaşma ve iş birliği yapma, çatışmadan kaçınma gibi eylemleri nezaket çerçevesinde gerçekleştirebilmektedir.

Cevap beklenmeyen söz edimsel nitelikli sorular, konuşur ya da dinleyici açısından saygınlığı ya da diğer bir ifadeyle yüzü olumlu gösterirken bir yandan da bu yüzü korumayı devam ettirmek amacıyla bir stratejik araç olarak kullanılabilir. Bu stratejilerin kimi yalnızca konuşurun saygınlığı ön plana çıkarmakta ve yüzünü korumaktayken kimisi de dinleyici odaklıdır ve yalnızca dinleyicinin saygınlığını ve yüzünü hedef almaktadır. Soru yoluyla kurulan kimi stratejilerin ise hem konuşur hem de dinleyiciyi esas alan, her iki katılımcının da ortak çıkarlarını ve saygınlığını gözetilen bir nitelik gösterdiğini görülmektedir. Dolayısıyla stratejiler belirlenirken iletişimin katılımcılarının bireysel ve ortak fayda-zarar dengeleri dikkate alınmalıdır.

Aşağıda yer alan stratejiler, daha önce de bahsedildiği gibi üç temel başlık altında ele alınmıştır. Konuşuru temel alan, dinleyiciyi temel alan, konuşur ve dinleyici birlikte temel alan stratejiler olmak üzere kategorilendirilen stratejiler, açıklık ve örtüklük durumları dikkate alınarak doğrudan ve dolaylı stratejiler şeklinde daha alt başlıklara indirgenmiştir. Doğrudan stratejileri içeren sorular, konuşur tarafından muhatabının bir eylemi gerçekleştirmesi yönünde açıklık, nicelik gibi özellikler göstermektedir. Brown ve Levinson'un dolaysızlık dediği doğrudanlık stratejisi, konuşurun lafı fazla dolandırmadan, uzatmadan; sezdirim, ima, örtüklük gibi yollardan yararlanmadan amaca kestirmeden ulaşmayı hedeflediği stratejileri içermektedir. Dolaylı stratejiler ise gücünü sezdirimlerden, imalardan almaktadır. Bu tip sorularda söylenenle aslında söylenmek istenen yani kastedilen uyumsuz gibi görünmesine rağmen yalnızca katılımcılar arasında bilinen bağlamla beraber istenen işlev yerine getirilmektedir.

Çalışmada, soru tümcesi örneği seçimlerinde sezgisel konuşurun üretebileceği sözceler hedeflenmiştir. Bazı sözceler için bağlamın tümcenin hemen bitiminde yay ayrıca içerisinde verilmesi ihtiyacı hasıl olurken bazılarında bu ihtiyaca gerek kalmamıştır. Anlambilimsel kategorilerin birbiri arasında geçişkenlik özelliği göstermesi sebebi ile bir stratejiye verilen örnek tümce bir ya da birden fazla başka bir stratejiyi içerebilmekte ve benzer yapıları bir tümce başka bir stratejiye de kaynaklık edebilmektedir. Nezaketin başat amacı olan saygınlık ilkesini yansıtan ve öncelikle konuşur inisiyatifi içeren bir özellik gösteren *saygılı ol* stratejisi, tüm strateji kategorilerinde ortak olmasına rağmen yalnız konuşuru temel alan stratejiler içerisinde ele alınmıştır.

3.1.1. Konuşuru Temel Alan Stratejiler

İletişimin iki önemli bileşeninden biri olan konuşur aynı zamanda sözceleyen unsur olarak ürettiği sözün tüm sorumluluğunu alan kişidir. İster bildirme ister buyrum yoluyla ister de soru aracılığıyla duygu ve düşüncelerini iletin, sonuçta ürettiği sözce karşısındaki harekete geçirebilecek güce sahip olacaktır. Harekete geçirme eylemi için kullanılan araçlar biri olan soru, bu çalışmanın kapsamı içerisinde cevap beklenmeyen ancak söz edimsel gücü olan eylemleri içermektedir. Konuşur ürettiği soru sözceleri üzerinden öncelikli olarak kendi saygınlığı korumak koşuluyla ricada bulunma, samimi olma, dayatmadan kaçınma, öneride bulunma, söz verme, komik ve cömert olma gibi stratejileri kurmaktadır. Tüm bunlar konuşurun yüzünü korurken bir yandan da kendine yarar sağlama noktasında da başarı elde etmesine yardımcı olacaktır.

Saygılı ol, istekte/ricada bulun, samimi davran, dayatmadan kaçın, teklifte bulun, davet et, söz ver, cömert ol, komik ol gibi bileşenleri içeren konuşuru temel alan stratejiler, konuşurun tasarrufunda gelişen ve onun iradesi ile gerçekleşen eylemleri içermektedir.

Bunda amaç öncelikle konuşurun kendi yüzünü⁹ koruma çabasıdır. Konuşur saygılı olurken, istekte bulunurken veya dinleyiciyi bir eylem için davet ederken kendi istekleri doğrultusunda hareket etmekte, kendi saygınlığını kaybetmeden nezaketini soru yoluyla gerçekleştirmektedir. Konuşurun soru yoluyla sağladığı istekler, dolaylı yoldan da dinleyici açısından yarar-zarar mekanizmasında yarar ağırlıkta olacak şekilde iş görebilmektedir. Konuşurun bu stratejilerle ulaşmaya çalıştığı hedef yüzünü korumak olduğu kadar dinleyicinin de harekete katılımını sağlamak ya da dinleyicinin maddi/manevi sınırlarından yararlanmaktır. İletişimin başlangıç noktasını oluşturan konuşur, bunu yaparken de açık yani doğrudan ya da sezdirimsel yani dolaylı yolları izlemektedir. Farklı türde soru yapılarının tercih edildiği stratejilerde nezaketi daha yumuşatmak için *sakıncası yoksa, sorun olmazsa, mahsuru yoksa, özür dilerim* gibi kalıp ifadeler söz başına eklenebilmekte ve bu şekilde nezaketin derecesi arttırılabilmektedir.

3.1.1.1. Doğrudan Stratejiler

Saygılı ol

1. *Eğer sakıncası yoksa sizinle markete kadar yürüyebilir miyim?*
2. *Sorun olmazsa ben de silgini kullansam?*
3. *Rahatsız ettiğim için özür dilerim ama yanınızdaki sandalyeye oturabilir miyim?*
4. *Hocam, mahsuru yoksa ben de soru sormak için odanıza gelebilir miyim?*
5. *Sizi rahatsız etmeyeceksem buraya oturmamın sakıncası var mı?*
6. *Mahsuru yoksa defterinizden fotokopi çektirmem sizi rahatsız etmez umarım?*

İstekte/ricada bulun

7. *Rica etsem Ayşe'yle telefonda görüşebilir miyim?*
8. *Bir şey sorabilir miyim?*
9. *Sende fazla varsa bana kalemimi ödünç versen olur mu?*

Samimi davran

10. *Çoluğunuz çocuğunuz nasıl?*
11. *İşler nasıl gidiyor?*
12. *Dostum/canım nasılsın? Hâlin nasıl?*
13. *Ne var ne yok? İhtiyacım var da kalemimi bir dakikalığına bana verir misin?*
14. *Birdenbire Ahmet'i karşımda görmeyeyim mi? (Nasıl da mutlu oldum.)*

Dayatmadan kaçın

15. *Yanıma gelip dün olanları anlatmak ister misin?*
16. *Kalemlerimi seninle paylaşmayı çok isterim ama nasıl düşünürsün? Bilemem.*
17. *Sakıncası yoksa bana yolun başına kadar eşlik edebilir misin?*
18. *Senin için sakıncası/mahsuru yoksa beni de eve bırakabilir misin? (<Eğer uygun değilsen taksiyle de gidebilirim.)*
19. *Müsait değilsin sanırım. Bana beş dakikanı ayıramazsın herhâlde, değil mi?*

---

⁹ Burada kastedilen yüz, Brown ve Levinson'un bahsini ettiği olumlu ve olumsuz yüzün her ikisini de içermesi bakımından onlarınkinden ayrılmaktadır.

Teklifte bulun

20. *Yemeği hazırladım. Buyurur musunuz/Buyurmaz mısınız?*
21. *Bir bardak açık çay içer misin?*
22. *Her şeyi bir tarafa bırakıp yeniden başlamaya ne dersin?*
23. *Yarın annemlerle bir şeyler yapsak, ne dersin?*

Davet et

24. *Sinemaya iki bilet almıştım. Sen de gelir misin? (<Aslında gelmeni çok istiyorum ve seni davet ediyorum.)*

25. *Bize de buyurmaz mısın?*

Söz ver

26. *İstersin de ben yapmaz mıyım?*

Komik ol

27. *Geri ödemek koşuluyla benden borç almaya ne dersin? (<Bu tarz bir teklif ancak samimi ilişkilerde ve mimiklerle desteklenerek yöneltilebilir. Belirtilen bağlam dışında nazik olmaktan ziyade kaba bir davranış olarak görülebilir.)*

Cömert ol

28. *Sana yardım edebilir miyim? (...Görüyorum ki maddi/manevi zor durumdasın.)*
29. *Yaptıklarına karşılık bu minik hediyemi kabul etmez misin?*
30. *Siz de soframıza buyurmaz mısınız? (<Herkeseye yetecek kadar yemeğimiz var.)*
31. *Bu akşam yemeği ben yapayım mı?*

3.1.1.2. Dolaylı Stratejiler

Saygılı ol

32. *Senin de bu konuda fikirlerini merak ediyorum. Neler düşünüyorsun acaba?*

İstekte/ricada bulun

33. *A: Acaba Ayşe orada mı?*
B: Evet, evde. Vereyim mi telefona?
34. *Neden hâla bana ne olduğunu anlatmadın?*
35. *İçerisi çok mu sıcak oldu? (<Bunaldığı için camın açılması isteğinde bulunan konuşurun iması)*
36. *Saatiniz var mı acaba?*
37. *A: Meşgul müsün?*
B: Hayır. Değilim.
A: Şu ders notlarımı kontrol etmeni isteyecektim.
B: Tabii.
38. *Müşteri: Kulaklıkların fiyatı ne kadar?*
Satıcı: 1500 TL hanımefendi.

Müşteri: Benim için son fiyatı nedir? (<Müşteri, aslında satıcıdan kendisi için indirim yapmasını istiyor.)

Satıcı: 1250 ama sizin için düz hesap 1000 TL olur.

39. *Sence de hava muhteşem değil mi? (<Konuşur ortamda bulunanların herhangi birinden odaya hava girmesi için kapıyı/camı açmaları yönünde sezdirimde bulunuyor.)*

Samimi davran

40. *Senin de bizimle olmanı çok istiyoruz. Biliyorsun, değil mi?*

41. *A: Zahmet olmazsa benim için de bir kilo et alır mısın?*

B: Ne demek? Hiç zahmet olur mu?

Dayatmadan kaçın

42. *Seni sıkıştırmak istemem ama bu proje ne zamana biter acaba?*

43. *Toplantıdan daha erken çıkmamın sakıncası var mı?*

44. *Çocuk: Arkadaşlarımla geç saatte dışarı çıksam ne düşünürdün?*

Anne: Böyle bir şeye müsaade etmeyeceğimi biliyor olman lazım.

Teklifte bulun

45. *İstersen, akşamki tiyatro için sana da bilet alalım mı?*

46. *Daha önce baloya hiç gittin mi?*

47. *Neden eşyalarını toplamana eşlik etmiyorum?*

48. *Sen gelmeden evi temizlesem nasıl olur?*

Davet et

49. *Sen de niçin gelmiyorsun?*

50. *İş çıkışı bir içeceğe ne dersin?*

Söz ver

51. *Yarın geleceğim dedim değil mi? (<Ki gelirim. Beni bilirsin. Sözüm söz.)*

52. *Böyle olacağını sana söylemedim mi? (Dediğimi yaparım ben.)*

53. *Hani gün batımını beraber izleyecektik? Unuttun mu? (<Henüz yapılmamış bir etkinlik için ileriye dönük bir hatırlatma)*

Komik ol

54. *Niye zahmet ettin? Ben yapardım tüm işleri. (<Konuşurun yapılan işe katkısı olmayan birine sözleri)*

55. *A: Saçlarımı yeni kestirdim. Güzel olmuş mu?*

B: Rapunzeli andıran saçlarından mı bahsediyorsun?

56. *Bana bu eski hurda yığınının ödünç vermeye ne dersin? (Dinleyicinin yeni Cadillac'ını kastederek)¹⁰*

57. *İhtiyacın olduğunu görüyorum. Beni bir banka olarak görmeye ne dersin?*

Cömert ol

---

¹⁰ Örnekte geçen sözce, Brown ve Levinson'dan (1987, s. 124) alınmıştır.

58. *Soğuk bir içeceğe ne dersiniz?*

59. *Bu ay maaşım biraz erken yattı. Biraz borç almak ister misin? (<Çünkü ihtiyacın olduğunu biliyorum.)*

60. *Bu akşam yemeği ben yapsam nasıl olur?*

61. *Biraz daha tatlı almaz mıydın?*

3.1.2. Dinleyiciyi Temel Alan Stratejiler

En az konuşur kadar iletişimde önemli bir unsur olan dinleyici, konuşurun iletildiği mesajdan yani iletiden sorumlu olan kişidir. Bağlamın etkili olduğu iletişim sürecinde dinleyici ve konuşur arasındaki ortak yaşantılar, deneyimler, art alan bilgisi, bilgi ve zekâ düzeyi gibi etkenler büyük role sahiptir. Konuşurun ileticiyi gönderme biçimi, ileticiyi iletme yolları ve seçtiği stratejiler verilen bilginin ya da arzulanan isteğin doğru kanaldan ulaşmasını sağlamak için gerekli görülmektedir. Konuşur iletisini gönderirken kimi zaman kendini düşünerek yarar-zarar dengesinde kendi yararını biraz daha geri planda tutarak dinleyicinin yararına olma durumunu öne çıkarmayı düşünebilecektir. Bunun için de konuşur, dinleyicinin yüzünü korumayı amaçlayarak, elbette kendi yüzünü de tehlikeye atmadan, takip ettiği nezaket stratejilerinden uygun olanını seçmektedir.

Empati kur, öv, farkında ol, ilgi göster, onayla/onaylat ve tercih sun gibi stratejiler dinleyiciyi hoş tutmayı, memnun etmeyi öncelemektedir. İletişimin önemli unsurlarından olan dinleyici, konuşurun takip ettiği bu stratejiler sayesinde saygınlığı koruyabildiği gibi istemediği bir iş için içinde olmadan ve gönlü okşanarak eylemde bulunabilmektedir. Hem böylelikle dinleyici ve konuşur arasında ilişki bozulmayacak hem de söz eylemler sayesinde dinleyiciyi harekete geçirecek itici güç, çalışır hâle gelecektir. Tamamen dinleyicinin yararını hesaplayan konuşur, dinleyiciyi temel alan stratejiler sayesinde dinleyiciyi kırmadan, dolaylı yönlendirmelerle tercihler sunmaktadır. Bahsi geçen stratejileri ise soru ekli, soru sözcüklü, onay sorulu, vurgulu soru yapılarıyla kurmaktadır.

3.1.2.1. Doğrudan Stratejiler

Empati kur

62. *Yerinde olsam annenle bu şekilde konuşur muydum, bilemiyorum?*

63. *Kim olsa aynı şeyi yapardın sanırım.*

Öv

64. *Bunu en iyi sen yapmayacaksın da kim yapacak?*

65. *Senin gibi çalışkan biri var mı bu sınıfta?*

66. *Nerede başkalarında sendeki kadar incelik?*

67. *Bu nasıl bir güzellik?*

68. *Ya sendeki bu zarafet?*

69. *Ya senin enfes kurabiyelerine ne demeli?*

70. *Bir bileziğin ne önemi var? Senden önemli/kıymetli mi?*

Onayla/Onaylat

71. *A: Sana sormadan annen için bir hediye seçtim. Kızdın mı bana?*

B: Olur mu hiç? /Olur mu öyle şey?

72. *A: Ben baya beğendim evi. Sen?*

B: Ben de beğendim.

Dinleyicinin farkında ol

73. *Senin ailemiz için yaptıklarının farkında değil miyim sence?*

74. *Hasta gibi misin ne?*

İlgi göster

75. *Bu ne güzel bir çanta böyle! Nereden aldığını öğrenebilir miyim?*

76. *Kaza geçirmiştin. Nasıl oldun? Biraz daha iyi misin?*

Tercih sun

77. *İş görüşmesi için yarın mı uygunsun diğer gün mü?*

78. *Pizza mı hamburger mi yersiniz?*

79. *Sınavda nerelerden sorumlu olmamız gerektiği konusunda ne dersin?*

3.1.2.2. Dolaylı Stratejiler

Empati kur

80. *Seni en iyi benim anlayacağımı biliyorsun değil mi?*

81. *Ne gereği vardı? Çok yorulmuş olmalısın.*

82. *Benim gibi zorluklardan geçtiğin belli. Biraz desteğe ihtiyacın var sanki?*

83. *İnsan bir işi severek yapmıyorsa neden o mesleğin içindedir? (<Ben olsam bir saniye daha çalışmam. İstemediğin işi yapmasan iyi olur senin için)*

84. *Buraya geldiğine göre dans etmeyi seviyor olmalısın?*

85. *Ah canım, kim bilir neler yaşadın? (<Seni çok iyi anlıyorum.)*

Öv

86. *Bu nasıl bir yazı böyle? (<Hayatımda gördüğüm en özenli ve güzel yazı.)*

87. *Senin yemeklerin yanında bunlar ne ki?*

88. *Senin gibi birinin onun gibi işe yaramazlarla nasıl işi olabilir?*

89. *Bir de ne göreyim? Sınıfta herkes parmak kaldırmam mı?*

90. *Aldığın hediye beni yansıtıyor. Neden zahmet ettin?*

91. *Tamir işlerini sana sormayacağım da kime soracağım?*

92. *Senin gibi olmam için daha kaç fırın ekmek yemem lazım? (<Çok başarılı bir sanatçısın.)*

Onayla/Onaylat

93. *Bugüne kadar bu ülke için yaptıklarını görmez miyim?*

94. *Senin fikrinden daha iyisi var mı?*

95. *Öğretmen: Ödevlerimizi yaptık, değil mi? (<Öğrencilere yönelik kurulmuş bir sözce)*

96. *Evin tüm yükünü sen çekiyorsun. Benim yaptığım nedir ki?*

97. *A: Akşam için bir plan yapsak mı?*

B: Neden olmasın? (<Elbette)

Dinleyicinin farkında ol

98. *Bu işi kapmak için elinden geleni yaptığımı bilmediğimi sanıyor musun?*

99. *Var mı bu sınıfta yazısı inci gibi biri? (<Öğretmenin gözleri, yazısının güzel olduğunu bildiği bir öğrencinin üzerindedir.)*

100. *Nasıl olur da seni unutturum?*

101. *Ben mi senin başarılarına tanık olmadım? (<Mümkün mü bu?)*

İlgi göster

102. *Sormamın sakıncası yoksa o çantayı nereden aldın?*

103. *A: En son ne zaman bir restoranda yemeğe çıktın? (<B konuşurunun cevabını bilerek soran A, bu bilgiye sahip bir şekilde dolaylı yoldan hem teklifte bulunuyor hem de onunla ilgilendiğini gösteriyor.)*

B: İnan hatırlamıyorum bile.

Tercih sun

104. *Bu sorunu çözmek için önerin var mı?*

105. *Düşün bakalım. Sen de buraya tatile gelmek istemez misin?*

106. *Bilgisayarı yarın istiyorsun ama işimi yarına kadar bitirebilir miyim bilemiyorum.*

107. *Ayselere gitmeyelim istersen? (<Ne dersin?)*

3.1.3. Konuşuru ve Dinleyiciyi Temel Alan Stratejiler

Nezaket stratejileri her zaman tek yönlü olarak yalnızca konuşuru ya da yalnızca dinleyiciyi incelemeyi içermemektedir. Kimi stratejilerde konuşur ve dinleyici aynı iş, hareket veya eylemin içerisinde bulunarak ortak yararlar elde edebilmektedir. İletişimin her iki katılımcısını da düşünen bu stratejiler içerisinde yer alan *ortak paydada bulunma, anlaşma, iş birliği yapma* ve *aynı etkinlik içinde bulunma* gibi söz edimsel eylemlerle bir eylemin içinde aynı anda yer alarak eşit veya benzer oranda yarar sağlamak hedeflenmektedir. Eşitlik ilkesi gereği ne konuşurun yüzü ne de dinleyicinin zarar görmeyeceği gibi aynı zamanda tarafların memnuniyetleri, karşılıklı bir şey yapmaktan duyabilecekleri zevkleri ön plana çıkararak yarar-zarar dengesinde yarar unsuru ağır basacaktır. Katılımcılar *çatışmadan kaçınma* ile dayatmadan uzak, kısmen razı ve sonuç olarak karşılıklı arzu edilen bir işi yapabilecek olmanın hoşnutluğu içerisinde olabilecektir. Ancak çatışmadan kaçınmada yarar-zarar dengesi eşit olmayabilir çünkü anlaşmazlık çıkmaması adına ya konuşur ya da dinleyici daha fedakâr bir tavırda bulunmak zorunda kalabilir. Bu sebeple de taraflardan birinin yüzü diğerine göre daha tehdit altında olmaktadır. Karşılıklı konuşmalarda konuşur ve dinleyici aynı anda sözceleyen konumundadır. Konuşur ve dinleyiciyi temel alan stratejiler kullanırken daha önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi sıkça soru yapılı sözceler üretmektedir. Her iki katılımcıya da ilgilendiren eylemler söz konusu olduğu için de sözceleyen tarafından yönlendirilmiş *ne dersin* soru kalıbının yanı sıra *beraber* ve *birlikte* belirteçlerinin soru yapılı sözcelere sıkça eşlik edebildikleri görülmektedir.

3.1.3.1. Doğrudan Stratejiler

Ortak paydada bulun

108. *Piknik için ben de bir şeyler hazırlayım mı?*

109. *Aynı sınava gireceğiz ya, beraber çalışsak nasıl olur?*

Anlaşma yap

110. *Projede ciddi hatalarımız var. Yeniden oturup çalışmaya ne dersin?*

111. *Yarın alışverişe gitmem gerek. Sen de benimle gel, tamam mı?*

112. *A: Proje için birkaç kaynak araştıracağım. Sen de gelirsen sevinirim.*

B: Niçin olmasın? (<Elbette gelirim.)

Çatışmadan kaçın

113. *Peki. Dediğin gibi olsun. Sen böyle diyorsan demek?*

114. *Neden evin duvarı senin istediğin gibi olmasın ki?*

İş birliği yap

115. *Bu akşam ödevleri hazırlamak için çalışalım mı?*

116. *Birlikte çalışmamızın bir sakıncası var mı?*

117. *Neden birlikte bu hafta sonu ava gitmiyoruz?*

Aynı etkinlik içinde bulun

118. *Ben de seninle aynı sınava gireceğim. Yanımda getirmeyi unutmuşum da. Rica etsem fazla kalemin varsa benimle paylaşır mısın?*

119. *Neden beraber boyamıyoruz tüm evi? (<Ne de olsa boyacıya verecek paramızın olmadığını biliyoruz.)*

3.1.3.2. Dolaylı Stratejiler

Ortak paydada bulun

120. *Sokaklarda zulme uğrayan bir sürü insan var. Bu yaşananlar bir tür dram değil mi? (<Sen de benimle aynı düşünceyi paylaşıyor musun?)*

121. *Sen de çok azimlisin, ben de. Birbirimizden bir farkımız var mı? (<0 yüzden ikimiz de bu projede birlikte yer alabiliriz.)*

Anlaşma yap

122. *Benimle aynı eve çıkma konusundaki fikrin nedir?*

Çatışmadan kaçın

123. *Sen öyle uygun görüyorsun demek ki.*

124. *Daha iyi bir fikrin var mı?*

125. *A: Senin çok eli açık biri olduğunu söylüyorlar.*

B: Sence öyle miyim? (<Konuşur, hayır değilim, demek yerine A'ya soruyla karşılık vererek olası bir savunmadan ya da kendini övme durumundan kaçınıyor.)

A: Bilmem. Seni çok iyi tanımıyorum.

İş birliği yap

126. *Bu işin üstesinden nasıl geleceğimizi düşündün mü?*

127. *Evin şu dağınık hâlini görüyorsun değil mi? (<Ancak birlikte toparlarsak üstesinden gelebiliriz.)*

Aynı etkinlik içinde bulun

128. A: *Buranın kebabı nasıl olur? İyi mi?* (<Beraber orada kebab yiyebiliriz.)

129. *Ben de seninle aynı sınava gireceğim. Kim de fazla kalem vardır ki?* (<Konuşur muhatabında kalem olduğunu bilerek soruyu genel dinleyici kitlesine yöneltiyor.)

130. *Bir yerlere gidecek miyiz diye merak ediyorum?* (Konuşur çok istekli biçimde söylemde bulunur.)

131. *İş çıkışı bir içeceğe ne dersin?*

132. *Kim bu kırlarda koşmak istemez ki?*

Sonuç

Yazılı ya da sözlü iletişim kurma, insanı diğer canlılardan ayıran özelliklerin başında gelmektedir ancak iletişimin başlaması, etkin ve doğru biçimde devam edebilmesi, sürdürülebilir olması için de konuşurlar tarafından uyulması gereken bazı incelikler bulunmaktadır. Toplumsal ve bireysel bir saygınlık göstergesi olarak değerlendirilen nezaket de iletişimin etkinliği için olmazsa olmaz gerekliliklerdedir. Nezaket üzerinde pek çok çalışma yapılmış, psikoloji, sosyoloji, felsefe gibi disiplinler içerisinde ele alındığı gibi dilbilim alanı içerisinde de üzerinde önemle durulan konuların başında gelmiştir. İletişimi oluşturan unsurlardan konuşur ve dinleyicinin sağlıklı bir bildirişim gerçekleştirebilmesi için gerekli olduğu düşünülen bazı stratejiler ve ilkeler ortaya atılmıştır. Grice'la başlayan iletişimde taraflar arasında iş birliği ve nezaket süreci daha sonra Lakoff, Leech, Brown ve Levinson gibi isimlerle olgunluğa ulaşmıştır. Her ne kadar bahsi geçen isimlerden sonra Fraser, Nolan, Wilson gibi isimlerin görüşleri nezaketi açıklamaya çalışsa da ilk zikredilen isimler kadar alanyazında etkili olmamıştır. Lakoff, Leech, Brown ve Levinson kişiler arasında iletişim sağlayacak, bunu yaparken ilişkiyi ve hem bireysel hem de karşılıklı saygınlığı zedelemeyecek ve sonuç olarak yapılacak eylemin katılımcıların yararına olma durumunu arttıracak stratejiler geliştirilmiştir. Bu çalışma nezaket yaklaşımlarının temelini oluşturan görüşlerden yararlanarak oluşturulan yeni bir nezaket stratejisi önerisini içermektedir. Bireysel ve karşılıklı yüz korumayı hedef alan ve bunu yaparken de karşılıklı yarar-zarar dengesinde yararı ön plana çıkarmayı amaçlayan bu öneri, dolaylılık kullanımı ile nezaketin derecesi arasındaki ilişkiyi de gözetmektedir. Buna göre konuşuru temel alan, dinleyiciyi temel alan, konuşur ve dinleyici temel alan stratejiler olmak üzere üçlü strateji sınıflandırmasına gidilmiştir. Nezaket stratejilerini sunmada kullanılan pek çok dilsel unsur ve işaretleyici bulunmaktadır. Bunlar arasında edilgenleştirme, muhatabı kişisizleştirme, *biz/siz* dili kullanma yolları olduğu gibi soru yapılarından yararlanma da gelmektedir. *Soru Tümceleri Üzerinden Nezaket Stratejisi Kurma* başlığı taşıyan bu çalışmada, yine ilk kez burada önerilen soru kategori içerisinde yer alan işlevsel yaklaşımla sınıflandırılan cevap beklenmeyen söz edimsel sorular ile nezaket stratejileri birleştirilmesi hedeflenmiştir. Böylece saygılı ol, *Saygılı ol, istekte/ricada bulun, samimi davran, dayatmadan kaçın, teklifte bulun, davet et, söz ver, cömert ol, komik ol* gibi konuşuru temel alan; *empati kur, öv, farkında ol, ilgi göster, onayla/onaylat ve tercih sun* gibi dinleyiciyi temel alan ve *ortak paydada bulun, anla, çatışmadan kaçın, iş birliği yap ve aynı etkinlik içinde bulun* gibi hem konuşuru hem dinleyiciyi temel alan stratejiler sezgisel konuşurun üretebileceği türden soru tümceleri ile verilmiştir. Tümcelerde, cevap içermeyen söz edimsel nitelikli sorulara *sakıncası yoksa, mahsuru olmazsa, rica etsem, özür dilerim* gibi kalıp sözlerin eşlik ettiği ve nezaketin de bu şekilde derecesinin arttırıldığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- ABADŽIĆ NAVAEY, A. - S. BAKŠIĆ (2018). "Türkçe ve Farsçada Nezaket Stratejileri: İltifatlar, İyi Dilekler ve Saygı Gösterme". *Turkish Studies*. XIII/5: 1-16.
- ABUDUSALAMU, A. (2017). *Yeni Uygurcada Soru*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AĞAKAY, M. A. (1952). "Dilbilgisi Konuları: Soru Cümleleri Üzerine". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. I/12: 683-684.
- AKBAYIR, S. (2013). *Eğitim Fakülteleri İçin Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Pegem Akademi.
- AKBOĞA, V. (2022). "Türkçede İki Tür Sezdirim: Edimsel ve Anlatısal Sezdirim". *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı*. (ed. Hasene Aydın-İbrahim Karahancı). Bursa: Efe Akademi Yayınları: 793-810.
- AL-HINDAWI, F. H. - M. A. R. ALKHAZAALİ (2016). "A Critique of Politeness Theories". *Theory and Practice in Language Studies*. VI/8: 1537-1545.
- ALTINÖRS, A. (2015). *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon'dan Chomsky'ye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDINOĞLU N. (2011). "İncelik Karşıtlığı ve Ayşe Kulin'in "Geniş Zamanlar" Öyküsünün Edimbilimsel İncelenmesi". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. IX/2: 416-430.
- AYGEN, G. (2007). "Q-Particle". *Dil ve Edebiyat Dergisi/Journal of Linguistics and Literature* IV/1: 1-30.
- BANGUOĞLU, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAŞTÜRK, M. (2001). "Sözcelem Dilbilimi ve Türkçe'de Soru". *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu Bildirileri*. Erzurum: Bakanlar Matbaası: 399-412.
- BAYTOK, A. (2006). "Kırgız Türkçesinde Evet/Hayır Soruları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. III/3: 78-99.
- BAYTOK, A. (2013). *Kırgız Türkçesinde Soru*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BİLGEGİL, K. (2009). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- BÖLER, T. (2019). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- BROWN, P. - S. C. LEVINSON (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ÇETİN, E. (2008). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DELİCE, H. İ. (2003). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Asitan Yayınları.
- DEMİR, N. - E. YILMAZ (2005). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- DERELİ, S. (2008). "Sözlü İletişimde Nezaket Stratejileri". *Türkbilig*. 15: 24-52.
- DOĞRU, F. (2014). "Türkçe Buyrum Tümcelerinde Kibarlık/Kabalık". *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* (ed. Hatice Şahin-İbrahim Karahancı). Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- EDİSKUN, H. (2007). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERDEM, H. S. (2020). *Wittgenstein: Dilin Yörüngesinde Felsefe*. İstanbul: Köprü Kitap.

- ERDEM, M. D. vd. (2015). *Yeni Türk Dili*. Ankara: Maarif Mektepleri.
- ERGÜT, M. (2022). "Türkiye Türkçesinde Sezdirim ve Çıkarım". *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı*. (ed. Hasene Aydın-İbrahim Karahancı). Bursa: Efe Akademi Yayınları: 607-634.
- GENCAN, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- GÖKSEL A. - C. KERSLAKE (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- GÜLENSOY, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜNAY, N. (2020). "Türk Dilinde Retorik Soru". *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*. II/4: 512-533.
- HADOT, P. (2015). *Wittgenstein ve Dilin Sınırları*. (çev. Murat Erşen). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- HATİPOĞLU, Ç. (2007). "(Im)politeness, National and Professional Identities and Context: Some Evidence From e-Mailed 'Call for Papers'". *Journal of Pragmatics*. 39: 760-773.
- HİRİK, E. - V. AKBOĞA (2022). "Türkçede Sezdirimin Sınırları". *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*. (ed. Erkan Hirik-Neslihan Çelik-Seçil Hirik). Çanakkale: Paradigma Yayınları: 185-213.
- JOHNSON, D. I. vd. (2004). "Politeness Theory and Refusals of Requests: Face Threat as a Function of Expressed Obstacles". *Communication Studies*. LV/2: 227-238.
- KANSU YETKİNER, N. (2009). *Çeviribilim Edimbilim İlişkisi Üzerine*. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2012). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARATAŞ, M. (2019). *Her Yönüyle Türk Dili*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- KARATAŞ, M. (2020). "Fuzulî'nin Türkçesinde Ezgili Soru Cümlesi Yapıları". *Türkiyat Mecmuası*. XXX/2: 563-606.
- KESER, B. M. (2018). "Nezaket, Nezaket Teorileri ve Türkçede Kullanılan Nezaket Kavramları". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Hâlbilimi Araştırmaları Dergisi*. VI/15: 127-138.
- KORKMAZ, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORNFILT, J. (1997). *Turkish*. London and New York: Routledge.
- LAKOFF, R. (1973). "Language and Woman's Place". *Language in Society*. II/1: 45-80.
- LAKOFF, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper and Row.
- LEECH, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. Longman: London and New York.
- NAR, K. (1995). *Soru Ekiyle Kurulmuş Soru Cümlelerinin Anlambilimsel Yönden İncelenmesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ONURSAL AYIRIR, İ. (2020). "Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler: Nezaket Kuramı Açısından Edimbilimsel Bir Değerlendirme". *Millî Folklor*. 126: 86-98.

- ORTAKÖYLÜOĞLU, H. (2019). *Türkçe ve İngilizce Rica Etkileşimlerinde Kibarlık ve Kabalık Görünümleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- OTURAKÇI, N. (2012). *Türkiye Türkçesinde Soru Sözcükleri*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- OYTUN ALTUN, H. (2009). *Türkçede Soru*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÖZGEN, M. (2010). "Türkçe Soru Tümcesi Türleri ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Materyallerindeki Yeri". *Dil Dergisi*. 150: 50-70.
- ÖZKAN, A. vd. (2016). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları.
- ÖZMEN, M. (2016). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- TARCAN, A. (2010). *Bazı Yaygın Dillerde Soru Cümleleri Üzerine: Sosyo-Kültürel Bir Yaklaşım*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- TURAN, Ü. D. (2019). "Edimbilim II: Bilgi Değeri, Bilgi Yapısı ve Dilde Kibarlık ve Kabalık". (hızl. Sumru Özsoy-Ümit Deniz Turan). *Genel Dilbilim II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- TÜRK, V. (2013). "Türkçede Soru Kavramı ve Kadı Burhaneddin Divanı'nda mı İle Kurulan Soru Yapıları". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 206: 299-304.
- UZUN, N. E. (2006). *Türkçenin Öğretimi İçin Soru Tümcesi Türleri Üzerine Bir Sınıflama Denemesi*. 131: 15-31.
- ÜSTÜNOVA, K. (2004). "Soru ve Cevap Cümlelerinin Çözümü". *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 425-433.
- WILSON, D. - D. SPERBER (1988). *Mood and the Analysis of Nondeclarative Sentences*. Stanford University Press.
- YAYLAGÜL, Ö. (2015). *Göstergebilim ve Dilbilim*. Ankara: Hece Yayınları.
- YILMAZ, E. (2020). *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*. (ed. Erdoğan Boz). Ankara: Gazi Kitabevi.

İnternet Kaynakları

- MARGETAN, V. vd. (2014). *Robin Lakoff's Politeness Principles*. Erişim Tarihi: 10.10.2022.
https://www.academia.edu/9669467/ROBIN_LAKOFF_S_POLITENESS_PRINCIPLES

SERİ FİİL-BİRLEŞİK FİİL İLİŞKİSİ VE TÜRKÇEDEKİ GÖRÜNÜMÜ

Abdullah ÇİĞİL*

ÖZ

İlk olarak Afrika dillerinde tespit edilen seri fiil yapıları (SFY), birleşik fiillerle benzer şekilde iki fiilin herhangi bir bağlaç veya bağlantı unsuru olmadan art arda gelmesiyle oluşmaktadır. Başlangıçta bir tür birleşik (compound) olarak kabul edilen bu yapıların tipik özellikleri tespit edildikçe birleşik fiilden bazı önemli farklılıklar gösterdiği ortaya konulmuş, bu yapıları bir den fazla fiilin birleştirme yoluyla değil serileştirme yoluyla bir araya getirildiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada, Türkçedeki SFY-birleşik fiil ilişkisi üzerinde durulacaktır. Çalışmanın amacı SFY ve birleşik fiilin birbirinden farklı iki kavram olduğunu ortaya koymak değildir; Türkçedeki bazı birleşik fiillerin seri fiillerin gramerleşmesi veya sözlükselleşmesi sonucu oluşan yapılar olduğunu vurgulamaktır. Türkçedeki birleşik fiil sınıflandırılmalarında farklı adlarla (ikili fiil, modal yardımcı fiil, tasvir fiil, yarı tasvirî fiil, kip ekleriyle kurulan birleşik fiil) nitelendirilen bazı birleşik fiillerin SFY olabileceği düşünülmektedir. Özellikle ikinci fiilin gramerleşerek yardımcı fiil özelliği kazandığı tasvir fiillerle asimetrik SFY'nin oluşum bakımından benzerlik göstermesi, tasvir fiil üzerine yapılan tartışmalara farklı bir boyut kazandırabilecek düzeydedir. Türkçe konuşma dilinde kullanılan kaç git, kap gel, gel al, al git vb. SFY örneklerini birleşik fiil kapsamında değerlendirmek oldukça zordur. Ayrıca SFY olarak kabul edilen bazı fiil oluşumlarının sözlükselleşerek birleşik isim (kapkaç, kaçgöç, çekyat, gelgit, vb.) oluşturması, birleşik fiil ile SFY'nin birbirine ne düzeyde yaklaştığını gösteren önemli ipuçlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Seri Fiil Yapıları, Birleşik Fiil, Fiil

THE RELATIONSHIP BETWEEN SERIAL VERBS AND COMPOUND VERBS AND ITS APPEARANCE IN TURKISH

ABSTRACT

Serial verb constructions (SVC) were first identified in African languages. They are formed by the succession of two verbs without any conjunction or connection element similar to compound verbs. Scholars initially thought that SCVs were a kind of compound. Alas, we now know they differ in a number of key ways from compound verbs. In this study, we shall examine the relationship between SVC and compound verb in Modern Turkish. Our main goal is to emphasize that one is a continuation of the other. We think that certain kinds of Turkish compound verbs (i.e. double, modal auxiliary, and semi-descriptive verbs alongside compound verbs formed using modal suffixes) may in fact be SVC. Particularly, the similarities between the descriptive verbs and the asymmetric SVC in how they get formed in the second verb gains the auxiliary verb feature by being grammatical – may add a different dimension to scholarly discussions on descriptive verbs. Examples from spoken Turkish that illustrate this include kaç git, kap gel, gel al, and al git. One quickly begins to notice how difficult it can get evaluate SVC examples within the framework of compounds. In addition, certain verb forms viewed as SVC compound nouns (e.g. kapkaç, kaçgöç, çekyat, gelgit) offer us important clues as to just how close compound verbs and SVCs are to one another.

Keywords: Serial Verb Construction, Compound Verb, Verb

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.08.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.11.2022

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, OSMANİYE; ORCID: 0000-0002-6865-5463, E-posta: abduhahcigil@hotmail.com

Giriş

Dildeki sözcükler, Aristo tarafından başlangıçta iki büyük sınıfa (isim ve fiil) ayrılmış, sözcük oluşumları tespit edildikçe bu sınıflandırmaya alt sınıflar eklenmeye devam etmiştir. Sözcük sınıflarının sayısı arttıkça sınıflandırma daha da güç bir hâl almış ve bazı sözcüklerin hangi sınıfa dâhil edileceği konusunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Diller arası karşılaştırmalı çalışmaların sayısının artmasıyla farklı sözcük oluşumlarının varlığı tespit edilmiş ve evrensel özellikler gösteren bazı sözcük oluşumlarının (birleşikler gibi) diller arasında ortak ölçütlerle tanımlanmasının son derece zor olduğu görülmüştür.

Birleşik fiiller, evrensel özellik gösteren bir fiil sınıfı olmasına rağmen gösterdiği özellikler bakımından diller arası pek çok farklılık barındırmaktadır. Batı'da isimleri ve fiilleri de içine alan birleşikler (compounds) için bütün dilleri kapsayacak geçerli ölçütler belirlemenin oldukça zor olduğu görülmektedir. Tespit edilen bazı fiil oluşumlarının seri fiil yapıları (SFY) gibi birleşik fiillerle benzer özellikler sergilemesi, birleşik fiil ile ilgili tartışmaların daha da artmasına yol açmaktadır.

Bu tartışmanın odaklarından biri olan SFY, sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş bir fiil oluşumu değildir. SFY'yi tanımlamak için belirtilen ölçütler üzerinde araştırmacılar arasında tam bir uzlaşma sağlanmadığı görülmektedir. Bu durum, çeşitli yazarlar tarafından sunulan serileştirme tanımlarındaki değişkenlikten kaynaklanmaktadır. Lord (1993, s. 1) "Bir dildeki SFY ile ilgili yapılan genellemeler, başka bir dilde geçerli olmamakta veya yüzeysel kalmaktadır." derken Dixon (2006, s. 338) "Bazı serileştirme dillerinde, SFY oldukça sık görülürken diğer serileştirme dillerinde seyrek bir görüntü ortaya koyabilir." demektedir. Haspelmath (2016, s. 206) SFY'yi tanımlamada açıklık olmadığını, dolayısıyla bu yapıların dünyanın herhangi bir yerinde aynı teşhis ile tanımlanamayacağını işaret eder. Bickel (2007, s. 246) "Serileştirme gibi kavramlar, diller arasında tam olarak uygulanamaz. Çünkü SFY genellikle bağımsız dağılımları ve tarihsel profile sahip büyük değişken kümelerini bir araya getirir." demektedir.

Böylece sorunlu ve tartışmalı olan bu iki yapı arasındaki ilişkiyi tespit etmek oldukça güç bir hâl almıştır. Art arda gelen iki fiilin tek fiil gibi hareket etmesi, her iki yapının ortak özelliği olmakla birlikte bu iki yapının birbirine yaklaştığı veya birbirinden uzaklaştığı noktalar, diller arası karşılaştırmalarda oldukça değişken bir görünüm arz etmektedir. Araştırmacılar tarafından bir dilde SFY olarak nitelendirilen bir yapı, başka bir dilde birleşik fiil olarak adlandırılabilir.

Türkçede birleşik fiilin tanımı, kapsamı ve sınıfları üzerinde tam bir uzlaşma sağlanmadığı görülmektedir. Birleşik fiil ile ilgili tartışmalar sürerken 2000'li yıllardan bu yana yapılan çalışmalarla Türkçenin fiil serileştirme özelliği olan bir dil olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmalardan yola çıkarak Türkçede birleşik fiil olarak kabul edilen her yapının birleşik fiil olmayabileceği veya birleşik fiil olarak değerlendirilmekte tereddüt edilen bazı yapıların SFY olabileceği konusu üzerinde dikkatle düşünmek, Türkçede SFY-birleşik fiil ilişkisinin yansımaları görmek, araştırmacılar için farklı bakış açıları ortaya koyabilecektir.

1. Seri Fiil Yapıları ve Serileştirme

Seri fiil yapıları, tek bir yargı ifade edebilmek için art arda gelen fiil dizileri oluşturur. Bu fiil dizileri, iki veya daha fazla fiilden oluşur ve bu fiiller, arasına herhangi bir bağlaç veya bağlayıcı unsur almaz. Fiiller arasında sıralama ve altasıralama ilişkisi yoktur. SFY oluşturan fiiller, söz diziminde aynı zaman, şahıs ve olumsuzluk ekini alır. SFY oluşturan yapılar genellikle ortak bir özneye sahiptir (Foley vd. 1985; Givón, 1991; Durie, 1997; Aikhenvald, 2006; Dixon, 2006; Aydemir, 2018; Hirik, 2019). Yaygın bir kullanıma sahip olmayan diğer bir SFY türü ise tek fiilin kendi içinde ardışık iki hareket barındırdığı

SFY'dir. Bu açıdan SFY genel olarak iki büyük sınıfa ayrılabilir: Birden fazla fiilin art arda gelerek tek fiil gibi hareket ettiği *çok fiilde tek hareket bildiren SFY* ve tek fiilin kendi içinde birden fazla hareket bildirdiği *tek fiilde çok hareket bildiren SFY* (Hirik, 2019).

- (1) Nimu bo'u bano e'i sekolah (Sikkanese¹ vd. 2018)
O gel- git- edat okul
'O okula gitti geldi./gidip geldi.'
- (2) Hatasız araba. **Gel gör, al git!**
- (3) Aynı konu üzerinde **döndü durdu.**
- (4) (Miyt ritm muh-hambray-an-am (Alambak² vd. 1988)
Ağaç böcek tırman- + ara- 1. kişi eki
'Ben ağaca çıkıp böcek aradım.'
- (5) Güçlü elleriyle adamı **silkeledi.** Kendine gel, dedi!
- (6) Çiviye ağaçtan güçlkle **söktü.**
- (7) Ayranın daha lezzetli olmasını istiyorsan iyice **çalkala!**

(1)'de Sikkanese dilinde iki fiil (*git-* + *gel-*), art arda gelerek tek hareketi (*dön-*) karşılamaktadır. (2)'de benzer şekilde Türkçe iki fiil (*gel-* + *gör=- gör* ve *al-* + *git=- götür-*) art arda gelerek tek hareketi karşılamaktadır. Her iki kullanımda da konuşur, yüzey yapıda iki fiil kullansa da derin yapıda tek ve bütünleşik bir olayı kastetmektedir. Bu tür kullanımlar, diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. (3)'te birden fazla fiil kullanıldığı hâlde anlam, birinci fiil tarafından karşılanmıştır. (4)'te tek fiil, konuşurun *tek olay* olarak kavramsallaştırdığı bir olayı (böcek ara-) kendi içinde birden fazla fiil ile (*tırman-* + *ara-*) kodlayarak SFY oluşturmaktadır. (5)'te benzer bir fiil oluşumunun Türkçede de (*silkele=- tut-* + *salla-*) bulunduğu görülmektedir. (6)'da ise yine tek fiil (*sök-*) birden fazla hareket (*sök=- çek-* + *çıkır-*) ifade etmektedir. Benzer bir fiil kullanımı (7)'de (*çalkala= tut-* + *salla-*) görülmektedir.

Birden fazla fiilin bağlayıcı unsur olmadan art arda gelerek tek bir hareketi karşılaması *serileştirme* terimi ile karşılanır. Serileştirme kavramının temelinde karmaşık bir olayı birden fazla fiil yardımıyla detaylı olarak anlatma isteği yatmaktadır. Bu karmaşık olay, birden fazla aşamadan oluşması sebebiyle birden fazla fiil ile anlatılmaya muhtaçtır. Serileştirme, hem dilbilimsel kapsamı hem de hacmi bakımından son 40-50 yılda hızla genişleyen bir kavram hâline gelmiştir. Buna rağmen bir SFY'nin tam olarak ne olduğunun ortaya konulmadığı da bilinen bir gerçektir. Bu durumun ana sebebi, serileştirmenin bütün dillerde ortak bir görüntü sergilememesidir (Çiğil, 2022, s. 77).

Osam'a (1994, s. 190) göre terminolojide geniş bir çeşitlilik olmasına rağmen serileştirme olgusunun "neyi kastettiği" kesin sınırlarla belirlenmiş değildir. Bu durum, çeşitli yazarlar tarafından sunulan serileştirme tanımlarındaki değişkenlikten kaynaklanmaktadır. Araştırmacıların tanımları arasında tutarlılık olmadığı gibi fikir ayrılıkları da oldukça fazladır. Bir araştırmacı tarafından "*gerçek SFY*" olarak kabul edilen yapı, diğer araştırmacı tarafından "*yanlış veya eksik*" olarak nitelendirilmektedir.

SFY ilk olarak Afrika'daki bazı dillerde tespit edilmiş, bu yapıların sadece bu dillere ait özellikler gösterdiği ve bir çeşit birleşik fiil olduğu zannedilmiş hatta birleşikler olarak adlandırılmıştır. Zaman içinde bu yapıların birleşiklerden daha farklı özellikler gösterdiği SFY tespit edilen dilin sayısı artıktıkça ortaya çıkmıştır. Dil sayısı artıktıkça SFY'nin diller arası bazı ortak özellikler gösterdiği de tespit edilmiş, bu yapıların dile özgü olmaktan çok evrensel, bilişsel ve kültürel altyapı barındırdığı (Bruce, 1988) ortaya konmuştur.

¹ Endonezya'daki Flores adasında Sika etnik grubundan yaklaşık 180.000 kişi tarafından konuşulan dil.

² Papua Yeni Gine'de konuşulan bir dil.

“Simetrik ve Asimetrik SFY”

SFY ile ilgili yapılan çalışma sayısı arttıkça araştırmalar, SFY'nin diller arası ortak özellikleri ve sınıflandırılması üzerine yoğunlaşmaya başlanmıştır. SFY ile ilgili ilk sınıflandırma denemesi Christaller (1875, s. 144) tarafından yapılmıştır. Christaller SFY'yi “*Temel Kombinasyonlar*” ve “*İkincil Kombinasyonlar*” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Christaller'ın sınıflandırması temelde söz dizimsel ve semantik bir sınıflandırmadır. Christaller'dan sonra yapılan sınıflandırmaların (Stewart, 1963; Ansre, 1966; Stahlke, 1970; Bamgbose, 1973; Schachter, 1974; Filbeck, 1975; Sebba, 1987; Awoyale, 1988; Baker, 1989; Schiller, 1989; Sudmuk, 2005) çoğunluğu küçük farklılıklarla yine söz dizimsel ve anlam bilimsel sınıflandırmadan oluşur.

Sınıflandırmalardaki çeşitliliğe rağmen temelde SFY'nin kompozisyon bakımından simetrik SFY ve asimetrik SFY olmak üzere iki büyük sınıfa ayrıldığı söylenebilir. Bu adlandırma, Aikhenvald (2006) tarafından yapılmış ve araştırmacıların büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. SFY'yi kompozisyon, bileşenlerin durumu, bileşenlerdeki sözcükler ve gramer kategorilerinin işaretlenmesi bakımından inceleyen Aikhenvald'ın sınıflandırmasının temelini *simetrik ve asimetrik SFY* oluşturur. Bu çalışmanın ana eksenini, asimetrik SFY ve simetrik SFY'nin birleşik fiillerle olan ilişkisi oluşturmaktadır.

Asimetrik SFY, alt olaylar barındırmayan basit olayları kodlar. Fiillerden biri, olayı kodlayan semantik “*baş*”tan oluşur. Diğer fiil; genel olarak olayın meydana gelme şeklini, tarzını, olayın yoğunluğunu veya bir değerlendirmeyi ifade eden bir deyiştiricidir. “*Baş*”ta herhangi bir gramer kısıtlaması yoktur. Fiiller; geçişli, geçişsiz, aktif veya pasif olabilir. Öte yandan deyiştirici fiil, yalnızca geçişsiz olabilir. Deyiştirici fiil, “*Baş*”ı izler (Lichtenberk, 2006, s. 258).

(8) El a bula bay (Papiamentu³ vd. 1995)

O uç- git-

'O uçtu/uçtu gitti'

(9) Toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeyen kurumları **kapatın gitsin!**

(10) Söylenenlere aldırma, sabaha kadar **konuşturdu**.

(11) Çok sürmez, onun da adı **unutulur gider**.

Asimetrik SFY, oluşum bakımından Türkçedeki tasvir/art-fiilli yapılara oldukça benzemektedir. Bu yapılar bir asıl fiilden ve gramerleşme süreçlerinden geçmiş, yardımcı veya ikincil fiil denebilecek bir fiilden oluşmaktadır. Asıl fiilin anlamını koruduğu, ikincil fiilin anlam kaybına uğrayarak kapalı sınıftan bir fiile dönüştüğü görülmektedir.

Simetrik SFY, her biri açık sınıftan oluşan iki veya daha fazla fiilden oluşur. Simetrik SFY, alt fiillerin sırası veya birbiriyle ilişkili eş zamanlı alt aksiyonları, fiilin yapılaş tarzını veya neden-sonuç bildirir. Neden-sonuç ilişkili ve sıralı fiil gösteren Simetrik SFY'de bileşenlerin sırası genellikle sabittir. Sebep-sonuç ilişkisinde ilk fiil sebep, ikinci fiil sonuç bildirir. Bazı durumlarda birinci fiilin ikinci fiil tarafından kodlanan olayın içindeki kişiyi tanımladığı alternatif bir yorum da vardır. Ancak neden-sonuç yorumlaması her zaman mevcuttur (Aikhenvald, 2006, s. 4; Lichtenberk, 2006, s. 258).

(12) Lei lo di saam lai (Kantonca⁴ Matthews, 2006)

Sen al- çok. eki kıyafet gel-

'Sen kıyafet al gel/getir.'

(13) Ortamı beğenmeyince **kalktı gitti**.

(14) Sizi eleştirenlere **gülüp geçin**.

(15) Zavallı adam semt pazarında **yatıp kalkıyormuş**.

³ Portekizce temelli bir karma dil.

⁴ Güney Çin'deki Guangdong eyaleti civarında konuşulan, Çincenin bir lehçesi

Simetrik SFY’de her iki fiilin anlamını koruyarak yapıyı oluşturduğunu ve yapının anlamının tahmin edilebilir (geçirimli) olduğu görülmektedir.

2. Birleştirme ve Birleşik Fiiller

2.1. Birleştirme (Compounding)

Birleştirme, dünya dillerinin büyük çoğunluğunda mevcut olan, yüksek türetkenliğe sahip kavram karşılama/sözcük oluşturma mekanizmalarından biridir. Bu mekanizmanın çıktıları niteliğindeki birleşik sözcükler, diğer bir ifadeyle birleşikler, ilgili diğer mekanizmaların çıktılarında farklı olarak hem sözlüksel hem de söz dizimsel etkileşimler sonucu yapılanmaları ve yine söz dizimsel öbeklerle olan yakınlıkları dolayısıyla ayrı bir konumda yer alırlar (Sarı, 2016, s. 199).

Fabb (1998, s. 66), birleşigi (compound) iki ya da daha fazla sözcükten oluşan yapılar olarak tanımlarken Adams (1973, s. 30) “genellikle iki serbest formun veya başka türlü bağımsız bir varoluşa sahip sözcüklerin (sabit) birleşmesinin sonucu” olarak kabul etmektedir. Booij (2005, s. 75) birleştirmenin birçok dilde en sık kullanılan yeni sözcük oluşturma yollarından biri olduğunu vurgulayarak birleşikleri “sözcük birimlerin daha geniş bir sözcük birim oluşturmak oluşturduğu kombinasyon” olarak tanımlar. Plag (2003, s. 170-171) birçok araştırmacıdan farklı olarak birleşiklerin sadece iki sözcükten oluştuğunu iddia ederek birleşik sözcüğü “iki sözcüğün yeni bir yapı oluşturmak için oldukça gevşek bir şekilde birleşimi” olarak tanımlar. Plag, iki veya daha fazla sözcükten oluşan yapıların aslında ikili gruplar oluşturduğunu söyler ve *üniversite öğretim ödülü komitesi üyesi* birleşimini aşağıdaki şekilde bölümlere ayırır:

university [teaching award]] committee] member]

Bauer (2001, s. 695) birleşikleri, iki veya daha fazla öğeden oluşan ve her biri diğer bağlamlardaki sözcüklerden bağımsız olarak işlev gören sözcük birimler olarak tanımlar. Birleşiklerin normal sözdizimsel kullanımdan bazı ses bilimsel ve/veya dil bilimsel farklılıklar gösterdiğini vurgular. Olsen (2000, s. 899) birleştirme yöntemini bir dilin sözlüğündeki mevcut iki kökü birleştirerek, sözlüğe sabit bir morfolojik birim olarak girme potansiyeline sahip yeni, daha karmaşık bir kök oluşturma süreci olarak görmektedir. Marchand (1969, s. 11), iki veya daha fazla sözcüğün bir morfolojik birimde birleştirildiğinde bir birleşikten bahsedilebileceğini söyler. Katamba (1993, s. 54) ise birleşiklerin her ikisi sözcük veya kök biçim birim olan en az iki taban içerdiğini ifade eder. Lieber (2004, s. 47) birleşikte iki sözcük birimin bir bütün olarak birleştirildiğini ve yapının kategorisini ve morfo-sentaktik özelliklerini sağdaki sözcük birimin taşıdığını belirtir.

Birleşikleri sınıflandırmaya yönelik pek çok çalışma (Fabb, 1998; Bauer, 2001; Haspelmath, 2002; Booij, 2005; Bissetto vd. 2009) yapılmıştır. Birleşikler; yapı, söz dizimi ve anlam özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Sınıflandırmada en geçerli ölçüt yapıdaki *Baş* unsurdur. Fabb (1998, s. 67) *Baş* unsurun bir cümlenin *Baş*’ına benzer özelliklere sahip olduğunu, yapıyı kurduğunu ve yapının temel anlamını temsil ettiğini söyler. Diğer ölçütler ise birleşimin oluşum şekli ve unsurların ortaya koyduğu anlam ilişkileri üzerinedir. Bu ölçütlerin dillerdeki birleşik yapıları ayırt etmedeki başarısı ise tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Bu sınıflandırmalarda genel olarak “birleşik” kavramı üzerinde durulmuş, birleşik fiillerle ilgili detaylı açıklamalar yapılmamıştır. Çalışmalarda birleşik fiil teriminin yerine yaygın bir şekilde fiil + fiil birleşmeleri (V-V compounds) terimi kullanıldığı görülmektedir. Fiil + fiil birleşmeleri üzerine yapılan araştırma sayısının yeterli düzeyde olmamasındaki ana etken, incelenen dillerde fiil + fiil birleşmelerinin türetken bir yapıya sahip olmamasıdır. Wald ve Besserman (2002) iç merkezli (endocentric) fiil + fiil

birleşmelerinin (freeze-dry, slam-dunk, stir-fry, strip-search) İngilizcede türetken olmadığını ancak 20. yüzyıldan sonra giderek türetken hâle geldiğini vurgular. Marchand (1969), bu tür oluşumları sözcük yapma yollarından çok bir tür işlev değişimi (conversion) olarak görür. Bauer (2003, s. 198), fiil + fiil şeklindeki birleşikleri iki olayın birleştirilmesi olarak görmektedir. İsim + fiil ve sıfat + fiil kombinasyonlarının aksine fiil + fiil birleşmelerinin sözcük yapım kuralları ile kolayca açıklanamayacağını, bu yapıların iki olayın kavramsal bütünleşmesini içeren olaylara atıfta bulunan düzenli çiftleştirici birleşikler olarak görülebileceğini belirtir. Bauer (1983, s. 207-209), birleşikleri sınıflandırdığı diğer başka bir çalışmasında fiil + fiil şeklindeki birleşmeleri birleşiklerin alt sınıfı olarak ele almıştır.

Birleşiklerin ögeler arası anlamsal ilişkiler bakımından tipolojik olarak sınıflandırılmasıyla ilgili en güncel çalışma Bisetto ve Scalise (2009) tarafından yapılmış ve bu çalışmada hem daha önceki sınıflandırma denemelerine yer verilmiş hem de yapılan sınıflandırmanın tüm dünya dilleri için geçerli olacağı düşünülmüştür. Sınıflandırma sonucunda üç ana birleşik türü tespit edilmiş (*tümleyen* 'subordinate', *niteleyen* 'attributive', *eşleyen* 'coordinate') ve her tür kendi arasında ögelerinin baş olma durumlarına göre *iç merkezli* ve *dış merkezli* olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Sarı, 2016, s. 207). Bisetto ve Scalise'nin sınıflandırmasında birleşik fiile özel bir yer ayrılmadığı genel olarak birleşiklerin sınıflandırıldığı görülmektedir.

Fiil + fiil birleşmeleri üzerine önemli bir sınıflandırma, Shibatani (1990, s. 246) tarafından yapılmıştır. Bu sınıflandırmadaki birçok özellik, Türkçe birleşik fiillerle benzerlik göstermektedir:

- Değiştirici-Fiil (Modifier-Verb)
- Fiil-Değiştirici (Verb-Modifier)
- Fiil-Fiil (Verb-Verb)

Bu sınıflandırmada yardımcı fiil veya tasvir fiil yerine değiştirici (modifier) terimi kullanıldığı görülmektedir. Değiştiricinin görevi önüne veya ardına geldiği fiilin yapılış şeklini veya yönünü belirtmektir. Fiil + fiil birleşmelerinin özelliği ise her iki fiilin asıl anlamını koruyarak yapıyı oluşturmasıdır.

Sonuç olarak Batı'da yapılan çalışmalarda "*birleşik*" sınıfı içinde değerlendiren fiil + fiil şeklindeki birleşmelerin bu dillerde türetken bir yapıya sahip olmaması sebebiyle çalışmalarda detaylı incelemelere yer verilmediği görülmekle birlikte bu yapıların birleşik fiil oluşumlarındaki sergilediği özelliklerden ziyade isimleşen kullanımları (birleşik isim) üzerinde durulmuştur.

2.2. Birleşik Fiiller

Dilbilim çalışmalarındaki birleşik fiil tanımlarına bakıldığında aslında Türkçedeki tanımlamalarla benzer özellikler görülmektedir. Trask (2003, s. 53) birleşik fiili, "biri sözlüksel bir asıl fiilden diğeri ise bir isim veya edat gibi başka bir sözlüksel öğelerden oluşan yapılar" olarak tarif etmektedir. Betti ve Igaab (2018, s. 32), birleşik fiilin "tek bir fiil olarak işlev gören çok kelimeli bir bileşik" olduğunu belirterek birleşik fiilin bir bileşeni, zaman, kiplik veya yönü belirten herhangi bir çekim taşıyan, ancak yalnızca ince anlam tonları sağlayan yardımcı fiilden oluşur. "Birleşik bir fiil aynı zamanda "*karmaşık fiil*" (*complex verb*) olarak da adlandırılır çünkü bir yüklem tarafından modellenen anlam, asıl fiil tarafından belirlenir ancak her iki fiil de yüzey yapıda görünür." demektedir. Betti ve Ulaiwi (2018, s. 81), karmaşık fiil teriminin genellikle isim + fiil bileşiklerini tanımlamak için kullanıldığını, fiil + fiil birleşikleri için birleşik fiil teriminin kullanıldığını belirtir.

Türkçede, birleşik fiil tanımında bazı ortak noktalarda uzlaşma sağlandığı görülmektedir. Birleşik fiil, bir isimle bir asıl fiilin birleşmesi veya birinci unsur zarf-fiil

olan bir yapı ile bir fiilin birleşmesi olarak tanımlanmaktadır (Hatiboğlu, 1969, s. 20; Hacıeminoğlu, 1991, s. 256; Koç, 1992, s. 53-54; Ergin, 1993, s. 386; Karahan, 1999, s. 36-39; Korkmaz, 2003, s. 791). Banguoğlu birleşik fiilleri, “zarf öbeği, çekim öbeği, bağlam öbeği” olmak üzere üç temel gruba ayırır (2015, s. 310-317). Ergin, birleşik fiilleri “isim unsuru + yardımcı fiil, fiil + yardımcı fiil” olarak ikiye ayırır (1993, s. 386). Korkmaz’a göre “Birleşik fiiller, bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla sözcük ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek kavrama karşılık olan fiil türleridir.” (2003, s. 791) Karahan, birleşik fiilleri “Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, anlamca kaynaşmış birleşik fiiller.” olmak üzere üç başlıkta inceler (1999, s. 36-39). Topaloğlu (1989, s. 42) bileşik fiili “bir yardımcı fiilin bir isme veya bir fiil şekline eklenmesiyle meydana gelen öbek” şeklinde tanımlarken Johanson (2007, s. 89), “Bir fiil sözlük birimle kendisinden hemen sonra gelen gramatikalleşmiş bir fiilin çok genel bir işlevle birleşmesi” olarak görmektedir. Eker (2010, s. 411) birleşik fiilleri, bir sözcük grubu olarak değerlendirerek *birleşik eylem grubu* başlığı altında inceler ve “biri asıl fiil, diğeri yardımcı ad veya fiil olan iki sözcüğün birbiriyle yapı ve anlamca kaynaşması ile oluşan grup” şeklinde tanımlar. Karaağaç’ın (2012, s. 471) birleşik fiil tanımı ise “Türkçede bir ad veya eyleme yardımcı eylemlerden biri getirilerek oluşturulan söz öbeklerine birleşik eylem denir.” şeklindedir.

Hacıeminoğlu ve Ercilasun’un birleşik fiil ile ilgili görüşleri diğer araştırmacılara göre bazı farklılıklar barındırmaktadır. Ortaya konan görüşler, birleşik fiiller ile SFY arasındaki bazı ortak noktaları göstermesi bakımından önemlidir. Ercilasun, “Kelime gruplarında esas; mânâca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muâmelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar; asıl mânâlarından az veya çok farklı, yeni ve tek mânâ ifâde etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu, böyledir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar.” şeklinde açıklar (1984, s. 48). Hacıeminoğlu, “Bizim görüşümüze göre de bir isimle bir fiil birleştiğinde fiil, gerçek mânâsını muhafaza ediyorsa bu, birleşik fiil değildir.” şeklinde açıklama yaparak birleşik fiili oluşturan fiil unsurunun asıl anlamını kaybetmiş olması gerektiğine vurgu yapar (1991, s. 256). Ercilasun, birleşik fiillerin cümlede “*tek fiil gibi hareket etmesi*” ve “*tek kavramı karşılama*” özelliklerine vurgu yaparak aslında SFY ile birleşik fiillerin iki ortak noktasına değinmiş olur. Hacıeminoğlu ise “*fiillerden birinin asıl anlamını kaybetmiş olması*”na vurgu yapar. Asimetrik SFY’de de ikinci fiil, genellikle asıl anlamını kaybetmektedir.

Uğurlu birleşik fiili, “bir isimle bir fiilin oluşturduğu bütünlük” olarak görür. İki fiilden oluşan *koşuver-*, *yazabil-*, *düşeyaz-* fiillerindeki ilk unsurun da aslında bir isim olduğunu ifade eder. İlk unsurdaki zarf-fiilin isim yapma işlevinde kullanıldığını dolayısıyla bu tür yapıların da bir isimle bir fiilden oluştuğunu belirtir. Araştırmacı, *içi kan ağlamak* biçimindeki yapıların birleşik fiil olmadığını, bunları fiil-tamlayıcı ilişkisi içinde değerlendirmek gerektiğine vurgular. Uğurlu, birleşik fiil terimi üzerindeki karışıklığı “dil birimleri bütün olarak açıklama isteği”ne bağlayarak dil birimleri eksiksiz olarak tanımlamanın zorluğuna değinir (2007, s. 404-411). Özönder (2011, s. 173), basit fiiller dışında kalan hangi fiillere birleşik fiil denileceğinin tartışmalı bir konu olduğunu belirtir. Sözlükte madde başı olan ‘*isim + fiil*’, ‘*fiil + fiil*’ tarzındaki oluşumların birleşik fiil olarak kabul edilmesi durumunda Türkiye Türkçesinin gramer kitaplarında birleşik fiil diye verilen pek çok örneğin bu sınırlamanın dışında kalacağını vurgular. Özönder, Türkçedeki *fiil + fiil* şeklindeki birleşik fiillerin daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu, bu yapılarıdaki asıl fiil-yardımcı fiil unsurlarının görevleri ve adlandırılmasındaki sorunlar üzerinde durulması gerektiğine değinir. Gökdag (2007, s. 219-225) ise birleşik kelime ve kelime gruplarının birbirinden ayrı kavramlar olduğunu, iki veya daha fazla sözcükten

oluşan ve tek bir göndergeye sahip olan yapıların kelime grubu içerisinde değil şekil bilgisi içerisinde ele alınmasını gerektiğini vurgular. Gökdağ, kelime gruplarında birleşmenin sabit olmadığını, birleşik kelimelerde ise birleşmeyi meydana getiren unsurların şekil ve anlamca kaynaşarak kendi anlamlarının dışında yeni anlamları işaret ettiğine, sözlükte madde başı oluşturduğuna değinir.

Türkçedeki birleşik fiil sınıflandırmaları ve tanımlamaları Batı grameri esasına göre yapılmakta ve yukarıda bahsedildiği gibi *isim + yardımcı fiil* ve *fiil + fiil* olmak üzere iki ana türe ayrılmaktadır fakat bu görüşün aksini düşünen araştırmacılar da vardır. Bu araştırmacılar, *isim + yardımcı fiil* yapısını birleşik fiil olarak görmez, sadece *fiil + fiil* şeklindeki birleşmeleri birleşik fiil olarak görür.

Gabain, “Birbirine bağlı iki fiil şeklinin sıkı surette birleşmesinden meydana gelen ve yalnız bir oluş anlatan” yapıları “*fiil birleşmeleri*” olarak adlandırmıştır (1953, s. 16-28). Görüldüğü gibi yalnızca iki fiilin art arda geldiği yapılar araştırmacı tarafından “*fiil birleşmesi*” olarak görülmekte ve birleşik fiil terimi kullanılmamaktadır. Bu durum, fiil + fiil yapılarının birleşik fiillerden bazı farklılıklar gösterdiğine dair önemli bir vurgu olarak kabul edilebilir.

Zeynalov, kelime gruplarıyla birleşik sözlerin karıştırıldığını; kelime gruplarının sentaks, birleşik sözlerin ise morfoloji kategorisine girdiğini belirterek “Birleşik eylemleri analitik yolla oluşan çeşitli birleşmelerden ayırmak gerekir. Birleşik eylemleri oluşturan eylemlerin ayrı ayrı müstakil anlamları olmalı. İki taraf eylem olarak karışmalı ve tek mefhum oluşturmali. Böyle olduğunda çeşitli terkipli eylemler, eylemli birleşmeler tasviri eylem şekilleri bu gruba dâhil olamaz.” demektedir. Zeynalov, yazısının devamında *isim + yardımcı fiil* şeklindeki birleşmeleri birleşik fiil olarak görmediğini belirtir (1986, s. 455-468). Kısacası Zeynalov’a göre birleşik fiiller, fiil + fiil birleşmelerinden oluşmaktadır. Zeynalov, diğer çalışmasında, fiil birleşmeleri ile birleşik fiil ilişkisini: “Fiil birleşmeleri, iki unsurunun da fiil olması bakımından birleşik fiillere benzemekle birlikte, tek fiillik anlam verememesi ve cümlesel birleşme özelliği taşıması bakımından birleşik fiillerden ayrılır.” şeklinde açıklamıştır (1993, s. 253-260).

Birleşik fiil tanımlarında ve sınıflandırılması çalışmasında ortak noktalar bulunduğu gibi farklı bakış açıları da görülmektedir. Birleşik kavramını tanımlamak kolay görünse de birleşikleri sınıflandırmak ve birleşiklerin oluşumuyla ilgili evrensel özellikler belirlemek oldukça zor görünmektedir. Farklı fiil oluşumlarını (SFY gibi) birleşikler içine dâhil etmek ne kadar güç ise de bu tür bir oluşumları birleşiklerden tamamen ayrı görmek de farklı sorunlara yol açmaktadır. SFY araştırmalarında SFY-birleşik fiil ilişkisi çözümü zor bir sorun olarak durmaktadır. Bu sorun, diller arası karşılaştırmalarda daha da büyümektedir.

3. Seri Fiil-Birleşik Fiil İlişkisi

SFY’yi ilk olarak bir Afrika dili olan Akan (Nijer-Kongo) dilinde tespit eden Christaller (1875), art arda gelen iki fiilin oluşturduğu bu yapıları birleşikler (compounds) olarak adlandırmıştır. Christaller, bu yapıları *Asıl kombinasyonlar* ve *İkincil kombinasyonlar* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Yapılan bu sınıflandırma, simetrik ve asimetrik SFY’nin temelini oluşturmaktadır. Christaller’in bir asıl fiil ve bir yardımcı fiilden oluşan yapıları birleşiklere benzetmesi başlangıçta kabul edilebilir gözükürken yapılan araştırmalarda SFY’nin sergilemiş olduğu bazı özellikler, birleşik fiillere benzeyen bu yapıların birleşik fiillerden bazı noktalarda ayrıldığını ortaya koymuş ve bu yapıları yeni bir isim bulma çabaları başlamıştır. Art arda gelen bu fiil dizileri, 1960’lı yıllardan sonra Seri Fiil Yapıları (Serial Verb Constructions, kısaca SVC) olarak adlandırılmış ve bu yapılar, birleşik fiillerden ayrı bir fiil oluşumu olarak görülmeye başlanmıştır.

SFY konusundaki adlandırma sorunu çözülsede *hangi yapıların SFY olduğu hangi yapıların birleşik fiil olduğu sorunu* tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. SFY ile ilgili önemli çalışmalar yapan Lord (1975), SFY ile birleşik fiil arasında ortak noktalar olduğunu belirtmesine rağmen serileştirme ve birleştirmeyi ayrı kavramlar olarak görmektedir. Durie (1997, s. 302-303) serileştirme ve fiil birleştirme arasındaki terminolojik bir boşluk olduğunu kabul eder. Bu boşluğu ortadan kaldırmak için SFY'yi birleşik fiillerden ayırt etmeye yardımcı olabilecek bazı ölçütler (bitişik olup olmama, tek bir morfolojik sözcük oluşturup oluşturmama gibi) belirler. Lord ve Durie dışındaki araştırmacılar da (Déchaine, 1993, s. 809; Crowley, 2002, s. 13-14) birleştirme ve serileştirmeyi iki farklı yapı türü olarak görmektedir. Bazı araştırmacılar (Durie, 1997; Aikhenvald, 2006; Owens, 2011; Massam, 2013) ise SFY ile birleşik fiilleri birbirinden ayırmayı gereksiz bulur. Crowley (2002), bazı Okyanusya dillerindeki birleştirmeleri *çekirdek serileştirme* (nuclae serialization) olarak görür. SFY ve birleşik fiilin ortak noktalar barındıran iki ayrı kavram olduğunu vurgulayan Aikhenvald, tek sözcükten oluşan bazı birleşik fiillerin SFY olabileceğini söyler. Aikhenvald (2006, s. 38), SFY-birleşik fiil ayrıştırmasını da gereksiz bularak "Çok sözcük veya tek sözcükten oluşan SFY'yi kapsayan genel bir tipolojik çerçeve belirlemek, geleneksel olarak "birleşik" olarak bilinen yapay (ve yararsız) terminolojik boşluğu "serileştirme" olarak ihlal etmeye yardımcı olur." demektedir. Nishiyama (1998, s. 175-197), Japoncadaki SFY ve Kwa dilindeki (Afrika'da konuşulan bir dil) birleşik fiiller (fiil + fiil birleşikleri, V-V compounds) arasında temel yapısal benzerlikler olduğunu iddia etmektedir. Daha doğrusu bu yapıların temelde aynı kavrama karşılık geldiğini vurgulamaktadır. Buna kanıt olarak her iki yapının tek zaman, tek görünüş ve tek özne almasını, sıralama ve altasıralama ilişkisi barındırmamasını ileri sürmektedir. Nishiyama'nın SFY ve birleşik fiil arasındaki benzerlik için ortaya koyduğu son kanıt ise her iki yapıdaki fiillerin olay sıralamasının doğrusal bir çizgide olması, yani art arda gerçekleşmesi ve bu fiillerin sırasının değiştirildiğinde yapının ve anlamın bozulmasıdır. Bu duruma Türkçedeki *kaptı kaçtı ≠ kaçtı kaptı* kullanımı örnek gösterilebilir.

Batı'daki SFY-birleşik fiil tartışmaları sürerken Türkçedeki SFY üzerine yapılan çalışma sayısının yeterli düzeyde olmaması, SFY-birleşik fiil ilişkisi üzerine yapılacak olan çalışmaların ertelenmesine yol açmıştır. Türkçenin fiil serileştirme özelliğinden ilk olarak Johanson (1992) bahsetmiş ve *fiil sıralaması* (Verbserialisierung) terimini kullanmıştır. Johanson'dan sonra yapılan çalışmalar (Demir, 1993; Aksan vd. 2005; Bridges, 2009; Duran, 2010; Graschenkov, 2015; Aydemir, 2018; Hirik, 2019; Çiğil, 2022) Türkçe SFY'nin genel görünümü, kapsamı ve sınıflandırılması üzerine önemli veriler sunmuştur. Bu değerli bilgiler ışığında Türkçedeki SFY-birleşik fiil ilişkisi üzerinde durmak bu çalışmalara katkı sunabilecektir. Buradaki amaç, SFY ve birleşik fiilin birbirinden tamamen farklı kavramlar olduğunu ileri sürmek değildir; bu iki kavramın temelde birbirinden farklı olmasına rağmen pek çok açıdan birbiriyle kesişen kavramlar olduğunu vurgulamaktır. Ayrıca Aikhenvald (2006) ve Graschenkov'un (2015) belirttiği "*art arda gelen ve serileşen bazı yapıların gramerleşme veya sözcükselleşme süreci sonunda birleşik yapılar (birleşik isim veya birleşik fiil) oluşturduğu*" fikrinin Türkçedeki yansımaları göstermektir. SFY-birleşik fiil ilişkisi, simetrik/asimetrik SFY ve tek fiilde çok hareket bildiren SFY'den oluşmaktadır.

3.1. Asimetrik SFY ve Birleşik Fiiller

Asimetrik SFY ile Türklük bilimi çalışmalarında birleşik fiil olarak kabul edilen iki fiilin art arda gelerek oluşturduğu yapılar, birbirine benzer özellikler göstermektedir. Bu birleşik fiillerde asıl anlamını koruyan zarf-fiil eki almış (genellikle -A ve -(X)p) bir fiil ile asıl anlamını kaybederek yardımcı fiil görevi üstlenmiş ikinci bir fiil bulunmaktadır. İkinci fiil, birinci fiile çeşitli kavramsal değişkenlikler katarak bütünlük bir yapı oluşturmaktadır. Birbirine benzer şekilde oluşan bu yapılar, "*ulaçlı birleşik eylemler*"

(Hengirmen, 2007), “*karmaşık fiiller*” (Deny, 1941), “*fiil birleşmesi*” (Gabain, 1956; Gökçe, 2013), “*özel birleşik eylemler*” (Gencan, 1979), “*fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller*” (Ergin, 1993), “*iki fiilin birleşmesiyle meydana gelen bileşik fiiller*” (Korkmaz, 2003) terimlerini kullanır. Bu yapıları oluşturan ikinci fiilin birinci fiile bazı anlam nüansları katması bakımından çoğunluk tarafından “*tasvir fiil*” (Göğüş, 1962; Timurtaş, 1981; Topaloğlu, 1989; Ediskun, 1996; Korkmaz, 2003; Karahan, 2004; Banguoğlu, 2007) bazı araştırmacılar tarafından “*art-fiil*” (Demir, 1993; Bacanlı, 2010; Gökçe, 2013) şeklinde adlandırılırken ikinci fiilin anlamını koruduğu durumlarda ikinci fiilin “*modal fiil*” (Gabain, 1953) “*yarı yardımcı fiil*” (Korkmaz, 2003; Banguoğlu, 2007) şeklinde adlandırıldığı görülmektedir.

Korkmaz (2003, s. 150-153), bütün bu adlandırmalara ek olarak iki ayrı fiilden oluşan, asıl fiilin genellikle *-(y)Ip* zarf-fiil eki aldığı yapıları (alıp ver-, döküp saç-, yürüyüp git, vd.) birleşik fiil ana başlığı altında ayrı bir yapı olarak görmüş ve “*ikili birleşik fiiller*” olarak adlandırmıştır. Aynı adlandırma Kara (2011) tarafından da kullanılmıştır. Buna benzer bir adlandırma “*çift fiiller*” (Csató, 2001; Demir, 2020) şeklindedir.

Farklı adlandırmaların temelinde bu yapıların SFY’de olduğu gibi kaygan ve değişken bir özellik sergilemesi yatmaktadır. Çünkü adlandırmaların çoğunluğu anlam eksenlidir ve anlam kaygan bir özellik göstermektedir. İkinci fiilin anlam kaybına uğramasını temel alan görüşler kabul görse de ikinci fiilin anlamını tamamen kaybetmediği kullanımlar dilde yaygın olarak kullanılmaktadır ve yeni bir adlandırmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple ikinci fiilin anlamını kaybetmediği yapılar için *modal yardımcı fiiller* (Gabain, 1953), *yarı tasvirî fiiller* (Korkmaz, 2003; Banguoğlu, 2007) gibi adlandırmalar ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu yapılardaki her iki fiilin de anlamını koruduğu kullanımların olması, “*çift/ikili fiiller*” şeklinde başka bir adlandırmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özellikle *çift/ikili fiiller* için verilen “*silip süpür-*” kullanımı SFY ile örtüşmektedir.

Birleşik fiil veya SFY oluşturan yapılarda *ikinci fiilin yardımcı fiil olup olmadığı* sorunu, tam olarak açıklığa kavuşturulamayan bir konudur. Gökçe (2013, s. 64), dil bilimi çalışmalarında genel olarak “*auxiliary verb, helping verb*” şeklinde farklı kavramlarla adlandırılan yardımcı fiil kavramının ne olduğu, neleri kapsadığı konusunda genelgeçer bir kabul bulunmadığını dile getirir. Aynı şekilde Schamiloğlu (1988, s. 154), bilim adamları arasında yardımcı fiillerin sınıflandırması ve işlevi konusunda genel bir anlaşma bulunmadığına, çağdaş Türk lehçelerindeki yardımcı fiillerin kullanım özellikleri ile Türkiye Türkçesi arasında da farklılıklar olduğuna dikkat çeker. Görüldüğü gibi SFY-birleşik fiil ilişkisinde yardımcı fiil konusunun belirsizliği bu iki fiil oluşumu arasındaki benzerlik veya farkları ortaya koymakta bazı zorluklar çıkarmaktadır.

Türklük bilimi çalışmalarında genel olarak birinci fiilde anlam değişikliği yapan ikinci fiil, yardımcı fiil olarak görülmekte iken Batı gramer anlayışında yardımcı fiil anlayışı daha farklıdır. Batı’da yardımcı fiil olarak kabul edilen fiiller tek başına bağımsız bir anlam taşımazken Türkçede yardımcı fiil olarak adlandırılan fiiller, aslında Türkçenin eski dönemlerinde asıl fiil olarak işlev gören ve gramerleşme sonucunda yardımcı fiil işlevi kazanan fiillerdir. Graschenkov (2015), Batı’daki yardımcı fiil tanımı ile SFY’deki ikinci fiilin aynı şeye karşılık geldiğini belirterek Türkçedeki *yapabil-*, *bakakal-* şeklindeki yapıları SFY olarak kabul etmektedir.

Türkçenin tarihî dönemlerinde bağımsız bir fiil olarak kullanılan belirli sayıdaki fiilin farklı düzeylerde anlam kaybına uğrayarak yardımcı fiile veya zaman, görünüş, kiplik işaretleyicisine dönüştüğü, araştırmacılar tarafından genel olarak kabul edilmektedir. Ancak bu fiillerin anlam kaybı ve dil içindeki üstlendiği görev, aynı şekilde ve aynı düzeyde olmamış, bu süreç Türkçenin bütün kollarında aynı seviyede gerçekleşmemiştir. Genel

olarak kabul edilen adıyla yardımcı fiil, Türkçedeki *fiil + fiil* oluşumlarının hangi kategoride değerlendirilmesi gerektiği sorununun ortaya çıkarmıştır.

Zarf-fiille yapılan birleşik fiillerle asimetrik SFY'nin birbirine benzer yapılar olduğu kolaylıkla söylenebilir. Asimetrik SFY'de art arda gelen iki fiilden birincisi anlamını korurken ikinci fiil, birinci fiile çeşitli anlam nüansları katar. İkinci fiil genellikle gramerleşme sonucunda asıl anlamını kaybederek görünüş değeri taşıyan gramatikal bir unsura dönüşmüştür. Bu açıdan zarf-fiille yapılan birleşik fiillerle asimetrik SFY, benzer yapılar olarak dikkat çeker. Nitekim Duran (2010), Graschenkov (2011, 2015), Bridges (2008) ve Sugar (2019) zarf-fiille yapılan birleşik fiilleri SFY olarak değerlendirmiştir.

Bu durum, temelde asıl fiil olan bazı fiillerin gramerleşme süreçleri sonunda yardımcı fiil fonksiyonuna kavuşmasından kaynaklanmaktadır ancak her fiilin süreç sonunda aynı düzeyde gramerleşmeye uğramadığı açıkça görülmektedir. Bazı fiiller anlamını tamamen kaybederken bazıları anlamını kısmen korumaktadır. Bu durum, birleşik fiilin tanımında ve sınıflandırılmasında karmaşaya yol açmaktadır. Tasvir fiillerde gramerleşme süreçlerinin büyük çoğunlukla tamamlandığı görülürken araştırmacılar tarafından *çift/ikili fiiller*, *modal yardımcı fiiller*, *yarı tasvirî fiiller* olarak adlandırılan yapılarda gramerleşme sürecinin tamamlanmadığı görülmektedir. Bu durum araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu yapılar farklı bir şekilde adlandırılmıştır. Kısacası *düşeyaz-*, *yapabil-*, *oturuver-* kullanımları ile *olup bit-*, *yatıp uyu-*, *alıp gel-* kullanımları birbirinden farklı oluşumlardır. Birinci gruptaki tasvir fiiller, temelde asıl fiil olan bazı fiillerin önce art arda kullanarak serileşmesi, sonrasında gramerleşerek yardımcı fiil görevi üstlenmesiyle oluşmuş birleşik fiillerdir. İkinci gruptaki fiiller ise art arda kullanılarak serileşen bazı fiillerin gramerleşme sürecini tamamlamadığı SFY'dir. Bu durumda her iki oluşumun temelde SFY olduğu, gramerleşme sürecini tamamlayan yapıların kalıplaşarak birleşik fiil oluşturduğu, gramerleşme sürecini tamamlamayan yapıların SFY olarak kullanılmaya devam ettiği söylenebilir. Kısacası serileştirme bazı birleşik fiil oluşumlarını hazırlayan süreçlerden biri olarak düşünülmektedir.

3.2. Simetrik SFY ve Birleşik Fiiller

Simetrik SFY'de asıl anlamını koruyan iki asıl fiil, tek bir hareketi karşılamak için art arda gelir. Özellikle konuşma dilinde oldukça yaygın olan *koş gel*, *kaç git*, *al gel*, *git gel*, *gir çık* kullanımları simetrik SFY örneğidir. Simetrik SFY'de eylemin art arda ve herhangi bir duraklama olmadan gerçekleştiği vurgusu vardır. Birden fazla fiil, art arda gelerek tek bir olaya göndermede bulunur. Bu tek olay, aslında birbirinin devamı olan iki hareketin bütünleşik bir olay olarak görülmesinden başka bir şey değildir:

- Al- + gel- = getir-
- Git- gel- = dön-
- Al- + git- = götür-
- Kaç- + git- = uzaklaş-

Simetrik SFY'de her iki fiil de asıl anlamını koruyarak yeni bir anlam oluşturur. Bu durum *fiil1+ fiil2= fiil3* şeklinde formüleleştirilebilir. Simetrik SFY'de birden fazla fiil derin yapıda başka bir fiile göndermede bulunsun da bu, sözcük yapımından çok dilin iletişim ihtiyacının farklı bir yolu olarak görülmelidir. Oysa birleşik fiillerde iki fiil sözlükselleşerek yeni bir kavram oluşturmaktadır. Simetrik SFY'de yapının anlamı tahmin edilebilir (geçirimli) iken birleşik fiillerde anlam, kısmen (geçirimsiz) tahmin edilebilmektedir. Simetrik SFY'de her iki fiil de *Baş* konumunda yer almakta iken birleşik fiillerde genellikle birinci fiil, yapının *Baş*'ını oluşturmaktadır.

Simetrik SFY, geçici kullanımlar oluştursa da bazı simetrik SFY'nin sözlükselleşme süreçleri sonucunda kalıcı birleşikler yaptığı görülmektedir. Bu durum serileştirme ve

birleştirme arasındaki ilişkinin birbirine çok yakın düzeyde olduğunun en çarpıcı örneklerinden biridir. Türkçedeki *kapkaç, gelgit, çekyat, kaçköç vb.* birleşik isimler aslında simetrik SFY şeklindeki fiillerin işlev değişimi (conversion) sonucu birleşik isimlere dönüşmüş hâlidir. Bu yapılar, isimleşmiş olduğu hâlde geri planda ardışık iki hareketin varlığını vurgulamaktadır. Bu, simetrik SFY'nin sözlükselleşmeye yatkın olduğu bilgisinin en açık kanıtlarından birisidir (Hirik vd. 2021, s. 689).

Sonuç olarak simetrik SFY, iki fiilin art arda gelmesi bakımından birleşik fiile benzemektedir. Ancak bu yapıları oluşturan her iki fiilin asıl anlamını koruması, her iki fiilin *Baş* pozisyonunda olması ve yapıyı oluşturan fiillerin pek çoğunun (sözlükselleşenler hariç) geçici kullanımlar olması bakımından birleşik fiillerden ayrılmaktadır. Sözlükselleşen simetrik SFY'nin ise birleşik isimler oluşturabildiği görülmektedir. Bu durum serileştirme ve birleştirmenin birbirinin devamı olabilecek kavramlar olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Aikhenvald (1999), serileştirmenin bazı özelliklerinin birleştirmeyi hazırlayan bir süreç oluşturduğuna vurgu yapmakta ve tek sözcük şeklindeki bazı SFY'yi birleşik (compound) olarak görmektedir.

3.3. Tek Fiilde Çok Hareket Bildiren SFY ve Birleşik Fiiller

Tek fiilde çok hareket bildiren SFY, tek fiilin kendi içinde birden fazla hareket barındırdığı (fırlat = tut- + at-, bin- = çık- + otur-, götür = al- + git-) yapılardır. Bu yapılar, kendi içinde ardışık hareket barındırmakla birlikte tek fiilden oluşması dolayısıyla birleşik fiilden ayrılmaktadır. Serileştirme ve birleştirme arasındaki en önemli farklardan biri serileştirmenin tek fiilden de yapılabiliyor olmasıdır.

Türkçede tek fiil şeklindeki bazı SFY'nin aslında iki fiilden oluştuğu, fonetik erozyon sonucu tek fiil gibi kullanıldığı bazı örnekler; birleşik fiil ve SFY ilişkisini gösteren diğer önemli bir delildir. Sıklıkla bir arada kullanılan bazı fiil dizileri zaman içinde fonetik erozyona uğrayarak tek fiile dönüşmektedir. Türkiye Türkçesinde, Türkçenin tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde bu tür kullanımlar mevcuttur:

- alıkoy (< al-a koy-) “alılıkoy-” (Türkiye Türkçesi)
- apar- (< alıp bar-) “alılık git-, götür-” (Eski Anadolu Türkçesi)
- vèribi-/ viribi-< vèrip ıd-/ıy- “gönder-” (Eski Anadolu Türkçesi)
- ekel- (< al-ıp kel-) “getir-” (Tuva Türkçesi)

Tek fiilde çok hareket bildiren SFY sayısı, Türkçede ve diğer dillerde oldukça sınırlı sayıdadır. Bu yapılar, birden fazla fiilden oluşan SFY'nin oluşum şeklinin tam tersi olarak tek fiile ardışık iki hareketi kodlayarak serileştirmenin farklı bir düzeyini göstermekle birlikte birleşik fiillerden tamamen farklı bir oluşum olarak görülmeli ve SFY ve birleşik fiil arasındaki ayırt edici özelliklerden biri olarak düşünülmelidir. Ayrıca serileştirmenin ve birleştirmenin, iki hareketi kodlamanın (bilişsel düzeyde) farklı yolları olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç

Dilbilim çalışmalarında birden fazla sözcüğün art arda gelerek tek bir sözcük gibi hareket ettiği yapılar genel olarak birleşikler olarak adlandırılmakta ve birleşik fiiller, birleşiklerin bir alt sınıfı olarak görülmekteydi. Ancak Afrika dillerinde birden fazla fiilin art arda gelerek tek bir hareketi karşıladığı veya tek bir fiilin kendi içinde birden fazla hareket bildirdiği bazı yapıların tespit edilmesiyle art arda gelen her fiil oluşumunun birleşik fiil olmayabileceği tartışılmaya başlanmıştır. Bu yapılar, birleşik fiilden farklı olarak seri fiil yapıları olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırma, seri fiil-birleşik fiil tartışmasını beraberinde getirmiştir. Diller arası yapılan çalışmalarda bu terim farklılığı açıkça görülmektedir. Bir dilde birleşik fiil olarak kabul edilen bir yapı, başka bir dilde SFY olarak kabul edilebilmektedir.

Son 20 yılda yapılan çalışmalar, Türkçenin serileştirme özelliği olan bir dil olduğunu ortaya çıkarmış ve Türkçedeki birleşik fiil-SFY arasındaki ilişki üzerine çalışma yapılmasını gerekli kılmıştır. Türkçedeki birleşik fiil tartışmalarına farklı bir bakış açısı kazandırabilecek her çalışma, birleşik fiil ve SFY'nin boyutlarını daha açık olarak ortaya koyacaktır.

Bu yazıda Türkçedeki SFY oluşumları ile birleşik fiiller arasındaki ilişki hakkında değerlendirmelerde bulunulmuş ve aşağıdaki sonuçlara varılmıştır.

- Serileştirme ve birleştirme, temelde birbirinden farklı olan ancak birçok ortak nokta barındıran iki kavramdır. Bu açıdan serileştirme, bazı birleşik fiil oluşumlarını hazırlayan süreçlerden biri olarak görülebilir.
- Tek fiilde çok hareket bildiren SFY, simetrik ve asimetric SFY ile birleşik fiiller birbirine benzer ve birbirinden farklı özellikler gösterebilmektedir.
- Asimetric SFY ve tasvir fiiller, yapıyı oluşturan ikinci fiilin özellikleri bakımından benzer özellikler sergilemekte iken çift/ikili fiil terimleriyle adlandırılan bazı birleşik fiil oluşumları SFY olarak değerlendirilebilir.
- Asimetric SFY ve tasvir fiillerde ikinci fiil genellikle gramerleştiği ancak gramerleşme düzeyinin her yapıda aynı düzeyde gerçekleşmediği görülmektedir. İki yapı arasındaki ayrışmanın bu noktada gerçekleştiği söylenebilir.
- Türkçede birleşik fiil oluşumunda kullanılan yardımcı fiillerin büyük çoğunluğu asıl fiil durumundaki fiillerin gramerleşmeye uğrayarak yardımcı fiile dönüşmesiyle oluşmuştur.
- Simetrik SFY, yapıyı oluşturan iki fiilin de anlamını koruması, her iki fiilin *Baş* pozisyonda olması ve yapının anlamının geçirimli olması bakımından birleşik fiillerden ayrılrsa da bazı simetrik SFY'nin sözlükselleşerek birleşik isim oluşturabildiği görülmüştür.
- Tek fiilde çok hareket bildiren SFY, birleşik fiilden farklı oluşum olmasına rağmen birden fazla fiilden oluşan bazı SFY'nin fonetik erozyona uğrayarak tek fiil gibi kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun birleşik fiil ve SFY'nin bilişsel düzeyde aynı amaca hizmet ettiğinin göstergelerinden biri olabilir.

Kısaltmalar

SFY Seri Fiil Yapıları; **SVC** Serial Verb Constructions; **V-V compounds** fiil-fiil birleşmeleri

KAYNAKÇA

- ADAMS, V. (1973). *An Introduction to Modern English Word Formation*. London: Longman.
- AIKHENVALD, A. Y. (1999). "Serial Constructions and Verb Compounding Evidence from Tariana (North Arawak)". *Studies in Language. International Journal Sponsored by the Foundation "Foundations of Language"*. XXIII/3: 469-497.
- AIKHENVALD, A. Y. (2006). "Serial Verb Constructions in Typological Perspective". *Serial Verb Constructions: A Crosslinguistic Typology*. (ed. A. Aikhenvald-R. Dixon). Oxford: Oxford University Press: 1-68.
- AIKHENVALD, A. Y. (2018). *Serial Verbs*. Oxford: Oxford University Press.
- AKSAN, Y. - M. AKSAN (2005). "Birleşik Eylemler, Sıralı Eylemler ve Görünüş". *Proceedings of the XIXth National Linguistics Conference*. (ed. M. Sarı-H. Nas). Şanlıurfa: Elif Printing House: 398-413.

- ANDERSON, G. D. S. (2004). *Auxiliary Verb Constructions in Altai-Sayan Turkic*. (Turcologica 51). Wiesbaden: Harrassowitz.
- ANDERSON, G. D. S. (2006). *Auxiliary Verb Constructions*. Oxford: Oxford University Press.
- ANSRE, G. (1966). "The Verbid-a Caveat to 'Serial Verbs". *Journal of West African Languages*. III/1: 29-32.
- AWOYALE, Y. (1988). *Complex Predicates and Verb Serialization*. (MIT Lexicon Project Working Papers, 28). Cambridge MA: Center for Cognitive Science. Massachusetts Institute of Technology (MIT).
- AYDEMİR, İ. A. (2019). "Çağdaş Türk Dillerinde Sıralı Fiil Yapıları". *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*: 155-163.
- BACANLI, E. (2010). "Altay Türkçesindeki -atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları". *Bilig*. 55: 71-92.
- BACANLI, E. (2013). "Güney Sibirya Türk Dillerinde Birleşik Fiillerle İlgili Teorik Sorunlar". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. VI/24: 27-33.
- BAKER, M. (1989). "Object Sharing and Projection in Serial Verb Constructions". *Linguistic Inquiry*. 20: 51-53.
- BALMER, W. T. - F. C. F. GRANT (1929). *A Grammar of the Fante-Akan Language*. London: Atlantis Press.
- BAMGBOSE, O. (1974). "On Serial Verb Constructions and Verbal Status". *Journal of West African Languages*. 9: 17-48.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (2011). "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi". *Türk Gramerinin Sorunları I-II Toplantı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 56-65.
- BAUER, L. (1983). *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BAUER, L. (2001). "Compounding". *Language Typology and Language Universals*. (eds. M. Haspelmath-E. König-W. Oesterreicher-W. Raible). Berlin&New York: Walter de Gruyter: 695-707.
- BENDIX, E. H. (1972). *Serial Verbs in the Caribbean and West Africa: Their Semantic Analysis in Papiamentu*. Manuscript. Hunter College of the City University of New York.
- BETTI, M. J. - Z. K. IGAAB (2018). "A Contrastive Study of Modulation in English and Arabic". *International Journal of English and Cultural Studies*. I/1: 30-45.
- BETTI, M. J. - W. A. ULAIWI (2018). "Stress in English and Arabic: A Contrastive Study". *English Language and Literature Studies*. VIII/1: 83-91.
- BICKEL, B. (2007). "Typology in the 21st Century: Major Current Developments". *Linguist Typol*. 11: 239-251.
- BISETTO, A. - S. SCALISE (2009). "The Classification of Compounds". *The Oxford Handbook of Compounding*. (eds. R. Lieber-P. Štekauer). Oxford: Oxford University Press: 34-53.
- BOOIJ, G. (2005). "Compounding and Derivation: Evidence for Construction Morphology". *Morphology and its Demarcations*. (eds. W. U. Dressler-D. Kastovsky-O. E. Pfeiffer-F. Rainer). Amsterdam&Philadelphia: John Benjamins: 109-132.
- BRADSHAW, J. (1983). "Dempwolf's Description of Verb Serialisation in Yabem". *Third International Conference on Austronesian Linguistics*. (eds. A. Halim-L. Carrington-S. A. Wurm). 4: Canberra: Pacific Linguistics: 177-198.

- BRADSHAW, J. (1993). "Subject Relationships within Serial Verb Constructions in Numbami and Jabêm". *Oceanic Linguistics*. 32: 133-162.
- BRIDGES, M. (2008). *Auxiliary Verbs in Uyghur*. University of Kansas. (PhD Thesis).
- BRUCE, L. (1988). "Serialisation: From Syntax to Lexicon". *Studies in Language*. 12: 19-49.
- CHRISTALLER, J. G. (1875). *A Grammar of the Asante and Fante Language Called Tshi [Chwee, Twi] Based on the Akuapem Dialect with Reference to the Other (Akan and Fante) Dialects*. Basel: Basel Evangelical Mission Society.
- CLEARY KEMP, J. (2015). *Serial Verbs Constructions Revisited: A Case Study from Koro*. Berkeley: University of California. (Dissertation Unpublished PhD.).
- CROWLEY, T. (2002). *Serial Verbs in Oceanic. A Descriptive Typology*. Oxford: OUP.
- CSATÓ, E. A. (2001). "Turkic Double Verbs in Typological Perspective". *Aktionsart and Aspectotemporality in Non-European Languages*. (eds. K. H. Ebert-F. Zuniga). Zürich: ASAS-Verlag: 175-187.
- ÇİĞİL, A. (2022). *Eski Anadolu Türkçesinde Seri Fiil Yapıları*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DECHAINED, R. M. (1993). "Serial Verb Constructions". *Ein Internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. (eds. J. Jacobs-A. von Stechow-W. Sternefeld-T. Vennemann). Berlin&New York: Walter de Gruyter. 1: 799-825.
- DEMİR, N. (1993). *Postverbien im Türkentürkischen: Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Turcologica 17. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DEMİR, N. (2013). "Kip Ekleriyle Kurulan Birleşik Fiiller". *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları: 389-398.
- DEMİR, N. (2020). "Çift Fiilli Yapılarda Anlam Belirsizliği ve Anlam Belirsizliğinden Kaçınma". *Turkic Linguistics and Philology*. II/1: 17-32.
- DEMİREZ GÜNERİ, A. (2013). "Yeni Uygur Türkçesinde Tabanlaşmış Birleşik Fiiller". *Türkoloji Araştırmaları Dergisi Gazi Türkiyat*: 59-80.
- DENY, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. (çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul.
- DIXON, R.M. W. (2006). "Serial Verb Constructions: Conspectus and Coda". *Serial Verb Constructions A Cross-Linguistic Typology*. (eds. A. Y. Aikhenvald-R. M. W. Dixon). Oxford: Oxford University Press: 338-350.
- DİZDAROĞLU, H. (1963). *Türkçede Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DOĞAN, N. (2011). "Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları". *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları: 223-253.
- DURAN, N. (2010). *Semantic and Syntactic Analysis of Turkish Serial Verb Constructions*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DURIE, M. (1997). "Grammatical Structures in Verb Serialization". *Complex Predicates*. (ed. Alex Alsina-Joan Bresnan-Peter Sells). Stanford: CSLI Publications: 289-354.
- DURIE, M. (1988). "Verb Serialisation and 'Verbal Prepositions' in Oceanic Languages". *Oceanic Linguistics*. 27: 1-23.
- EDİSKUN, H. (2007). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- EKER, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASON, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERDEM, M. (2016). "Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. XI/20: 185-200.
- ERGIN, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- FABB, N. (1998). "Compounding". *Handbook of Morphology*. (eds. A. Spencer-A. M. Zwicky). Oxford: Blackwell: 66-83.
- FILBECK, D. (1975). "A Grammar of Verb Serialization in Thai". *Studies in Tai Linguistics in Honor of William J. Gedney*. (eds. Jimmy G. Harris-James R. Chamberlain). Bangkok: Central Institute of English Language: 112-129.
- FOLEY, W. A. - M. OLSON (1985). "Clausehood and Verb Serialization". *Grammar Inside and Outside the Clause*. (eds. Johanna Nichols-Anthony C. Woodbury). Cambridge: Cambridge University Press: 17-60.
- GABAIN, A. V. (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 16-28.
- GABAIN, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖĞÜŞ, B. (1962). "Türkçe'de Bileşik Kelime Oluşumu ve Bileşik Kelimelerin Nasıl Yazılması Gerektiği". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 1988: 245-264.
- GÖKÇE, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: TKAE Yayınları.
- GÖKDAĞ, B. A. (2007). "Birleşik Kelime Olarak İkillemeler, Sayılar ve Birleşik Fiiller". *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi. 2009. 1: 219-225.
- GRASCHENKOV, P. V. (2015). *Turkic Converbs and Serialization: Syntax, Semantics, Grammaticalization*. Moscow: Yazyki Slavyanskoj Kultury.
- GRASHCHENKOV, P. - V. MARKMAN (2011). "Serial Verb Ditransitives in Turkish". *Proceedings of Working on Altaic Formal Linguistics 7*. (ed. Andrew Simpson). MIT Working Papers in Linguistics.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HASPELMATH, M. (2002). *Understanding Morphology*. London: Routledge.
- HASPELMATH, M. (2007). "Preestablished Categories Don't Exist: Consequences for Language Description and Typology". *Linguistic Typology*. XI/1: 119-132.
- HASPELMATH, M. (2016). "The Serial Verb Construction: Comparative Concept and Cross-Linguistic Generalizations". *Language and Linguistics*. XVII/3: 291-319.
- HATİBOĞLU, V. (1963). "Kelime Grupları ve Kuralları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 203-244.
- HATİBOĞLU, V. (1969). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HİRİK, E. - A. KARADOĞAN (2015). "Türkçe Fiillerde Kılınsız Türlerinin Dil Öğretimindeki Yeri Üzerine". *International Journal of Languages' Education and Teaching Mannheim*. Germany: UDES: 48-59

- HİRİK, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HİRİK, E. (2019). "Seri Fiil Yapıları ve Türkçe". *Karadeniz Araştırmaları*. XVI/61: 120-141.
- HİRİK, E. - A. ÇİĞİL (2021). "Seri Fiillerde Tür Değişimi ve Sözlükselleşme". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. V/2: 688-715.
- HİRİK, S. (2020). *Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- INDRAWATI, N. L. vd. (2018). *Serial Verb Constructions in Sikkhese*. *Journal of Language Teaching and Research*.
- JOHANSON, L. (1992a). "Strukturelle Faktoren in Türkischen Sprachkontakten". *Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe*. Stuttgart: Universität Frankfurt am Main Steiner: 29: 5.
- JOHANSON, L. (1992b). "Periodische Kettensätze im Türkischen". *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes*. 80: 201-211.
- JOHANSON, L. (2000). "Viewpoint Operators in European Languages, In: Tense and Aspect in the Languages of Europe". (ed. Ö. Dahl). Berlin&New York: Mouton de Gruyter: 27-187.
- JOHANSON, L. (2004). "Converging Codes in Iranian, Semitic and Turkic". *Linguistic Convergence and Areal Diffusion. Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*. (hsl. Éva Csato vd.). London&New York: Routledge Curzon: 3-31.
- JOHANSON, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (çev. Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JOHANSON, L. (2016). *Türkçede Görünüş*. (çev. Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARA, F. (2011). "Bil- Tasvir Fiilinin İşlevleri". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. VI/1: 1382-1383.
- KARAAĞAÇ, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARADOĞAN, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- KARAHAN, L. (1999). "Fiil Terimi Üzerine". *Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 47-55.
- KARAHAN, L. (2004). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KATAMBA, F. (1993). *Morphology*. London: Macmillan.
- KATAMBA, F. - J. STONHAM (2006). *Morphology*. New York: Palgrave Macmillan.
- KOÇ, N. (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâb Kitabevi.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEHMANN, C. (2002). *Thoughts on Grammaticalization*. LINCOM Publishers.
- LIEBER, R. (2004). *Morphology and Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIEBER, R. (2009). "IE, Germanic: English". *The Oxford Handbook of Compounding*. (eds. R. Lieber-P. Štekauer). Oxford: Oxford University Press: 357-370.

- LICHTENBERK, F. (2006). "Serial Verb Constructions in Toqabaqita". *Serial Verb Constructions: A Crosslinguistic Typology*. (ed. A. Aikhenvald-R. Dixon). Oxford: Oxford University Press: 254-272.
- LORD, C. (1975). "Igbo Verb Compounds and The Lexicon". *Studies of African Linguistic*. 6: 23-48.
- LORD, C. (1993). *Historical Change in Serial Verb Constructions*. Amsterdam&New York: John Benjamins.
- LOVESTRAND, J. (2021). "Serial Verb Constructions". *Annual Review of Linguistics*. VII/1: 109-130.
- MARCHAND, H. (1969). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. München: Verlag C. H. Beck.
- MASSAM, D. (2013). "Nuclear Complex Predicates in Niuean". *Lingua*. 135: 56-80.
- MATTHEWS, S. (2006). "On Serial Verb Constructions in Cantonese". *Serial Verb Constructions: A Cross-Linguistic Typology*. (eds. A. Y. Aikhenvald-R. M. W. Dixon). Oxford: Oxford University Press: 69-87.
- MUYSKEN P. - V. TONJES (1995). "Haitian". *Pidgins and Creoles: An Introduction*. (eds. Jacques Arends-Pieter Muysken-Norval Smith). Amsterdam: John Benjamins: 153-164.
- NISHIYAMA, K. (1998). "V-V Compounds as Serialisation". *Journal of East Asian Linguistics*. 7: 175-217.
- OLSEN, S. (2000). "Composition". *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. (eds. G. Booij-Ch. Lehmann-J. Mugdan). Berlin: Walter de Gruyter: 897-915.
- OSAM, E. K. (1997). "Serial Verb Constructions and Grammatical Relations in Akan". *Grammatical Relations. A Functionalist Perspective*. (ed. T. Givon). Amsterdam: John Benjamins: 253-279.
- PLAG, I. (2003). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SARI, İ. (2016). "Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması". *Dil Araştırmaları*. X/18: 199-217.
- SCHACHTER, P. (1974). "A Non-Transformational Account of Serial Verb Constructions". *Studies in African Linguistics, Supplement*. 5: 153-271.
- SCHAMİLOĞLU, U. (1996). "Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu". *Uluslararası Türk Dili Kongresi* (26 Eylül-3 Ekim 1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 153-168.
- SCHILLER, E. (1989). "On the Phrase Structure of Serial Verb Constructions". *Papers from the Twenty-fifth Regional Meeting*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 1: 405-419.
- SEBBA, M. (1987). *The Syntax of Serial Verbs: An Investigation into Serialisation in Sranan and Other Languages*. Amsterdam: John Benjamins.
- SELKIRK, E. (1982). *The Syntax of Words*. In *Linguistic Inquiry Monograph Seven*. Cambridge: MIT Press.
- SHIBATANI, M. (1990). *The Languages of Japan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SHIBATANI, M. (2009). *On The Form of Complex Predicates: Demystifying Serial Verbs*. Berlin: Mouton de Gruyter.

- STRAUGHN, C. A. (2011) *Evidentiality in Uzbek and Kazakh*. Chicago: The University of Chicago A Dissertation Submitted to the Faculty of The Division of The Humanities in Candidacy. (The Degree of Doctor of Philosophy).
- SUDMUK, C. (2005). *The Syntax and Semantics of Serial Verb Constructions in Thai*. Austin: University of Texas. (Doctoral Dissertation).
- SUGAR, A. D. (2019) *Verb-Linking and Events in Syntax: The Case of Uyghur -(i)p Constructions*. Washington: University of Washington A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements. (The Degree of Doctor of Philosophy).
- TİMURTAŞ, F. K. (1981). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl: Gramer, Metin, Sözlük*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- TOPALOĞLU, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TRASK, R. L. (2003). *Key Concepts in Language and Linguistics*. New York: Routledge.
- UĞURLU, M. (2007). "Birleşik Fiil Üzerine". *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (27-28 Ağustos 2007). Bildiriler. 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları. 2009. 1: 399-412.
- WALD, B. - L. BESSERMAN (2002). "The Emergence of the Verb-Verb Compound in Twentieth Century English and Twentieth Century Linguistics". *Studies in the History of the English Language: A Millennial Perspectiv*. (eds. D. Minkova-R. Stockwell). Berlin&New York: Mouton de Gruyter: 417-447.
- WASHINGTON, J. N. - F. M. TYERS (2019). "Delineating Turkic Non-Finite Verb Forms by Syntactic Function". *Proceedings of the Workshop on Turkic and Languages in Contact with Turkic*. 4: 1-3.
- WESTERMANN, D. (1930). *A Study of the Ewe Language*. London: Oxford University Press.
- YILDIZ, H. (2017). "Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi". *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature*. III/1: 337-362.
- ZEYNALOV, F. R. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- ZEYNALOV, F. R. (1986). "Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi: 455-468.

İnternet Kaynakları

- BETTI, M. J. (2022). "Coverbs, Serial Verb Construction and Compound Verbs". Erişim Tarihi: 22.08.2022.
https://www.researchgate.net/publication/358041805_Coverbs_Serial_Verb_Construction_and_Compound_verbs

DEDE KORKUT OĞUZNAMELERİNDE SAVAŞ STRATEJİLERİ*

Ahmet KESKİN**

ÖZ

Savaşın dil, kültür, sanat ve edebiyatın çeşitli tür ve alanlarına pek çok yansımaları olmuştur. Türk dil, kültür ve edebiyat tarihinin üzerinde en çok araştırma yapılan metinleri arasında yer alan, zengin içeriğiyle gün geçtikçe yeni çalışmalara konu olmaya devam eden Dede Korkut Oğuznameleri de savaş unsurları ve özellikle savaş stratejileri açısından dikkat çekici örnekler içermekle birlikte konunun bu bağlamda henüz müstakil çalışmalar aracılığıyla, yeterli düzeyde ele alınıp çözümlenmediği görülmektedir. Söz konusu dikkat ve ihtiyaçtan hareketle hazırlanan bu çalışmada, Dede Korkut Oğuznamelerindeki savaş stratejileri konusu, tespit edilen başlıca örneklerden hareketle ele alınmıştır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle Dede Korkut Oğuznamelerinde savaş konusu ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Çalışmanın devamında Dede Korkut Oğuznamelerinde görülen savaş stratejileri örnekleri sınıflandırılarak belirli alt başlıklar altında ele alınıp çözümlenmiştir. Anlatmalarda kargış, alkış ve övgü sözleri, uyku, uykudan uyanma ve uyandır(ıl)ma, esaret ve askerî casusluk, savaş düzeni ve av gibi hususların savaş stratejileri bağlamındaki görünüşleri analiz edilmiştir. Böylece, çalışma aracılığıyla, Dede Korkut anlatmalarında gerçek ve maddi savaşla birlikte Oğuz toplum düzenini tehdit eden her türlü düşünce, eylem, söylem, olay, olgu ile savaş ve buna yönelik geliştirilen savaş stratejilerinin epik ve estetik bir düzlemde nasıl aktarılmış olduğu konusu aydınlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Oğuznameleri, Savaş, Savaş Stratejileri.

WAR STRATEGIES IN THE DEDE KORKUT OGHUZNAMES

ABSTRACT

There are many reflections of the war on various genres and fields of language, culture, art and literature. The Dede Korkut Oghuznames are among the most researched texts in the field of Turkology because of how rich in content they are. They also contain remarkable examples in terms of war elements and especially war strategies; alas, few have studied it. To fill that gap and better understand that topic, we shall examine war in the Dede Korkut Oghuznames, and then analyse and classify examples of war strategies seen in Dede Korkut Oghuznames under certain sub-themes – namely as blessings, curses and praises, sleep, awakening and awakening, captivity and military espionage, war order and hunting. In Dede Korkut narratives, it has been clarified how all kinds of thoughts, actions, discourses, events, facts and war and the war strategies developed for this are conveyed on an epic and aesthetic plane, along with the real war.

Keywords: Dede Korkut Oghuznames, War, War Strategies.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 03.10.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* 21-22 Haziran 2022 tarihlerinde Millî Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Dekanlığı Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen "Türk Harp Dili ve Edebiyatı Sempozyumu"nda "Dede Korkut Oğuznamelerinde Savaş, Savaş Stratejileri ve Savaş Hukuku" adıyla sunulan bildirinin ilgili bölümünün gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş biçimidir.

** Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN; ORCID: 0000-0002-3422-5000, E-posta: ahmet.keskin@samsun.edu.tr

Giriş

Savaş, tarihin en eski dönemlerinden itibaren insanlığın temel güvenlik gereksinimlerinin sonucu olarak gündelik yaşamın, siyasetin, iç ve dış ilişkilerin şekillenmesinde hem belirgin hem de belirleyici bir konumda bulunmuştur. Birey ve toplum üzerindeki etkilerinin yoğun nitelikleri nedeniyle mitolojik dönemlerden beri savaşın dile, kültüre, sanata, edebiyatın çeşitli alanlarına ve özellikle halk edebiyatı türlerine yoğun yansımaları olmuştur. Dilin, kültürün ve edebiyatın çeşitli alanlarında tarihsel süreçte zengin bir savaş literatürü meydana gelmiş, bununla bağlantılı olarak da dünya kültür ve edebiyat geleneklerinde savaş konusuna odaklanmış çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir (Brosman, 1992; Roach, 1993; Segal, 1997; Diehl, 1999; Sambanis, 2002; Sherry, 2004; Das, 2005; Dawes, 2005; Hammond, 2006; Cole, 2009; Deer, 2009; MacKay, 2009; Stevenson, 2013, Ashe vd. 2014; Taylor, 2022).

Genelde Türk tarihi ve özelde kültür tarihi içinde de oldukça geniş bir yer tutan, bu bakımdan Türk dil, kültür ve edebiyat metinlerine çok çeşitli yansımaları bulunan savaş ve ilgili konular üzerinde Türkoloji odaklı, Türkiye, Türk dünyası ve dünya edebiyatları ile karşılaştırmalı olarak çok sayıda çalışmanın da yapılmış olduğu görülmektedir (Çılgin, 2003; Duman vd. 2009; Coşkun, 2011; Şahinoğlu, 2011; Köroğlu, 2013; Gülşen, 2014; Daşcıoğlu, 2016; Güldürmez, 2018; Duman, 2018; Ulucutsoy, 2018; Ulucutsoy, 2019; Şahin, 2020).

Türk kültür tarihi bakımından son derece önemli bir konumda bulunan Dede Korkut anlatmalarının savaş edebiyatı odağında çeşitli çalışmalar içinde belirli yönleriyle, kısmen ele alındığı görülmekle birlikte konunun henüz kuramsal ve analiz odaklı müstakil ve kapsamlı çalışmalarla ele alınmadığı dikkati çekmektedir. Bu dikkatten hareketle hazırlanan bu çalışmada Dede Korkut anlatmalarında savaş konusu, savaş stratejileri örnekleminde, ayrıntılandırılarak ve sınıflandırılarak, belirli alt başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Dede Korkut Oğuznamelerinde Savaş

Türklerin tarih boyunca gerçekleştirmiş oldukları savaş ve mücadelelerin estetik bir düzlemdeki yansımalarını içeren Dede Korkut Oğuznameleri içinde yer alan anlatmaların tamamında savaş konusunun belirgin olup bu doğrultudaki örneklerin sayısı oldukça fazladır. Savaşla ilgili sözcüklerin zenginliği, savaş hukukuna yönelik örnekler, esaret, düşmanla mücadele gibi hususlar odağında geliştirilen savaş stratejileri, Dede Korkut anlatmalarında belirginleşen savaş unsurlarından bazılarıdır.

Bu çerçevede Dede Korkut Oğuznamelerindeki savaşla ilgili ele alınabilecek başlıca konu ve alanları ana hatlarıyla; (1) Türk tarihi, askerî ve kültürel tarih, (2) destanlar, diğer epik anlatmalar, sözlü tarih ve folklor, milli kimlik, savaşla ilgili inanç ve uygulamalar, (3) askerî teşkilatlanma, birlik ve rütbe adları, savaş, savaş aletleri ve ilgili tüm unsurlarla biçimlenen Türk harp dili ve terminolojisi, (4) Türk edebî geleneği, Türk sanatı, estetiği ve savaş edebiyatı, (5) Türk savaş stratejileri, (6) Türk savaş hukuku, (7) Türk savaş aletleri, donanması ve kuşanması, (8) karşılaştırmalı mitoloji, dil, toplum, kültür ve edebiyat araştırmaları şeklinde belirlemek mümkündür. Oldukça genel bir nitelik taşıyan ve genişletilmesi mümkün olan bu basit tasnif bile, Oğuznamelerin savaş bağlamında oldukça geniş ve dar konular bağlamında çeşitli müstakil çalışmalarda ele alınabileceğini ortaya koymaktadır.

Destandan halk hikâyesine, bununla birlikte Türklerin göçer evli kültürden yerleşikliğe, erken dönem inanç ve yaşam biçimlerinden İslamiyet'e ve yazılı kültüre geçiş süreçlerindeki bir aradalığın izlerini içeren Dede Korkut Oğuznamelerinde, Oğuz Türklerinin devamlı hareket ve mücadeleye dayalı hayat tarzının estetik bir düzlemdeki

yansımaları görülmektedir. Bu bağlamda Dede Korkut anlatmalarında geçen olayların, mücadelelerin, savaşların tarihi zemini ve dönemi, bu savaşların kimlerle gerçekleştirildiği vb. konular hakkında çok sayıda tartışma bulunmakla birlikte (Sümer, 1952; Boratav, 1958; Özel, 2015) bu anlatmaların Türklerin en erken dönemlerden itibaren çeşitli düşmanlarıyla ve kendileri arasındaki mücadelelerini konu edinen hatıraları çok yoğun bir şekilde yansıttığı kabul edilmektedir. Oğuznamelerde savaşlar, mücadeleler, esaretten kurtar(ıl)malar, düşmanla ve içeride yapılan mücadeleler, oldukça estetik bir düzlemde aktarılmaktadır.

Dede Korkut Kitabının genel olarak Türk destanlarında da kısmen görülmekle birlikte esasen Dede Korkut Oğuznamelerine özgü belirginleşen bir epik söylemi vardır. Hayatta kalabilmek için bireyin ve toplumun bir bütün hâlinde savaşçı ve mücadeleciler bir kimliğe sahip olmasının kaçınılmaz olduğu anlatılarda yay çekip ok atmayanın, baş kesip kan dökmeyenin, düşmana akın etmeyeninin adının ve öneminin olmadığı bir sosyokültürel ve tarihi bağlam söz konusudur. Savaş hâlinde olmasa bile sürekli savaş hazırlığında olan kahramanlar ve onlardan oluşan bir toplumsal yapı içinde savaş, bu toplumun ve onların yaşam düzeninin bir gerçeğidir. Son derece savaşçı bir toplumsal yapı ve düzen bağlamında gerçekleşen mücadelelerde kılıç, yay, mızrak, at, kahramanın başlıca savaş materyalleridir. Bu ve benzeri örneklerin de açıkça gösterdiği üzere savaş bakımından oldukça zengin ve kapsamlı bir içeriğe sahip olan Dede Korkut Oğuznamelerindeki yoğun savaş içeriği ve literatürü bu çalışmada, savaş stratejileri odağında ele alınmıştır.

Dede Korkut Oğuznamelerinde Savaş Stratejileri

Dede Korkut anlatmalarında savaş konusu derinlemesine analiz edilmek istenildiğinde, savaşın tek boyutlu biçimde değil çok yönlü olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu bakımdan eserde doğrudan ve yalnızca savaş meydanında, savaş aletleriyle, kılıç ve kalkanla gerçekleştirilen güç odaklı bir savaşın değil; savaş stratejilerinin, harp zekâsının, soğuk savaşın, psikolojik harp yöntemlerinin, zekâ oyunlarının da yoğun ve ilgi çekici örnekler şeklinde belirlediği dikkati çekmektedir.

Bu kapsamda örneğin, *Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı* anlatma baştan sona savaş, mücadele, sinama, askerî zekâ ve savaş stratejisi unsurlarıyla doludur. Salur Kazan'ın "Yata yata yanımız ağrıdı, dura dura belimiz kurudu. Yürüyelim a beyler! Av avlayalım, kuş kuşlayalım, sığın geyik yıkalım, yine otağımıza gelelim, yiyelim içelim, hoşça vakit geçirelim" söylemi karşısında Kıyan Selcük ve Deli Tundar "uygundur" derken, At Ağızlı Aruz Koca; "Ağam Kazan, pis dinli Gürcistan sınırında oturuyorsun, obanın üstüne kimi bırakırsın?" diyerek düşmana karşı sürekli teyakkuzda bulunmak gerektiğinin altını çizer. Bunun üzerine Kazan; "Üç yüz yiğit ile oğlum Oruz, benim evimi beklesin" diye cevap verir (Özçelik, 2016, s. 638). Burada Oğuz beylerinin bir toy esnasında bu kararı almaları söz konusudur. Salur Kazan'ın evinin yağmalanmasında, alınan bu kararın etkili olduğu ve alınan bu kararda bir sorun olduğunun vurgulanmak istendiği açıktır. Sürekli teyakkuz hâlinde olması gereken beyler muhtemelen, düşmanlarına yönelik yeteri kadar dikkatli olmamışlardır ve bunun sonucunda bir bedel ödenmiştir. Verilmek istenen mesaj, bu anlamda dikkat çekicidir.

Anlatmanın devamında Kazan'ın, Şöklî Melik'e resmî olarak müracaat etmeden önce Karaçuk Çoban'a; "Anamı kâfirden dileyeyim, at ayağı altında kalmasın" diyerek aslında dikkat çekici bir strateji uyguladığı görülmektedir. Burada Kazan'ın aslında savaşmayı çoktan planladığı ve yapacağı savaşta "annesinin at ayağı altında kalmaması"ni düşünerek sanki savaşmayacakmış ve yalnızca yaşlı annesini kurtarmak istiyormuşçasına davranmak suretiyle askerî bir hileye başvurduğu dikkati çekmektedir. Ancak burada düşman, muhtemelen bunun stratejik bir taktik olduğunu anladığından, yaşlı annesini Kazan'a

vermez. Böylece vaat, verilmiş olmasına rağmen unutulmuş, baştan yerine getirilemeyeceği bilindiği hâlde söylenmiş olduğundan, söze karşı bir “itaatsizlik” durumu ortaya çıkmış olmaktadır. Salur Kazan’ın başka bir boyda esir edilmesinin, birincil sözlü kültür ortamında eyleme ve yasaya karşılık gelen bir gerçeklik olarak kabul gören “söz”e karşı göstermesi gereken fakat göstermediği bu özensizlikten kaynaklanıp kaynaklanmadığı (Abdulla, 2019, s. 313) da bir soru işareti olarak belirmektedir.

Kan Turalı anlatmasında Kan Turalı’nın evlilik macerasındaki bütün mücadele ve sınavları baştan aşağı stratejilerle doludur. Tırabuzan tekfurunun çok güzel ve savaşçı bir kızı vardır. Tekfurun, kızıyla evlenmek isteyenlere biri “boğa”, biri “kağan aslan” biri de “kara buğra” (deve) olmak üzere üç hayvanı yenmesi şeklinde üç nikâh şartı bulunmaktadır. Bu üç sınavı başarıyla tamamlayan Tekfur’un kızıyla evlenebilecekken sınavı başarıyla geçemeyenlerin başları kesilip burç bedenine asılmaktadır. Burçta asılmış otuz iki baştan hiçbiri kağan aslanla kara buğranın yüzünü bile görememiş, ilk aşamada, boğa boynuzuyla ölmüştür. Kanlı Koca kesik başları ve hayvanları görünce korkup ürperir ve “Varayım oğluma doğru haber vereyim. Hüneri varsa gelsin alsın, yoksa evdeki kıza razı olsun” diyerek yurduna döner. Kan Turalı “Canım baba, bana yarar kız buldun mu?” deyince “Buldum oğul, hünerin varsa” diye cevap verir. Kan Turalı; “Yelesi kara savaş atıma eyer salayım’ Kanlı kâfir eline akın çapayım, baş keseyim, kan dökeyim; kâfire kan kusturayım. Kul hizmetçi getireyim, hüner göstereyim” deyince Kanlı Koca; “Hay canım oğul, hüner dediğim o değil. O kız için üç hayvan saklamışlar. Her kim o üç hayvanı yense, o kız ona verirler, yenip öldürmese onun başını keseler, burca asalar” der. Kan Turalı; “Baba, bu sözü sen bana dememeliydin. Madem dedin, mutlaka gitmem gerek. Başıma kakınç yüzüme tokunç (aşağılama) olmasın. ‘Kadın ana, bey baba, esen kalın!’ ” der (Özçelik, 2016, s. 708).

Bu anlatmada boğa ile Kan Turalı’nın uzun uzun çarpışmalarına rağmen ne boğanın ne de Kan Turalı’nın galip gelememesi üzerine Kan Turalı’nın strateji değiştirdiği görülmektedir. Boğanın ağzı köpürüp küt küt solumaya başladığı sırada Kan Turalı; “Erenler bu dünyayı akılla çözmüşlerdir” diyerek boğanın önünden sıçrayıp, ne hüneri varsa ardından göstermeye karar verir. Tekrar adı görklü Muhammed’e salavat getirdikten sonra boğanın önünden savulur. Boğa boynuzu üzerine dinelir, Kan Turalı kuyruğundan üç kere kaldırıp boğayı yere vurur, kemiklerini kırar, üzerine basıp boğazlar, bıçakla derisini yüzüp eti meydanda bırakarak deriyi tekfurun önüne getirir (Özçelik, 2016, s. 711-712). Burada, aşama aşama devam eden, aklın ve zekânın merkezde olduğu bir savaş ve buna bağlı geliştirilen savaş stratejileri söz konusudur. Burada dikkat çeken, bilindik savaşların, mücadelelerin ve bunlarda başarılı olmanın tek başına yeterli olmadığı, başka sınavlardan geçme ve buna yönelik stratejiler geliştirerek farklı alan ve türlerde, biçimlerde başarı göstermenin de zorunluluğuna yapılan vurgudur.

Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü anlatmada ise Basat’ın attığı oklar Tepegöz’e işlemez, parçalanır. Tepegöz, Basat’ı tutup çizmesine sokarak aşçılara “bunu bana çevirin de yiyeyim” deyip uykuya yatar. Basat bıçağıyla çizmeyi yarıp çıkardıktan sonra aşçılara Tepegöz’ü nasıl öldüreceğini sorunca aşçılardan; “Bilmeyiz, ama gözünden başka yerde et yoktur” yanıtını alır. Basat, Tepegöz’ün başucuna gelerek göz kapağını kaldırıp gözünün et olduğunu görür ve “Mere kocalar, şişi ocağa koyun ısınsın” deyip ısınan şişi Tepegöz’ün gözüne sokarak gözünü çıkarır. Tepegöz haykırarak uyanır, Basat mağaraya saklanır, gelen koçlardan birisinin derisini yüzerek içine girer. Mücadeleden kurtulan Basat’a Tepegöz, yüzüğünü vererek parmağına takmasını, böylece kendisine ok ve kılıç geçmeyeceğini söyleyince Basat yüzüğü parmağına geçirir. Sonuçta Tepegöz bıçak vurduğunda Basat’ı kesemez. Tepegöz, mağarayı göstererek orada hazinesinin olduğunu söyler, Basat mağaraya girince orayı yıkıp yok eder (Özçelik, 2016, s. 731).

Bu sırada Tepegöz her seferinde Basat'a; "Oğlan kurtuldun mu?" der ve Basat da her seferinde cevap olarak; "Tanrım kurtardı" der. Tepegöz en sonunda Basat'a; "Sana ölüm yokmuş. Şu mağarayı gördün mü? Orada iki kılıç var; biri kınlı, biri kınsız. O kınsız keser benim başımı. Git getir, benim başımı kes der. Basat mağaraya geldiğinde kınsız kılıcın durmadan inip çıktığını görür. "Ben buna boş bulunup dokunmayayım" diye düşünürken kılıcını tutar, kılıç ikiye ayrılır, ağaç getirir. "Kınsız kılıç" onu da ikiye ayırır. Yayını eline alarak kılıcın asılı olduğu zinciri vurup kılıcı yere düşürür, kılıç yere gömülür. Kendi kılıcını kınına sokarak Tepegöz'ün yanına gelir. Tepegöz, gözünden aldığı yarayla çok acı çekmekte iken, Basat ve Tepegöz, uzun uzun söyleşirler (Özçelik, 2016, s. 731-735). Basat ve Tepegöz arasındaki bu mücadele esasen baştan sona kadar bir strateji ve zekâ savaşıdır. Basat, Tepegöz'ü, eti olan ve acı duyacağı tek yerinden, bir başka ifadeyle en zayıf ve öldürebileceği tek bölgesinden yaralayarak yok etmiştir.

Mitik-Stratejik Söylem Türleri Olarak Kargış, Alkış ve Övgü Sözleri

Bamsı Beyrek anlatmasında "yaşam sonlandırıcı" ve "problemlı" bir olgu şeklinde beliren Deli Karçar'ın, kardeşini istemeye gelenleri öldürdüğünü bilen "Güçlü Oğuz Beyleri", bu işi yapsa yapsa Dede Korkut'un yapacağını düşündüklerinden (olağanüstü güçleri, bilgeliği, ölümsüzlüğü vs. nedeniyle), kızı istemesi için oraya Dede Korkut'ı gönderirler. Korkut Ata, "ansızın kaçma kovma olursa birisini bineyim, birisini yedeyim" diye yanına en güçlü atları alır. Nitekim Deli Karçar'ın ilk saldırısından, yanına aldığı atlardan biri yorulunca diğerine binmesiyle bir süre kendini korur. Kurtulamayacağını anladığı yerde ise mite, kutsala, sözün gücüne başvurur. Deli Karçar, Dede Korkut'ı kılıçla ortadan ikiye ayıracağı sırada Korkut; "Çalar isen elin kurusun" kargışına başvurarak sihirli bir metodolojiyle, sözün gücü ve eyleme karşılık gelen yaptırımıyla mücadeleyi kendi lehine çevirir. Bunun karşısında ise Karçar "dişi deve görmemiş bin erkek deve", "hiç kırsığa aşmamış bin aygır", "bin koyun görmemiş koç", "bin kuyruksuz kulaksız köpek" ve "bin semiz pire" getirmesini ister. Eğer getiremezse, bu sefer öldüreceğini ifade eder.

Bunların hepsini bir araya getirmek imkânsız olmasa da oldukça güçtür ve aslında bu isteklerin hepsi, bir stratejik yaklaşımın parçasıdır. Nitekim, bulup getirdiklerinde ise Dede Korkut, Deli Karçar'ın muhtemelen bir sorun daha çıkaracağını ya da tatmin olmayacağını bildiği için yeni bir strateji geliştirerek Deli Karçar'ı "Semizini al zayıfını bırak, kendin seç" söylemiyle ikna edip çıplak bir şekilde pirelerin olduğu ağla sokarak ve yine zor durumdan kurtulması için suya girmesi stratejisini harekete geçirerek Banı Çiçek ve Bamsı'nın düğününün yapılmasını sağlamıştır (Özçelik, 2016, s. 661-662). Dede Korkut, Karçar'ın iline ulaştığında, Karçar bu sırada yoldaşları ile hedefe ok atışı yapmaktadır. Yani burada savaşmasa, savaş hâlinde olmasa bile sürekli savaş hazırlığında olan kahramanlar ve onlardan oluşan bir toplumsal yapı söz konusudur. Savaş, bu toplumun ve onların yaşam düzeninin bir gerçeğidir. Buna benzer çok sayıda örnek, Dede Korkut anlatmalarında çeşitli unsurlarla mücadeleye dönük çok sayıda stratejinin varlığını göstermektedir.

Övgü ve alkış, söz konusu stratejilerden biri olarak karşımıza çıkan, dikkat çekici eylem ve söylemlerdir. *Kan Turalı* anlatmasında Kan Turalı, evleneceği kızı bulmak üzere yola çıkmak isterken buna karşı olan baba, oğlunun bu yolculukta başına kötü şeyler geleceğini düşünerek onun gitmesini engellemek adına bu yolculuğun çok zor olacağını, gitmemesi gerektiğini söylemektedir. Kan Turalı; "Bu kadarcık işten korkan yiğit mi olur? Alp eri korkutmak ayıp olur" diyerek gidip at koşturacağını, her türlü zorluklara karşı kahramanca mücadele edip savaşaacağını söyleyerek anne babasının elini öpüp kırk yiğidini yanına aldıktan sonra yola çıkmaktadır (Özçelik, 2016, s. 709). Kâfirler, Kan Turalı ve beraberinde gelenleri karşılayıp ağırılar. Tekfur, konuşmasını beğendiği Kan Turalı'yı soymalarını ister. Soyunup keten bezini beline saran Kan Turalı alp meydanına gelir, peçesini açar. Tekfurun kızı, Kan Turalı'yı çok beğenir ve "keşke babam beni bu yiğide

verse, böylesi yiğidin hayvanlar elinde ölmesi yazık olur” der. Bu arada demir zincirle boğayı meydana getirirler. Boğa diz çöküp boynuzuyla mermer taşı peynir gibi ufaltır. Kâfirler; “Şimdi yiğidi atar yıkar, serer parçalar. Yıkılsın Oğuz illeri! Kırk yiğit bir bey oğluya bir kızdan ötürü ölmek nasıl olur” deyince kırk yiğitler ağlaşmaya başlar. Kan Turalı ise “...Ne ağlaşırsınız, kolca kopuzumu getirip beni övün” diyerek mücadele öncesinde övülmek ister. Yiğitler onu şu sözlerle över:

“Sultanım Kan Turalı! Davranıp yerinden kalkmadın mı? Yelesi kara savaş atına binmedin mi? Arku Beli, Ala Dağı avlayıp kuşlayıp aşmadın mı? Babanın beylik çadırı kapısında hizmetçiler inek sağır görmedin mi? Boğa boğa dedikleri kara inek buzağısı değil midir? Alp erenler düşmanından korkar mı olur? Sarı Tonlu Selcan Hatun köşkten bakar, kime baksa aşk ateşiyle yakar, Kan Turalı! Sarı Tonlu kız aşkına hu!” (Özçelik, 2016, s. 711)

Tekfur, Kan Turalı'nın zekâsının ve stratejilerinin yeterliliğine ikna olarak kızı vermelerini emreder ancak tekfurun kardeşinin oğlu “Hayvanların reisi aslandır. Onunla da savaşsın kızı ondan sonra verelim” der. Aslanı çıkarıp meydana getirirler, aslan kükrer ve meydana ne kadar at varsa hepsi korkudan kan işer. Yiğitleri aslanı görünce Kan Turalı için ağlaşmaya başlarlar ancak Kan Turalı Mere a! Kolca kopuzumu ele alın, beni övün. Sarı Tonlu kız aşkına bir aslandan döneyim mi? diyerek yiğitlerinden tekrar kendisini övmelerini ister. Yiğitleri; “Sultanım Kan Turalı! Akça sazlar içinde sarı gönler görüp taylorı basan, boğazının damarını kesip kanını emen, kara polat uz kılıçtan dönmeyen, akça tozlu katı yaydan darsımayan, ak yelekli delici oktan çekinmeyen, canavarlar önderi kağan aslan denilen ala köpek itine kendisini dalatır mı? Alp yiğitler savaş günü düşmandan korkar mı” sözleriyle övdükten sonra Kan Turalı “Mere kâfir, aslanını bırakıver, gelsin” der. Aslanı bırakırlar, aslanla mücadele ederek yener ve tekfurun önüne getirir. Tekfur yine kızını vermelerini ister ama kardeşinin oğlu “Hayvanların çavuşu devedir. Onunla da savaşsın, ondan sonra kızı verelim” deyince tekfur devenin ağzının yedi yerden bağlanmasını ister fakat kıskanç kâfirler tekfurun sözünü dinlemeyerek devenin ağzını bağlamazlar, yularını sıyırıp salıverirler (Özçelik, 2016, s. 712-713).

Kan Turalı fırlayıp devenin koltuğundan girip çıkar ama yorgun düşüp kayar. Altı cellat ensesine geldiğinde ise kırk yiğit tekrar onu şu sözleriyle övmeye başlar:

“Kalkıp Kan Turalı, yerinden doğruldun, Yelesi kara savaş atına bütün bindin, Ela gözlü yiğitlerini yanına aldın, Arku Beli, Ala Dağı gece aştın, Akıntılı görklü suyu dilip geçtin, Kanlı kâfir eline gece girdin, Kara boğa geldiğinde haşat ettin, Kağan aslan geldiğinde belini büktün, Kara deve geldiğinde ne yavaşladın? Kara kara dağlardan haber aşar, kanlı kanlı sulardan haber geçer, güçlü Oğuz iline haber varır. Kanlı Koca oğlu Kan Turalı ne yapmış? derler. Kara boğa geldiğinde zorlanmamış, kağan aslan geldiğinde belini bükmüş, kara deve geldiğinde neden yavaşlamış? derler. Büyük küçük kalmayıp söz edinir, karı koca kalmayıp dedikodu edinir. Ak sakallı baban üzülür, yaşlı anan kanlı yaş döker. Hanım, kalkıp yerinden doğrulmazsan, altı cellat ensende yalın kılıç tutar, hemencecik görklü başını keser, Aşağıdan yukarı bakmaz mısın? Karşına ala kaz geldi, şahinini atmaz mısın? Sarı Tonlu Selcan Hatun işaret eder, görmez misin sana? Deve burnundan perişan olur, bilmez misin? Sarı Tonlu Selcan Hatun köşkten bakar a! Kime baksa aşk ateşiyle yakar. Sarı Tonlu kız aşkına bir hu!” (Özçelik, 2016, s. 714)

Bu sözleri duyan Kan Turalı ayağa kalkıp düşünür fakat savaşacak gücü hâlen kendinde bulamayıp kırk yiğitten kendisini biraz daha övmelerini ister. Kırk yiğit bu sefer onu; “Kapkayalar başında yuva tutan, Kadir ulu Tanrı'ya yakın uçan, mancılığı ağır taştan

gızıldayıp hızla inen, arı gölün ördeğini şakıyıp alan, koca dağ keçisini dıp dıp yürürken tutup alan, karıncığı acıksa kalkıp uçan, cümle kuşlar sultanı ala kartal; kanadıyla saksığana kendisini yakalattır mı? Alp yiğitler savaş günü düşmanından korkar mı?" (Özçelik, 2016, s. 715) sözleriyle överler.

Bu övgü sözleriyle kendisini, kahramanlıklarını hatırlayarak toparlanan Kan Turalı bir tekme ile deveyi bağırır ve ikinci tekmesiyle deveyi yıkar. Deveyi boğazlayarak öldürür ve "Akıncıların tirkeş bağı, üzengisi kayışı kopunca dikmeğe lazım olur" diyerek arkasından iki kayış çıkarıp tekfurun önüne bırakır. Tekfur; "Vallahi bu yiğidi gözüm gördü, gönlüm sevdi" diyerek kızını Kan Turalı'ya verir (Özçelik, 2016, s. 715). Anlatmanın devamında ise tekfurun kızını Kan Turalı'yla göndermekten pişman olması ve arkalarından birlik göndermesi dikkat çekicidir. Bu kapsamda Kan Turalı tüm mücadeleleri kazanarak sevgilisini alıp iline dönerken düşmanın pişman olması, sözünden dönmesi, askerî bir hile ile arkasından ordu göndermesi söz konusudur (Abdulla, 2019, s. 96). Burada dikkat çekici bir savaş stratejisi olarak Kan Turalı'nın yiğitleri tarafından övülmeyi isteyerek cesaretini toplamaya çalışması, yiğitler tarafından çocukluk anılarına götürülerek bütün yaşamının ve kahramanlıklarının hatırlatılması söz konusudur.

Görüldüğü gibi *Kan Turalı* anlatması esasen baştan sona savaş stratejilerinin merkezde bulunduğu bir yapıya sahiptir. Devenin ağzının bağlanmaması ile gerçekleştirilen hile, Kan Turalı'nın yorulması, kırk yiğidin övgüleri, olası bir yenilgiyi önleme amaçlı uygulanan bir strateji olarak bu övgülerde Kan Turalı'nın başarısızlığını aynı zamanda Oğuzların itibarının zarar göreceğinin hatırlatılması söz konusudur. Sözün gücü, Tanrısallığı, kaosu kozmosa dönüştürücü etkisi, Oğuz erlerinin övgü ve alkış sözleri aracılığıyla hatırlatılmakta, toplumu temsil eden bir yiğidi içinde bulunduğu zor zamanlarda kendisine getirmek, gücünü, cesaretini toplayarak tekrar savaşmasını ve kazanmasını sağlamak işleviyle kullanılmaktadır. Geçmişini, kahramanlıklarını, ilini, töresini, ailesini hatırlatmak suretiyle kahramanı savaşa odaklaması bakımından övgü, övme yoluyla olağanüstü biçimde savaşarak veya olağanüstü güç yardımıyla savaş kazanma yöntemi, Dede Korkut'ta özel bir savaş stratejisi olarak dikkat çekmektedir.

Yine, *Kazılık Koca Oğlu Yegenek* anlatmasında da en kahraman Oğuz beyleri düşmanı alt edemeyip, yirmi dört sancak beyi tekfurun elinde perişan olurken Kazılık Koca oğlu Yegenek Yaradan'ı uzunca överek; "Birliğine sığındım, sahibim Kadir Tanrı, medet senden! Kara giysili kâfire at sürerim, işimi sen onar!" diyerek at sürüp başarıya ulaşır (Özçelik, 2016, s. 725). Burada savaş stratejisi olarak dua ve övgü sözleri, her biri sayısız epiteye sahip 24 kahraman Oğuz sancak beyinin kâfire yenilmek üzere bulunduğu bir bağlamda devreye girmekte, "taze delikanlı" hem babasını kurtarmanın azmi hem de övgüsünün neticesinde, Yaradan'ın inayetiyle düşmanı kırıp onlara galip gelebilmektedir.

Savaş Stratejisi Olarak Uyku, Uykudan Uyanma ve Uyandır(ıl)ma

Oğuznameler içinde başta Kan Turalı anlatması olmak üzere pek çok anlatmada dikkat çeken bir diğer stratejik unsur ise uykudur. Özellikle epik anlatmaların genelinde olduğu gibi uyku, değiştirip dönüştürücü ve çeşitli durumlara geçiş sağlayıcı bir metafor, motif olarak Dede Korkut'ta da yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır (Temur, 2018). Çatışma alanında, savaş meydanında uykuya dalma, uyku sonrası esir düşme gibi çeşitli durumların anlatmada bir yandan değiştirici ve dönüştürücü bir etkiye sahip olurken diğer yandan da Oğuzların "Oğuz uykusu"nun (Kaya, 2016) kendine özgü nitelikleriyle dikkat çektiği görülür. Bu anlamda anlatmalarda Oğuzların başına olumsuz anlamda her ne geliyorsa uykularında veya uykularından geldiği Kan Turalı anlatmasında; "O zamanda Oğuz yiğitlerine ne bela gelse uykudan gelirdi" şeklinde ifadesini bulmaktadır. Nitekim Kan Turalı, büyük bir mücadele sonucunda, stratejik başarıyla evleneceği kızı alıp dönerken güzel bir yere otağını kondurup burada yer içer, eğlenir ve sonrasında uykusu

gelince uyur. Tam bu sırada kız; “Benim sevenlerim çoktur. Birden akın edip, gelip, yiğidimi tutup öldürmesinler, akça yüzlü ben gelini tutup atamın anamın evine götürmesinler” (Özçelik, 2016, s. 715) diyerek Kan Turalı uyurken onun atına zırh giydirip kendi de zırh giyinip mızrağını eline alarak yüksek bir yere çıkararak etrafı gözetlemeye başlar. Böylece, Kan Turalı'nın uykuya dalarak yaptığı stratejik hatayı yeni bir strateji ile örterek, birazdan baskına gelen altı yüz kişilik birliğe karşı teyakkuz hâlinde bekler. Burada, stratejik olarak büyük bir hata yapan, “uyuyan bir yiğidin”, yine stratejik olarak uyanık kalan ve savaş hazırlığı yapan bir kadın kahraman tarafından “uyandırılması”, kurtarılması söz konusudur.

Nitekim, tekfur kızını Kan Turalı ile gönderdiği için pişman olur ve zırhlı, kara giysili, kılıçlı, altı yüz kâfir seçer. Bu ordu hızlıca at sürerek Kan Turalı ve Selcan Hatun'un beğenip çadır diktiği yere ulaşırlar. Selcan Hatun uyanık ve hazırlıklı olduğu için geldiklerini görür ve hemen Kan Turalı'ya; “Gafil olma, kara başımı kaldır yiğit! Kara çekik görklü gözünü aç yiğit! Bileklerinden ak ellerin bağlanmadan, Ak alnın kara yere tepilmeden, ansızın görklü başın kesilmeden, alca kanın yeryüzüne dökülmeden; düşman yetişti, düşman geldi, n'oldu sana, ne yatarsın? Kalk yiğit!” ve; “Yiğidim, üzerine düşman geldi. Uyandırmak benden, savaşıp hüner göstermek senden” (Özçelik, 2016, s. 716) sözleriyle biten uyarısıyla haber verir. Böylece, savaşın kendi lehlerine dönüşündeki kırılma noktasının en önemli stratejik hamlesini gerçekleştirmiş olur.

Yine, uyku motifinin çok belirgin olduğu *Öşün Koca Oğlu Segrek* anlatmasında, kardeşi Egrek'i esaretten kurtarmak üzere yola çıkan Segrek uykuya dalar. Segrek'in bindiği aygır, düşmanların geldiğini duyar ve yuları çekerek Segrek'i uyandırır. Segrek uykusundan uyanıp kâfiri kılıçtan geçirir, kaleye tıkar ancak uykusunu yenemeyip yine atının yularını bileğine geçirerek yerine gidip yeniden uyur. Kâfir bu sefer yüz kişi saldırır, at yine Segrek'i uyandırır. Segrek kâfirleri kılıçtan geçirip kaleye tıkar ama yine atının yularını bileğine geçirir, uykusuna yenilip dönüp yine uyur. At, Segrek'in bileğinden boşanıp kaçar. Tekfur bu sefer üç yüz kişi ile saldırılarını ister ama askerler “Segrek kökümüzü keser” diyerek korkup saldırmak istemez. Tekfur; “Dinsizin hakkından imansız gelir” diyerek Egrek'i Segrek'in üzerine göndermek için bir tuzak planı hazırlar. “Egrek, tekfur sana himmet etti. Şurda bir deli yiğit yolcunun yolakçının, çobanın çoluğun ekmeğini alır. Tut o deliyi öldür, seni bırakıverelim, çek git” tuzak sözlerine karşılık Egrek; “Peki, olur” der (Özçelik, 2016, s. 752).

Kâfirler Egrek'i zindandan çıkarıp saçını sakalını keserler. Bir at, bir kılıç ile üç yüz kâfiri yoldaşlığına vererek Segrek'in yanına gönderirler. Egrek; “gelin birlikte gidelim, tutalım” deyince kâfirler; “Tekfurdan sana buyruk oldu, sen var” derler. Egrek; “şimdi ben gideyim, elini ayağını bağlayayım, sonra siz gelesiniz” deyip Segrek'in uyuduğu yere varır. Egrek'in Segrek'i gördüğündeki sözleri; “Baktı gördü ki ayın on dördüne benzer bir güzel ela gözlü genç yiğit burçak burçak terlemiş uyur. Gelenden gidenden haberi yok. Dolandı, başı ucuna geldi baktı ki belinde kopuzu var, çıkarıp eline aldı” (Özçelik, 2016, s. 752-753) şeklindedir. Görüldüğü gibi burada da yine düşmana değil uykusuna yenilen bir Oğuz yiğidi vardır ve düşman da ona yeni stratejik hamlelerle yavaşarak yenmeye çalışmaktadır. Uykudan uyanmakta zorlanan fakat gücüyle düşmanı yenen, yeni stratejilerle kardeşiyle savaştırılmak istenilen bir yiğidin gidip bulunduğu kardeşinin de uykuda olduğunu gördüğü bir durum söz konusudur. Oğuz miti burada kopuzu, kopuzla söylenen sözleri, kardeşin kardeşi öldürmesini engelleyici, daha açık ifadeyle Oğuz'u derin uykusundan uyandırıcı bir olgu, sihirli bir araç, stratejik bir unsur olarak devreye sokmaktadır. Bu doğrultuda Egrek, kopuzu eline alıp kardeşine şunları söylemektedir:

“Davranıp yerinden kalkan yiğit! Yelesi kara, savaş atını butun binen yiğit! Arku Beli Ala Dağdan gece aşan yiğit! Akıntılı görklü suyu dilip geçen yiğit! Gurbete gelen yatar mı olur? Benim gibi bileklerinden ak

ellerini bağlatıp domuz ahırında yatar mı olur? Ak sakallı babasını, ak saçlı anasını ağlatıp sızlatır mı olur? Ne yatarsın yiğit? Gafil olma, görklü başını kaldır yiğit! Ela gözünü aç yiğit! Kadir Allah'ın verdiği tatlı canı uyku almış yiğit! Bileğinden kollarını bağlatma! Ak sakallı babanı, yaşlı ananı ağlatma! Ne yiğitsin, güçlü Oğuz ilinden gelen yiğit? Yaradan hakkı için kalk! Dört yanını kâfir sardı, belli bil!" (Özçelik, 2016, s. 753)

Kardeşinin bu sözleriyle sıçrayıp kalkan Segrek, kılıcının kabzasına yapışır. Egrek'e saldıracakken elinde kopuzu görerek "Mere kâfir, Dedem Korkut'un kopuzu hürmetine vurmam. Eğer elinde kopuz olmasaydı, ağamın başı için seni ikiye bölerdim!" (Özçelik, 2016, s. 753-754) der. Segrek, abisinin elinden kopuzu çekip alarak; "Şafak vakti yerimden kalktığım kardaş için. Ap ak atlar koşturmuşum kardaş için. Kalenizde tutsak var mıdır, kâfir? söyle bana! Kara başım kurban olsun kâfir sana!" deyince ağabeyi Egrek; "Ağzın için öleyim kardaş! Dilin için öleyim kardaş! Kalarda koparda yerini sorar olsam yiğit, ne yerdir (Yiğit sen nerelisin?). Karanlık gecede yol şaşırırsan ümidin nedir? Büyük bayrak taşıyan hanınız kim? Savaş günü önden at koşturan alpiniz kim? Yiğit, senin baban kim? Alp er, erden adını saklamak ayıp olur. Adın nedir yiğit, beşikte bırakıp gittiğim kardeşçğim misin?" (Özçelik, 2016, s. 755) deyince Segrek ağabeyine; "Yaşadığım yer, gün ortası. Karanlık gece içinde yol şaşırısam ümidim Allah. Büyük bayrak taşıyan hanımız Bayındır Han. Savaş günü at koşturan alpimiz Salur Kazan. Babamın adını sorarsan, Öşün Koca. Benim adımı sorarsan Segrek. Kardaşım varmış, adı Egrek, beşikte bırakıp gittiğin kardeşinim" diye cevap verir. Kardeş olduklarını anlayan Egrek ve Segrek birlikte kâfirin üzerine yürüyerek düşmanlarını kılıçtan geçirip kaleye dökerler (Özçelik, 2016, s. 756).

Yine, *Salur Kazan'ın tutsak olduğu* anlatmada Kazan'ın tutsak olması da uykusu yüzündendir. Tırabuzan tekfuru, beylerbeyi Han Kazan'a bir şahin göndermiştir. Kazan, şahinlerle ava çıkar, avda Kazan şahini kazları avlaması için havalandırır ama şahin Tomanın Kalesi'ne iner, geri dönmez. Kazan üzülüp şahinin ardına düşer, dere tepe aşır kâfir eline gelir ve Kazan'ın kara gözünü uyku basar. Beyler "dönelim" der ama Kazan "biraz daha ileri gidelim" der. Bir kale görür ve "beyler gelin yatalım" der. "Kazan'ı küçücek ölüm tuttu, uyudu. Meğer hanım, Oğuz beyleri yedi gün uyurdu, onun için küçücek ölüm derlerdi" (Özçelik, 2016, s. 757) şeklinde aktarılan bu kısımda casus tekfura; "Bir bölük atlı geldi, içinden beyleri yattı uyudu" diye haber gönderir. Tekfur adam gönderip bunların Oğuz erenlerinden olduğunu anlayınca askerlerini üzerlerine gönderir. Kazan'ın beyleri düşmanın geldiğini görürler ve kâfirle cenk ederler. Kâfirler Kazan'ın yirmi beş beyini şehit edip Kazan'ın üzerine üşüşüp uykusunda tutup elini ayağını sıkı bağlayıp bir arabaya yükleyip urganla çeker. Yolda Kazan araba gıcirtısından uyanıp elindeki urganları kopartarak arabanın üzerine oturur, elini eline çalır kas kas güler (Özçelik, 2016, s. 757). Uykunun esarete ve yenilgiye yol açan başlıca unsurlardan biri olduğuna işaret eden bu ve benzeri örneklerle Oğuz uykusu, savaş stratejileri bağlamında önemli bir motiftir ve konu bu çerçevede daha derinlikli çalışmalara konu edilebilecek niteliktedir.

Savaş Stratejilerini Şekillendirici Bir Eylem Olarak Esaret

Oğuznamelerde savaşla ilgili bir diğer unsur esarettir ve anlatmalarda en önemli başlıklardan biridir. Beylerin esir alınması ve kurtarılması anlatmaların en önemli kurgu unsurlarındandır. *Dirse Han Oğlu Boğaç Han* anlatmasında Dirse Han esir edilir. *Salur Kazan* anlatmasında da esaret ön plandadır. Bamsı Beyrek gerdek gecesi naibi sayesinde ölümden kurtulur ama esir alınır, on altı yıl esir kalır. Kazan ve oğlu Oruz'un anlatması bütünüyle tutsaklık üzerine kurgulanmıştır. Bu bakımdan Dede Korkut anlatmalarında babaların oğullarını, oğulların babalarını ve kardeşlerini, yiğitlerin birbirlerini düşman esaretinden kurtarmaları en temel aksiyonlardandır (Abdulla, 2019, s. 141-142). Bu esaretlerde ve esareten kurtarma/kurtulma süreçlerinde ise sürekli bir strateji geliştirme söz konusu edilir. Bu bakımdan tutsaklık ve kurtulma/kurtarma, Oğuzları savaşa ve

mücadeleye motive eden, kendilerini koruma içgüdüsünü canlı tutan stratejik hususlardan biri olarak anlatmalarda sürekli ön plana çıkartılır.

Oruz'un tutsak olduğu anlatmada henüz hiç savaşmamış olmasına karşın babasının savaştığını bir tepeden bir müddet izledikten sonra dayanamayan Oruz kendisini savaşın ortasına atarak gösterdiği mücadele sonrasında düşmana esir düşer (Özçelik, 2016, s. 686). Oğuz destanlarında birey ve anlatı kurgusu üzerindeki en büyük dönüştürücülerden biri, kahramanların düşman eline geçmesidir. Örneğin Dirse Han, kırk namerdinin yalan ve iftiralarına kanınca, en büyük cezaı almakta, boynuna ilmik geçirilip sürüklene sürüklene kâfir illerine esir götürülen bir beyin ümitsizliğinde iken, oğlu tarafından esaretten kurtarılmaktadır. Kazılık Koca tam on altı yıl hisarda tutsak olur.

Salur Kazan'ın tutsak olduğu anlatmada tekfurun hanımı Kazan'ın nasıl biri olduğunu merak eder ve "varayım Kazan'ı göreyim nasıl biridir, bunca adamlara darb vururmuş" diyerek bir gün zindancıya kapıyı açtırıp Kazan'la konuşur. "Kazan Beg nasıldır hâlin? Hayatın yer altında mı hoştur yoksa yeryüzünde mi hoştur? Hem şimdi ne yersin, ne içersin ve neye binersin?" diye sorunca Kazan; "Ölülerine aş verdiği vakit ellerinden alırım; hem ölülerinizin güçlüsüne binerim, güçsüzlerini yedekte tutarım" diye cevap verir. Tekfurun hanımı; "Dinin için Kazan Beg! Yedi yaşında bir kızcağızım öldü, lütfen ona binme!" deyince Kazan; "Ölülerinizde ondan güçlüsü yoktur, hep ona binerim" diye cevap verir. Tekfurun karısı; "Vay, senin elinden ne yeryüzünde dirimiz ve ne yeraltında ölümüz kurtulmuş" diyerek kocasına gelip; "Kerem eyle, o zalimi kuyudan çıkar. Kızcağızın belini üzer a! Yeraltında kızcağızına binermiş, kalan ölülerimizi toplarmış hem ölülerimiz için verdiğimiz yemeği ellerinden çekip alıp yermiş. Onun elinden ne ölümüz ne dirimiz kurtulmuş. Dinin aşkına o eri kuyudan çıkar" deyince tekfur, Kazan'ın kuyudan çıkarılması emrini verir. Kazan kuyudan çıkartılır ve "And iç ki bizim elimize düşmanlığa gelmeyesin. Hem bizi öv Oğuz'u aşağıla, seni bırakıverelim, çek git" deyince Kazan; "Ben yeryüzünde adam övmem. Bir adam getirin bineyim, sizi öveyim" (Özçelik, 2016, s. 758) diye cevap verir.

Burada Kazan'ın esaretten kurtulma sürecinde geliştirdiği son derece dikkat çekici bir strateji söz konusudur. Kazan, getirilen adamı öldürdükten sonra üstüne çıkıp; "Kopuzumu getirin sizi öveyim." diyerek uzun uzun kendi geçmişinden bahsederek şunları söyler:

"On bin erden düşman gördümise oyunum, dedim. Yirmi bin er düşman gördümise kaçmadım. Otuz bin erden düşman gördümise ottan saydım. Kırk bin er düşman gördümise yan yan baktım. Elli bin er düşman gördümise teslim olmadım. Altmış bin düşman er gördümise alışmadım. Seksen bin er düşman gördümise ürpermedim. Doksan bin er düşman gördümise zırh giyemedim. Yüz bin er düşman gördümise yüzümü dönmedim. Yüzü dönmez kılıcımı ele aldım. Muhammed'in dini aşkına kılıç vurdum, ak meydanda yumru başı top gibi kestim. O zaman da "erim, beyim!" diye övünmedim. Övünen erleri hoş görmedim. Eline girmiş iken mere kâfir öldür beni, yitir beni! Kara kılıcını vur boynuma, kes başımı. Kılıcından saparım yok, kendi aslım, kendi köküm aşağılamam yok. Oğuz erenleri dururken seni övmem yok." (Özçelik, 2016, s. 759)

Kazan'ın bu doğrultudaki şu sözleri de dikkat çekicidir:

"...kılavuzsuz yol başaran Kazan er idim. Yedi başlı ejderhaya yetişip vardım, heybetinden sol gözüm yaşardı. 'Hey gözüm, namert gözüm, kötü gözüm! Bir yilandan ne var ki korktun' dedim. Orda dahi 'Erim, beyim!' diye övünmedim. Övünen erenleri hoş görmedim. Altı defa Oğuz vardı, alamadı o kaleyi. Altı baş erle ben Kazan vardım, altı güne bırakmadım,

onu aldım. Kilisesini yıkıp yerine mescit yaptım, ezan okuttum. Kızını, gelinini ak göğsümde oynattım, beylerini kul ettim. O zaman da 'Erim, beyim!' diye övünmedim. Övünen erenleri hoş görmedim. Kilisesini yıktım, mescit yaptım; altını gümüşü yağmalattım. Kendi aslım kendi köküm aşağılatmam yok. Oğuz erenleri dururken seni övmem yok...Ak Kaya'nın kaplanının erkeğinde bir köküm var, Alaca renkli tüylü koyununu gezdirmeyecek. Ak Saz'ın aslanının erkeğinde bir köküm var, Alaca kısraklarını yaşatmayacak. Boz kurt yavrusu erkeğinde bir köküm var, Alaca renkli tüylü koyununu gezdirmeyecek. Ak sungur kuşu erkeğinde bir köküm var, ala ördek, kara kazını uçurmayacak. Güçlü Oğuz elinde bir oğlum var, Oruz adlı, bir kardışım var, Kara Göne adlı, yeniden doğanımı yaşatmayacaklar. İt gibi hav hav eden çirkin huylu, küçücek domuz şölenli, bir torba saman döşekli, yarım kerpiç yastıklı, yonma ağaç Tanrılı köpreğim kâfir! Oğuz erenleri dururken seni övmem yok. İşte öldürürsen mere kâfir öldür beni; Öldürmezsen, Kadir Allah izin verse öldüreyim kâfir seni." (Özçelik, 2016, s. 760-762)

Görüldüğü gibi bu anlatmada da yaptıklarını hatırlatarak düşmana karşı psikolojik üstünlük kuran, gayrinizami harp yöntemlerini uygulayan bir beyin bu sözlerle başvurduğu, bütünüyle bir savaş stratejisi söylemi dikkat çekicidir. Kazan kendi obasını, erenlerini, oğlunu, dinini, töresini övüp düşmanının töresini, inançlarını, yurdunu aşağılayan bu söylemiyle kâfirleri stratejik hataya zorlamaktadır. Nitekim kâfirler, "Bu bizi övmedi, gelin bunu öldürelim" derler ama sonra "Bunun oğlu var, kardeşi var, bunu öldürmek olmaz" (Özçelik, 2016, s. 762) diyerek Kazan'ı domuz damına hapse atarlar. Kazan'ın Oğuz erenlerinin gücünden, yiğitliğinden bahsetmesi düşmanlarında, eğer Kazan'ı öldürürlerse başlarının daha büyük belaya gireceğine dair bir etki uyandırmış, düşmanlarının Kazan'ı öldürmekten korkup vazgeçmesine yol açmıştır. Burada da dikkat çekici psikolojik bir harp yöntemi, zekâ ile kurgulanmış stratejik bir kurtuluş süreci söz konusudur.

Kazan yeniden hapse atıldıktan sonra, anlatmanın ikinci aşamasında da bütünüyle stratejik hamlelerle ilerleyen psikolojik bir harp akışı görülür. Oğuz beyleri yol üstünde "kâfirin Ayasofyası"na gelirler, burası gayet sarp bir kilisedir, burada kâfirin keşişi vardır. Oğuz beyleri attan inip tüccar giysisi giyip tüccar kılığında katır deve çekip gelirler. Kâfirler bakıp gelenlerin tacire benzemediğini düşünüp kaçarlar. Kaleye girip kapılarını kapatırlar, gelenlere "kimsiniz" diye sorduklarında "tüccarlarız" cevabını alırlar. Kâfirler; "yalan söylersiniz" diyerek Oğuz beylerini taşa tutarlar. Tekfurun sığır çobanı kalenin alındığını görüp tekfura haber verir. Tekfur beylerini toplayıp "bunlara ne iyilik yapalım" diyerek ne yapacaklarını konuşurlar. Beyler; "bunun çaresi odur ki Kazan'ı çıkaralım, onlarla savaştıralım" diyerek Kazan'ı çıkarıp tekfurun önüne getirirler. Tekfur; "Kazan Beg, üzerimize düşman geldi. Bu düşmanı üzerimizden uzaklaştırırsan seni bırakıverelim, hem haraç ödeyelim, sen de ant iç ki bizimle düşmanlığa gelmeyesin" derler. Kazan; "Vallah billah, doğru yolu görürken eğri yoldan gelmeyelim" deyince kâfirler "Kazan iyi ant içti" deyip sevinirler. Tekfur askerini toplayıp meydana gelir, çadır diktirir, kâfirin askeri Kazan'ın üzerine yığılır. Kazan'a zırh getirip, kılıç, mızrak, gürz ve diğer savaş aletlerini giydirip donatırlar. Savaş meydanında Oğuz erleriyle Kazan savaşırken oğlunu tanır ve Kazan ile oğlu bu sefer kılıç-kalkanla savaşarak düşmanı birlikte kırarlar (Özçelik, 2016, s. 763-766). Böylece, anlatma boyunca gereken stratejik hamleler sonucunda esaretten kurtuluş ve başarı söz konusu olmaktadır.

Savaş Stratejisi Olarak Askerî Casusluk

Oğuznamelerde dikkat çeken bir diğer stratejik husus ise askerî casusluktur. Anlatmaların pek çoğunda askerî casuslukla ilgili unsurlara rastlamak mümkündür. *Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boy*'da, "kâfirün casusu casusladı" ifadesindeki "casus" ve

“casuslamak” sözcükleri de askerî birer terim olarak değerlendirilebilir. Kâfirlerin casusları vardır ve sürekli Oğuz beylerini gözleyerek onları casuslamaktadır. Kazan ve oğlu Oruz ava çıktıklarında av avlayıp kuş kuşladıktan, sığın geyik yıktıktan sonra gök alan güzel çimene çadır dikerek birkaç gün beyler ile yiyip içmeye başlar. Tam bu sırada Baş Açık Tatyân Kalesi’nden, Aksaka Kalesi’nden kâfir casusları beylerin bu hâllerini görerek tekfura; “Hay, ne oturursun? İtini ulutmayan, kedinin miyavlatmayan alplar başı Kazan oğlancık ile bitkin düşmüş yatıyorlar” demesiyle on altı bin kara giysili kâfir ata binip Kazan’ın üzerine at koşturup baskın yaparlar (Özçelik, 2016, s. 82-83; 638; 682-683).

Burada, “Sü uyur düşman uyumaz” söylemince, uykusunda ya da gafletinde basılan bir Oğuz toplumu söz konusudur ve anlatmalarda sıklıkla düşmana karşı hazırlıksız yakalanma söz konusudur. Burada yine ilginç olan, Kazan’ın anlatma başında toy kurdurtup eğlence yaptırırken, ağlayarak oğlunun kahramanlık göstermediğini söylemesi ve oğlunun da babasının kendisine kahramanlık öğretmediği şeklindeki cevabın Kazan’ı keyiflendirmesidir. Kazan tam bu sırada; “Beyler! Siz yiyiniz içiniz, sohbetinizi dağıtmayınız. Ben bu oğlanı alayım, ava gideyim” sözleriyle, beylere danışmadan, anlık aldığı bir kararla harekete geçer. Aynı durum, Kazan’ın evinin yağmalanmasıyla sonuçlanan süreçte de benzer biçimde yaşanmış olduğundan, burada bilinçsiz bir şekilde alınan, “Kalın Oğuz Beyleri”nin bütününe onayı olmadan başlayan bir av yolculuğu, yine düşman akınına yol açmıştır. Sürekli ikaz hâlinde bulunması gereken ve attığı, atacağı her adımda, alacağı her kararda düşmanlarına karşı stratejik davranması gerektiği hâlde bir an buna dikkat etmediğinde Oğuz toplumunun mevcut düzeni birden düzensizliğe evrilmiştir. Mit, bu bakımdan tüm Oğuz toplumunu, devletini, milletini, anlatmalardaki olay ve olgular, eylemler ve söylemler aracılığıyla uyarmakta, stratejik anlamda güçlü bir hazır bulunuşluğa, topyekun teyakkuza çağırılmaktadır.

Bununla birlikte Oğuz beyleri de kendilerinin ya da eşlerinin, kahramanlarının dikkatleriyle belalardan kurtulmakta, Oğuz uç boylarının ve alanlarının güvenliği beylerin özel dikkatleriyle sağlanmaktadır. *Begil Oğlu Emrenün Boyı*’nda bu durumla ilgili ayrıntılar belirgindir. Yine aynı anlatmada, babasının ayağı kırıldığı için düşman üstüne tek başına gitmek zorunda kalınca oğlanı zırhıyla, atıyla, tıpkı Begil gibi donatırlar ve oğlan üç yüz yiğidi yanına alıp savaş meydanına gider. Kâfirler “Bu at Begil’indir, biz kaçarız” derler ve tekfur “Mere iyice bakın! Bu gelen Begil ise sizden önce ben kaçarım” der. Gözcü gözler ve tekfur; “At, silah ve miğfer Begil’in, Begil içinde değil” der. Tekfur; “Yüz adam ayrılın, gürültü yapın, oğlanı korkutun! Oğlan kuş yürekli olur, meydanı bırakır kaçar” der (Özçelik, 2016, s. 742). Karşılıklı savaş stratejilerinin daha başlangıçtan belirdiği bu anlatmanın devamında kâfirler oğlana şunları söyler:

“Oğlan oğlan, ay oğlan! Haramzade oğlan! Altında al aygırı zayıf oğlan! Elindeki mızrağı kırık oğlan! Ak tozlu yayı gevşek oğlan! Okluğunda doksan oku ince oğlan! Yanındaki yoldaşları çıplak oğlan! Kara gözleri zayıf oğlan! Söğli melik sana çok öfkelenmiş; ‘Meydandaki şu oğlanı tutun, bileklerinden ak ellerini bağlayın, hemencecik görklü başını kesin, alca kanını yeryüzüne dökün!’ dedi. Ak sakallı babanı ağlatma! Ak saçlı ananı sızlatma! Yalnız yiğit alp olmaz, yavşan otu dibi berk olmaz. Belası gelmiş kavat oğlu kavat! Geri dön buradan!” der (Özçelik, 2016, s. 743).

Begil ise şöyle cevap verir:

“Saçma sapan konuşma, mere itim kâfir! Altımdaki al aygırımı ne beğenmezsin? Seni gördü oynar. Omzumdaki demir zırhım omzumu kısar. Kara polat uz kılıcım kınını doğrar. Kargı dalı mızrağımı ne beğenmezsin? Göğsünü delip göğe parlar. Akça tozlu katı yayım inim inim inler. Sadağımdaki okum kabını deler. Yanımdaki yiğitlerim savaş

ister. Alp ere korku vermek ayıp olur. Beri gel mere kâfir, boy ölçüşelim.”
(Özçelik, 2016, s. 743-744)

Görüldüğü gibi söyleşmelerde karşılıklı savaş stratejileri ve psikolojik harp yöntemlerinin odağında psikolojik bir yıpratma isteği ile stratejik bir moral bozma, psikolojik üstünlük kurma, yenilgi hissi verme isteği belirgindir. Begil, düşmana verdiği cevaplarla, geliştirdiği stratejiyle psikolojik üstünlüğü eline alır, korkmadığını bildirerek hem kendini hem de yanındakileri savaşa iyice hazırlar. İyice yorulup gücü tükenince Allah’a yalvarır ve yardım ister. Kâfir; “oğlan, yenilince tanrına mı yalvarırsın? Senin bir tanrın varsa benim yetmiş iki puthanem var” deyince oğlan; “Ya asi melun! Sen putlarına yalvarırsın, ben âlemleri yoktan var eden Allah’ıma sığındım” (Özçelik, 2016, s. 745) deyince Hak Te’âlâ Cebraîl’e, Begil’e kırk savaşçı kuvveti verdiğini söyler. Bunun üzerine Begil kâfiri kaldırıp yere vurur, şahin gibi kâfirin boğazına yapışır, kan burnundan çeşme gibi fışkıran kâfir aman dileyerek “Sizin dine ne derler? Dinine girdim” der ve şehadet getirerek Müslüman olur (Özçelik, 2016, s. 745). Allah’a güvenme ve sığınma sonucunda, çok güçlü ve kalabalık bir düşmana galip gelme stratejik olarak hem Tepegöz’de hem de Begil’de benzer biçimde karşımıza çıkar. Burada inanç, azim ve zaferin birlikteliğinde, başarıya götüren bir stratejik tutum söz konusudur.

Fiziki-Stratejik Konumlan(dır)ma Bağlamında Savaş Düzeni

Oğuznamelerde savaş stratejisi bağlamında dikkat çeken bir başka husus da savaş düzenidir. Bu anlamda Oğuz beylerinin tıpkı toylarda olduğu gibi savaşlarda da mevkileri bellidir. Öte yandan metinde savaş sahnelerinde Oğuz beyleri ve yiğitleri daima “döne döne savaşırlar. “Döne döne savaştılar” ifadesi bu anlamda, hemen tüm anlatmalarda ve ilgili anlatmalarda geçen savaş sahnelerinde bir kalıp anlatım unsuru olarak dikkat çekmektedir. “Döne döne savaşmak” ile Türklerin en bilindik savaş stratejilerinden biri olan hilal taktiğine vurgu yapıldığı açıktır. Salur Kazan’ın evinin yağmalanması boyunda, Kazan Han’ın Şöklî Melik’e karşı yaptığı cenkte; “Taş Oğuz beyleri ile Delü Tündar sağdan depti. Cilasun yiğitleri ile Kara Göne oğlu Delü Budak soldan depti. İç Oğuz Beğleri ile Kazan dipe depti” şeklinde Oğuz beylerinin savaştaki nizamı vurgulanmıştır. Ordunun sağ ve sol kollardan yani kanatlardan oluşması ve merkezde, dipte Kazan Han’ın bulunması birçok Türk devletinde değişmeyen bir husustur.

Osmanlı savaş düzeninde olduğu gibi Oğuz ordusu da düşman karşısında “hilal” veya “nal” şeklinde düzenlenir. Sağ ve sol kanatlar bu hilalin iki ucunu tutar ve merkezde, savaşı idare eden başbuğ ve ordusunun ağırlığı bulunurdu? Aynı tasvir Uruz’un tutsak olduğu boyda da tekrarlanmaktadır. Bu anlatmada, Oğuz beylerinin kâfir hasımları “sağ tarafta Kara Tüken Melik’e Tündar karşı geldi. Sancubanı yere çaldı, depremedi, başın kesti. Boyu uzun Burla Hatun kâfiri kılıçladı” şekilde belirtilmiştir. Bu boydaki savaş tasvirine göre savaş düzeni sol kolda Boğaçık Melik, Kara Göne/Kara Budak (İç Oğuz), dipte (merkez) Şöklî Melik, Salur Kazan (İç Oğuz), sağ kolda Kara Tüken Melik, Delü Tündar (Taş Oğuz) yer almaktadır. Oğuz askerî teşkilatında daima bu beylerin rol oynadığını görüyoruz. Buradan da anlaşılıyor ki, ordunun sağ kolunu Kıyan Selçuk oğlu Delü Tündar idare etmekte ve bu kolda Taş Oğuz, yani Boz-Oklar bulunmakta. Sol kolda ise İç Oğuzdan Kara Göne veya oğlu Kara Budak bulunmaktadır. Kendisi de İç Oğuz’dan (Üç Ok) olan Kazan Han ise İç Oğuz beyleri ile merkezde yer alır. Kazan Han’ın oğlu Uruz veya kardeşi Kara Göne “alay bağlayıp” savaş düzeninde orduya komuta eder. Bu düzenlenen avlar için de geçerlidir (Bulduk, 2019, s. 157-158).

Bununla birlikte, Uruz’un tutsak olduğu boyda Kazan Han yaralanıp zor durumda kalınca Oğuz kahramanları (1) Kazan Bey’in hatunu; kırk ince belli bey kızı ile Boyu Uzun Burla Hatun, (2) Kazan Bey’in kardeşi Kara Göne, (3) Kıyan Selçuk oğlu Delü Dündar, (4) Gaflet Koca oğlu Şir Şemseddin, (5) Kam Püre Beg oğlu Bamsı Beyrek, (6) Kazılık Koca oğlu

Beg Yeğenek, (7) Yiğirmidört boyun okşayan Delü Tündar (Aruz Koca olmalı), (8) Bin kavim başları Döğer, (9) Bin Büğdüz başları Emen, (10) Dokuz Koca başları Aruz sıralamasıyla savaşa iştirak ederler. Genelde üst sıralarda bulunan beylerin savaştaki mevkileri değişmez iken alt sıralarda bulunan beylerin sırası bazı boylarda değişikliklere uğramaktadır. Nitekim Aruz Koca'nın Taş Oğuz'un başçısı olmasına rağmen, savaş sırasında sonda yer alması, olaylardaki menfi rolü ile beylerin mevkisinin değişebildiği gösterir. Diğer bir dikkat edilecek husus ise destanlarda hiçbir rolü olmayan beylerin burada sıralamaya girmesidir ki bu durum Oğuz destanlarında daha önce tarihi rolleri gereği bulunan boyların Dede Korkut'a ilave edilme ihtiyacı duyulduğunu gösterir (Bulduk, 2019, s. 158-159). Bu bakımdan sahada savaşırken fiziki konumlanmadaki kuralların Oğuz savaş stratejileri ve hiyerarşisi içinde önemli yer tuttuğu, anlatılar üzerinden de anlaşılabilir.

Savaşa Hazırlık ya da Arkaik Bir Savaş Stratejisi Olarak Av

Çalışmada son olarak savaş ve av ilişkisi ve bu bağlamda bir savaş stratejisi olarak av üzerinde de durmak yerinde olacaktır. Çünkü tüm epik anlatılarda olduğu gibi Oğuznamelerde de av ve savaş ilişkisi belirgindir. Savaş hazırlığı ya da pratiği olarak avın mitolojik dönemlerden beri birbirleriyle olan güçlü ilişkisi, Dede Korkut Oğuznameleri üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda vurgulanmıştır (Yazıcı, 2008; Kaya, 2009; Çelik, 2019; Değer, 2019). Anlatılarda kahramanların, beylerin ve toplumun ava özel bir ilgisinin bulunduğu görülmekte ve bu durum av ve savaşın oldukça yakın olgular şeklinde belirmesine yol açmaktadır. Beylerin ava olan düşkünlüğü, av kuşlarının peşinden giderek esir düşme, avda hüner sergileme, bu hüner nedeniyle övünme ya da aşağılanma vb. hususlar dikkate alındığında, avın adeta bir savaş hazırlığı veya savaş stratejisi olarak görüldüğü anlaşılabilir. Bu durum, Oğuznamelerin, Türklerin tarihi açıdan en eski dönemlerine, gündelik yaşamın avcılık-toplayıcılık ve sonrasındaki savaş odaklı sürdürüldüğü dönemlere ait hatıralarını yansıtmaları bakımından da dikkat çekicidir. Oğuznamelerde çocuğun ilk avından dönüşü için özel bir toy düzenleme, avdan pay isteme, belirli bir süre ava çıkılmadığında huzursuz olunması gibi hususlar, avın Oğuz toplum düzenindeki yerini gösteren başlıca belirtilerdir. Bu bakımdan av, Oğuznamelerde en az savaş kadar önem arz eden ve yine savaşla çok yakından ilişkili bulunan bir kavram olarak ön plana çıkmaktadır.

Avla ifade edilen bazı hususların da aslında savaşa işaret ettiği, dahası av motifinin hemen ardından savaşın söz konusu olması, Dede Korkut Kitabında av ile savaş arasında güçlü bir ilişkinin bulunduğu işaret etmektedir. Nitekim, Kazan'ın evinin yağmalandığı boyda Kazan av kararı aldığı, sayısız askerle yola çıkmaktadır. Bu durum, avla vurgulananın savaş, sığın, geyik ile vurgulananın da aslında düşman olduğunu düşündürmektedir. Oğuz toplumunda tek başına karar almak yasaktır ve beyler savaş kararı alırken diğer beyleri bilgilendirir, onların görüşlerine de başvururlar. Bu da bir tür savaş stratejisidir. Bu nedenle ava çıkma, askerî-stratejik bir öneme sahiptir ve tek başına alınacak bir karar değildir. Bu nedenle de Kazan, av kararını tüm beylere danışarak alır. Av, sonrasında savaşı doğuran bir unsur olarak dikkat çeker. Avdan sonra esas savaş başlar, av, savaşın habercisidir. (Abdulla, 2019, s. 148-149).

Görüldüğü gibi Dede Korkut Oğuznameleri, savaş stratejileri bakımından son derece zengin bir içeriğe sahiptir. Boğaç'ın boğayı, Basat'ın Tepegöz'ü, Kan Turalı'nın hayvanları yenmesindeki savaş stratejisi ve zekâ, Banı Çiçek'in Bamsı'yı evlenip evlenemeyeceği konusunda bir "düello"ya davet etmesi, Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı Boy'da Kazan'ın; "Benim yanımda götürürsem tek başına yenemez derler" şeklindeki düşüncesi ve Karaçuk Çoban'ı ağaca bağlaması gibi pek çok husus, Dede Korkut Oğuznamelerinde savaş stratejileri bağlamında kapsamlı incelenmeyi bekleyen çok yönlü ve derinlikli konulardan bazılarıdır.

Sonuç

Geçmişle hâlin, eskiyle yeninin, sözlü ve yazılı olmanın, mitle yazının savaşı olarak da yorumlanan Dede korkut anlatmaları sözlü kültür içindeki mitik kökenleriyle aslında kendi başına, Türk toplumunun kahramanlıklarının yine mitin gücü olan yegâne unsurla, yani sözle anlatılmasıdır. Belirli bir dönem itibarıyla yazıya aktarılmaya başlanmış olsa da Dede Korkut Kitabı içindeki bütün savaş unsurları, söylemler, düşman algısı, kahramanlıklar, mücadeleler, bir bütün hâlinde Türk tarihinin en eski dönemlerinden itibaren sözlü kültüre stratejik tecrübe olarak yerleşen gerçeklerin ve bunun mitik bir biçimde, epik destan dönemine aktarımının kodlarını içermektedir.

Dede Korkut anlatmalarında gerçek ve maddi anlamda savaşla birlikte esasında, Oğuz toplum düzenini tehdit eden her türlü düşünce, eylem, söylem, olay, olgu ile savaş ve buna yönelik geliştirilen savaş stratejilerinin epik ve estetik bir düzlemde aktarımı söz konusudur. Bireyin toplumaşma süreci, aile ve toplumu tehdit edebilecek inanç, davranış, düşünce ve eylemler bir bütün olarak nihayetinde Oğuz devletine ve toplum düzenine zarar vereceğinden, estetik zeminde ve kurgusal düzlemde anlamını bulan bütün süreçler, kaos ve kozmos ilişkisi içinde yapılacakları ve yapılmayacakları, dikkat edilmesi gerekenleri belirginleştirmek için vardır.

Dede Korkut Oğuznamelerinde savaş bağlamında zekâya ve stratejilere, esarete ve uykuya özel vurgular söz konusudur. Övgü sözleriyle motive olan Kan Turalı'nın imkânsız bir savaşı kazanması, Dede Korkut'un ancak kargış sayesinde ölüm tehlikesinden kurtulabilmesi ve çok sayıdaki diğer örnekler, bu durumun başlıca yansımalarıdır. Oğuznameler, savaşın yalnızca bir kılıç kalkan mücadelesi olmadığını, savaşta uyulacak kuralları Türk töresi, geleneksel dünya görüşü örnekleminde çok açık ve estetik örneklerle ortaya koymaktadır. Dede Korkut Oğuznameleri savaş stratejileri (savaş hazırlığı, güvenliği, casusluk, av, uç-sınır koruyuculuğu, soğuk savaş-psikolojik savaş, uyku vb.) bağlamında zengin bir malzeme sunmaktadır. Bu çalışmada ana hatlarıyla değerlendirilen konunun daha kapsamlı çalışmalarda ele alınmasıyla, Oğuznameler üzerinden savaş stratejileri bağlamında daha kapsamlı bilgi edinilmesi mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- ABDULLA, K. (2019). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. (çev. Ali Duymaz). 4. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- AKKOYUN KOÇ, T. (2022). "Bayburt'un Kara Kışı: Tepegöz". *Folklor/Edebiyat*. XXVIII/110: 307-331.
- ASHE, L. - I. PATTERSON (2014). *War and Literature*. NED-New Edition. Boydell & Brewer.
- BORATAV, P. N. (1958). "Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi". *Türkiyat Mecmuası*. 13: 31-62.
- BROSMAN, C. S. (1992). "The Functions of War Literature". *South Central Review*. IX/1: 85-98.
- BULDUK, Ü. (2019). "Dede Korkut Oğuzlarında Askerî Teşkilata Dair Unsurlar". *Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı* (25-27 Nisan 2019). (ed. Ferdi Güzel-Turgay Kabak). Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları: 149-162.
- COLE, S. (2009). "Enchantment, Disenchantment, War, Literature". *PMLA, Special Topic: War*. CXXIV/5: 1632-1647.

- COŞKUN, S. (2011). "Savaş-Edebiyat İlişkisi Bağlamında Bosna Savaşı'nın Türk Şiirine Yansıması". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*. 5: 29-52.
- ÇILGIN, A. S. (2003). *Türk Roman ve Hikayesinde İkinci Dünya Savaşı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- DAS, S. (2005). *Touch and Intimacy in First World War Literature*. New York: Cambridge University Press.
- DAŞCIOĞLU, Y. (2016). *Savaş ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri Kitabı* (I-II. Ciltler) (16-18 Aralık 2014). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi.
- DAWES, J. (2005). *The Language of War. Literature and Culture in the U.S. from the Civil War through World War II*. MA-London: Harvard University Press.
- DEER, P. (2009). *Culture in Camouflage: War, Empire, and Modern British Literature*. New York: Oxford University Press.
- DIEHL, P. F. (1991). "Geography and War: A Review and Assessment of the Empirical Literature. International Interactions. Empirical and Theoretical Research in International Relations". *New Research in Geopolitics*. XVII/1: 11-27.
- DUMAN, H. (2018). "Savaş Edebiyatı". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. LVIII/1: 99-110.
- DUMAN, H. - S. K. GÜREŞİR (2009). "Yeni Türk Edebiyatı'nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat". *Turkish Studies*. IV/1/1: 29-77.
- GÜLDÜRMEZ, S. (2018). "Savaş ve Edebiyat Araştırmaları". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. LVIII/1: 217-227.
- GÜLŞEN, H. (2014). "Millî Mücadele Döneminde Savaş Edebiyatımız". *İlmi Araştırmalar*. 25: 85-96.
- HAMMOND, A. (2006). *Cold War Literature. Writing the Global Conflict*. London-New York: Routledge.
- KAYA, M. (2009). "Dede Korkut Kitabı ve Manas Destanı'nda Av Kültünün İzleri". *Acta Turcica*. 1: 114-121.
- KAYA, D. (2016). "Dede Korkut'ta Türk Destanları ve Halk Hikâyelerinde 'Oğuz Uykusu'". *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi Bildiriler Kitabı* (19-23 Ekim 2015). (ed. Metin Ekici-Muvaffak Duranlı). II: 863-869.
- KÖROĞLU, E. (2013). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- MACKAY, M. (2009). *The Cambridge Companion to the Literature of World War II*. New York: Cambridge University Press.
- ÖZEL, H. (2015). "Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Düşmanları Kimlerdi?". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XV/2: 181-184.
- ÖZÇELİK, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ROACH, C. (1993). *Communication and Culture in War and Peace*. London: Sage.
- SAMBANIS, N. (2002). "A Review of Recent Advances and Future Directions in the Quantitative Literature on Civil War". *Defence and Peace Economics*. XIII/3: 215-243.
- SEGAL, H. (1997). *Psychoanalysis, Literature and War: Papers 1972-1995*. 1st Edition. London-New York: Routledge

- SHERRY, V. (2004). *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War*. New York: Cambridge University Press.
- STEVENSON, R. (2013). *Literature and the Great War: 1914-1918*. New York: Oxford University Press.
- SÜMER, F. (1952). "Dede Korkut Kitabı'na Dair Bazı Mülâhazalar". *Türk Folklor Araştırmaları II*. 30: 467-472.
- ŞAHİN, M. (2020). "Bir Savaş Edebiyatı Örneği: Orduya Arzuhal". *Turkish Studies*. XV/2: 819-842.
- ŞAHİNOĞLU, M. (2011). *Savaş ve Edebiyat Ekseninde Ernst Jünger'in "Mermer Yalılar" ve Ömer Seyfettin'in "Beyaz Lale" ile "Bomba" Adlı Eserlerinin Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TAYLOR, M. (2022). *The Vietnam War in History, Literature and Film*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- ULUCUTSOY, H. (2018). "Türk Basınında Savaş Edebiyatı Tartışmaları (1913-1941)". *Turkish Studies*. XIII/28: 1023-1040.
- ULUCUTSOY, H. (2019). *Türk Savaş Edebiyatı ve Propaganda (1828-1912)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

FOLKLORLAŞAN RİTUAL-MİSTİK XARAKTERLİ ŞƏBİH TEATRİ

Fuzuli BAYAT*

ÖZ

Geniş mənada hər canlıda, konkret olaraq hər insanda doğuşdan var olan oyun bütün funksiya və anlamlarına baxmayaraq əslində təqlid qabiliyyətinin üzə çıxmasıdır. Şəbih çıxarmaq dini hislərimizin, dini sevgimizin və bu yolda çəkilən acıların ehtiyacını ödəməklə rahatlama üsuludur, borcu ödəmədir. Şəbihlə müsəlmanlar öz varlıqlarına, qısacası, nəfslərinə sahib çıxmağı öyrənmiş olurlar. Fəlsəfi baxımdan Şəbih, həyatın bizdən tələb edəcəyi Haqq yolunda şərtsiz şəhid olmağa hazırlıqdır. Min illərdir davam edən təziyələr, xatırlamalar, Kərbəlanı diri tutmaq üçündür. Şəbih Kərbəladan çox-çox öncələr var olan ritual-mifoloji dünyamızın dini-mistik lay üzərinə keçirilməsi, ritualın yeni formada, yeni məzmununda yaşadılmasıdır. Şəbih oyunu həm formaca, həm də mənaca dini xarakter daşmasına baxmayaraq xalq teatrının bütün ünsürlərini özündə ehtiva etmişdir. Əslində xalq teatrının, xüsusən də Şəbih meydan tamaşasının dini-mifoloji, ritual bağlı olduğu çoxdan isbat edilmişdir. Belə ki, özünəməxsus dramaturgiyası və teatr poetikası olan Şəbihlərin ən bilinəni Kərbəla müsibətinə həsr olunanı, əsas münəqişə xəttinin Hz.Əlinin üçüncü oğlu İmam Hüseynin dinin əxlaqını, dinin mənəviyyatını pozan, xilafəti zorla ələ keçirən Müaviyənin oğlu Yezidə qarşı həm silahlı, həm də mənəvi cihadıdır. Kərbəla dastanının son həlqəsi olan Şəbih tamaşası sadə olduğu qədər mürəkkəb, bəsit olduğu qədər də mükəmməl süjet xəttinə, teatral özəlliyə sahibdir. Şəbih teatrı ilə bağlı bu yazıda Şəbihin ritual-mifoloji təməlinin oyunun strukturundan tutmuş, onun məzmununa, mənasına, funksiyasına qədər bir çox məsələləri ehtiva etdiyi göstərilmişdir.

Anahtar Kelimələr: Şəbih Teatrı, Ritual-Mifoloji Aspekt, Meydan Tamaşası, Dini-Mistik, Oyun

THE SHABIH THEATER WITH ITS FOLKLORIZED RELIGIOUS-MYSTIC CHARACTER

ABSTRACT

The game, in the broadest sense of the word, is inherent from birth in all living beings – namely in all people. Despite all its possible functions and meanings, it actually contributes to identifying one's ability to imitate something. To act out mystery means to become quiet, and learn how to make a compromise with one's religious feelings and love. Through mystery, Muslims work hard to master their own inner creature – i.e. their passion. Philosophical thinking dictates that mystery entails being willing to die for God and one's faith. People have been recalling and reliving Kərbela for thousands of years to keep alive. The mystery behind it lies in immortalizing of the ritual in a new context and form, and to lend the ritual-mythological world a religious dimension. Mystic theatre has a religious character due to its form or meaning, and includes all elements of the folk theatre. In reality, Mystic square performances are related to religious-mythological ritual. It has its own dramatic composition and theatre poetics, and is dedicated to the Kərbela misfortune. The main line of conflict is Imam Hüseyn's third son Ali, who had waged a spiritual sacred war against Muaviye's son Yezid – a disturber of the religion morals and spirit who lay in violent hands the on caliphate. The last part of the Kərbela epos is the mystic performance itself. Parts of it are easier, others more difficult; moreover, its plot and theatrical properties are virtually flawless.. This article shall talk about the structure, context, meaning, function and other problems connected with the mystic theatre. Keywords: Shabih theatre, ritual-mythological aspect, square performance, religious-mystical, game.

Keywords: Shabih theatre, Ritual-Mythological Aspect, Square Performance, Religious-Mystical, Game

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 26.07.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* AMEA, Folklor İnstitutu Bölüm Başkanı, Bakı/AZERBAIJAN; ORCID: 0000-0002-0811-5852, E-posta: fuzulibayat58@gmail.com

Giriş

Həm fəlsəfi, həm də monoteist dinlər tarix səhnəsinə çıxdıkları ilk gündən folklor mahiyyəti qazanmış, dini qissələr, din böyüklərinin, irfan əhlinin həyatları və tarixi hadisələr zamanla folklorlaşmışdır. Qutsal kitabımız olan Quran-i Kərimdəki hadisələr də sosiallaşmış, əski inanclarla, digər dini dünyagürüslərlə birləşmiş, nəticədə ortaya xüsusi hadisə olan dini folklor çıxmışdır. Dinlər daha öncələr mövcud olan mifləri öz içinə almış, qissələrlə miflər, ayətlərlə deyimlər birləşmiş, teoinformativ (ilahi) bilgi vahid bir sistem daxilində təqdim edilmişdir. Dinin mesaj formasında verdiyi bu və ya digər hekayələr, hadisələr folklorlaşır cəmiyyətə, geniş mənada insanlığı mal edilmişdir. Dini folklorun bu günə qədər bilinən ən böyük qolu Kərbəla hadisələri, Məhərrəmlik ritualları, Şəbih teatrı və əzadarlıq tamaşaları olmuşdur. Nəticədə Kərbəla folkloru anlayışı yaranmış (Bayat, 2014, s. 45-108), tarix mifə, real hadisələr folklor mətnlərinə çevrilmişdir. Kərbəla ağları, mərsiyələri, maktəlləri, rəvayətləri, əfsanələri, mənəkibləri, ritualları, Şəbih və əzadarlıq meydan tamaşaları ilə, qısacası, bütün tərəfiylə folklorlardır. İnsanları birliyə, bərabərliyə, haqsızlığa, zülmə qarşı mübarizəyə, nəfsə qalib gəlməyə səsləyən folklor hadisəsidir.

Meydan tamaşalarının (köyseyirlik oyunları), uşaq oyunlarının, idman oyunlarının, Çovkanın, Ciritin, rəqsin, kağız oyunlarının, qumar oyunlarının və s. kimi çox çeşidli olan rəqs və tamaşaların fəlsəfəsində geniş mənada oyun qavramı vardır. Oyun bütün hallarda doğuşdan hər insanda, hətta hər canlıda var olan təqlid qabiliyyətinin üzə çıxması, fiziki və zehni qabiliyyətin inkişaf etdirilməsidir. Qutsal bir ay olan Məhərrəmlikdə əzadar qrupları ilə səyyar tamaşalar göstərmək, Şəbih çıxarmaq dini hislərimizin, dini sevgimizin və bu yolda çəkilən acıların ehtiyacını ödəməklə rahatlama üsuludur, mənəvi borcu ödəmədir. Şəbihlə müsəlmanlar öz varlıqlarına, qısacası, nəfslərinə sahib çıxmağı, hürr iradəylə ölüm və ya yaşamı seçmələrini öyrənmiş olurlar. Şəbih, həyatın bizdən tələb edəcəyi Haqq yolunda qeydsiz-şərtsiz şəhid olmağa hazırlıqdır, bu yolda təmənnasız canından keçə bilməkdir.

Əza termini yas mənasında olub Məhərrəm ayı boyunca səyyar şəkildə göstərilən tamaşalardır, mənəsi bənzətmə, canlandırma olan Şəbih isə müəyyən bir yerdə göstərilən meydan tamaşasıdır. Hər iki tamaşa teatral bir özəlliklə qutsal olanların təqlidinin çıxarıldığı və səhnələndiyi xalq tamaşasıdır. Bu təqlid, oyunçunun oynadığı qutsal kişilərin nəfsini deyil, surətini canlandırıldığı, yezidlərin də təmsilinin yapıldığı mənasındadır. Bütün ibtidai cəmiyyətlərdə Tanrının və ya tanrıların, qutsal varlıqların təqlidi ritualın semantik strukturunun əsasını təşkil edir. Şəbih təqlid gücünün zənginliyi və əsaslılığı ilə meydan tamaşasına dönüşməklə kütləviləşmiş ritual bir göstəridir. Şəbih teatrındaki səs, mimika, əl hərəkətləri, ağlama, göz yaşı, muğam üzərində mərsiyə, hətta komik ünsürlər də daxil olmaqla ritual-mistik varianatlığın təzahür formasıdır. Bu isə həm əza qrupunun, həm də Şəbihin fəlsəfi təməlidir.

Meydan tamaşalarından ən geniş yayılan və çox sayda oyunçunun iştirakı ilə keçirilən Şəbih çıxarmaq həm formaca, həm də mənaca dini xarakter daşmasına baxmayaraq xalq teatrının bütün ünsürlərini özündə ehtiva etmişdir. Əslində xalq teatrının da dini-mifoloji, ritual bağlı olduğu çoxdan isbat edilmişdir. Özünəməxsus dramaturgiyası və teatr poetikası olan əzaların və Şəbihlərin ən bilinəni Kərbəla müsibətinə həsr olunanı, əsas münaqişə xəttinin Hz. Əlinin üçüncü oğlu İmam Hüseynin dinin əxlaqını, mənəviyyatını pozan, xilafəti zorla ələ keçirən Müaviyənin oğlu Yezidə qarşı həm silahlı, həm də mənəvi cihadıdır. Kərbəla dastanının son həlqəsi olan Şəbih tamaşası sadə olduğu qədər mürəkkəb, bəsit olduğu qədər də mükəmməl süjet xəttinə, teatr özəlliyinə, ən əsası da ritual struktura sahibdir.

Hz. Hüseynin matəmi üçün tutulan yas mərasimi, yas ağları, canlandırmalar, xatırlamalar 680-ci ildə baş verən hadisələrin təqlidi olub, əza və Şəbih tamaşalarının

mövzusunun təşkil edir. Şəbih tamaşaları sadəcə Hz. Hüseyinin yas mərasimini deyil, eyni zamanda Hz. Abbasın (Əbül Fəzl Abbas), Qasımın, Əli Əsgərin, Hürkün də yas mərasimlərini və daha çox qəhrəmanlıqlarını anlatmaq üçün göstərilir. Bu teatr tamaşaları əslində İslamiyyətdən öncə var olan, hətta bir qismi orta çağa qədər gəlib çatan meydan oyunlarının örnəyi üzərində formalaşmışdır. Məsələn, yuğ/yoğ mərasimlərinin həm əza qrubuna, həm də şəbihçilərə təsiri danılmazdır.

Bu tarixi hadisə *“nəsildən nəsilə təhkiyə edilərək yeni hadisələrin, mədəni olayların təsiri ilə bəslənmişdir. Bu isə xalqın içində yeni inancların, əfsanələrin yaranmasına səbəb olmuşdur”* (Güngör, 2008, s. 776). Kərbəla folkloru və dini-mistik dram olan Şəbih (təqlid) folkloru bu sevginin nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycan və İran coğrafiyasında Aşurunu anlatan seyirlik oyuna Şəbih deyildiyi halda Anadolu, İraq və ərəb coğrafiyasında buna Taziyyə deyilir¹. Sözlük anlamıyla bərabər Şəbih dedikdə Şiə coğrafiyasında Hz. Hüseyinin Kərbəla çölündə bərabər olmayan savaşa yaxın qohumları və tərəfdarları ilə birlikdə şəhid olmasının səhnələşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Mövzusunun dini və faciəli məzmunlu olmasına baxmayaraq əza göstəriləri və Şəbih oyunları meydan tamaşaları kimi xalq teatrının bütün özəlliklərini qoruyub saxlamışdır. Burada oyunçular da, tamaşaçılar da bu oyunun bir parçasıdır. Şəbih o baxımdan həm sözdən, həm də hərəkətdən, həm musiqidən, həm də pantomimikadan, həm nəsrədən, həm də şeirdən ibarətdir. Tamaşaçıların replikası, reaksiyası oyunun gedişatına təsir edir, səhnənin qısa və ya uzun olmasını, hadisələrin daha dramatik və ya nisbətən yumşaq axarla cərəyan etməsini təmin edir. Digər tərəfdən Şəbih oyunçuları hər nə qədər əllərində olan yazılı mətni əzbərləsələr də, onlar peşəkar oyunçular olmadıqlarından bəzən unutduqları yerlər də olur, bəzən də əzbərlənənin əksinə olaraq tamaşaçıların istədiklərini demək lazım gəlir. Ona görə də oyunçular göstəri zamanı tamaşaçılara da müraciət edir, onları da oyuna daxil etmiş olurlar. Bu qarşılıqlı oyunu Şəbihgərdan adı verilən quruluşçu rejissor təşkil edir. Şəbihgərdan əlindəki dəyənəklə oyunçuların səhnəyə giriş və çıxışlarını idarə edir, bəzən də elə səhnədə oyunçulara qılınc verir, öləcək adama kəfən geydirir, bir sözlə səhnənin planlandığı şəkildə davam etməsini saxlayır. Ancaq səhnənin dekorasiyası 7. yüzili əks etdirməkdən çox vaxt uzaq olur. Burada məqsəd tarixi hadisəni olduğu kimi deyil, arzu olunan şəkildə canlandırmaq, müasirliklə əlaqə qurmaqdır.

Şəbih haqqında yazan Cəmşid Mələkpür şahid olduğu bir hadisəni nəql edərək belə deyir. Şəbih göstərisi zamanı baş rollardan birini - Ömər Saadı oynayacaq oyunçu tamaşaya gəlmədiyindən Şəbihgərdan onun oynayacağı rol mətninin bir hissəsini tamaşadan çıxarmış, digər bir hissəsini də Sümür rolunu oynayacaq oyunçuya vermişdir. Mələkpürün dediyinə görə bu hadisə həm tamaşaçılar, həm də oyunçular baxımından tamaşanın seyrinə heç bir təsir göstərməmişdir (Mordeniz, 2005, s. 45).

Bu gün dünyanın ən öndə gələn teatr nəzəriyyəçiləri, modern və postmodern teatrın qurucuları Şəbihə müraciət etmiş, aktiv olaraq 500 ildən çox səhnə həyatı olan bu tamaşaların icra ortamını, oyunçu-tamaşaçı vəhdətini öyrənmişlərdir. Məhərrəmlik ritualları və tamaşaları bütün zamanlarda yenilənməsi, irticalən edilən əlavələri ilə diqqət mərkəzində olmuş, postmodern teatrın ilham qaynağı olmuşdur. Təəssüf ki, bunu Azərbaycan teatrı haqqında demək mümkün deyildir.

---

¹ Şəbih termini daha çox Azərbaycanda və İranda işlədilir. Başqa müsəlman ölkələrində bu teatr oyununa Taziyyə deyilir. Azərbaycanda termin kimi taziyyə ilə şəbihin mənaları arasında fərq vardır. Azərbaycan türkcəsində bu termin “təziyyə” şəklində işlədilir və mənası yas, yas saxlamaqdır (Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, 2011, s. 336). Taziyyə yas, yas mərasimi, ölənin birinin yaxınlarına başsağlığı diləmə və s. mənalarında işlədilir. F. Davəllioğluna görə Taziyyə sözünün anlamı başsağlığı diləmək, Cəfəri məzhəbində olanların Məhərrəm ayında keçirdikləri matəm mərasimidir (Devəllioğlu, 1998, s. 1044). Şəbih sözü şibhdən törəmə olub bənzər, bənzəyən, təqlid mənalarına gəlir (Devəllioğlu, 1998, s. 982).

1. Ritual Məzmunlu Meydan Tamaşaları və Modern Teatr Anlayışı

Göstərlə seyr edən arasındakı münasibətlər sistemi türk folklorunda seyrlik xalq oyunları, meydan tamaşaları, ortaoyunu adlanan və ritual mahiyyətli əyləndirmək, tərbiyə etmək, öyrətmək funksiyası daşıyan bu teatr tamaşalarının nə zaman yarandığı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Hər halda mifoloji çağda ritualın bir parçası olan oyunlar seyr edənlərə qutsal-mifoloji bilgiləri canlı şəkildə ötürmək vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Türklərin geniş coğrafiyaya yayılması və müxtəlif mədəniyyətlərlə təmasları nəticəsində bu oyunlar kölgə, mərasim, festival xarakterli teatral göstərilərinə döndü. Meydan tamaşaları və ya Türkiyədə deyildiyi kimi *“orta oyunu əslində səhnə, pərdə, dekordan istifadə edilmədən və yazılı mətni olmayan çox aktyorlu, çalğılı, ənənəvi türk xalq teatridir”* (Albayrak, 2004, s. 419).

Hər halda meydan tamaşaları və ya xalq teatrları musiqi, rəqs, dialoq, təqlid, təmsil və b. ünsürlərdən meydana gəlmişdir. Bəlkə də dairəvi şəkildə düzülən tamaşaçılarla əhatə olunan göstərinin meydana oynandığı üçün ona meydan və ya ortaoyunu (ortada oynandığı üçün) adı verilmişdir. Meydan tamaşaları yuvarlaq halqa şəklində düzülmüş tamaşaçıların əhatəsində oynanılır. Əslində meydan tamaşası sözü də bu xalq teatrının mahiyyətini tam açmır, çünki oyun sadəcə meydana deyil, qapalı məkanda, küçədə, bəzən də çayxanalarda, qəhvəxanalarda oynanır. Ancaq meydan tamaşaları terminin yanlış və ya doğru olduğuna baxmayaraq bu termin işlək olduğundan biz də bu anlayışdan istifadə etməli olduq. Bu tip xalq teatrlarına Asiyada, Afrikada, Amerikada, Avropada da rast gəlinir. Bir sözlə oyun milli elementlərin, milli özünəməxsus, milli şüurun göstərgəsi olmaqla bərabər, bütün ölkələrdə və xalqlarda eynidir və fəlsəfəsi də ortaqdır. Meydan tamaşaları əsasən açıq havada (çox az halda, xüsusən də qış fəslində qapalı məkanda) oynanır. Şəbih tamaşaları xaricində geri qalan təhkiyəyə dayanan meydan oyunlarının dekoru ya olmur, ya da bəsit olur. Əsas diqqət oyunçuların geyimlərinə verilir. Meydan tamaşalarında tarixilik prinsipi gözlənilir. Meydan tamaşalarının çox vaxt bir idarəedəni olur. Bu oyunlarda musiqidən (zurna, nağara, qoşa nağara, saz və s.), rəqsdən də istifadə edilir. Meydan tamaşaları əsasən,

- a) girişdən,
- b) dialoqdan,
- c) oyunun mətnindən və
- d) sonluqdan ibarətdir.

Türklər yeni dinlər qəbul etdikcə meydan teatrlarının dini-inanc təməlinə də dəyişiklik baş vermişdir. İslamiyyətin qəbulu ilə türk xalq teatri faciəli, drammatik məzmunlu yeni bir meydan tamaşası Şəbihi yaratmışdır. Əskidən var olan ritual özəllik, mifoloji qurtarıcı qəhrəman, özünü yüksək amal yolunda fəda edən qəhrəman tipi Şəbih teatrının əsas bazasını təşkil etmişdir. Bütün Məhərrəmlik ayı boyunca gerçəkləşdirilən rituallar əza və Şəbih tamaşalarında göstərilir, Məhərrəmlik mərasiminin etnoqrafik təsviri teatral ünsürlərə çevrilir. Şəbih əslində meydana tamaşaçıların ortasında oynanılır. Şəbih oyunçuları bu ənənəni atadan oğula keçirməklə bir növ ənənəvi bir üsul yaratmışlardır. Bu isə aktyor kadrlarının ənənə ilə yetişdirilməsi deməkdir.

“Açıq havada oynanılan, el-oba məskunlaşan yurdun mərkəzində, şəhər meydançalarında, karvansaraylarda, bazar içində, küçələrdə, kənd əkənək yerlərinin yanında göstərilən kütləvi xalq tamaşalarına ümumiləşdirilmiş şəkildə, sənət növü kimi “meydan teatri” deyilir. Meydan teatri xalqın mənəvi varlığını, idrakının təkamül mərhələlərini, dünyanın dərkolunmaz hadisələrinə münasibətini, əsatir və folklor mədəniyyətinin estetik prinsiplərini müxtəlif məzmun və formalarla

təcəssüm etdirən oyun vasitələrinin, üslub və janrlarının bədi toplumdur. Xalq teatrları bir neçə yerə ayrılrsa da hər halda onları aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Əyləndirici, qısa məzmunlu meydan tamaşaları,
2. Dini-mistik, geniş məzmunlu Şəbih meydan tamaşaları.

Meydan tamaşaları və oyunları canlı, kukla və s. yönlüdür və bunları xarakterinə görə ayrı bir bölgüyə daxil etmədik. Xalq teatrlarının hamısı ritual bağlamı, mərasim xarakterli olduğundan bu bölgü altında meydan oyunu göstərməyi uyğun görmədik. Hətta məlum olan meydan tamaşalarının bölgüsü də oyunun fəlsəfəsi, mədəniyyət növü olması baxımından yarımçıqdır” (Rəhimli, 2005, s. 6).

Ancaq əldə olan bütün oyun çeşitlərini nəzərə alaraq oyun və teatr tamaşalarını təhkiyəyə dayanmayan, yəni teatr elementləri olmayan oyunlardan və təhkiyəli dialoq və monoloqlardan ibarət olan göztərilər adı altında iki qismə ayırmaq mümkündür:

1. Təhkiyəli, süjetli oyunlar o qədər çox olmasalar da buraya dərviş hekayələri, Tənbəl qardaş, Xıdır-Nəbi, Yel Baba, Qodu-qodu, Kosa-Kosa, otuza yaxın növü olan Qaravəlli tamaşaları, mərasim və bayram tipindən bütün meydan tamaşaları, kukla oyunları və dini-mistik xalq teatrı olan Şəbih tamaşaları daxildir.

2. Təhkiyəyə dayanmayan və teatr elementləri olmayan oyunlara zorxanalar, kəndirbazlar, xalq rəqsləri, bütün uşaq oyunları, canbazlar, baca-baca, əl üstə kimin əli, ənzəli, barmaq oyunu, beşdaş, bənövşə, aşıq oyunları, dirədöymələr, çilingağac, qığ mərə, çömçəxatun, dəsmalaldıqaç, fincan-fincan, gizlənpac, papaqaldıqaç, xan-vəzir, mərə-mərə və onlarca başqaları daxildir. Təbii ki, təhkiyəyə dayanmayan çovqan, cirit və atüstü kimi bütün savaq oyunları da buraya aiddir. Təqribi hesablamaya görə sadəcə Azərbaycanda dialoq və monoloqlardan ibarət şifahi və ya yazılı mətni olmayan güc, çeviklik, əyləncə və öyrətmə-öyrənmə, məşq xarakterli oyunların sayı iki yüzə yaxındır. Türk dünyası göz önünə gətirildikdə bunların sayısının minə yaxın olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Xalq mədəniyyətində heç bir şey dəyişmədən min illər boyu olduğu kimi qalmır. Mədəniyyətin ən böyük özəlliyi onun dinamikliyi, dialektik dəyişim və dönüşüm yaşamasıdır. Ona görə də meydan tamaşalarının hamısında olduğu kimi Şəbih tamaşaları da nəsilədən nəsilə keçməklə bəzi dəyişmələrə, bəzi fərqliləşmələrə məruz qalsa da vermək istədiyi mesajı, xalq fəlsəfəsini qoruya bilməmişdir. Məhz elə buna görə də onlar hər zaman müasir sənətlərin ən mühim qaynağı olmuşdur.

Şəbih meydan tamaşası xalq teatrı baxımından hadisələrə inanan tamaşaçılarla birlikdə oynanan oyundur. Ona görə də Şəbih teatrında oyunçularla tamaşaçılar bir meydanda, birlikdə oynayırlar. Seyr edənlər bəzən hıçqıra-hıçqıra ağlayır, bəzən yerdən söz atır, bəzən oyunçulara kömək edirlər, bir sözlə onlar da bu dini-mistik teatrın oyunçusuna çevrilirlər. Bir önəmli xüsüs də Şəbihlərdə zamanın və məkanın iç-içə keçməsidir. Təbii ki, bu teatral göstəridə heç bir halda həqiqi zamandan bəhs edilə bilməz. Tamaşada bir-birindən yüzillərlə və hətta minillərlə ayrılan insanların, hadisələrin eyni müstəviyə gətirilməsində elə bir fərq yaranmır. Çünki məkan tarixilik prinsipindən uzaqdır. Belə ki, bir-birindən uzaq məsafələr eyni səhnəyə gətirilir və yan-yanə verilir. Bütün bunlar Kərbəla folklorunun və Şəbih tamaşalarının dini-mistik tərəfi ilə bağlıdır və bu bağlılıq həm də xalq teatrının spesifikası ilə örtüşür. Modern teatr nəzəriyyəçisi və müasir teatrın qurucularından biri olan Peter Brook Şəbihin zaman dilimlərini necə aşdığını belə göstərir:

“Dairə, bəzi təməl qanunlara görə işləyir və 'teatral təmsil' deyilən həqiqi bir hadisə cərəyan edir. Çox uzaq keçmişdəki bir hadisə 'yenidən təmsil edilmə' müddətindədir və həmin anda da reallaşır; keçmiş səhnədəki göstəri anında və burada baş verir, qəhrəmanın qərarı da, acıları da o an

üçündür və tamaşaçıların gözyaşları da tam o an üçündür. Keçmiş tərif edilmir ya da göstərilir, zaman isə ortadan qaldırılmışdır. Kənd təqribən min il qədər bundan öncə yaşamış həqiqi bir adamın real ölümünə indi, burada, doğrudan-doğruya şahid olur" (1995, s. 39).

Şəbih kimi dini-mistik meydan tamaşalarında önəmli olan əsas cəhət tamaşaçılara hər hansı bir oyuna baxdığı, bir təmsilin canlandırmasını izlədiyi fikrinin yerinə gerçək hadisələrə baxdığı düşüncəsi aşılır. Buna görə də Şəbih faciə teatrında məqsəd tamaşaçıda baş verən hadisələrin iştirakçısı təəssüratını yaratmaqdır. Oyunun inandırıcı olması tamaşaçını da o günlərə çəkmək, Əhl-i beytin acısını acısı, müsibətini müsibəti, davasını davası kimi bilməsini saxlamaqdan keçir. Hər nə qədər Şəbih teatrında anaxronizm olsa da, hadisələr Kərbəlanı tam yansıtmıqdan uzaq olsa da, tamaşaçı-oyunçu məkanının eyni olması, bir-birindən o qədər də ayrılmaması hadisələrin gerçəklik payını artırır. Bunun üçün, Şəbihin mövzusunun, dilinin, musiqisinin deyil, görüntüsünün də həqiqi Kərbəlaya bənzəməsi, səhnə dekorunun, geyimlərin, maska və müqəvvaların, niqabların, atların seçilməsi də şərtidir. Ona görə də tarixdə olmuş faciəli bir hadisəni dini-mistik formada canlandırmaq o qədər də asan deyildir.

Mətin And çağdaş Batı dünyası teatrının problemləri üzərində durarkən Şəbihə (müəllif Şəbihə təziyə deyir) xüsusi önəm verir:

"Özəlliklə seyirçi və oyunçu arasındakı divarı qaldırmaq, seyirçini aktiv şəkildə teatrın içinə çəkmək yolunda müxtəlif təcrübələr aparılır. ABŞ-da "Open theater", Richard Schechnerin təcrübələri "Living theatre" və b. bu problemin həllinə ciddi şəkildə girişmiş yeni, araşdırıcı teatrlardan bir neçəsidir. Grotowskinin "Yoxsul teatr"ı hər yerdə böyük maraqla qarşılır. O da təcrübələrində teatrı kənar və xarici elementlərindən, görüntülərindən çıxararaq, onu yoxsullaşdıraraq (ya da təmizləyərək) tamaşaçı və oyunçu arasında insani münasibət üzərinə qarşılıqlı bir əlaqə qurmağa çalışır. Məqsədi dramatik hadisəni rituala dönüştürmək, tamaşaçı ilə oyunçu arasında ilk başdan müştərək bir iş bölgüsü qurmaqdır. Hər halda bütün bu araşdırmaların varmaq istədiyi son nöqtə Avropaya uzaq mədəniyyətlərdə onsuz da başlanğıcdan vardı və bugünə qədər də var. Belə ki, təziyə bunların ən seçilmiş örnəyi kimi qarşımıza çıxır. Üstəlik Batıdakı təcrübələrdə olduğu kimi sonradan məcburi, süni və bəzi qısıtlamalarla deyil, təbii halı, toplumun mədəniyyət təcrübəsindən çıxan canlı, yaşayan bir ənənədir. Belə ki, Grotowski öz teatrına laboratoriya gözü ilə baxır və bu səbəblə də yer, seyirçi sayı, seyirçilərin dağılımı və yerləşdirilməsi baxımından ciddi qısıtlamalar qoyur; onun teatrı bir otaq teatridir. Təziyə isə eyni məqsədi çox geniş yerlərdə və yüzlərcə, minlərcə tamaşaçı ilə həyata keçirir" (1976, s. 58).

Bir sözlə bu gün yeni Avropa teatr anlayışını türklər təbii şəkildə yüz illər bundan öncə həll etmişdilər. Ona görə də Şəbih tamaşaları çox funksiyalı olub həm dini-mistik, həm kütləvilik, həm də müasir oyun fəlsəfəsi baxımından dəyərləndirilə bilər. Şəbih kimi dini-mistik meydan tamaşalarının folklorla yazılı ədəbiyyatın qovşağında formalaşdığı ən önəmli özəlliklərdən biridir. Yazılı ədəbiyyatdan gələn əsas ünsürlər qəhrəmanların dialoqunda, monoloqunda, xüsusən də İmam Hüseynin, Əbəlfəzləbbasın dilindəki yüksək üslubda, klassik mərsiyə ədəbiyyatından alınmış şeirlərdə, şeirlərin muğam üzərində oxunmasında və s. də özünü göstərir. Folklor ənənəsinin varlığı səhnənin qurulmasında, mənfi personajların nitqlərində, onların komik və bəsit davranışlarında, kütləvi səhnələrdə və nəhayət, məişət dilinin üstünlük təşkil etməsində qorunmuşdur. Qısacası, Şəbih meydan tamaşasının dil-üslub özəlliyi bir neçə sosial, siyasi və mədəni təbəqənin danışq dilinin bir yerdə təqdimidir və bu təqdimdə hər oyunçu oynadığı personajı öz dilində danışdırmağa çalışır.

2. Şəbihin Mifo-Ritual və Mistik Tərəfləri

Qaynağını sözlü mədəniyyətdən alan, Kərbəla hadisələri ilə bağlı hədislər, ağılar, əfsanə və rəvayətlər, mənkıbələr, klassik yazılı ədəbiyyatda Maktəli-Hüseynlər, mərsiyələr, növhələr, rozələr və b. ibarət olan Kərbəla dastanı sadəcə olaraq bunlarla bitmir. Buraya əfsanələşmiş tarixi hadisələrin məscidlərdə artistik şəkildə söylənməsi, kukla oyunu da daxildir ki, bunların hamısına birlikdə Şəbih oyun elementləri demək mümkündür. Bütün bu sadalananlar Şəbih tamaşalarının əsas məzmununda yer almaqla bərabər, bu meydan tamaşalarının formalaşmasında da əsas rol oynamışdır. Qısacası, sözlü və yazılı mətn adlandırdığımız qism əslində canlı şəkildə göstərilən faciənin, yəni Şəbihin ön hazırlığı və ya onun ilkidir. Bunların hamısı birlikdə Dini folklorun bir qolu olan Kərbəla folklorudur.

Xalq arasında Şəbih çıxarmaq kimi bilinən səhnələşdirilmiş bu oyunların bəlli, standart bir mətni, məlum oyunçu kadrosu yoxdur. Ancaq Şəbih meydan tamaşasını hazırlayan *şəbihgərdan* öncədən xalq arasında məşhur olan əfsanə və mənkıbələri alaraq Qumrının və ya Dəxilin və ya Racinin mərsiyələrindən mütəşəkkil mətn hazırlayır, oyunçuları seçir, onların arasında rolları paylaşdırır, dialoq və monoloqları əzbərlədir, geyinəcəkləri paltarları hazırlayır. Kimin hansı rolu oynayacağına xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, İ. Lassinin, M. Allahverdiyevin, İ. Rəhimlinin, C. Cəfərovun və b. da yazdıqları kimi Şümürün, İbn Ziyadın, Ömər bin Sadın rollarını oynamaq üçün çirkin adam seçirdilər, bunun əksinə İmamın dəstəsindəki adamların rolunu oynayanlar boylu-buxunlu, yaraşıqlı adamlardan seçirdi. Burada səsin də önəmi vardı. Özəlliklə Orta çağ Avropasında olduğu kimi müsəlman aləmində və Azərbaycanda da qadın rolunu kişilər oynayırdı. Bu rolları oynayanlar qadınar kimi bəzənir, qadın davranışları nümayiş etdirirdilər. Şəbihdə və ümumən xalq teatrlarında kişilərin qadın rollarını oynaması İslami bir "əxlaq" biçimi, "davranış" şəkli olsa da, əslində şamanın qadına dönüşməsinin, qadın paltarı geyməsinin, hətta qadın kimi doğmasının (Bayat, 2005, s. 174-175) bəlkə də yeni variantı sayıla bilər. Bütün bunlar Şəbih oyununun kortəbii şəkildə deyil, müəyyən hazırlıqdan sonra keçirildiyini göstərir.

Sadəcə bütün İslam dünyası və hətta bəlli bir bölgə üçün yazılı, standart Şəbih mətninin olmaması onu xalq teatrı ünsürü edirsə, digər tərəfdən bu ünsür meydan tamaşasını sərbəstləşdirmiş, variantlaşdırmış olur. Ona görə də Şəbih mətnlərinin sayı mindən çoxdur ki, bunların böyük bir qismi XIX əsrdən başlayaraq Avropalı səyyahlar, bilim adamları, diplomatlar tərəfindən toplanıb müxtəlif kitabxanalara verilmişdir. Burada təziyə və ya Şəbih tamaşalarının toplandığı kolleksiyaların sayca çox olduğunu da demək lazımdır. Ancaq Mətin Andın da yazdığı kimi onlardan ən önəmli olanı dördüdü (2012, s. 153-154). Bunlardan birincisi, ingilis albay Sir Lewis Pellynin nəşr etdiyi və 37-sini ingiliscəyə çevirdiyi 50 mətndən ibarət kolleksiyadır. Orijinalları yoxdur (1879).

Mətin And kitabında tam 400 Şəbih mətninin adını vermiş, onların bütün İslam dünyasında geniş yayıldığını göstərmişdir.

İkinci kolleksiya A. Chodzkonun 1833-cü ildə İranda diplomatik vəzifədə olarkən topladığı 33 Şəbih mətnidir ki, Parisdə Bibliotheque National, Suppl. persan 993 no-da qorunur və bu mətnlərdən 7-si (5-ni Chodzko özü çevirmişdir.) fransızcaya tərcümə edilmişdir (1978).

Üçüncü kolleksiya Bağdadda alman konsulu olan Wilhelm Littenə aiddir. Onun kolleksiyasında 15 mətn vardır ki, o, qısa bir ön sözlə bu mətnləri çap etmişdir (1929).

Dördüncüsü Vatikan kolleksiyası adlanır ki, bu əlyazma kolleksiyasında 1054 Şəbih mətni vardır. Onu İranda İtaliya səfiri olan Cerulli, İrannın bütün yerlərini gəzərək topladığı mətnləri Ettore Rossiyə vermiş, onun ölümündən sonra bu işi Alessio Bombaci davam

etdirmiş, kolleksiyanı geniş bir giriş məqaləsi və indekslə birlikdə nəşr etdirmişdir. Vatikan kataloqunda 4 mətn ərəbcə, 35 mətn Azərbaycan türkcəsində, qalan mətnlər isə farscadır (1961, s. 136-399).

Bundan başqa Krımski kolleksiyasında 9, E. G. Brownenun kolleksiyasında 6 Şəbih mətni və tək-tək mətnlərin olduğu nəşrlər və ya əlyazmalar da vardır.

Şəbih teatrı əsasən Aşura günü göstərilir. Ancaq Aşuradan sonra da Şəbihin oynandığı bilinən bir gerçəkdir. Əslində sayca çox və çeşidli olan Şəbih tamaşalarından ən məşhuru Kərbəla faciəsinin səhnələşdirilmiş dramatik növüdür. Mövzusu Hz. Hüseyinin və 72 adamının Kərbəlada faciəli şəkildə qətlə yetirilməsi olan Şəbih monoloq və dialoq formasında təqlidi xalq meydan teatridir. Digər meydan tamaşaları kimi Şəbihin də yazılı, standart mətni yoxdur. Bu teatr tamaşalarının mövzusunu qaynağını xalq ədəbiyyatından alan Kərbəla dastanı, yenə xalq rəvayətlərindən alan Dəxilin, Qumrinin, Racinin və b. mərsiyələri, oxşamalar (ağılar) təşkil edir. Şəbih orta əsrlərdə ilk öncə Yaxın və Orta Şərqdə meydana çıxmış, Azərbaycanda Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə daha da geniş yayılmışdır. Bu dini-mistik teatrın daha çox şeirlə söyləndiyi, Hüseyin tərəfdarları ilə Şümürün ordusu arasındakı savaşı səhnələşdirdiyi bilinir. Buna baxmayaraq Azərbaycanda bolşevik inqilabına qədər Məhərrəm ayında Şəbih tamaşalarından daha çox oynanılan “Əlinin qətli”, “İmam Hüseyinin qətli”, “Qasımın toy gecəsi”, “Həzrət Abbasın şəhid olması”, “Qasımın otağı”, “Kərbəla müsibəti”, “Müslümün Kufədə qətli”, “Müslümün oğullarının qətli” və b. idi. Azərbaycanda türk və bütövlükdə müsəlman dünyası üçün müştərək olan Şəbih tamaşaları ilə bərabər daha çox oynanan Şəbihlər də vardı. Məhərrəmlikdə oynanan əsas Şəbih tamaşaları bunlardır: “Hüseyinin qətli”, “Hüseyinin Kufə səfəri”, “Kərbəla səhrasında”, “Əsirlərin Kərbəlaya daxil olması və qəbirləri ziyarəti”, “Əlinin qətli”, “Mədinə səfəri”, “İmam Hüseyinin şəhid olması”, “Həzrət Abbasın şəhid olması”, “Əli Əkbərin şəhid olması”, “Fatimənin qətli”, “İmam Həsənin ölümü”, “Qasımın otağı”, “Kərbəla müsibəti”, “Tiflani-Müslüm”, “Kərbəla davası”, “Səkinənin vəfatı”, “Qasımın nişanlısı Səkinənin ölümü”, “Qasım Həsən oğlunun şəhadəti”, “Əsirlərin qayıtması”, “Hürrün şəhadəti”, “İmam Hüseyinin 18 yaşlı oğlunun şəhadəti”, “Şəhidlərin dəfn edilməsi”, “İmam övladlarının əsir aparılması”, “Şümür və Müslimin uşaqları”, və s. Bu tamaşaların çoxu Aşura günü göstərilən Kərbəla davasının səhnələşdirilməsində oynanır. Məsələn, “İmam Hüseyinin qətli”, “Əli Əkbərin qətli”, “Qasımın otağı”, “Həzrəti Abbasın şəhid olması”, “İmam övladlarının əsir götürülməsi” və s. Ancaq bu gün bu Şəbih xalq teatrından çox azı qalmışdır, qalanları da artıq səhnələşdirilməkdən çıxmışdır. Bir sözlə, dəyişən dünyada Məhərrəmliyin, Aşuranın və Şəbihin də çox şeyləri itirdiyi gerçəyi ilə üz-üzəyik.

Bütün bu teatral göstərilərdə məqsəd Kərbəlada mühasirəyə düşürülən və susuz buraxılan Hz. Hüseyinin və tərəfdarlarının əzaba, əziyyətə baxmayaraq haqq yolundan dönməməsi, zalıma baş əyməməsi, zülmə dirənməsi, Ömərə, Müaviyəyə, Yezidə və onların döyüşçülərinə - İbn Ziyada, Ömər bin Sada, Şümürə qarşı nifrət oyatmaq, lənət oxumaqdır. Bəzi məlumatlara görə Məhərrəmlikdə bu Şəbih tamaşaları ilə bərabər paltarları eşşəyə geydirilmiş Ömər toyu adlı məzhəkəli tamaşa da göstərilirdi. Hətta Əhli-beytə düşmən olan əvvəlki xəlifələr kuklalarla göstərilən tamaşalarda gülünc şəkllə salınır, xalqda onlara qarşı nifrət oyadırdı.

Ümumən götürdükdə Azərbaycanda oynanan Şəbihlər yuxarıda sadaladıqlarımız teatr tamaşalarıdır. Bununla bərabər gülüş doğuran səhnələri göstərən tamaşalar da vardı ki, bunlara misal olaraq “Ömər cəhənnəmdə”, “Tərs toy”, “Ömər küsəndə”, “Əbu Bəkrin ədaləti”, “Xəlifə Osmanın qətli” və başqalarını göstərmək mümkündür. Vatikan əlyazmalarında üç xəlifə haqqında da oyunlar vardır ki, burada onlar gülünc vəziyyətdə göstərilir. Bu tamaşalarda Əbu Bəkrin kəramət göstərmək istəməsi bunu bacarmaması, oğrunun oğurladıqlarını Əbu Bəkirə Ömərə verməsi, Ömər ədalətsiz cəza üsulu və s. danışılır. Bir başqa xalq teatrında Ömər kəramət göstərmək istəyir, ancaq bunu bacarmır,

Hz. Əli isə əsl mözücə göstərir. Ömər Əlini təəccübləndirmək üçün onunla gecə bir yerə getməsinə söyləyir. Hz. Əli onu möcüzə ilə bir anda Qaf dağına aparıb orada qoyur. Ömər orada tarlada çalışmağa məcbur olur və s. (And, 2012, s. 161-162).

Komediya janrı və ya daha çox sarkazm ünsürləri daşıyan bu tamaşalarda Kərbəla müsibətini törədənlər ələ salınıb təhqir edilir. Bu tamaşalarda Ömər, Şümürün, ya da Yezidin geyimləri eşşəyin üzərinə geydirilir və Şəbihə qatılanlar gülüş, söyüş və təhqirlərin altında kəndi, qəsəbəni, şəhərin küçələrini gəzirlər. Bu isə acını xəfiflətməyin bir yoludur.

Həm şəxsi toplama, həm də ayrı-ayrı kolleksiyalardan Şəbih teatrının özəlliklərini, əza qafiləsi ilə müştərək tərəflərini görmək mümkündür. Aşağıda bəzi ixtisarlarla verdiyimiz hissədən də bəlli olacağı kimi Şəbih olduqca çox çeşidli xalq teatrı ünsürlərini özündə birləşdirmişdir: Kərbəlada on gün içində yaranan qruplaşma, məsləhətləşmələr, diplomatik söhbətlər, mübahisə və qətl Şəbih tamaşalarında xalqın istək və arzusuna uyğun formada səhnələnir. Burada ağlayan analardan, susuzluqdan, aclıqdan acı çəkən uşaqlardan, təhqirdən, işgəncədən, rəhimsizlikdən, şəhidlərin acılı taleyindən söz edilir. Əza qruplarının və rövzəxanların Məhərrəm ayını ilk günü Kərbəla hadisəsini xatırlatması ilə Şəbihin hazırlığı başlayır. Hüseyin doğduğu gün Cənab Cəbrailin Hz. Məhəmmədin yanına gələrək onu təbrik etməsi, sonra da onun öləcəyi yeri bildirməsindən, Müaviyənin adamları tərəfindən öldürüləcəyini deməsindən söz edilir. Ən böyük yas mərasimləri isə Tasua günündən başlayaraq Qətl günü və İmamların üçü, yeddisi günləri məscidlərdə keçirilir. Məscidlərdə və ya qurulan təkyələrdə Kərbəla hadisəsi anlatılır. Əski zamanlarda on gün boyunca Kərbəla hadisəsinin hər gününün bir məqamı teatr bir özəlliklə nəql edilir. Hər gün əhali əza qruplarının oyunlarının göstərildiyi yerə gələrək bu tamaşaları seyr edir. Şəbihlərin göstərilmə zamanı Məhərrəmin ilk on günü olub, oyunun kuliminasiya nöqtəsi Aşura günü Hz. Hüseyin qətl edildiyi gündə ən mürəkkəb səhnə şəklini alması il tamamlanır. Ancaq Şəbih oyunu bölgədən-bölgəyə dəyişir.

Şəbihlərin mətni ayrı-ayrı mərsiyələrdən, sinəzənlərdən, müstəqil dialoqlardan, Kərbəlada sırayla meydana gələn hadisələrdən, ayrı ayrı şəhidlərin həyatının müəyyən dövrlərindən meydana gəlir. Şəbihdə bəzən bir hadisənin içində başqa bir hadisənin göstərildiyi də olur. Azərbaycanda türkcə yazılmış Kərbəla hadisəsini anlatan məktəlləri dramatik formada təqdim edən söyləyici dərvişlər geniş yayılmışdır. Söyləyicilər bu cür hekayələrə daha çox yer verirlər. Bir qismi də əhvalatı dini məzmunlu rəsəmləri göstərərək danışıq. Məhərrəmlik hadisələrini kukla ilə göstərənələr də olmuşdur.

Dini-mistik məzmunlu və faciə janrında oynanan Şəbih teatrının əsas məqsədi İmam Hüseyin və tərəfdarları ilə Yezid və adamları arasında baş verən müharibədə birincilərə rəğbət, ikincilərə isə dərin nifrət oyandırmaqdır. Şəbihlərdə melodrama, naturalist ifadə forması, bələğətli danışıq və simvolizm geniş yer tutur (Sultanlı, 1964, s. 202). Monoloq və dialoqların bolluğu, romantik səhnələr, təsirli danışıqlar, susuzluqdan yanan körpələrin fəryadı, oyunçularla seyirçilərin iç-içə olması bu tamaşaları daha da orijinal edir.

Ümumən Şəbihləri səhnələşdirən və onu xalqa təqdim edən şəbihgərdanlar Kərbəla hadisələrini yaxşı bilən din nümayəndələri, kəndxudalar, ağsaqqallardan olur. Şəbihgərdan sadəcə tamaşanı idarə etməklə qalmır, həm də müəyyən rolları da oynayırdı. Şəbih tamaşaları Azərbaycanda 20. yüzilin 20-30-cu illərinə qədər böyük təntənə ilə keçirilirdi. Mərsiyə müəlliflərinin əsərlərinə, sözlü tarixə və şifahi ədəbiyyata istinadən yazılan Şəbih tamaşaları özəlliklə Bakı kəndlərində, Cənub bölgəsində və Şuşada daha yüksək teatral göstəri formasında keçirilirdi. Şəbih sadəcə xalq teatrının, yazılı dramaturgiyanın yaranmasında mühim rol oynamış, həmçinin məşhur muğam ustalarının yetişməsində də böyük rol oynamışdır. Bunu F. Şuşinskiyin "Azərbaycan xalq musiqiçiləri" kitabından öyrənmiş oluruq. "*Şuşada musiqi məktəbinin yaradıcısı məşhur*

musiqişünas Xarrat Qulu Məhəmməd oğlu (1823-1883) idi. Xarrat Qulu məclisə gözəl səsi olan gəncləri cəlb edərək Məhərrəmlik təziyəsini keçirmək üçün onlara muğamat və oxumaq qaydalarını öyrədirdi” (1985, s. 17).

F. Şuşinski həm də Şəbihdə mərsiyələrin hansı muğam üzərində oxunduğu haqqında bilgi vermişdir:

“Qasim Şəbihi veriləndə məclis “ı-Şiraz”la başlanırdısa, Şəbihdə iştirak edənlərin hamısı “ı-Şiraz” muğamını yaxşı bilməli idilər. Məclisdə iştirak edənlərin rolları elə bölünürdü ki, onlar Şəbih mərasiminin tələbi üzrə bir-birini tamamlayırdı. Əgər məclis “Segah-Zabul” ilə başlanırdısa, ikinci oxuyan “Manəndi-müxalif” ilə başlayır, üçüncü “Hasar”, dördüncü isə “Zabul” oxuyardı, yaxud məclis “Şur” üstündə başlanırdısa, ikinci “Şur-Şahnaz” deyir, sonra “Düghah”a keçir, üçüncü “Şikəsteyi-fars”, dördüncü “Hicaz”, “Əraq” və yaxud “Sarənc” oxuyardı” (1985, s. 20).

İslam dininə görə səhnələşdirmə yasaqlansa da, dini bir mövzunun, xüsusən də faciə ilə bitən bir hadisənin oyunçuların iştirakı ilə oynanması doğru hesab edilməsə də İslam bilginləri ibrət olsun deyə bəzi faciəli hadisələrin səhnələşdirilməsinə izn verirlər. Bu izn verməni *təşəbbüh* termini ilə izah edirlər. *Təşəbbüh* anlayışına görə 13. yüzildən etibarən Məhərrəmlikdəki yas mərasimi oynanılır vəziyyətə gətirilmişdir (And, 2012, s. 28). Ancaq Şəbih tamaşalarının 15, hətta 19. yüzildən oynanmağa başladığı haqqında dəyişik görüşlər də vardır. Hər nə olursa olsun dəqiq tarix qoymak mümkün olmasa da, Şəbih meydan tamaşasının yüzillər boyunca formalaşan Kərbəla dastanının təməlinə yarandığını demək mümkündür. Şəbih eyni zamanda bir çox teatr aktyorlarının səhnəyə gəlməsinə, musiqiçilərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. Şəbih oyunlarının nə zamandan oynandığı məlum olmasa da ən azından 16. yüzildən öncə oynandığı bilinməkdədir. Belə ki, 17. yüzildə Rus tacir Fedot Kotov Azərbaycanın qədim şəhəri və Səfəvi şeyxlərinin vətəni olan Ərdəbildə gördüyü “Hüseynin Qətli” Şəbihi haqqında aşağıdakı məlumatı vermişdir². Kotova görə Şəbih oyunu rəqs edən, sinə vuran, başına döyənlərin göstəriləri ilə başladı. Ayağı yalın, sinəsi açıq adamlar öncə küçələri gəzdilər, sonra bədənlərinin açıq yerlərini qara rəngə boyadılar ki, ərəbə bənzəsinlər. Birlikdə küçələri, bazarları və meydanları gəzərək əllərindəki daşları zaman zaman bir-birinə vuraraq “Hüseyn, Hüseyn, ya Hüseyn” – deyə fəryad etməyə başladılar. Daha sonra da səhnədə tamaşa göstərildi. O vaxt camaatın arasından üzləri dəvələrin arxasına çevrilmiş cılpaq uşaqlar “Hüseyn, Hüseyn” – deyə fəryad edərək keçib getdilər. Həm üstü, həm də yanları bəzənmiş pırıl-pırıl parıldayan tabutdan öncə böyük bir izdiham keçib getdi. Tabutdan sonra üstündə Hüseynin oxu, mızrağı və qılıncı olan bir at keçib getdi. Bu vaxt üzləri və bədənləri qana batmış iki uşaq göründü. Başqa bir at üstündə isə tərsinə çevrilmiş təzə qoyun dərisi geyən bir kişi ki, bədəni ilə dəri arasına oxlar keçirilmiş şəkildə səhnədə göründü. Sonra səhnəyə eşşək üzərində bir skelet gətirdilər. Onun üstündə ox, mızraq və başında da papaq vardı. Oyunda oynayanlar yerə düşməməsi üçün skeleti iki yanından tutmuşdular. Camaat artıqca tamaşaçılar skeletə tüpürüb söyür, söylənirdilər. Bu oyun qadınların toplandıqları meydanda oynandığı zaman onlar hönkür hönkür ağlayır, gənclər və yaşlı adamlar isə başlarına vurub, sinələrini, əllərini kəsir, üzlərini qana boyayıb, fəryad

---

² 1623-cü ildə Fedot Afanasyeviç Kotov, Rus hökmdarının xəzinəsindən gələn mallarla Astraxan üzərindən İrana göndərildi. Kraliyət malları satan bir tacir olan Kotov bir çox avantajdan və hər şeydən öncə sürətli, əngəlsiz yolçuluqdan yararlandı. Ancaq İrana getmədən öncə Kotov elçilikdən xüsusi bir tapşırıq aldı – səyahət etdiyi yolu, yerli sakinlərin adət-ənənəsini yazaraq bir rapor hazırlamaq. Kotov tutduğu gündəliklə Azərbaycanda və İranda gördüklərini dair bir rapor hazırladı. Onun gündəliyi yalnız 1852-ci ildə “Moskva İmperiyasının Rus Tarixi və Əski Əsərlər Toplusu” adlı jurnalda “Pers Krallığına və İrandan Turuz Torpaqlarına, Hindistana və Gəmilərin Gəldiyi Urmuza Səyahət” adı ilə çap edildi. F. Kotovun xatirələri sonradan “Tacir Fedot Kotovun İrana Səyahəti” adı altında kitab şəklində 1958-ci ildə nəşr olundu. Bu əsərdə Məhərrəmlik və Aşura günü teatr tamaşaları, yəni Şəbih haqqında məlumat verilmişdir. Hojdenie Kuptsa Fedota Kotova v Persiyu. Moskva: İzd. Vostoçnoy Literaturı, 1958.

edirdilər. Nəhayət bir grup, Hüseyinin düşməni təmsil edən skeleti yandırdı. Kotova görə bu insanlar sonra da özlərini zəncirlə döyməyə başladılar. Onlar Hüseyinin adamlarını təmsil edərkən, skelet onun qatilini simvolizə edir (1958, s. 70-80).

Şəbihlər bütün tərəfləri ilə meydan tamaşalarının bol dilaloqlu və monoloqlu, döyüş səhnələri olan bir növü olub, sadəcə mövzusu dini-mistik ağırlıqlıdır. Bu dini-mistik məzmununa görə M. F. Axundovdan, Ə. Haqverdiyevdən, H. Zərdabidən başlayaraq Şəbih tamaşaları tənqid olunmuş, sovet dövrü tədqiqatçıları da onun rolunu kiçiltməyə, guya mənaəviyyatımıza zidd olduğunu isbatlamağa çalışmışlardır (Cəfərov, 1959; Qarayev, 1965; Qasımzadə, 1974; Mirəhmədov, 1978). Bizdə Şəbih və dəgər dini oyunlar tənqid edildiyi zamanlarda Avropada dini-mistik oyunların öyrənilməsinə aid kitablar yazılır, araşdırmalar aparılırdı.

Ancaq marksist dünyagörüşün, ateist ideologiyanın inadla yasaqlamağa çalışmasına baxmayaraq Şəbihlər gizlin də olsa bəzi bölgələrdə, özəlliklə də Cənub bölgəsində göstərilmiş və bu gün də göstərilməyə davam edir. Belə bir şəraitdə Məhərrəm ayında yas tutmaq, Şəbih tamaşaları göstərmək kiminsə mənfəəti, zorla göstərilən və xatırlanan bir hadisə deyildi, əksinə bu, sevgidən, dinə bağlılıqdan irəli gəlirdi. Meydan tamaşaları içində özünəməxsusluğu, dramatikliyi, səhnənin, dekorasiyanın bolluğu, oyunçu və tamaşaçıların çoxluğu ilə Şəbihlər orijinal xalq teatrı olub sonrakı dram əsərlərinin, xüsusən də faciə janrının yaranmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Ona görə də Şəbih meydan tamaşaları sadəcə Azərbaycanda peşəkar teatrın yaranmasına təsir göstərməklə qalmadı, həm də bir çox teatr oyunçularının səhnəyə gəlməsinə imkan yaratdı.

Kütləviliyinə, təsir gücünə görə bütün türk-İslam dünyasında Şəbihlə müqayisə oluna biləcək ikinci bir xalq teatrı yoxdur. Onun mifoloji-ritual, həm də dini-mistik semantikasını tamaşa-oyunun funksiyası ilə üst-üstə düşür. Bütün bunlara baxmayaraq demək lazımdır ki, hadisələr hər nə qədər Kərbəla faciəsindən bəhs etsə də bu günlə səsleşən məqamlar da vardır. Bu da onun hər zaman yeniləndiyi mənasına gəlir. Ancaq bu heç də mövzunun müasirləşməsi, tarixin çağdaşlaşması mənasına gəlməz. Burada məsələ tarixi dram, tarixi səhnənin əhəmiyyətini diqqətə almayan oyunçuların sərbəstliyidir. Bu da müasir teatrın tələbləri baxımından olduqca vacib məsələdir.

Məhz buna görədir ki, Şəbih tamaşalarında bəzən teatrın təbiətinə uymayan elementlərə yer verilir. Xalqın ən böyük lənətinə səbəb olan Şümür rolunu oynayan oyunçu əlində qılınc Hz. Hüseyinin başını kəsərkən seyirçilərin yüksək səslə fəryad etməsinə, ağlamasına biganə qala bilmir, özü də ağlayır. Bu isə xalqın lənətinə düşər olan obrazları oynayanların rollarına tam uyum saxlamaq istəməmələrindən irəli gəlir. Digər tərəfdən şəhid edilən Hz. Hüseyin də qısa bir zaman səhnədə qaldıqdan sonra ayağa qalxır və tamaşaçıların gözü qarşısında oyun meydanından çıxır. Burada əsas məsələ mifopoetik element olan ölüm-dirilmə deyil, meydan tamaşasının özünəməxsus qanunauyğunluğu olan anaxronizm, uyumsuzluq, tək pərdəlilikdir.

Türk teatrı haqqında bilgi verən J. Ballieuyə görə türklərdə xalq tamaşaları qaragöz, təqlid və təziyədən ibarətdir (1889, s. 344-350). Ballieunün ümumiləşdirərək verdiyi təsnifatda təziyə dediyi Şəbih tamaşaları təqlidi yönü ilə rituala ən yaxın olanıdır, çünki simvolik hərəkətləri ilə tarixdən çox Tanrı qurbanını, inisiyasyadan keçməni, bir sözlə ritual bir hadisəni canlandırır. Əslində oyun ritual xarakterli olduğu kimi, ritual özü də bir oyundur. Mərasimdən keçənləri bilgiləndirmək, tamaşaçıların hamısının ritualın bir parçası olduğu düşüncəsi, hər kəsin öz rolunu oynamaqda yaradıcı olması, oyunçuların rituala inanması, tənqidin yasaq olması və s. cəhətdən ritual ən ciddi və bəlkə də ən əski oyundur. Şəbihin məqsədi Aşura günü baş verənləri olduğu kimi seyirçilərə çatdırmaq deyil, faciənin acısını, haqsızlığı, qeyri-insani hərəkətləri göstərməklə o günləri yenidən yaşamaq və yaşatmaqdır. Ona görə də Şəbih tamaşalarında bəzi rəmzlərin özəl mənaları

olduğunu da unutmamaq lazımdır. Azərbaycanda Şəbih tamaşalarını araşdıran və geniş bilgi verən I. Lassyə görə bu simvollar aşağıdakılardır:

əl və beş barmaq,
güzgü,
yaşıl ağaclar,
üzə pəlcıq sürtmək,
ağ göyərçinlər,
sümüklər və ya skelet,
kafur (darçın ağacı cinsinə aid bitki növü),
alma,
su,
qara örtü və s. (1916, s. 55-56, 109-112, 113, 143-149, 152, 175-178)

Ancaq I. Lassynin əlində Şəbihin tam mətni olmadığından araşdırmasında ritual rəmzlərin də hamısı yer almamışdır.

Əslində meydan tamaşalarının həmə-n-həmə-n hamısı mifo-semantik anlamlıdır, bəzən güldürücüdür, bəzən tamaşaçılara müraciət etməklə müştərəkdir. Belə olmasaydı bu tamaşalarda verilən mesajlar insanları yorardı. Rəmz və işarələr bu tamaşaları sirli etdiyi kimi, həm də onlara daha uzun ömürlülük qazandırır. Meydan tamaşalarından ritual-mistik yönünün ağır basdığı oyunlardan ən başlıcası Şəbih teatrıdır ki, burada bir-biri ilə tarixi və məntiqi bağlantısı olmayan çox sayda və çox çeşiddə mətn birləşmişdir. Vatikan əlyazmalar kataloqunda təziyə, Şəbih tamaşaları ilə bağlı mindən çox mətn vardır. Hz. Musanın, Süleymanın, Məryəmin, Hz. İsanın da içində olduğu bu təziyə və Şəbih mətnlərinin çoxunu imamlar və Kərbəla hadisələri təşkil edir. Bu mətnlərin əksəriyyətini E. Rossi və Alessio Bombaci araşdırmışdır (1961, s. 5-134).

Daha öncə də deyildiyi kimi Şəbih tamaşalarının səhnə pərdəsi yoxdur və ya çox zaman tək pərdəlidir. Əvvəlcədən qurulan dekorasiya dəyişmədiyi üçün burada hər şey ritual-mistikdir, simvolikdir. Ona görə də bəzi rolların oyunçuları üzlərini niqabla örtür, bəziləri də maska taxırlar. Mifo-ritual səhnələr çəkilən acıları, susuzluğu, körpələrin naləsini göstərməklə daha da dramatikləşdirilir. Ona görə də dini-mistik teatr olan Şəbihlərdə melodramik ünsürlər, bəlağətli danışq tərz, simvolik dil, rəmzi ifadələr xüsusi yer tutur. Oyunçular da ənənəvi biliklər çərçivəsində qeyri-sövqi şəkildə meydan tamaşasının ritual-mifoloji tərəflərini canlandırırlar. Oyunçu oynadığı rola və canlandığı səhnəyə o qədər bağlıdır ki, onun monoloq və dialoqlarında bu özünü açıq formada göstərir. Belə ki, oyunçu meydanda olduğu müddətdə dialoqlarda asanlıqla səsini dəyişə, şeir və muğam ifa edə bilməli, jestlərdən, mimikalardan, bədən hərəkətlərindən də istifadə edə bilməlidir. Bir sözlə o, rolunu oynaya bilməli, tamaşaçıları da oyunun bir parçasına çevirə bilməlidir. Onun müvəffəqiyyəti məhz bununla ölçülür.

Şəbih meydan tamaşalarında bir çox mifo-ritual və mifo-semantik elementlər vardır ki, oyunun strukturunda bunları ya birbaşa, ya da rəmzlər vasitəsi ilə görmək mümkündür. Hər iki halda mesaj simvolikdir. Kərbəla folklorunda İmam Hüseyin doğumundan sonra Kərbəla adlanan yerdə ümmətini qurtarmaq uğrunda şəhid olacağı, çəkəcəyi acılar haqqında verilən şifahi bilgilərdən tamaşaçı onun Hz. İsa kimi seçilmiş qurban olduğunu anlamış olur. Hz. Hüseyin bir insanın çəkəcəyindən dəfələrlə çox acını çəkməklə (gözünün qarşısında susuzluqdan əhli-əyalının yanması, tərəfdarlarının, qardaşlarının, qardaşı oğlanlarının, öz oğullarının şəhid olması, başlarının, əzələrinin kəsilməsi və s.) Cənnət gənclərinin əfəndisi, Məhşər günü ona inananları, onun üçün səmimiyyətlə göz yaş tökənləri qurtarmaq üçün Cənab Allahın (cc) seçdiyi qurbandır. Bu isə miflərin, ritualların semantikasını ilə eynilik yaradır.

Şəbih meydan tamaşalarında Hz. Hüseyin öldürüləcəyi yer və vaxt sirli bir şəkildə Cənab Cəbrayıl vasitəsi ilə babası peyğəmbərə, atası Hz. Əliyə və anası Hz. Fatiməyə əyan

olur. İmam Hüseyin Kufəyə yola düşmədən Kərbəla adlı yerin onun üçün son mənzil olacağını bilməsi ritualın gizli səs, qeybdən gələn bilgi qanununa uyğun bir biçimdə təqdim edilir.

Şəbihin məzmunundan da görüldüyü kimi hər nə qədər Yezidin məqsədi Hz. Əlinin soyunu kəsmək olsa da gizli bir güc, tanrısal bir qədər, bir alın yazısı İmam Hüseyin və bütün səhabələrinin öldürülməsinə baxmayaraq soyun və əsasən də imamətin davamı üçün Hz. Zeynəl Abidinə sağ qalmasını təmin edir. Bu isə mifoloji qəhrəmanın intiqamını alacaq uşağın sağ qalması ilə eynidir. Göytürk Aşına soyunun əli-ayağı kəsilmiş və qurd tərəfindən bəslənən uşağında olduğu kimi soy davam edəcək, zəfər yenidən doğacaqdır. Bu da Şəbih meydan tamaşalarından çıxan nəticədir.

İmam Həsənin oğlu Hz. Qasımın Şəhadəti Şəbih ritual baxımdan qutsal bir toya həsr edilmişdir. İmam Hüseyin qardaşı İmam Həsənin vəsiyyətinə görə kiçik qızı Fatiməni (bəzən də Səkinə) Kərbəlada qardaşı oğlu Hz. Qasım ilə evləndirir. Qasım evləndikdən dərhal sonra döyüşə girir və öldürülür. Onun gərdəyi məzara, bəylik paltarları kəfənə, toyu da yasa döndürür. Ritualın bu bölümü yasla toyu, ölümlə evliliyi simvolizə etməklə, imamların soyunun davam edəcəyinə ümidi artırır.

Şəbih meydan tamaşalarında bir simvolik ünsür də rənglərdir. Oyun zamanı ağ göyərçinlərin havaya buraxılması, şəhidlərin ruhunun təmizliyini, bərişçilliyini göstərir. Şəhidlər öləcəklərini bildikləri üçün ağ parçadan kəfən geyib savaşa girirlər. İmam və əshabı yaşıl və qara rəngli paltar geydikləri halda, yezidlər qırmızı rəngli paltar, qırmızı rəngli çəkmə geyirlər. Bu qanı, amansızlığı, zalımlığı simvollaşdırır. Rənglər ritual xarakterlidir, gizliliyə, olmuşlara və olacaqlara işarədir.

Bu qədər çox ritual elementlərin varlığı Şəbih oyununu tamaşaçıların ciddi, hər yönü ilə gerçəkdə olmuş bir hadisə kimi qəbul etməsini gücləndirir, ona inamı artırır. Hətta maskalar, gülüş doğuran kuklalar da oyunun ciddiliyini pozmur, sadəcə tamaşaçılara və oyunçulara gərginlikdən qurtarmaq, nəfəs almaq, mənəvi rahatlıq imkanı verir. Şəbih ona görə rituala yaxındır ki, tamaşada oynayanlar bir oyun oynadıqlarını, xarakterləri canlandırdıqlarını düşünmür, əksinə özlərini oynadıqları qəhrəmanlar kimi görürlər. Sadəcə düşmən tərəfi, yezidləri oynayan oyunçular heç bir halda özlərini oynadıqları rolla eyniləşdirməzlər.

Şəbih meydan tamaşalarının oyunçuları oynadıqlarına, oyunun qutsallığına inanan insanlardır, Hz. Hüseyinə, Kərbəlaya könül verənlərdir. Burada Homo Religious (inanan insan) ilə Homo Ludens (oynayan insan) birləşmişdir. İnanan insan elə inandıqlarını oynayan insandır. Şəbihin mifo-ritual aspekti oyunun Homo Ludens açısından hər mərhələdə qutsallığı yansımasıdır. Şəbih tamaşasında qutsal olan oyunda, oyun da qutsal təqliddə birləşmişdir. Bunu J. Huizinga da qeyd etmişdir.

“Eyni şəkildə bir oyun ilə qutsal bir hadisə arasında heç bir fərq yoxdur, yəni qutsal hadisələr oyununkularla eyni forma altında reallaşdırılır, digər tərəfdən qutsal yer də oyunun cərəyan etdiyi yerdən formal olaraq fərqli deyildir. Meydan, oyun masası, sehrli çevrə, tapınacaq, səhnə, pərdə, məhkəmə, bütün bunların hamısı şəkil və funksiya baxımından oyun yerləridir, yəni təhsis edilmiş, ayrılmış, ətrafına hasar çəkilmiş, qutsallaşdırılmış və öz sərhədləri içində özəl qanunlara tabe edilmiş yerlərdir. Bunlar bilinən dünyanın ortasında bəliqli bir hadisənin reallaşdırılması məqsədiylə düzənlənmiş keçici dünyalardır“ (Huizinga, 1995, s. 27).

Şəbih meydan teatrı oyunçu ilə tamaşaçı arasında İmam Hüseyin qəhrəmanlığını anlatmaq üçün, üsyanın fəlsəfəsini qavramaq üçün müştərək bir fikir, bu fikirdən doğan münasibət yaratmağa xidmət edir. Şəbih dini-mistik oyununda məqsəd bu faciəni

ritualdan alıb yeni bir rituala çevirmək, həm oyunçuları, həm də tamaşaçıları yeni qurulan ritualın bir parçası halına gətirməkdir. Bu isə Şəbih tamaşasında zamanın bir-birinə qarışması, zamanla məkanın iç-içə olması, zamanın donması, anıləşməsi şəklində baş verir. Qısacası, Şəbih meydan tamaşasında zaman və məkanın bir-birinə qarışdığını görürük. Səhnə məzmluları ayağa qaldıran bir keçid yerinə dönüşür. Burada məğlubiyyət, ölüm yoxdur. Verilən mesaj belədir: “Hər gün Aşura, hər yer Kərbəla”dır.

Şəbihgərdanlar tamaşaçıları daha da təsirləndirmək, hadisələri daha da dramatikləşdirmək üçün Aşura günü baş verən döyüşün təqlidində saatlarla sürən bu mübarizəni bir ana sığdırırlar. Kərbəla hadisələrindən çox əvvəllər ölmüş və ya çox sonra olmuş qəhrəmanları səhnəyə gətirməklə zaman içində zamanı yaşadırlar. Şəbih ritualları, səhnənin mifo-semantik özəlliyi hər kəsi – tamaşaçıları və oyunçuları bu böyük oyunun bir parçası edir. Hər kəs – tamaşaçı da, oyunçu da üzərinə düşən rolu oynamalı olur: tamaşaçı ağlamaqla, bağırmaqla, döyünməklə, sözlü atmacalarla, replikalarla, bəzən səhnəyə çıxaraq aktyorlara və ya oyuna birbaşa müdaxilə etməklə, oyunçu da canlandırmaqla, təqlid etməklə, unuduğu yerləri əlindəki dəftərə baxmaqla, bəzən də hadisələrin axarına uyğun bir şeylər söyləməklə və s.

Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi Şəbih müasir teatrın bir çox məsələlərini yüz illərcə bundan öncə çözmüşdür. Tamaşaçı ilə oyunçunun sərbəst münasibəti, oyuna müdaxilə, oyunçuların rol oynadıqlarının bilincində olması, oyunçuların irticalən yaradıcılığı və s. Şəbih meydan tamaşasının başlıca özəlliyidir. Məsələn, Hz. Hüseyini canlandıran oyunçunun rolunu əzbərə bilməsinə baxmayaraq, bəzi yerlərdə cibindən çıxardığı kağıza baxması, sözlərin bəzilərini oradan oxuması və ya İmamı öldürən düşmən əsgərinin də tamaşaçılarla bərabər ağlaması, şəhid olanların elə səhnədə ayağa qalxıb getməsi, o anda rol olmayan oyunçunun tamaşaçıların arasına girib oturması, bəzən çay və ya qəhvə içməsi, söhbət etməsi buna misal ola bilər.

Digər tərəfdən muradı, diləyi olan, nəzir deyən adamlar Şəbih tamaşası gedə-gedə İmamın boynuna şal, yaylıq salırlar. Uşağı xəstə olanlar xəstə uşağı İmam Hüseyinin qucağına verirlər və ya şikəst uşaqları onun qarşısında yerə qoyurlar ki, şəfa tapsın. Bununla bərabər hər addımda hamı Yezidə lənət yağdırır. Bütün bunlar tamaşaçıların özünü Kərbəla meydanında olduğunu hiss etmələrinə vəsilə olur.

Beləliklə, qeyd olunması lazım olan əsas məsələ Kərbəla hadisələrindən bəhs edən Şəbih göstərilərinin özünün də ritual mahiyyətli olmasıdır. Təbii ki, ümumən xalq teatrının, xüsusən də Şəbih kimi dini-mistik meydan tamaşasının qaynağının rituallarla bağlı olması bütövlükdə Məhərrəmliyin simvolik mahiyyəti ilə bağlıdır. Artımla, bolluqla, ölüb-dirilmə ilə bağlı rituallar Şəbih teatrında oyunçuların dilindən söylənən mərsiyələrin mətnində və musiqisində, rəqslərində, istifadə olunan maska, müqəvva və maketlərdə özünü daha çox göstərir. Bununla bərabər Şəbihdə dini-mistik rituallar baxımından qurtarıcı qəhrəman mifini, özünü ölümə tərk etməklə cəmiyyəti və cəmiyyəti diri tutan dəyərləri xilas etmə, susuzluq, yağ mərasimi elementlərini və s. də göstərmək mümkündür.

Sonuç

Müsəlmanların Kərbəlanı, Məhərrəmliyi folklorlaşdırmaqda, Şəbih tamaşalarını göstərməkdə məqsədi Hz. Hüseyinin Kərbəladakı əzəmətini, dirənişini, Yezidin, Şümürün, İbn Ziyadın, bütünlükdə əməvilərin və sonradan abbasilərin Hz. peyğəmbərin nəvələrinə etdikləri zülmü xatırlamaqla tarix bilgilərini, İslam sevgilərini, Əhli-beyt bağlılıqlarını bir daha yeniləməkdir. Yenilənən hər şey diri qalmağa, canlılığını sürdürməyə məhkumdur. Kərbəla müsibətinin hər il keçirilməsinin bir başlıca səbəbi də dəyərlərin simvollaşmasıdır. Simvollaşan dəyərlər toplumları, millətləri ayaqda tutan əsas elementlərdir. 1342 il bundan öncə Kərbəla çölündə yezidlərin əlində qanı axıdılan Hz.

Hüseynin xatırlanması, yasının tutulması İslam dinin qorunması uğrunda, haqq uğrunda bilə-bilə ölümə gedənlərin bu dini yaşatdığını müsəlmanlara xatırlatmaqdır. Bu xatırlatmanın başında əzadarlıq, sinəzənlik və Şəbih kimi xalq teatrı gəlir. Şəbih ritualının simvolu əbədiyyətə qədər yaşayacaq dinimizin təntənəsidir. Orta doğudan İndoneziyaya qədər geniş bir ərazidə Məhərrəm ayında ritual bir biçimdə və tamaşaya qatılan xalqla birlikdə oynanan Şəbihlər istər teatral xüsusiyyəti baxımından, istər fəlsəfəsi, istərsə də verdiyi mesajı baxımından türk xalq tamaşalarının ən çox variantlaşanı və ən geniş yayılanıdır.

İslam aləminin ən qanlı və acılı faciələrindən biri olan İmam Hüseynin Kərbəla hadisələri özündən sonra üç böyük nəticə qoydu. Birincisi, siyasi nəticədir ki, xilafətin seçki ilə deyil, Ümeyyaoglularının xəlifəliyi ələ keçirmələri ilə sülalə hakimiyyətilə idarə edilməsinin əsası qoyuldu. Xilafətin məzmunu və şəkli dəyişdirildi. İkincisi, sosial nəticədir ki, hakimiyyəti mənimsəyən Əməvilər məvali siyasəti yeritməklə, ərəb olmayan müsəlmanları istismar etməklə və özləri də sürətlə varlanmaqla varlı və yoxsul təbəqələrinin yaranmasına və qarşılıqlı sərbəstliyə səbəb oldular. Üçüncüsü, dini nəticədir ki, bu da Əməvilərin hakimiyyəti zorla ələ keçirdiyi, bu soyun başlanğıcından Hz. peyğəmbərə və onun övladlarına düşmən olduğu üçün bütün iqtidarlara boyunca Əhli-beytdən intiqam almaq yolunu tutduğunu göstərdi. Əməvilər İslamı pozmağa, haramı halal, zülmü ədalət, zülmedənləri də səhabə kimi göstərməklə müsəlmanlığı iki cəbhəyə böldülər, bununla da dinə ən böyük zərəri vurdular.

Sosial və mədəni həyata çox böyük təsir göstərən Kərbəla faciəsi sözlü ədəbiyyata olduğu kimi yazılı ədəbiyyata da böyük təsir göstərdi maktəllərin, mərsiyələrin, rövzələrin, nohələrin, məhərrəmiyyələrin yazılmasına səbəb oldu. Bütün bunlar Şəbih kimi möhtəşəm dini-mistik tamaşanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Məzhəbindən asılı olmayaraq qəlbində iman, könlündə Hz. peyğəmbər sevgisi olan hər müsəlman üçün Kərbəla bir müsibət yeri, Məhərrəmlik ağır yas, Şəbih də xatırlama, yenidən yaşama günüdür. Bu fiziki acılar, faciə əslində Əhli-beytin davasının zəfəri, haqqın batil üzərində qələbəsidir.

Meydan tamaşaları haqqında tarixi qaynaqlarda ən azından 12. yüzildən üzü bəri məlumat verilməkdədir. Burada təbii ki, meydan tamaşalarının əsrlərcə sürən inkişafı nəticəsində mədəniyyət, sənət, ticarət mərkəzləri olan şəhərlərin yaranması ilə sürətlə peşəkarlaşmağa başladığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Peşəkarlaşan xalq teatr tamaşalarından Azərbaycanda, Anadoluda, Orta Asiya türkləri arasında qaragöz, kölgə oyunu, kilimarası, məddah, hoqqabazlıq, masqara, məzhəkə, kol-korçak, kızıqçı, qaravəlli, kukla oyunu və b. göstərmək olar. Bunların içində həcminə və oyunçularının tərkibinə və sayına, daşdığı missiyasına, məzmununun ritual xarakterli dini-mistik olmasına görə Şəbih meydan tamaşaları istisna təşkil edir. Şəbih oyununun əsas xarakterik cəhəti onun həm kənddə, həm də şəhərlərdə səhnələnən xalq teatrı olmasından asılı olmayaraq oyunçularının əksərən peşəkarlaşmış olmasıdır. Ən azından Şəbih tamaşasında mərsiyə oxuyan xanəndələrin, minacat verən vaizlərin, Şəbihgərdanların peşəkar olduğu şübhə doğurmur. Min ilə yaxın bir müddətdir oynanan, minlərlə Şəbih içində türklərin də özünəməxsus meydan teatrı anlayışı vardır. Həm də dünyada milyonlarca insan tərəfindən könüllü olaraq min illər boyu keçirilən, heç bir iqtidara, heç bir siyasətə, heç bir ideologiyaya qulluq etməyən İmam Hüseynin Kərbəlası kimi bir hadisə yoxdur. Şəbihin bütün elementləri, ritualları oyunun mifologiya ilə birləşməsi, gələcəyə daşınmasıdır. Şəbih tamaşaları oyunun heç də əylənmək üçün deyil, mistik bir hadisəni, dini anlamda qiyamı göstərmək, oyunun bir kədər, düşüncə, qəlbə xitab edən mədəniyyət olduğunu bilmək üçündür. Şəbih oyunları anlatıdan, yazıdan fərqli olaraq bilavasitə iç dünyamıza təsir edir. Şəbih meydan tamaşaları oynandıqca, Hz.Hüseyn qiyamda olduğu müddətcə, dini ehya edən Kərbəla kimi hadisə var olmağa davam edəcəkdir.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, N. (2004). *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: L&M Yayınları.
- AND, M. (1976). "Çağcıl Tiyatroya Geleneksel bir Kaynak: Taziye". *Türk Tiyatrosu Dergisi*. 422: 55-67.
- AND, M. (2012). *Ritüelden Drama. Kərbela-Muharrem-Taziye*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (2011). 4 C. Bakı: Şərg-Gərb.
- BALLIEU, J. (1889). "Le Theatre Turc". *Revue d'Art Dramatique*. No. XIII.
- BAYAT, F. (2014). *Kərbəla Folkoru. Məhərrəmlik Rituallarından Şəbih Meydan Tamaşalarına*. Bakı: Elm və Təhsil.
- BAYAT, F. (2005). *Türk Şaman Metinleri. Efsaneler ve Memoratlar*. 2. Baskı. Ankara: 3ok.
- BROOK, P. (1995). *Açık Kapı - Oyunculuk ve Tiyatro Üzerine Düşünceler*. (çev. M. Balay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- CƏFƏROV, C. (1959). *Azərbaycan Dram Teatrı*. Bakı: Azərneşr.
- CHODZKO, A. (1978). *Theatre Person, Choix de Teazieh ou Drames*. Paris.
- DEVELLİOĞLU, F. (1998). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitap Evi.
- QARAYEV, Y. (1965). *Facia və Qəhrəman. Azərbaycan Ədəbiyyatında Facia Janrı*. Bakı: Azərbaycan SSR EA.
- QASIMZADƏ, F. (1974). *XIX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi*. Bakı: Maarif.
- GÜNGÖR, Ş. (2008). "Tarihî Olaydan Menkıbeye, Menkıbeden Şahesere (Kerbela Olayı ve Hadikatü's-Süeda)". *Icanas Bildiriler Kitabı* (10-15 Eylül 2007). 2 C. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Hojdenie Kuptsa Fedota Kotova v Persiyu* (1958). Moskova: İzd. Vostoçnoy Literaturı.
- HUIZINGA, J. (1995). *Homo Ludens. Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*. (çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: Ayrıntı.
- LASSY, I. (1916). *The Muharram Mysteries Among the Azerbaijan Turks of Caucasia*. Helsingfors.
- LITTEN, W. (1929). *Das Drama in Persien*. Berlin-Leipzig.
- MİRƏHMƏDOV, Ə. (1978). *Ədəbiyyatşünaslıq Terminləri Lüğəti*. Bakı: Maarif.
- MORDENİZ, C. (2005). *Dramatik Bir Performans Türü Olarak Ta'ziye ve Antik Yunan Tiyatrosuyla Karşılaştırma Denemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksək Lisans Tezi).
- PELLY, L. (1879). *The Miracle Play of Hasan and Hussain I-II*. London.
- RƏHİMLİ, İ. (2005). *Azərbaycan Teatr Tarixi*. Bakı: Çaşıoğlu.
- ROSSI, E. - A. BOMBACI (1961). *Elenco di Drammi Religiosi Persiani*. Citta del Vaticano: Fonda Mss. Vaticani Cerulli.
- SULTANLI, Ə. (1964). *Azərbaycan Dramaturgiyasının İnkişaf Tarixindən*. Bakı: Azərneşr.
- ŞUŞINSKI, F. (1985). *Azərbaycan Xalq Musiqiçiləri*. Bakı: Elm.

RUS EDEBİYATINDA TARİHİ KÜLTÜREL BİR SEMBOL OLARAK YATAĞAN KILICI*

Esra ELMACIOĞLU**
Sonnur AKTAY***

ÖZ

Geçmişten beri Rusya-Türkiye ilişkileri siyasi, ekonomik, kültürel etkenlere bağlı olarak değişken bir seyir izlemektedir. Tarihi süreç içerisinde iki ülke arasındaki inşili çıkışlı ilişkilerin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaşanan önemli savaşlara dayandığı görülmektedir. Ruslar açısından Türkler, öncelikle sözü edilen Türk-Rus savaşları çerçevesinde tarihin nesnesi Rus'un düşmanı savaşçılardır. Türk-Rus savaşları temelinde ele alınan düşman Osmanlı-Türk imajı, Rus edebiyatında birçok eserde yansımaları bulur. Öncelikle Türk askeri yeniçeri kimliğiyle, 1834 yılında M. N. Zagoskin'in *Hopyor'da Akşam* (Вечер на Хопе) hikâyesinde, aynı yıl A. S. Puşkin'in *Kırcalı* (Курджали) öyküsünde kendine yer bulur. Sözü edilen eserlerde yeniçerilerin kullandığı silahlar ve vahşi tavırları göze çarpmaktadır. Yeniçeriler ve özellikle yatağan olarak tanımlanan kılıçları, sıklıkla tekrarlanan imgeler olarak dönem edebiyatına yansır. Yatağan ve yeniçeri imgesi Türk-Rus savaşına ithafen yazılan eserlerin başlıca öznesi, Türk askerinin vazgeçilmez karakteristik özelliği olarak kullanılmaya devam eder. N. F. Pavlov'un 1835 yılında yayımladığı *Yatağan* (Ятаган) başlıklı uzun öyküsünde de bunun etkileri görülmektedir. Türk-Rus savaşlarının ardılı niteliğinde yazılan bir başka eser V. S. Piku'un 1959-1960 yılları arasında kaleme aldığı *Bayezid* (Баязет) romanıdır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkasya cephesinden resmedildiği bu eserde yatağan kılıcı Türkleri simgeleyen bir sembol, düşmanı korkutan bir nesnedir. Tarihte başarılarıyla iz bırakan Türk askeri, Rus edebiyatında yatağan kılıcıyla adeta özdeşleştirilmiştir. Bu bağlamda sözü edilen *Hopyor'da Akşam*, *Kırcalı*, *Yatağan* ve *Bayezid* eserleriyle sınırladığımız bu çalışmanın konusu, Türklerin başlıca savaş malzemesi olarak gösterilen yatağan kılıcının eserlere nasıl yansıtıldığını göstermektir. Böylelikle Türk-Rus savaşlarında döneme özgü kullanılan silahlar, Rus edebî eserlerdeki Türk askerine bakış açısı tespit edilerek dönem tarihinin arka planı hakkında bilgi edinilmiştir. Son olarak tarihsel ve kültürel etkileşim bağlamında Türk dilinden Rusçaya geçen askeri terimler tespit edilerek sözcüklerin etimolojik çözümlenmelerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rus Edebiyatı, Türk Askerî İmgesi, Yeniçeri, Yatağan Kılıcı, Askerî Terimler.

THE YATAGHAN SWORD AS A HISTORICAL CULTURAL SYMBOL IN THE RUSSIAN LITERATURE

ABSTRACT

From past to present, relations between Russia and Turkey have varied depending on political, economic and cultural factors. In the historical process, it is seen that the ups and downs between two countries are based on important wars in the XVIII and XIX centuries. For Russians, Turks are anti-Russian warriors within the framework of the aforementioned Turkish-Russian wars. The enemy Ottoman-Turk image, which was dealt with on the basis of the Turkish-Russian wars, their reflections in many works in Russian literature. As a janissary, the Turkish soldier finds a place in M. N. Zagoskin's story *An Evening on the Hopyor* (Вечер на Хопе) in 1834 and in A. S. Pushkin's *Kardzhali* (Курджали) story in the same year. In the mentioned works, the weapons used by the

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.09.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2022

* Bu çalışma, 21-22 Haziran 2022 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen Türk Harp Dili ve Edebiyatı Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, YOZGAT; ORCID: 0000-0003-4689-6060, E-posta: esra.elmacioglu@yobu.edu.tr

*** Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, ESKİŞEHİR; ORCID: 0000-0003-2225-1698, E-posta: sonnureretonga@anadolu.edu.tr

Janissaries and their brutal attitudes draw attention. Janissaries and especially their swords, which are defined as yataghan, were reflected in the literature of the period as frequently repeated images. The image of yataghan and the janissary continued to be used as the main subject of the works written about the Turkish-Russian war and as an indispensable characteristic of the Turkish soldier. The effects of this can be seen in Pavlov's long story titled Yataghan (Ямазан) published in 1835. Another work written as a continuation of the Turkish-Russian wars is the novel Bayezid (Баязет) written by V. S. Pikul in 1959-1960 years. The Turkish soldier, who left a mark in history with his success, found a place in Russian literature with the image of the janissary. The subject of this study is to show how the janissaries, who are considered as a prototype of the Turkish soldier – as enemy of Russian folk, and the yataghan sword, which is shown as the main war material, are reflected in the works titled An Evening on the Hoppyor, Kardzhali, Yataghan and Bayezid. Thus, the Janissary factor in the Turkish-Russian wars and the weapons used in the period will allow us to learn about the perspective of the Turkish soldier in Russian literary works. At the same time, in the context of historical and cultural interaction, the reflection of the qualities attributed to the Turkish soldier to the Russian vocabulary will be examined.

Keywords: Russian Literature, Turkish Soldier Image, Janissary, Yataghan Sword, Military Terms.

Giriş

Rusya ve Türkiye arasında uzun yıllardır süregelen kültürel, toplumsal, askerî ve diplomatik ilişkiler sayesinde iki ülkenin birbirine yakınlaşması ve birbirini farklı bağlamlarda etkilemesi gözlemlenebilir bir olgudur. Aynı coğrafyayı paylaşan Ruslar ve Türkler arasında dil etkileşiminin gerçekleşmesi ve iki halkın karşılıklı olarak birbirinin söz varlığından yararlanması da kaçınılmazdır. Türkler, dillerine Rusçadan birçok sözcük eklerken Ruslar da söz varlığına Türkçeden sözcük alıntılar; askerî terimlerde de bahsi geçen etkileşimin yansıması gözlemlenir.

Rusça kelime hazinesinin zenginleşmesinde, Batı dillerinin olduğu kadar Türk kökenli dillerin de payının büyük olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle Kiev Rusya'sı ve Moskova Rusya'sı döneminde Türk boyları ve devletleriyle bir arada olmalarının sonucunda tarihsel ve kültürel temaslar, dilsel temasları da beraberinde getirmiştir. Ruslar, Kiev döneminde bir taraftan Türklerle ilişkilerini sürdürürken öte taraftan da mücadele halinde olmuşlardır. Nitekim Rus sözlü edebî ürünlerinde de bunun somut örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin, üç farklı dönemde gelişen Rus destanında Rusların Peçeneklerle, Kıpçaklarla mücadelesi ve Moğol-Tatar istilası yansıtılır. Kıpçaklar Rus destanlarında savaşçı, kuvvetli, kurnaz ve sinsi olarak betimlenir. Halkların birbiriyle olan kültürel, siyasî ve ticarî alakalarının göstergeleri olan destanlar bu açıdan tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır (Muharremova, 2010, s. 412).

Türkler tarihte özellikle savaşçı kimlikleriyle ön plana çıkmış ve Rusları askerî açıdan etkilemiştir. Bu etkileşim doğal olarak dile de yansımış ve Türkçeden Rusçaya gündelik hayatta kullanılan sözcüklerle birlikte askerî terimler de girmiştir. *Şubaş (шубаш)* (subaşı); *Yatagan (ятаган)* (bir tarafından bilenmiş, bükümlü Türk hançeri); *Hançar (ханджар)* (hançer); *Tyufyak (тюфяк)* (tüfek); *Bulat (булат)* (çelik namlu); *Bogatır (богатырь)* (cesur, kahraman); *Ataman (атаман)* (ataman); *Seraskir (сераскир)* serasker; *Kaptyorka (каптьорка)* (asker eşyalarının saklandığı depo); *Karaul (караул)* (silahlı muhafızlar); *Ura (ура)* (hura, hücum); *Sulitsa (сулиця)* (mızrak); *Kalçuga (кольчуга)* (zırh gömlek); *Şişak (шишак)* (asker başlığı) (Erdoğan, 2019, s. 105-107) örnekleri Rus dilinin fonetiğine uygun olarak değiştirilmiş Türkçe askerî terimlerden birkaçıdır. Verilen terimlerin etimolojik çözümlenmesinde sözcüklerin kökenine dair farklı yorumlamalar olsa da sözcüklerin Türkçe olduğunu öngören araştırmaların sayısı az değildir. Örneğin, *kaptyorka* teriminin Yunanca, Latince, Fransızca ya da Almanca kökenli olduğunu belirten kaynaklar vardır. Ancak Ukraynalı filolog Anatoli Jeleznıy bu sözcüğün Türkçe olduğunu ve *kurutmak* anlamına gelen *keptiru* (kurutulan yer) sözcüğünden türediğini belirtir. Bir savaş ya da uzun bir yürüyüş sonrasında askerler dinlenmek için durur, ıslak kıyafetlerini kurularıyla değiştirir, ıslak kıyafetleri de kurutma yerine

verirlerdi. Giysilerin kurutulduğu bu yer *keptiru* şeklinde adlandırılırdı (Jelezniy, 2010, s. 54). *Kaptyorka* sözcüğü gibi *silahlı muhafızlar* anlamına gelen *karaul* sözcüğü de Türkçe kökenlidir (Şanskiy vd. 1971, s. 188). Kazakça ve Tatarcada *karaul* olarak geçen sözcük, günümüzde *karakol* olarak kullanılmaktadır. *Ura* sözcüğü ise *hücum sırasında askerlerin çıkardıkları ses*'tir. *Ura* güncelliğini günümüzde de koruyan ve sevinç ifadesi olarak çağdaş Rus dilinde kullanılan Türkçe kökenli bir kelimedir (Etimologičeskiy onlayn-slovar russkogo yazıkı Maksa Fasmera). Çağrışımsal olarak Türkçeye en yakın sözcüklerden derlediğimiz örneklemeler, bu sözcüklerle sınırlı olmamakla birlikte, Türkçeden Rusçaya geçen her bir askerî terim yapısal ve semantik açıdan ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Rus Edebiyatında Yatağan Kılıcı İmgesi

Edebî eserler, toplumların başından geçen tarihsel olayları şeffaf bir biçimde yansıtan, kurgusuyla zenginleştiren, halkın belleğinin gün yüzüne çıkarılmasına olanak tanıyan önemli kaynakların başında gelir. Bu anlamda Rusların Türk askerine bakış açısını gösteren ve *yatağan*, *yeniçeri* gibi sadece Türk askerine özgü terimlerin yer aldığı Rus edebî eserlerin tarihsel bağlamda incelenmesi ayrıca önem arz etmektedir. Rus yazarlar tarafından kaleme alınan *Hopyor'da Akşam* (*Вечер на Хопре*), *Kırcalı* (*Кырджаали*), *Yatağan* (*Ятаган*) ve *Bayezid* (*Баязет*) eserleriyle sınırladığımız bu çalışma Rus edebiyatında Türk askeri imgesini kısmen gözler önüne sermektedir. Rus edebiyatında tarihî roman yazıcılığına yön veren Mihail Nikolayeviç Zagoskin (1789-1852) Türk imgesi çerçevesinde öncelikli olarak ele alınması gereken yazarlar arasındadır. Mihail Zagoskin'in *Hopyor'da Akşam* eserindeki Türk askeri imgesine geçmeden önce Rus edebiyatında tarihî roman kavramını ele almak gerekir. Nitekim ilk Rus tarihî romanı¹ Zagoskin tarafından kaleme alınmıştır.

Rus tarihî romanı, XIX. yüzyılın otuzlu yıllarında ortaya çıkmış olsa da klasik Rus edebiyatının diğer türleri gibi tam anlamıyla salt bir edebiyat türü olarak gelişim göstermez. Bu tür, dönemin ideolojik fikirler çerçevesinde, çağın ulusal kimliğinin bir yansıması olarak kendine yer bulur. Öncelikle, 1812 Anayurt Savaşı etkisi altında Rus toplumunun millî bilincinde "yeni bir değişim süreci" baş gösterir ve halkın millî tarihe olan ilgisi artar. Savaşlarda elde edilen zaferler, Rusların millî karakteristik özelliklerine dikkati çeker ve Rusların kültürleri, maneviyatları üzerinde geçmişleriyle de bağlantı kurulması gerekliliğini ortaya çıkarır. Bu bağlamda Rus tarihî romanının kurucusu Zagoskin'in Rus milli kültürel özelliklerini yansıtmaya üslubu oldukça dikkat çekicidir. Rusya topraklarında, Rus ruhunu ilk kez tarihsel bir roman türüne dönüştüren Zagoskin'dir. Romanlarında Rusya tarihini Ortodoks zihniyeti açısından ele alır ve milli karakterin toplumsal-felsefi yönlerini sanatsal bir biçimde somutlaştırmaya çalışır (Grişina, 2006, s. 4). Zagoskin'in çalışmaları İ. V. Aleksandrova, A. N. Kopilov, Ye. V. Zamyatin gibi birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Tarihî roman yazarı olarak bilinen Zagoskin, *Yuri Miloslavski* (*Юрий Милославский diğer adıyla Русские в 1612 году*) başlıklı eseri ile tanınır. Ancak daha sonra kaleme aldığı romanı *Askold'un Mezarı* (*Аскольдова могила*) okurlardan beklediği ilgiyi görmez. Bu dönemde N. V. Gogol'ün (1809-1852) çalışmalarından esinlenerek mistisizme yönelir. Gogol'ün *Dikanka Yakınlarında Bir Köyde Akşamlar* (*Вечера на хуторе близ Диканьки*) adlı kısa öykülerden oluşan derlemesini okuduktan sonra Gogol'e öykünür ve benzer bir çalışma olarak *Hopyor'da Akşam*'i kaleme alır.

¹ Yuri Miloslavski (Юрий Милославский diğer adıyla Русские в 1612 году): Mihail Zagoskin'in kaleme aldığı ilk Rus tarihî romanıdır. Roman 1611-1612 yıllarında Polonya ile mücadele eden Rusya'nın zaferini konu alır. Polonyalılar tarafından kuşatılan Moskova'nın kurtuluş mücadelesine katılan kitlelerin kahramanlıklarını betimleyen M. Zagoskin, 1612'deki halk hareketini ülke çapında bir neden olarak doğru şekilde aydınlatır. Bu eseriyle kendisinden sonraki tarihî eserlere de kaynaklık eder. bk. Can Emir, 2019.

Hopyor'da Akşam içinde fantastik öykülerin yer aldığı gotik edebiyat türüne örnek olacak bir eserdir. A. Kopilov *Hopyor'da Akşam* öyküsündeki döngüyü folklorik ve fantastik bir kurgu olarak tanımlar. İ. Aleksandrova, *Hopyor'da Akşam* derlemesindeki gotik özellikleri cehennemle ilişkilendirerek şu şekilde değerlendirir:

“Zagoskin'in *Hopyor'da Akşam* öykü derlemesi gotik türün tüm özelliklerini içinde barındırır. Eserde evrensel güç sembolü olan iyilik ve kötülük çatışması; fantastik, gizemli ve korkunç olayların anlatımındaki üstünlük göze çarpar. Okura ilham veren güçler ve onların içini ürperten korkular vardır. Zayıf insanların ölümüne sebep olan kaderin ve şeytani güçlerin insan üzerindeki gücü anlatılır.” (2019, s. 44)

Zagoskin'in öykü derlemesinde konu çeşitliliği hâkimdir. Bu çeşitlilik içerisinde, ‘*Türk askeri*’ ve ‘*namlusu kavisli, iki tarafı da kesici, bir tür uzun savaş bıçağı*’ (TDK, 2019, s. 2548)- *yatağan kılıcı* imgelerine rastlanır. Yatağan, yeniçerilerin egzotik silahıdır, kılıç ve bıçak arasında özelliklere sahip bir silah sayılmaktadır. Yatağan bıçağının ağzı ikili büküme sahiptir ve boğa boynuzu şeklinde bükülmüştür. Kabzasının ise toynaklı hayvan kaval kemiği eklemi biçiminde bir başlığı vardır (Ahmedov, 2014, s. 23). Yatağan kılıcının Rus edebiyatında ilk olarak Zagoskin'in *Hopyor'da Akşam* eserinde kullanıldığı görülür:

“... Üçüncü duvarda, İsmail'in yakalanması tasvir ediliyordu. Olasılıkla ölenlerin hepsi Türk'tü. Savaş alanı ise sarıklarla doluydu. Girişe açılan kapının kapatıldığı yerde sahibinin kitaplığıyla birlikte bir kadran duruyordu. Türk tabancaları, yatağanlar, Polonya kılıçları ve İvan Alekseyeviç Asanov'un askerî başarılarından elde edilen ganimetler pencerelerin arasındaki duvarlarda asılıydı. Bir köşede yaldızlı kil pipoları ve kehribar ağızlıkları olan kirazlı pipolar vardı. Diğer tarafta geniş şöminenin her iki yanında birkaç tek ve çift namlulu av tüfeği, barut ve fişek kovanları asılıydı. Tüm duvarların çevresine yünlü Türk kumaşıyla döşenmiş kanepeler yerleştirilmişti.” (1834)

Bu cümlelerde Türk imgesi askerî bağlamda karşımıza çıkmaktadır. Zagoskin, zengin bir tarihe sahip olan ve savaşçı kimliğiyle bilinen Türklerin kullandıkları silahları Rus edebiyatında ilk kez bu betimleme ile kullanmaktadır.

Çalışmamıza konu olan bir diğer yazar Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (1799-1837), Rus edebiyatında altın çağın başlangıcına vesile olan isimlerden biridir. İlk şiirlerini yedi-sekiz yaşlarında yazmaya başlayan Puşkin, lisede G. Derjavin'e okuduğu *Çar Köyünden Hatıralar* (*Воспоминания о царском селе*) şiirinden sonra henüz on beş yaşında tanınmaya başlar. Romantizm akımının etkisinde yazdığı şiir ve masalların yanı sıra tarihî nesir üzerine kurgu denemeleri, devrimcileri destekleyen yayınlar da oluşturur. 1830'lu yıllarda Puşkin, çağdaşlarının henüz kabul edemeyeceği tarihsel gerçeklikleri kaleme almaya başladığında, yazar ve ailesi hakkında kötü dedikodular gündeme gelir. Bu dedikodular sonucunda da 1837 yılında gerçekleşen düelloda yaşamını kaybeder. Yaşadığı dönemin toplumsal hareketliliğini eserlerine yansıtan şair, çarlık yönetiminin tepkisini çekerek 1820 yılında sürgüne gönderilir. Öncelikle Sibiryaya sürgünü olarak düşünülen cezası, nüfuzlu sanatçı tanıdıkları neticesinde Kırım, Besarabya ve Kafkasya bölgelerinde geçer. Güneye giden her Rus yazarı gibi Kafkasya bölgesinin vahşi ve özgür dağ insanlarına, Kırım'ın olağanüstü egzotik doğasına, Moldovya'nın Bozkırlarına ve Odesa'daki hayata hayran kalır. Burada *Kafkas Esiri* (*Кавказский племенник, 1820-1821*) ve *Bahçesaray Çeşmesi* (*Бахчисарайский фонтан, 1821-1823*) poemalarını yazar. Kişinev ve Besarabya'da bulunduğu esnada birkaç eserin içinde yer alacak Kırcali olarak adlandırdığı Bulgar eşkıyası ile ilgili bilgileri toplar (Zafer, 2002, s. 171). Puşkin, Kırcali'den 1821 yılında *Memur ve Şair* (*Чиновник и поэт*) başlıklı bir şiirde söz etmek ister. Bu şiirde Kırcali'nin Rus yetkililer tarafından Türklere teslim edilmesi anlatılmak istenmiştir. Ancak bu şiir tamamlanamaz (Jilina, 2014, s. 48). Şair, aynı konu taslak olacak

biçimde 1828 yılında bir öykü yazmaya başlar. Rus edebiyatına temel olacak çok sayıda esere imza atan Puşkin, çalışmamıza konu olan *Kırcali* öyküsünü 1834 yılında yayımlar. Kırcali, genel ifade ile Bulgar asıllı haydutlara verilen bir lakap olarak kullanılmıştır. Puşkin'in öyküsüne konu olan Kırcali de bu tanımlamalar çerçevesinde zeki, kurnaz Moldovya'nın tamamını korkutan bir hayduttur. Bu bölgedeki tüm köylerde yağmalar yaparak geçimini sağlamaktadır. Aynı dönemde Rus Hükümeti General Aleksandr İpsilanti komutasında, Osmanlılara karşı bir saldırı planlamaktadır. Bu haber üzerine Kırcali ve çevresindeki haydutlar, zengin olma umudu ile Rus Hükümeti tarafında bu saldırılara katılır. Saldırıları Rusların hezimetini ile sonuçlanınca, yapılan anlaşmalar sonucu Kırcali ve yakalanan diğer isyancılar Osmanlı Hükümetine teslim edilmek zorundadır. Öykünün konusu kısaca böyledir. Puşkin, bu öyküyü yazarken gerçek tarihî olaylardan esinlenmiş, Kırcali adlı haydudun profilini de bu saldırıya katılan gerçek bir şahıs üzerine kurgulamıştır. Puşkin, her ne kadar öyküsüne '*Kırcali, aslında Bulgar kökenliydi*' (263) cümlesi ile başlasa da '*Kırcali, Türkçede savaşçı, yiğit kişi anlamına gelir*', '*Gerçek adını tam olarak bilmiyorum*' (263) sözleri ile devam eder. Çalışmamızda Kırcali karakteri etrafında ortaya çıkan olaylarla, Skulyapi (1821 Yunan İsyanı) isyanı Rus-Türk çatışması, Türklerin Rusları bozguna uğratması sonucunda ortaya çıkan Türk algısı ortaya konulmaktadır. Rus güçleri bu isyanda 15000 kişilik Türk ordusu karşısında, 700 kişilik acemi ve farklı milletlerden toplanma bir orduyla yenilgiye uğrar. *Kırcali* öyküsünde, bu saldırının izleri sonucu Moldova'nın Besarabya bölgesinin yarı Türkleştiği anlatılır. Öyküde, Türkleri betimlerken kullanılan sembollerden biri yatağan kılıcıdır, bunun yanı sıra fes, kahve fincanları, kahvehane, delibaş gibi terimler de kullanılmaktadır. Eserde on üç kez Türk, sekiz kez yatağan, iki kez delibaş kelimesi geçmektedir. Öncelikle, Puşkin 'yatağan' kelimesini, incelediğimiz diğer eserlerden farklı bir biçimde 'atagan' olarak kullanır. Öyküde: '*Türkler, ne top ne mancınık kullanmaya zaman bulamadıklarından kılıçlarını çekmişlerdi*', '*Ataganlar, kelleler kesti*' (Puşkin, 1959-1962, s. 264) cümleleri ile Türk savaşçıların çevik, atılgan, güçlü yönlerine vurgu yapılmaktadır. Eserde, Skulyapi isyanı sonrası Türkleşen bir bölgede yaşamaya başlayan Arnavut eşkıyaların değişimi ve Türklüğe özgü objelerle tasviri dikkat çekici bir başka unsurdur:

"Yarı Türkleşmiş Besarabya'nın kahvehanelerinde ağızlarında uzun çubukları, küçük fincanlarından çekilmiş Türk kahvelerini yudumlayarak oturuyorlardı". "Nakışlı cepkenleriyle sivri uçlu, kırmızı çarıkları aşınmıştı ama püsküllü feslerini yan yatırıyorlardı yine de", "Enli kuşaklarından ise ataganlar, piştovlar sarkıyordu hâla", "Bu uysal görümlü adamların bir zamanlar Moldavya'yı haraca bağlayan eşkıyalar, korkunç Kırcali'nin yoldaşları olduğu kimsenin aklına gelmezdi", "Oysa Kırcali'nin kendisi de onların arasındaydı." (1959, s. 265)

Puşkin'in Arnavut eşkıyalarıyla ilgili bu tasvirinde bazı kavramların Balkanlarda yaşanan topluluklara genel olarak ithaf edildiği gözlemlenebilir. Nitekim yazarın bu öyküyü yazma sebebinin de Bulgar asıllı bir haydut olan Kırcali'nin başından geçenlerin, kendisini etkilemesi olduğunu yinelemek gereklidir. Yukarıdaki alıntıda sözü edilen, geçmişin azıllı haydutlarının, pasif bir durumda yaşamalarına rağmen, '*yine de*', '*hâlâ*', '*bir zamanlar*' gibi zarflarla, 'atagan', 'püsküllü fes', 'enli kuşak', 'nakışlı cepken', 'kırmızı çarık', 'piştov' gibi Osmanlı kültürüne ait simgelerle tasvir edilmesi bu kültürün bu bölgede tamamen yerleştiğinin göstergelerinden bazılarıdır. Öykünün konusu her ne kadar tarihsel olaylar ve merkezinde Kırcali olsa da Osmanlı kültürü ve Türk askerine ithaf edilen yatağan kılıcı başlıca simgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızda ele aldığımız bir diğer eser olarak *Yatağan* hikâyesinin yazarı Nikolay Filipoviç Pavlov (1804-1864), Rus edebiyatında XIX. yüzyılın ikinci yarısında öncelikle çevirmen, ardından şair, eleştirmen ve yayımcı kimliğiyle yer eder. Eserleri, dönemin

Belinski, Grigoryev gibi önemli eleştirmenlerinin dikkatini çeker. Pavlov, Honore de Balzac'ın eserlerini Rusçaya ilk çeviren kişidir. Balzac çevirilerinin ardından İngilizce öğrenen yazar W. Shakespeare ve G. G. Byron'ın eserlerini Rusçaya kazandırır (Krupçanov, 1989, s. 5). Pavlov, dönemin edebî eğilimlerinin karmaşasından uzak durarak Rus edebiyatında kendine romantizm akımının etkisi çerçevesinde yer bulur. Eserleri, klasiklerin yayım organları sayılan *Athena (Атхенеў)*, *Galata (Галатея)* ve romantiklerin *Moskovski Telegraf (Московский телеграф)*, *Moskovski Vestnik (Московский вестник)* isimli dergilerde yayımlanır. Yazarlığı için en verimli dönem otuzlu yıllar olur. Bu yıllar, Rus romantik nesrinin, özellikle de bu türün ilerlemesine en büyük katkıyı sağlayan hikâyenin gelişmeye başladığı bir dönemdir. Romantik nesrin bu döneminin önemli temsilcileri Puşkin, Gogol, Lermontov gibi dev adlarının yanında, Pavlov, ikinci kategoriye dâhil yazarlardan kabul edilebilir (Paşayeva, 2010, s. 189). 1835 yılında yayımlanan *Üç Hikâye (Три новесту)* başlıklı derlemesi, sadece edebî açıdan değil, dönemin toplumsal yaşamına da diğer romantik eserlerden farklı bir çerçevede ışık tutarak ses getirir (Melnikova, 2021, s. 112). Derlemenin ilk hikâyesi *Ad Günü (Именины)*'nde atalarından miras kalan serflik tanımlamasıyla, bir müzisyenin öyküsü anlatılır. Bu hikâyede serf sınıfından çıkan yetenekli bir bireyin psikolojik yapısıyla birlikte, dönemin toplumsal sorunlarının gerçekçi atmosferi yansıtılır. İkinci hikâye *Müzayede (Аукцион)*, sosyetik bir delikanlının vefasız sevgilisinden aldığı intikamı incelikli bir ifade tarzıyla anlatır. Pavlov'un ironik tarzı okurda, ilişkilerin yanıltıcı ve tutarsız biçimlerini açık arttırmada hissetme fırsatı sunar. Yazar, sosyete dünyasında gerçek sevginin olmadığı gibi, ihanetten de gerçek anlamda acı çekilmediğini etkileyici bir üslupla gözler önüne serer.

Üç Hikâye başlıklı derlemenin sosyal açıdan en güçlü hikâyesi, *Yatağan*'dır. Bir eserin ilk dikkat çekici ögesi başlığıdır, başlıktan yola çıkarak o eser hakkında fikir yürütülebilir. *Yatağan* hikâyesinin başlığı da bir nevi sembolik bir olguya işaret etmektedir. İlk başta bu başlıkla, cesaret ve efsaneleriyle bilinen yeniçerilerin vazgeçilmez silahlarından biri olan kılıçlara atıf yapılır (Melnikova, 2021, s. 113). Ancak eserin başında yazılan Fransızca epigrafta² 'Yatağan' başlığının içeriğini zayıflatan, küçülten bir anlam sezilmektedir. Esasen, yazarın bu epigrafi alma nedenlerinden biri de trajik bir hikâyeye işaret etmek istemesidir. Hikâyede askeri okuldan yeni mezun bir gencin, *kornet*³ rütbesi ile göreve başlaması hayatının en mutlu günü olarak resmedilir. Bu başlangıç, Aleksandr Bronin isimli genç kornetin toplum içindeki statüsünü değiştirecek oldukça önemli bir sürece işaret etmektedir. Tam da böylesine önemli bir başlangıçla aynı esnada Aleksandr Bronin'in doğum günü kesişmektedir (Krupçanov, 1989, s. 10). Doğum günü arifesinde annesinin yanına gelen genç kornet, annesinden doğum günü hediyesi olarak aile yadigarı 'yatağan kılıcını' alır. Bu hediyein verilmesi şu satırlarla aktarılır:

"Bu hediye, soyağacında ünlü bir kornetin varlığını anımsatan bir ata yadigarı olarak üç dört nesil öncesinden beri var olmuştur. Bu hediye boğucu bir gökyüzü altında, Hristiyan kafaların cellatlarının, güçlü elleri ve sıcak akan kanları için hazırlanmıştır. Bu hediye, doğunun savaşçı züppelerinin moda oyuncuğı, Asya kuşağının en iyi incisi yatağandır." (Krupçanov, 1989, s. 58).

Hediyein anlamsal boyutu, doğunun gücünü simgeleyen yatağan kılıcının, Rus askerine geçmesiyle şekillenir. Bronin'e verilen hediye çevreden öncelikle beğeni toplasa da sonrasında böyle bir hediyein getireceğı uğursuzluk dedikoduları ortalıkta dolaşmaktadır. Birçok örnekle geçmişten o güne yaşanan talihsizlikler sıralanmaktadır.

---

² Elinde kötü bir pala vardı.

Yatağan mı? - diye sözünü kesti yerel şeylere ilgi duyan Şatofor.

Evet, yatağan - diye devam etti Darsi, memnuniyetle gülümseyerek (Krupçanov, 1989, s. 52).

³ Корнет: Kornet (Eski Rus ordusunda süvaride ilk subay rütbesi) (Mustafayev, 1995, s. 343)

Slav halk inançlarına göre kesici aletlerin hediye edilmesi bu talihsizliklere sebep olmaktadır. Tüm bu söylemlere genç kornet: *“Aile yadigârı yatağanı almak benim için gurur kaynağıdır.”* (Krupçanov, 1989, s. 63) sözleriyle yanıt verir. Eser boyunca, yatağan kılıcı her tekrarlandığında kötü şans ve ölümü çağrıştıran olay ve durumlar anımsatılır. Efsanelerle kuşatılmış insanların, yatağana yüklediği sembolik anlam, ölümcül olayların tanığı, trajik kahramanların ıstırap dolu sonu kehanetini taşımaktadır (Melnikova, 2021, s. 113). Bu bağlamda, yatağan kılıcı ile özdeşleşen bu talihsiz söylemler, genç askerin kornet olmasıyla kavuşacağı toplumsal statü, şans, sınıfsal yükselme, aşk gibi hayallerin de kader boyutunda gerçekleşemeyeceğinin göstergesidir adeta. Batıl bir inanişin, bir gencin hayatında ne denli olumsuzluklara sebep olacağı peş peşe sıralanmaktadır. Bronin ve ünlü bir generalin emir subayı arasında geçen tatsız bir olay sonucunda, ikisi arasında bir düello gerçekleşir. Ardından Bronin, düelloda emir subayını öldürür ve Peterburg’tan uzakta bulunan bir alaya sıradan bir asker olarak gönderilir. Eserde Bronin’in kaderi, doğum gününde aldığı hediye ile trajik bir biçimde yön değiştirir. Yatağan kılıcı ilk hediye edildiğinde sözü edilen talihsiz olaylar, sonradan kahramanın başına gelen olumsuz koşullarla açıkça ilişkilendirilmez. Ancak eserin sonunda rütbesi sıradan bir asker konumuna düşürülen Bronin, kendini aşağılanmış ve hayal ettiği parlak gelecekte uzaklaşmış bir hâlde bulur. Üstelik tüm bu olumsuzluklar, kendinden sınıfça üst rütbede bulunan Knyaz’ın kızı prenses Vera ile aralarındaki gönül ilişkisinin sağlam bir temele oturmasını da imkânsız kılar. Vera ile evlenmek isteyen diğer adayın üst rütbeli bir albay olması, üstelik bu albayın rütbesini kullanarak Bronin’i aşağılayarak cezalandırması, genç kornetin hayattan tüm beklentilerini söndürecek son hamleye sebep olur. İşte bu noktada gururu kırılan genç için yapacak çok şey kalmaz. Bir askerin onurunu kurtarması için yapabileceği tek hamle düello yapmaktır, ancak bu koşullarda itibarı düşürülen sıradan bir erin düelloya hakkı yoktur. Duvarda asılı duran annesinin hediyesi, ona çözüm yolunu sunmaktadır: *“Annesinin doğum günü hediyesi, o çok değerli yatağan duvarda parlamaktaydı”* (Krupçanov, 1989, s. 97). Bu sözler kahramanın içinde bulunduğu durumdan kurtulmasına bir kılavuzdur. Bronin, yatağanı alır ve albayı öldürür. Bunun üzerine sürgüne gönderilir. Eserin bu şekilde sonlanmasını araştırmacı Melnikova şu şekilde değerlendirir:

“Hristiyan halklar, Hristiyan olmayan halklara inançsız insanlar gözüyle bakmışlardır ve onları kana susamış, vahşi caniler olarak tanımlamışlardır. Bir Ortodoks için büyük günah olan cinayeti, eserde bir Ortodoks, bir asilzade kendine hak görüyor ve bir cani gibi hareket ederek, Türklere özgü bir silah olan yatağan ile düşmanını öldürüyor. Hikâyenin başında epigraf olarak anılan yatağan, Slav halkı ve genel kültürel değerleriyle birleşerek sembolik bir anlam kazanmaktadır.” (2021, s. 117)

Hikâyenin trajik sonu için yapılan bu değerlendirme, objektif bir yorum olarak kabul edilemez. Pavlov, Rus asilzadelerinin tutkuları ve arzuları doğrultusunda nasıl değişim gösterebileceğini bu öyküyle gözler önüne sermeye çalışırken yatağanı bu değişimin sembolü olarak tekrarlamaktadır. Nitekim yatağana yüklenen batıl anlam, inançları sağlam bir Ortodoks gencini bu duruma düşüren tek sebep değildir. Bu bağlamda yazarın, bu hikâyeyi yazma amacı I. Nikolay döneminin katı askeri disiplinine dikkat çekmek olduğu açık bir gerçektir.

Rus edebiyatında Türk imgesini çalışmasına yansıtan bir diğer Sovyet yazarı ve tarihî romancı Valentin Savviç Pikul’dur (1928-1990). Pikul’un kaleme aldığı ilk tarihî roman 1959-1960 yıllarında yazdığı *Bayezid* romanıdır. Pikul, Bayezid romanının kendisi için önemini şu cümlelerle anlatır: *“Bayezid’i ilk tarihî romanım sayıyorum. Tarihî romancılığımın başladığı nokta tam olarak burası. Bayezid’den sonra birçok kitap yayımladım ancak Bayezid bana en yakın ve değerli olandı. Tıpkı bir annenin ilk çocuğu*

gibi..." (2018, s. 72) Pikul'un *Bayezid* romanını oluştururken içinde bulunduğu ruh durumunu ve yazmaya karar verme sürecini eşi Antonina Pikul'un kaleme aldığı *Valentin Pikul* (*Валентин Пикул*) adlı eserinde geöen şu cümlelerden anlıyoruz:

"İlk tarihî romanım Bayezid'i büyük bir öekingenlikle yazmaya başladım. Bu işin beni cezbeden karmaşıklığı hemen idrak ettim. Günümüzle ilgili yazarken kahramanları masaya oturtmayı, çay içmeyi ya da bisküvi ikram etmeyi düşünmüyorsunuz. Kahramanlar arasında yaşıyor ve bu sebeple onların alışkanlıkları, onların alışkanlığı olarak kalıyor. Tarihî romanda ise durum bambaşka. Kahramanların çay içmek için oturduklarını söylemek, çay ikramına dair hiçbir şey söylememek anlamına gelir. O an bir sürü soru beyninde dolaşır: Çaydanlıkları var mıydı? Çayı nasıl kaynatıldılar? Neyden içtiler? Şekerli mi yoksa şekersiz mi?... Böyle küçük tarihî detaylar her romancının en sık karşılaştığı şeydir." (2018, s. 73)

93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Bayezid romanının konusunu oluşturmaktadır. *Bayezid* eseri Rusya'yı uzak sınırlarda savunan Rus askerlerinin başarısını konu alan bir çalışma olmasının yanı sıra Müslümanlık ve Hristiyanlık inançlarının çatıştığı bir coğrafya olan Kafkasya'nın kimliğine tarihsel bir arka plan oluşturmaktadır. Bilindiği gibi 93 Harbi, Balkan (Tuna) ve Kafkas Cephesi'nde geröekleşmiştir. Osmanlı Devleti, bu savaşta çok ağır bir yenilgiye uğrar. Antonina Pikul: "*Rus edebiyatında Balkan Cephesi ile ilgili yeterli sayıda çalışma bulunsa da edebiyatımıza Kafkas Cephesine dair yeterli sayıda çalışma girmemiştir. Valentin Pikul bu konuya dokunarak öncülük etmiştir.*" (2018, s. 73) şeklinde ifade eder.

Pikul, Bayezid⁴ eserinde Türk askerini betimlerken yatağan kılıcını sıklıkla telaffuz eder. Eserde bütün Türk askerlerini yatağan kılıcıyla silahlandırır:

"Türkler bir grup su taşıyıcısı askerlere saldırdığında, Kazaklar kaleden biraz uzaklaşmıştı. Vatnin onlara yardım edemeyince, Kazaklar boş ve devasa manda ahırına saklanmak zorunda kaldılar. Bir şekilde fark edildiler ama Saklı'nın çevresi üniformalı, yatağan silahlı Türk askerleriyle sarılmıştı." (1960)

Eserde, Türk askerlerinin yalnızca yatağan kılıcıyla savunma yaptığına vurgu yapan Pikul, yatağanın nasıl kullanıldığı konusunda ise bilgi vermemektedir.

"Sağlık görevlileri bir süre sonra saldırıda bulunan bir askeri daha getirdi. Yatağanlarla dövölen asker, mucize eseri kaömayı başararak karanlığı beklemiş ve kendisini kaleye zor atmıştı.

- "Seni yontmuşlar be kardeşim" dedi Sivitski, askerin sırtından gömleğinin kanlı paröalarını yırtarak.

Yüzbaşı, Doğu Cephesinde neredeyse düzenli olarak ve acımasızca yapılan bu türden kesiklerle bir daha karşılaşmadı.

Aglaya dayanamadı ve arkasını döndü:

- Ne korkunç!

- "Siz de hiç yüzünüzü ekşitmiyorsunuz" dedi Sivitski. - Yalnızca izlemek korkutucu. Yatağan, Rus süngüsüne kıyasla çok zayıf bir silahtır ve yaralar çok yakında iyileşecektir."

Yatağan kılıcının Türk askerlerince aktif bir biçimde kullanıldığı ve savaşta Rus askerleri için önemli bir tehdit unsuru olduğu eserde geöen cümlelerden anlaşılmalıdır.

---

⁴ Bu bölümde yapılan bütün alıntılar https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9F/pikulj-valentin-savvich/bayazet#sec_2 internet sitesinden, eserin orijinalinden çevrilmiştir.

Aynı zamanda yatağan kılıcı Türk askerleri için bir gerekliliktir de diyebiliriz. Ayrıca, yatağan sözcüğü Bayezid eseri içinde otuz üç defa kullanılır. Yatağan sözcüğünün geçtiği cümlelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

“Ertesi sabah, bütün Bayezid yaklaşan suikast girişimini biliyordu. Kale endişeli ve gürültülüydü. Kaleyi çevreleyen kayaların aranması hiçbir sonuç vermedi. Sadece bir yığın paslı yatağan ve eski tabancalar getirdiler.”

- “Şey, kardeşlerim her şeyi gözlerimle gördüm. Sarıklarla, yatağanlarla çığlık atıyorlardı.”

“... Avcı erleri ve Kazaklar mızrak ve yatağan darbeleri altında yavaş yavaş ölüyordu... Potemkin, şehrin topraklarının altında yatan askerlere bataryayı gösterdi. Borulardan duman çıkıyor, keçiler çatılarda geziniyor, bakırcılar daan daan diye sesler çıkarıyor ve bir demirci, yarı çıplak bir Türk devri Rusların gözü önünde onlarla savaşmak için hilal biçimli eğik yatağanı dövüyordu.”

- “Ne yapabilirim? Ne yapabilirim?” diyerek başını tutuyor ve bir şey düşünemiyordu. Aglaya onu terk ettiğinde intihar etmeyi bile düşündü. Ağzına bir tabanca namlusu soktu ama intihar etmek Türk yatağanından daha korkunç görünüyordu.”

Eserde yatağan sözcüğünün geçtiği cümlelerde güçlü bir savaş unsuru olarak Türk askerinin kullandığı bir silah olmasının dışında biçimsel olarak tasviri de göze çarpmaktadır. Düşmana korku salan yatağanın kavisli olması, bilinen kılıçların aksine keskin tarafının içe gelecek biçimde tasarlanması cümlelerde geçen *eğik*, *hilal biçimli* şeklinde yapılan betimlemelerden anlaşılmaktadır.

Rus-Türk savaşını Kafkasya cephesinden ele alarak o dönemdeki olayların perde arkasını gösteren Pikul’un Bayezid eseri tarihsel bir değere sahiptir. Osmanlı-Rus Savaşı Kafkasya cephesinden anlatılırken Türk, Malakan, Ermeni, Gürcü gibi aynı coğrafyada yaşayan halkların kaderi de okura sunulur.

Sonuç

Türk imgesi ve yatağan kılıcı bağlamında ele aldığımız bu çalışma Rus edebiyatında Türk askeri imgesinin baskın varlığını göstermektedir. Askerî bir terim olması sebebiyle yatağan kılıcını, eserlerde çoğunlukla savaşta kullanılan bir silah ya da Türk askerinin kullandığı bir savunma aracı olarak görüyoruz. Ancak bu kılıcın eserlerde sadece Türklük sembolü olarak geçtiği durumlar da vardır.

Edebî kariyeri tarihî romanla başlayan realist yazar M. Zagoskin’in *Hopyor’da Akşam* eseri yatağan kılıcı teriminin Rus edebiyatında ilk kez kullanılması açısından önem taşır. Mistik olayların anlatıldığı eserde, Türk tabancaları ve yatağan kılıcı duvarda asılı duran bir obje olarak karşımıza çıkar. Tarihî roman türünün Rus edebiyatındaki ender örneklerinde ele aldığımız yatağan kılıcı ve Türk askeri imajı, Rus yazarların tarihî belgeler ve semboller konusunda oldukça titiz araştırmalar yaptığını göstermektedir. Bu bağlamda Rus edebî dilini sadeleştirerek edebiyatı halk için ulaşılabilir hâle getiren Aleksandr Sergeyeviç Puşkin’in de Kafkasya sürgünü esnasında hayran kaldığı bu coğrafyanın kültür ve geleneğini eserlerine yansıttığını görmekteyiz. Bu kültürün yansıtıldığı eserlerden biri olan *Kırcali* öyküsü de Osmanlı Rus ilişkilerinin bir sonucu olarak Moldovya ve çevresinde hüküm süren eşkıyaları konu edinir. Kırcali isimli kahraman çerçevesinde meydana gelen olaylar sonucunda ortaya konulan Türk imgesi yatağan, püsküllü cepken, delibaş ve benzeri tanımlamalarla aktarılmış, Rus edebiyatında böylesine önemli bir yazarın kaleminde iz bırakmıştır. Puşkin’in çağdaşı Aleksandr Pavlov ise *Yatağan* başlıklı hikâyesine, Türk kılıcının adını vererek Rus toplumsal yaşamının aristokrat kesimindeki

çarpıklıkları gözler önüne sermiştir. Yatağan başlığı ile birlikte, eser içerisinde yatağan kelimesinin çağrıştırdığı batıl inanışlar soylu bir Rus askerinin, manevi ve mevki yönünden düşüşünün göstergesi olarak algılanmasına yol açmıştır. Ancak eserde yatağan kılıcına sahip olan Bronin dışında da üst rütbeden bir albayın da yatağanla öldürölmesi ve komutanın emir subayının düelloda öldürölmesi gibi unsurlar bu batıl inanışın dışında değerlendirilmelidir. Pavlov, dönem askeri yönetimindeki katı disiplin anlayışının yol açacağı sorunları sembolik olarak yatağan kılıcına yüklese de eserinde toplumsal bir soruna bu şekilde ışık tutmaktadır.

Çalışmamızda incelediğimiz bir diğer eser Pikul'un *Bayezid* romanı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı konu alması sebebiyle Türk askeri ve yatağan kılıcının geçtiği cümle sayısı ve içerik bakımından diğer eserlere göre daha kapsamlıdır. Bu romanda, yatağan kılıcının bahsedildiği hemen her cümle savaşı nitelemektedir. Bu çalışma, Türklükle yatağanın en çok özdeşleştirildiği eserler arasındadır. Buna ek olarak yatağan kılıcının şekli, insanlar üzerindeki etkisi, düşmanı korkutan bir nesne olması gibi nitelikler göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada Türk askerinin kullandığı bir silah olan yatağan kılıcının Rus edebiyatında ne şekilde yer aldığı ve Türk kültürüyle hangi bağlamda ilişkilendirildiği dört farklı eser üzerinden yansıtılmaya çalışılmıştır. Metinlerin etrafıca ele alınmasıyla, söz konusu eserlerde yatağan kılıcı esas özne olmasa da kılıcın Türk askeri ile ilişkilendirilerek yansıtıldığı sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- AHMEDOV, S. (2014). "Eyer şeklindeki Kılıç Olan Yatağanlar-Kafkas Türü Kılıçlar". *İRS Tarih Bilinci*. 1/9: 20-25.
- ALEKSANDROVA, İ. V. (2019). "Dialog s gotičeskoy traditsiyey v proze N. N. Zagoskina. Statya 2. Tsikl "Večer na Hopre"". *Uçenye zapiski Krimskogo federalnogo universiteta imeni V. İ. Vernadskogo. Filologičeskiye nauki. Nauçnyy jurnal*. Tom. V/71: 42-59.
- CAN EMİR, B. (2019). "Rus Edebiyatında Tarihî Roman Üzerine Bir Değerlendirme". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. XIV/1: 285-298.
- ERDOĐAN, H. (2019). "Rusça Savař Söz Varlıđında Türk Kökenli Sözcükler". *Protsesi ukrainskogo derjavotvorennya vid davnih časiv do sogođennya (z nagodi 1000-riççya z poçatku pravlinnya Yaroslava Mudrogo)*. Materiali Vseukrainskoy naukovo-praktičnoy konferentii. Ternopol: 105-109.
- GRIřINA, A. B. (2016). *Hudojestvennoye voplořçeniye russkogo duhovnogo samosoznaniya v istoričeskih romanah M. N. Zagoskina*. Penzenskiy Gosudarstvenniy Universitet. Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk Penza.
- JELEZNIY, A. İ. (2010). *Novoye slovo o Polku İgoreve*. Kiev: Alfa Reklama.
- JILINA, N. P. (2014). "Psihologičeskiy portret razboynika v povesti A. S. Puřkina "Kircali"". *Slovo.ru: Baltiyskiy aktsent*. 2: 47-51.
- KRUPÇANOV, L. M. (1989). *N. F. Pavlov. İzbranniye Soçineniya*. Moskva: İzdatelstvo Pravda.
- MELNİKOVA, G. T. (2021). "Povest N. F. Pavlova "Yatagan" v istoriko-kulturnom kontekste". *Vestnik TGPU (TSPU Bulletin)*. VI/218: 112-120.
- MUHARREMOVA, M. (2010). "11.-12. Yüzyıl Rus Destanlarında Kıpçaklar". *III. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyatbilimi Kongresi: 21. Yüzyılın Başında Edebiyatta Biz ve Öteki Sorunu*. Eskişehir: 411-417.

- MUSTAFAYEV, E. M. (1995). *Russko-Turetskiy Slovar*. Moskva: Russkiy Yazık.
- PAŞAYEVA, T. N. (2010). "Tri povesti N. F. Pavlova. Traditsii i novatorstvo". *Filologičeskiye nauki. Voprosi teorii i praktiki*. 1/5: 112-120.
- PIKUL, A. (2018). *Valentin Pikul*. Moskva: Molodaya Gvardiya.
- PUŞKIN, A. S. (1959-1962). *Sobraniye soçineniy v 10 tomah (T.5)*. Moskva: GIXL.
- ŞANSKIY, N. M. vd. (1971). *Kratkiy etimologičeskiy slovar russkogo yazıka*. Moskva: Prosveşçeniye.
- TDK *Türkçe Sözlük* (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZAFER, Z. (2022). "Rumeli'de Kırçalı Faaliyeti ve A. S. Puşkin'in "Kırçalı" Adlı Öyküsü". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 13: 167-184.

İnternet Kaynakları

- ZAGOSKIN, M. N. (1834). *Veçer na Hopre*. Erişim Tarihi: 08.05.2022.
http://az.lib.ru/z/zagoskin_m_n/text_0070.shtml
- Etimologičeskiy onlayn-slovar russkogo yazıka Maksa Fasmera* Erişim Tarihi: 08.05.2022.
[https://lexicography.online/etymology/vasmer/;](https://lexicography.online/etymology/vasmer/)
https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9F/pikulj-valentin-savvich/bayazet#sec_2

SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ TERCÜMAN YAZMALARİ 361 NUMARADA KAYITLI BİR MÜKEYYİFAT MÜNAZARASİ

Fatih ÜLKEN*

ÖZ

Bir müellif tarafından kaleme alınan ve "gece ile gündüz", "kalem ile kılıç", "akıl ile aşk" gibi zıt varlıklar ya da kavramların üstünlük mücadelesini konu alan edebî münazara; Sümer, Akad, Mısır, Arami, Süryani, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında çok popüler bir türdür. Kökeni Sümerlere kadar uzanan bu türün Türk edebiyatındaki en özgün ve en dikkat çekici örnekleri keyif verici maddelerin teşhis ve intak sanatları yardımıyla birbirlerine karşı üstünlüklerini iddia ve ispat etmeye çalıştıkları mükeyyifat münazaralarıdır. Bu münazaraların çoğu yayımlanmış olsa da hâlâ yayımlanmamış olanları da vardır. Bu yazıda konu ile ilgili kaynaklarda bahsi geçen ama bugüne kadar üzerinde müstakil bir çalışma yapılmamış olan Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları No. 361'deki mükeyyifat münazarası ele alınmıştır. Eserde, yedi keyif verici madde (afyon, berş, esrar, boza, şarap, bal likörü, kahve) İşret-âbâd adlı bir bağda inşa edilmiş bir köşkte âlemin en makbul keyif verici maddesi olabilmek için kıyasıya bir mücadeleye girişmiş, bu mücadelenin kazananı kahve olmakla birlikte münazara sulhla sonuçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Münazara, Edebî Münazara, Mükeyyifat, Mükeyyifat Münazarası

A MANUSCRIPT ON THE DEBATE OF PLEASURABLE SUBSTANCES REGISTERED AT NO. 361 IN THE TERCUMAN FOLDER OF THE SULEYMANİYE LIBRARY

ABSTRACT

Literary debates constitute a very important genre in a very popular genre in Sumerian, Akkadian, Egyptian, Aramaic, Syriac, Arabic, Persian, and Turkish literatures. They can be about the struggle for supremacy of opposite entities or concepts such as "night and day", "pen and sword", or "mind and love". The most original and most striking examples of this genre in Turkish literature – the origins date back to the Sumerians – are the competition debates about pleasurable substances try to claim and prove their superiority over each other with the help of identification and persistence arts. While many have been published, many more remain unpublished. In this article, we shall analyse one such a debate of pleasurable substances (Süleymaniye Library Tercuman Manuscripts No. 361). It talks about the how the "seven pleasure substances" (opium, berş, cannabis, boza, wine, mead, coffee) enter into a fierce competition in a mansion built in a vineyard called İşret-âbâd, to prove themselves as the best in the world. Coffee wins, however the debate finishes in peace.

Keywords: Classical Turkish Literature, Debate, Literary Debate, Pleasure-Inducing Substances, Pleasure-Inducing Substances Debate

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.10.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İZMİR; ORCID: 0000-0003-2172-6954, E-posta: sukru.fatih.ulken@ege.edu.tr

Giriş

“Bir şeyin caiz veya gayr-ı caiz olması hususunda iki tarafın karşılıklı mütalaada bulunması” (Pakalın, 1993, s. 616) ya da “bir konu üzerinde belirli usûl ve kurallara uyularak yapılan tartışma, delil ve misal getirerek karşılıklı konuşma” (Benli, 2021, s. 31) şeklinde tanımlanabilecek olan münazaranın “bilimsel münazara”, “siyasî münazara”, “felsefî münazara”, “dinî münazara” ve “edebî münazara” gibi çeşitli türleri vardır. Bu türlerin içinde en yaygın olanı, bir müellif tarafından kaleme alınan ve “gece ile gündüz”, “kalem ile kılıç”, “akıl ile aşk” gibi zıt varlıklar ya da kavramların üstünlük mücadelesini konu alan edebî münazaradır.

Edebî münazara “türlü mevzuları içine alan ve karşılıklı fikir ve temayüllerin çarpıştırılması için istifade edilen” (Gökyay, 1940, s. 74) bir tür olduğu için bu türde kaleme alınmış eserlere canlı, cansız, müşahhas, mücerret her varlık konu olabilmıştır (Diriöz, 2016, s. 127). Türk edebiyatındaki münazaralarda ‘esrar’, ‘şarap’ ve ‘diğer keyif veren maddeler’ en çok tekrarlanan konuların başında gelmektedir (Diriöz, 2016, s. 129).

Mükeyyifat münazaralarının çoğu yayımlanmış olsa da hâlâ yayımlanmamış olanları vardır. Biz bu yazımızda söz konusu mükeyyifat münazaralarından birini; Aynur-Schmidt (2007, s. 69-73), Yılmaz (2013, s. 689), Sevindik (2013, s. 337-339) ve Benli (2021, s. 212)’nin çalışmalarında bahsi geçen ama üzerinde müstakil bir çalışma yapılmamış olan Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları 361 numaradaki mükeyyifat münazarasını ele alıp incelemeye çalışacağız.

1. Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları 361 Numaradaki Mükeyyifat Münazarası

185X135 mm. ölçülerindeki mukavva bir cildin içinde 2a-9b varakları arasında yer alan ve Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu’nda *Letâif* adıyla kayıtlı (Kut, 1989, s. 277) bu eser yedi keyif verici maddenin (afyon, berş, esrar, boza, şarap, bal likörü, kahve) üstünlük mücadelesine giriştikleri bir mükeyyifat münazarasıdır.

1061 yılında “evâil-i muharrem”de yani muharrem ayının başlarında (25 Aralık 1650-3 Ocak 1651) Yusuf adlı bir müstensih tarafından istinsah edilmiş bu dokuz varaklık mükeyyifat münazarası “Ba’de şükr ü sipâs-ı Hudâ ‘azze ve celle” şeklindeki kısa bir hamdele ve onu takip eden “...şalavât-ı habîb Muhammedü’l-Muştafâ şallallâhu ta’âlâ ‘aleyhi ve sellem ve ‘alâ âlihî ve şahbihî ecma’in” [2a] şeklindeki bir salvele ile başlar ve “...*didiler ki* “Merhabâ ey güzîde-i devrân! Şimdiki zamânda senüñ şöhetüñ ziyâdedür ve devletüñ âvâzedür. Elimüzden ne gelür?” diyü âhir şulh idüp şöhbete meşgûl oldılar.” [9b] satırlarıyla son bulur.

Aharlı, kalın, samanî ve filigranlı; aharlı, ince, yeşilimsi ve filigranlı olmak üzere iki tür kâğıda her sayfada 19 satır olacak şekilde bozuk bir nesihle Türkçe kaleme alınmış bu mükeyyifat münazarasının ne zaman ve kim tarafından yazıldığı belli değildir.

2. Eserin Telif Sebebi

Keyif verici maddelerin halk içinde muteber olabilmek için mübahase ettikleri veya bir başka deyişle kıyasıya mücadeleye giriştikleri bu parlak ve gösterişli mükeyyifat münazarasını müellifi, zamanın getirdiği elemelerden ve sıkıntılardan bunaldığı bir günde hem kederli gönlüne hem de bütün perişan gönüllere eğlence olsun diye icat edip kaleme almıştır.

“Ya’nî ki bu ‘abd-i ahkâr bir gün âlâm-ı eyyâm-ı bî-kerân ve şedâ’id-i devr-i zamândan bu dil-i pür-gamgîn teskîn bulmak için icâd idüp bu le tâ’if-i garrâyı perişân dillere eğlence olmak için icâd idüp...” [2a]

Kendisini eserde “abd-i ahkar” ve “miskin” olarak nitelendiren müellife göre kaleme aldığı mükeyyifat münazarası hem çok önemli hem de çok faydalıdır. Zira o gamı da kederi de def eden bir eserdir ve hakımlere göre bir nesne gamı def edip üzüntüyü gideriyorsa o nesne ziyadesiyle faydalı ve önemlidir. Çünkü gam çok tehlikeli ve akla ziyân bir şeydir.

“Çünkü bir nesne def-i gam u ref-i hemm ola hükemâ kavlince ziyâde nâfi’ü ehem olur. Zîrâ gam mehlekedür ‘aqla ziyândur.” [2a]

3. Eserin Şahıs Kadrosu

Yukarıda da ifade edildiği gibi müellifinin perişan gönüllere eğlence olsun diye icat ettiği yani zihninde tasarladığı bu parlak ve gösterişli mükeyyifat münazarasının şahıs kadrosunu yedi keyif verici maddeyi temsil eden yedi şahıs oluşturur. Bu şahısların özellikleri ve temsil ettikleri keyif verici maddeler şu şekildedir:

Afyon: Münazarada afyonu temsil eden şahsın ismi *Efyûn-ı Nâmdâr*’dır. Siyah giysiler giyen, tez canlı, işe yaramaz bir herif, azılı bir katil olarak tasvir edilmiştir. Bu şahsın elinde helva, çerez ve çeşitli meyvelerle dolu bir çıkın vardır.

“Seyr ider iken gördüm ki bir siyeh-püş çüst (ü) çâpük rindâne elinde dest-mâli pür-helvâ vü çerez ve envâ’-ı fâkihe. Geçüp emîrâne şadra karar eyledi. Meger buña Efyûn-ı Nâmdâr dirler imiş. Bir kıttâl-ı nâbe-kâr imiş.” [2b]

Berş: Münazarada berşi temsil eden kişinin ismi *Berş-i Kârger ü suhan-perver*’dir. Bal rengi giysiler giyen, kumral sakallı, zayıf, ince belli, zarif bir kimse olarak tasvir edilmiştir.

“Ardınca bir nâzik zarîf-şekl ü mü-miyânî naḥîf-ten ‘aseliler giymiş kumral şakallu şîr-şîfat. Adına Berş-i Kârger ü suhan-perver dirler imiş. Köşke girüp rindâne karar idüp Efyûn-ı Nâmdâr aña çok ‘izzet ü tekrîm eyledi.” [2b]

Esrar: Münazarada esrarı temsil eden şahsın ismi *Maden-i Esrâr*’dır. Yeşiller giymiş, derviş yaradılışlı, abdal kılıklı, miskin bir adam olarak betimlenmiştir.

“Anuñ ardınca bir yeşiller giymiş dervîş-nihâd abdâl-şîfat miskînvâr adına Ma’den-i Esrâr dirler imiş. Gelicek anlar daḥı istikbâl idüp yir gösterdiler. Geçüp karar eyledi.” [2b]

Boza: Münazarada bozayı temsil eden kişinin adı *Bûze-i Nâbe-kâr*’dır. Bu kişi, ak sakallı, beyaz giysiler giymiş, henüz olgunlaşmamış, bir başka deyişle henüz pişmemiş, ağırbaşlı bir ihtiyar olarak tasvir edilmiştir.

“Andan sonra bir aḳ şakallu pîr-i nâ-puḥte aḳlar giymiş envâ’-ı vaz’-ı vaḳâr ile köşke girdükde cümle aña teveccüh idüp tekrîm ile yir gösterdiler. Geçüp karar eyledi. Adına Bûze-i Nâbe-kâr dirler imiş.” [2b]

Şarap: Münazarada şarabı temsil eden şahsın ismi *Bâde-i Cân-fezâ*’dır. Kırmızı giysiler içinde, bir elinde çeng ve rebab diğer elinde meze ve kebab bulunan, kızıl yüzlü, kız suretli, oğlan heybetli bir civan olarak tasvir edilmiştir.

“Ardınca bir surḥ-püş kızıl yüzlü kana beñzer kız şüretlü oğlan heybetlü bir civân nâmına dirler Şarâb ve bir elinde çeng ü rebâb ve bir elinde nuḳl ü kebâb levendâne ‘aşḳ idüp içerü girdi. Adına Bâde-i Cân-fezâ dirler imiş.” [2b-3a]

Bal Likörü: Münazarada bal likörünü temsil eden kişinin ismi *Bal Suyu*’dur. Sarı elbiseler giymiş, münazaranın yapılacağı köşke maiyetiyle birlikte gelen, cümbüşü sağlam, rindmeşrep, muhteşem bir adam olarak tasvir edilmiştir.

“Anuñ ardınca bir şaru libâsla bir muhteşem bâ-ğayl ü haşem cünbüşi kavî merdâne vü rindâne adına Bal Şuyı dirlir imiş. İçerü girdi. Aña dağı iltifat idüp tevâzu’ ile yir gösterdiler. Emîrâne geçüp şadrda karar eyledi.” [3a]

Kahve: Münazarada kahveyi temsil eden şahsın adı *Kahve-i Dil-güşâ*’dır. Misk renginde (siyah) giysiler giymiş esmer bir Yemenli, Hint ve Arabistan seyyahı olarak tasvir edilmiştir. Sıcak kanlı, tez canlı, hoşsohbet bir adamdır.

“Ba’de-zamânin bir dâne esmerü’l-levn bir Yemen âdemîsi Hind ü ‘Arabistân seyyâhı kıanı ışıcağ teni laţif sözi zarîf sebük-rûh miskiler giymiş. Adına Kahve-i Dil-güşâ dirlir imiş. Ol dağı geldükde cümleten istiğbâl idüp “Merhabâ ey zübde-i zamân ve şöhre-i devrân ve âfet-i cân! Senüñ vücûduñ cihâna kâdem başalı bizüm yirümüz kalmadı. El-hâk erkân-ı dîn ve memdüh-ı ins ü cinsin.” diyüp Efyün ile Berş mâ-beyninde yir gösterdiler. Geçüp rindâne cülüs eyledi.” [3a]

Eserin şahıs kadrosu ve bu kadroyu oluşturan kişilerin özelliklerine dair yukarıda verilen bilgilere bir bütün olarak baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

Keyif Verici Madde	Münazaradaki İsmi	Fiziki Görünümü	Kıyafeti	Tavrı
Afyon	Efyün-ı Nâmdâr		siyeh-püş	emîrâne
Berş	Berş-i Kârger ü suhan-perver	nâzîk, zarîf-şekl ve mü-miyânî nahîf-ten kumral şakallu	‘aseliler giymiş	rindâne
Esrar	Ma’den-i Esrâr		yeşiller giymiş	miskînvâr
Boza	Bûze-i Nâbe-kâr	ağ şakallu pîr-i nâ-puhte	ağlar giymiş	envâ’-ı vaz’-ı vakâr
Şarap	Bâde-i Cân-fezâ	kızıl yüzlü, kız şüretlü, oğlan heybetlü bir civân	surh-püş	levdâne
Bal Likörü	Bal Şuyı		şaru libâsla	emîrâne
Kahve	Kahve-i Dil-güşâ	esmerü’l-levn, teni laţif	miskiler giymiş	rindâne

Tablo 1: Eserin Şahıs Kadrosu ve Özellikleri

4. Eserin Olay Örgüsü

Yukarıda özelliklerini saydığımız bu yedi şahıs -dolayısıyla yedi keyif verici madde-kendi içinde dört bölüme ayırabileceğimiz şöyle bir olay örgüsü içinde rol alır:

4.1. Birinci Bölüm (Giriş): Kendisini “miskin” olarak nitelendiren müellif çok bunaldığı bir günde “Def-i gam için bir latife olsa da onunla bu mahzun gönlüm eğlense” diye aklından geçirirken, onun bu hâlini gören dostları “Ey hayretde aklını perişan etmiş! Niçin Mecnun gibi gam çölünde perişansın?” diye sorarlar. O da “A dostlar! Nasıl mahzun olmayayım ki ortada ne bir eski dost ne de bir sohbet arkadaşı var.” diye yakını. Bunun üzerine onlar da bütün dostların daima bir araya geldikleri İşret-âbâd adında âdetâ cenneti andırır bir yerin olduğunu ve o yerde âlemin bütün keyif verici maddelerinin toplanıp “azim mübahase” edeceklerini söylerler ve müellifimize bir teklifte bulunurlar: “Bu mübahaseyi dinlemek için gel seninle birlikte İşret-âbâd’a gidelim.” Bu teklifi duyar duymaz müellifimizin daralan gönlü ferahlar ve hemen İşret-âbâd’a gitmek için yola koyulurlar. Bir müddet gittikten sonra güllerinin handan bülbüllerinin giryan olduğu, içinden bir akarsuyun geçtiği söz konusu İşret-âbâd’a ulaşırlar. Bu İşret-âbâd’ın tam ortasında her yeri resimlerle süslü tarifi imkansız güzellikte bir köşk vardır. Münazara bu köşkte yapılacaktır.

4.2. İkinci Bölüm (Hazırlık): Münazaranın yapılacağı köşke ilk olarak afyonu temsil eden siyah giysiler içindeki Efyün-ı Nâmdâr gelir. Onun ardından berşi temsilen bal

rengi giysiler giymiş, kumral sakallı Berş-i Kârger ü suhan-perver gelir. Köşke üçüncü olarak esrarı temsil eden yeşiller giymiş, derviş yaradılışlı, abdal kılıklı Maden-i Esrâr gelir. Müteakiben bozayı temsil eden aklar giymiş, ak sakallı Bûze-i Nâbe-kâr gelir. Ardınca şarabı temsil eden kırmızı giysiler içindeki kızıl yüzlü, kız suretli, oğlan heybetli Bâde-i Cân-fezâ gelip köşke girer. Akabinde bal likörünü temsilen sarı giysiler içindeki Bal Suyu gelir. Münazaranın yapılacağı köşke son olarak kahveyi temsil eden misk rengi giysiler içindeki esmer tenli Kahve-i Dil-güşâ gelir.

4.3. Üçüncü Bölüm (Tartışma): Köşke gelen bu şahıslar aralarında sohbet ederlerken, birdenbire kendilerini övmeye başlarlar. İlk sözü afyonu temsil eden Efyûn-ı Nâmdâr alır. “Bre yârân-ı vefâdârlar! İştîdüm ki her biriñüz haddinden ziyâde germ ile lâf urup nâ-sezâ kelimât ider imiş ve bu meseli bilmez misiz ki her kişi yorganına göre ayığın uzatmak gerekdür. Ben var iken sizûñ ne haddiñüz ve ne miqdârîñüz vardır?” [3a-b] diyerek başladığı konuşmasını, meziyetlerini, yararlarını sayıp dökerek devam ettirir ve “Mislüm cihânda yokdur.” [3b] diyerek tamamlar. Bu sözleri duyan Berş-i Nâmdâr dayanamayıp Efyûn’a seslenir: “Niçün miqdârûña göre söylemezsin germ olursun? Senüñ ne menfa’atüñ vardır ki tiryâk-ı ekber geçinürsün?” [3b-4a]. Bu sözlerin akabinde afyonun zararlarını bir çırpıda sayıp döker. Daha sonra “Aşıl halkuñ maqbûli benem ki” [4a] diyerek kendini övmeye başlar. Berş-i Nâmdâr sözlerini “Benden yeg keyf olmaz. Dünyâda bir zarîf ehl-i dil keyf dirseñ işte benem. Ben bir mümtâzam ki mislüm cihânda yokdur.” [4a-b] diyerek tamamlar. Esrâr-ı Nâmdâr, Berş’in bu sözlerini duyar duymaz ona hitaben “Bre herîf! Senüñ kaç bu kadar mağrûr olmañ neden? Kendüñi sen de bir adam mı şanursun veyâhüd kendüñi bir şey mi şanursun? Pes saña ne söz düşer?” [4b] der. Sonra da “Keyf dirseñ işte benem” [4b] diyerek kendini övmeye başlar. Esrâr-ı Nâmdâr sözlerini “Şöyle ki ben olmasam şöhetlerinüñ nefi olmaz. Öyle olıcağ benüm gibi keyf olmaz.” [5a] diyerek sonlandırır. Bu sözleri işiten Bûze-i Nâbe-kâr öfkesinden köpürüp Esrâr’a hitaben “Ey ahmağ bî-çâre! Bengilik kıvâmı birle ‘aceb lâflar ve güzâflar urduñ. Pes senüñ beyne’-nâs ma’rifetüñ bilmez kimse yokdur. Mâhiyyetüñ ma’lumdur. Haddüñden tecâvüz eyleme hey kör bengi!” [5a-b] der ve akabinde “Ammâ ki keyfiyyet dirseñ benem ki” [5b] diyerek kendini övmeye başlar. Boza, konuşmasını “Benüm gibi mu’teber keyfiyyet yokdur. ‘Abes söylemeñ!” [6a] diyerek bitirir. Boza’nın sözlerini duyan Şarap ona “Niçün bî-hüde kelimât idersin bre nâ-ğalef! ‘Âlemde senüñ gibi insâna mazarrat ve âdeme düşmen var mıdır? Dünyâda âdem olan senüñ gibi murdârı ağzına alur mı kim?” [6a] diye sorar ve akabinde “İmdi keyfiyyet dirseñ benem ki” [6a] diyerek diğerlerinin yaptığı gibi kendini över. Şarap konuşmasını “Sebeb-i muşâhabetem ve meşhûr-ı ‘âlemem. Adı bellü büyük haylî müte’ayyin keyfiyyetem.” [6a] diyerek tamamlar. Bu sözleri duyan Bal Suyu öfkesinden ne yapacağını bilemez. Yüzünü Şarap’a dönerek şu soruları sorar: “Bre kızıl yüzlü! Tâ başdan senüñ bu meydânda ne maşlahatuñ vardır? Ehl-i İslâm arasında ne maşlahatuñ var?” [6b] Sonra da onu tehdit eder: “Var ehl-i İslâm arasından çık git! Yoksa saña işler iderüm ki geldiğün yolu yañılırsuñ. Haddüñden ziyâde söyleme!” [7a] Bu sözlerin ardından “‘Âlemde keyfiyyet dirseñ benem ki” [7a] diyerek kendini övmeye başlar. Bal Suyu sözlerini “Öyle olsa dünyâda keyfiyyet dirseñ benem.” [7a] diyerek tamamlar. Bu sözleri duyan Kahve-i Dil-âver öfkesinden deliye döner ve bir türlü sakinleşmez. Bunun üzerine bütün keyif verici maddeler ona şöyle derler: “Ey şöhre-i zamân! Ne ‘aceb tehevürüñüz gâlibdür. Bir miqdâr sükût üzere oluñ! Bu mertebe mağrûr olacağ ne ma’rifetüñüz vardır?” [7a-b] O da buna cevap olarak “Bre nâbe-kârlar! Dünyâda sizûñ nâm u nişânuñuz var mıdır ki benüm kıtümde kelimât idersüñüz. Zamânede benden yeg nesne mi vardır?” [7b] diye sorar. Ardından da “Kemâl-i ragbet şimdi bañadur.” [7b] diyerek övünür. Bu sözleri duyan Şarap tekrar söze girer ve “Ey dil-âver! Çok lâf urma!” [8a] diyerek Kahve’ye saldırır. Kahve de buna karşılık “Behey nâ-dân! Mâhiyyetüñ hod ma’lüm olmuş idi. Ne haddüñ vardır ki mu’âraza vü münâzara idersin. Benden gayrînuñ ne vücûdı vardır?” [8a] diye sorar. Bu sözleri duyan Berş dayanamayıp tekrar dile gelir ve Kahve’ye “Evvelâ sen

bir Hâricîsin. Şoñradan zühür eyledüñ. Nihâyet Hâricî bir kişisin ve şeksüz insâna zararüñ vardır.” [8a-b] der. Kahve de cevap olarak “Baña Hâricî dirsiz. Hastaya şifâ marîze devâyem. Tâ başdan senüñ hod revnaquñ ve neşâtuñ benüm iledür. Sen mu‘âraza eylemeñ katı kabâhatdur.” [8b] der. Bu sözleri işiten Esrar “El-ħaħ ey Ķahve! Senüñ ħalka zararüñ vardır. İnşâf dinle!” [8b-9a] deme gafletinde bulunur. Kahve bu sözlere “Bre ħilli ve ħürmeti nâ-ma‘lüm ħayvânlar ġidâsı nâbe-kâr! Hemân sâkit ol! Yoħsa şimdi ‘ömrüñ ħarmânın bâda virürem. Sen bilürsüñ!” [9a] diyerek karşılık verir. Esrar tek kelime edemeden sus pus olup kalır. Bunların ardından Boza da dile gelip Kahve’ye dil uzatabileceğini sanır. Fakat Kahve-i Nâmdâr ona öyle cefalar eder ki dil ile anlatmak mümkün değildir. Kahve sonra hepsine birden dönerek “Ne münâsebetüñüz vardır ki benüm ile mu‘âraza idersiz.” [9a] diye çıkarır.

4.4. Dördüncü Bölüm (Hüküm Sahnesi)

Bunlar hararetili bir şekilde tartışırken Bal Suyu araya girer ve kahveye hitaben “Ey Karındaş! Huzursuz olmayın! Siz ve biz buraya sohbet etmeye geldik. Bu yüzden lütfen hiddetlenmeyiniz.” der. Kahve de buna karşılık “Behey birader! Senin gibi söz anlayan, marifet bilen tatlı dilli bir kişi nerede? Daha en başında afyonun ve berşin bana karşı çıkmaları reva mıdır? Çünkü ben onların başlarının tacıyım. Biz birbirimizle iyi geçiniriz ve hepimiz ekâbire mahsus keyifleriz ve bu zamanda bize çok rağbet ederler. Şarabın bana muhalefet etmesini, karşı çıkmasını anlarım. Zira eskiden beri düşmanımız olan bir yabancıdır.” diye cevap verir. Kahve bu sözleri der demez bütün keyif verici maddeler baş koyup “Merhaba ey güzide-i devran! Şimdiki zamanda senin şöhretin ziyadedir. Elimizden ne gelir!” derler ve sulh edip sohbele dalarlar.

5. Mekân

5.1. İç Mekân: Yukarıdaki olay örgüsünden de anlaşılacağı üzere keyif verici maddelerin halk içinde muteber olabilmek veya bir başka deyişle halkın makbulu olabilmek için temsilcileri vasıtasıyla “azîm baħs” ettikleri mekân, zemini ve zamanı nakışlarla ve tasvirlerle süslü, dil ile anlatılamayacak güzellikte bir köşktür.

“...ortasında binâ olunmuş bir ħaşr-ı zamâne ki şerħ olunmaz. Bir köşkdür ki zemîn ü zamânı pür-naħş (ü) nigâr” [2a-b]

5.2. Dış Mekân: Münazaranın yapıldığı bu köşk, dostların sık sık bir araya geldiği, güllerinin handan, bülbüllerinin gıryan olduğu, içinden bir akarsuyun geçtiği, âdeta cennetten bir köşe olan İşret-âbâd adlı bir bağda yer almaktadır.

“Gel senüñle ‘İşret-âbâd nâm bir küşâde bâğ vardır ki turağ-ı cennetden ferâğ virür ve mecma’-ı yârân ve merci’-i erkândur ve şöyle istimâ’ olunur ki bugün cemî’ mükeyyifât cem’ olup ‘azîm baħs olsa gerekdür. Diñleyelüm!” diyücek fi’l-ħâl ħâtırum küşâde olup bâğ-ı ‘İşret-âbâd’a müteveccihen revâne olduħ. Varup ol bâğı temâşâ idüp gördük ki gülleri ħandân ve bülbülleri gıryân ortasında cereyân ider âb-ı revân.” [2a]

6. Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları 361 Numaradaki Mükeyyifat Münazarasına Dair Bazı Hususlar

6.1. Münazaranın Tonusu

Edebî “münâzaraların bir kısmı savaş, bir kısmı münakaşa, bir kısmı sohbet ve bir kısmı da tam münâzara havası içinde kaleme alınmışlardır” (Diriöz, 2016, s. 128). Bu çalışmaya konu olan mükeyyifat münazarası, sohbet havası içinde kaleme alınmış bir münazaradır. Eserin çeşitli yerlerinde onun bu özelliğine atıfta bulunan parçalar vardır:

“*Bunlar şöhet iderek her birisinin kellesi germ ve hâırları nerm olup kendülerin medh itmege başladılar. İttifāk esnā-yı muşāḥabetde Efyün germ olup cüş (u) ħurūşa gelüp keyfiyyet kıvāmı birle ağzın açup*” [3a]

“*Didi ki “Ey ıarındaş! Bı-ħuzūr olmañ! Siz ve biz bunda şöhet itmege geldük.”* [9a]

“*...didiler ki “Merḥabā ey güzıde-i devrān! Şimdiki zamānda senüñ şöhetüñ ziyādedür ve devletüñ āvāzedür. Elimüzden ne gelür?” diyü āḫır şulḫ idüp şöhetete meşşül oldılar.”* [9b]

6.2. Münazaranın Sonu

Edebî münazaralar “temel düzeyde üçlü bir yapıya sahiptir: (1) tartışmacıları ve tartışma nedenini açıklayan bir giriş, (2) kurallara uygun tartışma, (3) hüküm sahnesi” (Benli, 2021, s. 24). Bu yapı içinde en önemlisi hiç şüphe yok ki hüküm sahnesidir. Çünkü tartışma bölümündeki düğümün nasıl çözüldüğü, münazaranın nasıl sona erdiği bu sahnede ortaya çıkar.

“Bir edebî münazaranın nasıl sona erdiği o münazarayı kaleme alan şairin veya yazarın takdirine bağlıdır” (Wagner, 1993, s. 566). Bundan dolayı edebî münazaralarda çok farklı sonlarla karşılaşırız. Mesela “münazırlardan bir tanesi yenildiğini kendi hür iradesiyle beyan edebilir veya münazırlar kendi aralarında mutabakata vararak berabere kaldıklarını kabul ve tasdik edebilirler” (Wagner, 1993, s. 566). “Bazı münâzaralarda karşı tarafı tezyif edip kendini yüceltme temeline dayanan tartışmalar bir hakemin araya girmesiyle son bulur” (Aça vd. 2009, s. 371). Münazaralar “bazen de bir hâkim, bir hakem veya araya giren bir şahıs veya grup vasıtasıyla tatlıya bağlanarak da sona erebilir” (Diriöz, 2016, s. 128). Yazımızın konusunu teşkil eden mükeyyifat münazarası tam da böyle bir sona sahiptir. Bağ-ı İşret-âbâd’daki murassa köşkte yedi keyif verici madde arasında gerçekleşen mübahase, münazırlardan biri olan Bal Suyu’nun araya girmesiyle tatlıya bağlanır ve sulhla sonuçlanır. Bu sonuca giden yolda olaylar şu şekilde gelişir:

Münazaranın sonuna doğru Şarap, Berş, Esrar, Boza ve Kahve tartışırken araya Bal Suyu girer ve Kahve’ye hitaben “Ey Karındaş! Huzursuz olmayın! Siz ve biz burada sohbet etmeye geldik. Bu yüzden lütfen hiddetlenmeyiniz.” der. Kahve de buna karşılık “Behey birader! Senin gibi söz anlayan, marifet bilen tatlı dilli bir kişi nerede? Daha en başında Afyon’un ve Berş’in bana karşı çıkmaları reva mıdır? Çünkü ben onların başlarının tacıyım. Biz birbirimizle iyi geçiniriz ve hepimiz ekâbire mahsus keyifleriz ve bu zamanda bize çok rağbet ederler. Şarab’ın bana muhalefet etmesini, karşı çıkmasını anlarım. Zira eskiden beri düşmanımız olan bir yabancısıdır.” diye cevap verir. Kahve bu sözleri der demez bütün keyif verici maddeler baş koyup “Merhaba ey güzide-i devran! Şimdiki zamanda senin şöhetin ziyadedir. Elimizden ne gelir!” derler ve sulh edip sohbeta dalarlar.

“Ne münâsebetünüz vardır ki benüm ile mu’âraza idersiz.” diyücek Bal Şuyı müteğayyir olup “Bre ne ‘aceb mağrūr kişi olur? Zâhiren dervîş ü seyyâḫ geçinür ammâ sözi dervîşâne degül!” diyü ilerü geldi. Didi ki “Ey ıarındaş! Bı-ħuzūr olmañ! Siz ve biz bunda şöhet itmege geldük. Ammâ iḫsān eyleñ. Siz daḫı tehevür eylemeñ.” diyince Kahve didi ki “Behey birader! Kıanı senüñ gibi bir lisānı tatlı kişi ki söz añlıya ma’rifet bile. Başdan Efyün ve Berş baña mu’âraza itmek revā mıdır ki ben anlaruñ başı tacıyam. Ma’-hazā imtizâcumuz vardır. Cümlemüz ekâbire maḫşüş serverlerüz. Bu zamānda key rağbetümüz vardır. Hele Şarāb nev’an mu’âraza itse olur. Zırā qadimden düşmānumuzdur ve bir ḫarām-zāde divāne başdan çıkmış yaban oğlanıdır.” diyücek mükeyyifat cümleten baş koyup didiler ki “Merḥabā ey güzıde-i devrān! Şimdiki zamānda

senün şöhretün ziyâdedür ve devletün âvâzedür. Elimüzden ne gelür?"
diyü âhir şulh idüp şöhbete meşgûl oldılar." [9a-b]

7. Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları 361 Numaradaki Mükeyyifat Münazarasının Osmanlı Mükeyyifat Kültürüne Katkıları

"Eski medeniyetlerin pek çoğu, mükeyyifât dediğimiz keyif ve haz verici maddelerle ilgili geniş bir geleneğe sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde de sonu gelmez tartışma ve problemlere rağmen bu kültürün köklü ve sağlam bir yeri vardır. Bugün itibarıyla bu geleneğin farklı yönlerini ortaya koyan, onun özelliklerine atıfta bulunan eski metinlerle karşılaşmak mümkündür" (Sevindik, 2013, s. 326) ki bizim yazımıza konu olan Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları 361 numaradaki mükeyyifat münazarası da böyle metinlerden bir tanesidir. Eser, tıpkı diğer mükeyyifat münazaralarında olduğu gibi Osmanlı'daki mükeyyifat kültürüne katkıda bulunacak bilgileri haizdir. Biz, eserde yer alan bu bilgileri "Keyif Verici Maddelere Müptela Olan Kesimler" ve "Keyif Verici Maddelerin Coğrafi Dağılımı" olmak üzere iki ana başlık altında topladık. Şimdi bu başlıklar altında topladığımız bilgilere yakından bakalım:

7.1. Keyif Verici Maddelere Müptela Olan Kesimler

Afyon: Ulemanın birçoğu, avamın ve halkın büyük çoğunluğu ve Kâbe'ye giden hacılar afyona rağbet ederler.

"ekser 'ulemâ 'âmme-i 'avâm ve halkuñ ekseri bensüz meclislerinüñ hürmeti olmaz." [3b]

"Ka'betullâh'a giden hüccâc bensüz gitmez." [3b]

Berş: Berşi zarif ve latif sahib-i kemaller ile arifler çok kullanırlar.

"Ekser zarîf ü latîf şâhib-i kemâller beni isti'mâl iderler." [4a]

Esrar: Âlimlerin, medrese talebelerinin ve dönbeği ışıklar'ın çok rağbet ettiği bir keyif verici maddedir.

"Bu deñlü sırruma vâkıf olalı dânişmendler ve ekseri kuhl-i Şifâhân gibi gözlerine sürerler ve başında götürürler." [5a]

"Huşûşâ sühtevât tâ'ifesi ki 'ulemânuñ mebde'idür. Anlar olmasa 'ilm mahv olurdu. Bunuñ gibi tâ'ife ta'til gicelerinde şöhbet için cerr akçesinden 'ârifâne çıkarsalar hârcı ma'kül diyü evvel benüm tedârikümi görürler. Şöyle ki ben olmasam şöhbetlerinüñ nef'i olmaz." [5a]

"Zirâ sen tekye bucağında ve dönbeği ışıklarla muşâhabet itmekle 'aqluñ başuñdan gitmişdür." [5b]

Boza: Halkın büyük çoğunluğu, fakirler, Tatarlar, Rum abdalları, seyisler ve hizmetçiler bozaya ziyadesiyle düşkünlüdürler.

"Ammâ ki keyfiyyet dirseñ benem ki fuğarâ ve ekser halk baña ri'âyet iderler." [5b]

"Tâtâr tâ'ifesi ki yağmacı gâzîlerdür bensüz şöhbet itmezler." [5b]

"Rûm abdalları key hürmet iderler." [6a]

"Seni isti'mâl iden ahmağ yüzi nursuz kimi 'Arab ve kimi seyis hizmetkâr tâ'ifesidür." [6a]

Şarab: Hakimler, tacirler ve kâfirler şarabın müptelasıdır.

"Hükemâ hâkimâne ve tüccâr zarîfâne tenâvül iderler." [6a]

“Küffardan ğayrıya hınzır eti gibi tenāvül itmesi cā’iz degildir. Ehl-i İslām arasında ne maşlahatuñ var? Kefereye maḥşuş bir kâfirsın.” [6b]

Kahve: Halkın büyük çoğunluğu, salih kimseler, fakirler, irfan ehli, ekâbir, erbab-ı devlet, erkân-ı saadet ve erbab-ı vefa kahveye çok düşkündürler.

“‘Ämme-i enâm baña rağbet itdüklerinden ğayrı bi’z-zât server-i ‘âlemüñ türbe-i münevverlerinde ve ḥaremeyn-i şerîfnde şulehâ ğidâsı ve fuċarâ loċması benem ki benüm gibi şâhib-i ma’rifet ģanda olur.” [7b]

“Bâ-ḥuşuş zamân-ı evvelde bir kişi bir dostına ziyâfet eylese nice maşraf ḥarc idüp teselli bulmazdı. Şimdi zamânda ehl-i ‘irfân meclisinde bir ziyâfet büsbütün iki fincân ģahve ile bir lüle keskün tütün. Benüm bir fincânım zühür ideli bir ağır ziyâfet eyleseler şoñra ben olmasam bir ḥabbeye geċmez.” [7b]

“Bâ-ḥuşuş erbâb-ı devlet ve erkân-ı sa’âdet evlerine âdem geldükde nice kelle şeker ezilmek gerek idi ki gelene şerbet ola. Şimdi benüm bir fincânım andan mu’teber oldı. Ben olmaģla şeker ezilmez oldı ve şerbetler içilmez oldı. Kemâl-i rağbet şimdi bañadur.” [7b]

“Benüm için görmez misiz ki ģahve-ḥâneler binâ olup nice sarâylar ve ḥânlar müheyyâ olup zî-kıymet fincânlar içinde el üzere tutarlar. ‘Al imdi’ diyüp ol erbâb-ı vefânıñ eline virürler.” [8a]

“Cümlemüz ekâbire maḥşuş serverlerüz. Bu zamânda key rağbetümüz vardır.” [9a]

Keyif verici maddelere müptela olan toplum kesimlerine dair yukarıda verilen bilgilere bir bütün olarak bakıldığında şöyle bir tablo ile karşılaşılr:

Keyif Verici Madde	Müptela Olan Kesimler
Afyon	ekser ‘ulemâ, ‘ämme-i ‘avâm ve ḥalkıñ ekseri, Ka’betullâh’a ģiden ḥüccâc
Berş	ekser zarîf ü laţîf şâhib-i kemâller
Esrar	dânişmendler, sūḥtevât tâ’ifesi, dönbeği ışıklar
Boza	fuċarâ ve ekser ḥalk, Tâtâr tâ’ifesi, Rûm abdâlları, seyis, ḥizmetkâr tâ’ifesi
Şarap	ḥükemâ, tüccâr, küffâr
Bal Likörü	
Kahve	‘ämme-i enâm, şulehâ, fuċarâ, ehl-i ‘irfân, erbâb-ı devlet ve erkân-ı sa’âdet, erbâb-ı vefâ, ekâbir

Tablo 2: Keyif Verici Maddelere Müptela Olan Toplum Kesimleri

7.2. Keyif Verici Maddelerin Coģrafî Yaygınlığı

Afyon: Acem diyarında, Arab’da, Hind’de, Yemen’de ve sair vilayetlerde yaygın olarak kullanılan bir keyif verici maddedir.

Benüm eserüm olduģu için ḥaşḥaş ģabın diyâr-ı ‘Acem’de mu’teber tıtip köknâr şarâbı iderler. ‘Arab’da ve ‘Acem’de Hind’de ve Yemen’de ve sâ’ir vilâyetlerde adı bellü kişiyem. [3b]

Esrar: Rum’da, Arab’da, Acem’de ve Hind’de çok rağbet edilen bir keyif verici maddedir.

Benüm ma’cünüm civânuñ tatlu şeker leblerine teşbih-i tām ile müşâbih kılip Rûm’da dilber lebi dirler ve ‘Arab’da naḥlî dirler. ‘Acem’de ģüt-ı rûḥ dirler. Hind’de sırr-ı ḥafî dirler. [5a]

Boza: Tataristan’da ve Rum’da yaygın olarak kullanılır.

Tâtâr tâ’ifesi ki yağmacı ģâzilerdür bensüz şoḥbet itmezler. Beni tedârik idüp vilâyet-be-vilâyet münâdiler irsâl idüp aḥbâbın da’vet ider. Ḥuşuşâ

hanları elinden bir şapşak bûze içmek ile önünde baş virüp ölince kulu olur. Bir yıla degin keyfiyyetüm dimâğından gitmez. *Rûm* abdalları key hürmet iderler. [5b-6a]

Kahve: Yemen, Hind, Arabistan, Mekke, Medine, Şam, Irak, Rum, Acem diyarı, Engerüs, Aden, Çin, Maçın, Tataristan ve Mısır kahvenin yaygın olarak kullanıldığı yerlerdir.

Ba'de-zamânin bir dâne esmerü'l-levn bir *Yemen* âdemîsi *Hind ü Arabistân* seyyâhı xanı ışıcağ teni laţif sözi zarîf sebük-rûh miskiler giymiş. Adına *Qahve-i dil-güşâ* dirler imiş. [3a]

Öyle şavt-ı â'lâ ile haykırup na'ra urdı ki şit u şadâsı memleket memleket gidüp *Hind*'de ve *Yemen*'de *Mekke* vü *Medîne*'de *Şâm*'da ve *İrâk*'da *Rûm*'da ve *Acem*'de ve *Engerüs*'de *Aden*'de *Çin*'de ve *Maçin*'de ve *Tâtâr*'da gulgulesi işidildi. [7a]

Huşuşâ *Mısrıya* ziyâde zarar virdüñ. [8b]

Keyif verici maddelerin coğrafi olarak yaygınlığı konusunda yukarıda verilen bilgileri bir tablo hâlinde ortaya koyacak olursak şöyle bir manzarayla karşı karşıya kalırız:

Keyif Verici Madde	Coğrafi Yaygınlık
Afyon	'Arab, 'Acem, Hind, Yemen, sâ'ir vilâyetler
Berş	
Esrar	Rûm, 'Arab, 'Acem, Hind
Boza	Tâtâristan, Rûm
Şarap	
Bal Likörü	
Kahve	Hind, Yemen, Mekke, Medîne, Şâm, 'İrâk, Rûm, 'Acem, Engerüs, 'Aden, Çin, Maçin, Tâtâristan, Mısır

Tablo 3: Keyif Verici Maddelerin Coğrafi Yaygınlığı

8. Çeviri Yazılı Metin

[2a] Ba'de şükr ü sipâs-ı Hüdâ 'azze ve celle ve şalavât-ı habîb Muḥammedü'l-Muştafâ şallallâhu ta'âlâ 'aleyhi ve sellem ve 'alâ âlihî ve şahbihî ecma'in. Ya'nî ki bu 'abd-i aḥḳar bir gün âlâm-ı eyyâm-ı bî-kerân ve şedâ'id-i devr-i zamândan bu dil-i pür-gamgîn teskîn bulmak için icâd idüp bu letâ'if-i garrâyı perîşân dillere eglence olmak için icâd idüp didüm ki "Çünkü bir nesne def-i gam ve ref-i hemm ola hükemâ kavlince ziyâde nâfi' (ü) ehem olur. Zirâ gam mehlekedür 'ağla ziyândur." Miskîn daḥı "Def-i gam için bir laţife olsa ki anuñ birle dil-i maḥzûn eglense." dirken aḥbâb cem' olup didi ki "Ey hayretde 'aḳlın perîşân itmiş! Niçün Mecnûnvâr deşt-i gamda maḥzûnsın?" Didüm ki "Ey aḥbâb! Nice maḥzûn olmayam ki zamân-ı hayretde bir nedim ve bir yâr-ı kadim yokdur." Didiler ki "Bî-ḳarâr u ıztırâbvâr olma! Gel senüñle 'İşret-âbâd nâm bir küşâde bâğ vardur ki turağ-ı cennetden ferâğ virür ve mecma'-ı yârân u merci'-i erkândur ve şöyle istimâ' olunur ki bugün cemî mükeyyifât cem' olup 'azim baḥs olsa gerekdür. Diñleyelüm!" diyücek fi'l-hâl ḥâṭırum küşâde olup bâğ-ı 'İşret-âbâd'a müteveccihen revâne olduk. Varup ol bâğı temâşâ idüp gördük ki gülleri ḥandân ve bülbülleri giryân ortasında cereyân ider âb-ı revân ortasında binâ olunmuş bir ḳaşr-ı zamâne [2b] ki şerḥ olunmaz. Bir köşkdür ki zemîn ü zamânı pür-naḳş (ü) nigâr. Seyr ider iken gördüm ki bir siyeh-püş çüst (ü) çâpük rindâne elinde dest-mâli pür-ḥelvâ vü çerez ve envâ'-ı fâkihe. Geçüp emirâne şadra ḳarâr eyledi. Meger buña Efyün-ı Nâmdâr dirler imiş. Bir ḳattâl-ı nâbe-kâr imiş. Ardınca bir nâzik zarîf-şekl ve mü-miyânî naḥîf-ten 'aseliler giymiş ḳumral şaḳallu şîr-şifat. Adına Berş-i Kârger ü süḥan-perver dirler imiş. Köşke girüp rindâne ḳarâr idüp Efyün-ı Nâmdâr aña çok 'izzet ü tekrîm eyledi. Anuñ ardınca bir yeşiller giymiş dervîş-nihâd abdâl-şifat miskînvâr adına

Ma'den-i Esrâr dirler imiş. Gelicek anlar dağı istikbâl idüp yir gösterdiler. Geçüp qarâr eyledi. Andan soñra bir aq şağallu pîr-i nâ-puhte aklar giymiş envâ'-ı vaz'-ı vakâr ile köşke girdükde cümle aña teveccüh idüp tekrîm ile yir gösterdiler. Geçüp qarâr eyledi. Adına Bûze-i Nâbe-kâr dirler imiş. Ardınca bir surh-püş kızıl yüzlü kana beñzer kız şüretlü oğlan heybetlü bir civân nâmına dirler Şarâb ve bir elinde çeng ü rebâb ve bir elinde **[3a]** nuql u kebâb levendâne 'aşk idüp içeri girdi. Adına Bâde-i Cân-fezâ dirler imiş. Anuñ ardınca bir şaru libâsla bir muhteşem bâ-hayl ü haşem cünbüşi kavî merdâne vü rindâne adına Bal Şuyı dirler imiş. İçeri girdi. Aña dağı iltifât idüp tevâzu' ile yir gösterdiler. Emîrâne geçüp şadrda qarâr eyledi. Ba'de-zamânin bir dâne esmerü'l-levn bir Yemen âdemîsi Hind ü 'Arabistân seyyâhı kani ışıcaq teni laţif sözi zarîf sebük-rûh miskîler giymiş. Adına Kahve-i Dil-güşâ dirler imiş. Ol dağı geldükde cümleten istikbâl idüp "Merhabâ ey zübde-i zamân ve şöhre-i devrân ve âfet-i cân! Senüñ vücûduñ cihâna qadem başalı bizüm yirümüz kalmadı. El-hağ erkân-ı dîn ve memdüh-ı ins ü cinsin." diyüp Efyün ile Berş mâ-beyninde yir gösterdiler. Geçüp rindâne cülüs eyledi. Bunlar şöhet iderek her birisinin kellesi germ ve hâtırları nerm olup kendülerin medh itmege başladılar. İttifâk esnâ-yı muşâhabetde Efyün germ olup cüş (u) hurûşa gelüp keyfiyyet kıvâmı (birle) ağzın açup "Bre yârân-ı vefâdârlar! İştüdüm ki her biriñüz haddinden ziyâde germ ile lâf urup nâ-sezâ kelimât **[3b]** ider imiş. Siz işitmediñüz mi kim Hâzret-i 'Alî rağıyallâhu 'anh buyurmuşdur ki "Raħima'llâhu imre'en 'arefe qadrahu ve lem yete'adde tavrahu"¹ ve bu meseli bilmez misiz ki her kişi yorganına göre ayağın uzatmak gerekdür. Ben var iken sizüñ ne haddiñüz ve ne miqdârıñuz vardır? Beni hod bilürsüz ki gülistân (u) bağçe vü büstân içinde bir helâl südden perverde olmuş bir şahşam ki ekser 'ulemâ 'amme-i 'avâm ve halkuñ ekseri bensüz meclislerinüñ hürmeti olmaz ve hükemâ benüm haqqumda dimişdür ki "Tiryâk-ı ekberdür." Cânları gibi başlarında götürürler ve mâlları gibi koyunlarına şokarlar. Kırkından soñra taru kadarca bir kişi isti'mâl iderse 'ömrinde maraz görmez. Tâgün bi-iznillâh te'sir eylemez ve Ka'betullâh'a giden hüccâc bensüz gitmez ve ekser şerbetlere ve ma'cunlara beni korlar ve benüm eserüm olduğu için haşhâş kabın diyâr-ı 'Acem'de mu'teber tutup köknâr şarâbı iderler. 'Arab'da ve 'Acem'de Hind'de ve Yemen'de ve sâ'ir vilâyetlerde adı bellü kişiyem. Bâ-huşuş yayağ kalmışa destgîr olup derdine dermân oluram. Dürlü dürlü kârum vardır. Çüst (ü) çâbük pehlevânam. Mislüm cihânda yokdur." diyücek Berş-i Nâmdârüñ qarârı kalmadı. Efyün'a eyitti: "Behey yiler oñmaz yidügi siñmez edebsüz! Niçün miqdârüña göre söylemezsin germ olursın? **[4a]** Bre kara yüzlü tabî'atı şovuq! Senüñ ne menfa'atüñ vardır ki tiryâk-ı ekber geçinürsüñ. Seni isti'mâl iden kimesneyi mizâcından çıkarup yüregün delük delük idüp uyhudan gözleri açılmaz. Qandeligin bilmez. Reng-i rüyı kalmaz. Ya'nî rengin tağyîr idüp et ü cân tutmaz. Qadîd-i mağz idersüñ. Âhir bir hâlete varur ki 'amelden kalur. Bundan gayrı 'Bir tiryâkidür.' diyü cemi' halk andan nefret ider. Aşıl halkuñ maqbûli benem ki benüm için Hindüstân'dan envâ'-ı hoş râyihalar bahârlar ve müferrihler ve za'ferân ve şekker ve şâfi bal ile ol eczâ-yı müferrihâtı tezyîn iderin. Ol sebebden hükemâ beni tiryâk-ı ekberden yeg görürler. Ekser zarîf ü laţif şâhib-i kemâller beni isti'mâl iderler. Biñ gâzeli bir ayağ üstine okuyup her kemâlât şâhibi dürr-i meknûn olur. Ba'dehü rüyına humret ve 'aklına hikmet haşıl olur ve gümüş âletler ile isti'mâl iderler. Cânlarından 'azîz tutarlar. Olduğum meclisde beni elden ele gezdürüp yire komazlar. Benden yeg keyf olmaz. Nitekim ba'zılar dimişdür N'ola ekl-i berş idersem def' için dilden gamı/Pâdşâh-ı 'âlem ider bir yiyim berş adamı//Çın seherden yimeyince bir yiyim berşi kişi/Hâbdan açmaz gözi tutmaz eli bitmez işi ve 'arifüñ biri dağı dimişdür kim Çıkmağ isterseñ eger 'arş üstine/İki fincân kahve iç berş üstine **[4b]** 'Ârifler nice bunuñ gibi benüm haqqumda eş'âr eylemişlerdür. Dünyâda bir zarîf ehl-i dil keyf dirseñ işte benem." diyücek Efyün girü söze gelüp didi ki "Bre aşlına 'aşî ahmağ nâbe-kâr! Eger benüm vücûdum ve keyfiyyetüm olmasa sen teşneyi qandan bulursın? Er iseñ bensüz kemâlüñ olsun!" didükde Berş yine gâzaba gelüp "Yabana

¹ Allah rahmet etsin o kişiye ki kadrini bildi ve haddini aşmadı.

söyleme bre kara yüzlü! Ben bir mümtâzam ki mislüm cihânda yokdur.” diyince Esrâr-ı Nâmdâr kaçan Berş’ün bu lâf ü güzâfin işitdi ol dem perde-i setri çâk idüp bir kerre gerinüp sönüp baş kaldurup didi ki “Bre herif! Senün çaķ bu kadar mağrûr olmañ neden? Kendüni sen de bir adam mı şanursın veyâhüd kendüni bir şey mi şanursın? Eger ol zikr eyledüğüñ eczâlarda ben olmasam anlaruñ ne vücûdı olurdı? Bensüz anlar cânsuz cisme beñzer. Bu hod ma’lûmdur ki cân olmayınca cismüñ hareketi olmaz. Pes saña ne söz düşer? Şâhîn pençesinde serçenüñ ne vücûdı olur? Benüm yanumda güneş yanında zerre gibidür. Keyf dirseñ işte benem. Turduğum yirden on sekiz biñ ‘âlemi seyr iderem. Şüretâ dervîş sîretde pādşāham. Beni isti’mâl idenler me’külâtı tatlu yirler. Bende gam u guşsa olmaz. Ğavgâ olduğı yeri sevmezem. Dā’imā efkâr-ı maḥlûkâtta [5a] ḥayrānam. Bu deñlü sırruma vâkıf olalı dānişmendler ve ekseri kuḥl-i Şifāhān gibi gözlerine sürerler ve başında götürürler. Vilâyet-be-vilâyet armağan iletürler. Benüm ma’cūnum civānuñ tatlu şeker leblerine teşbîh-i tām ile müşābih kılp Rûm’da dilber lebi dirler ve ‘Arab’da naḥlî dirler. ‘Acem’de kût-ı rûḥ dirler. Hind’de sırr-ı ḥafî dirler. Nitekim ba’zılar dimişdür ki dilber lebini keyf-i bengile meger yemiş ağzın yalayup dir ki sükker gibi pāk ancaķ. Ḥuşuşā sūḥtevāt t̄ā’ifesi ki ‘ulemānuñ mebdē’idür. Anlar olmasa ‘ilm maḥv olurdı. Bunuñ gibi t̄ā’ife ta’îl gicelerinde şöḥbet için cerr aķçesinden ‘arîfāne çıkarırsalar ḥarcı ma’kûl diyü evvel benüm tedārikimi görürler. Şöyle ki ben olmasam şöḥbetlerinüñ nefi olmaz. Öyle olıcaķ benüm gibi keyf olmaz.” didi. Kaçan Bûze-i Nābe-kār Esrâr’dan bu lâf (ü) güzâfî işitdi taşdı köpürdi eṭrāfa köpükler şaçdı. Eyitdi ki “Ey aḥmaķ-ı bî-çāre! Bengilik kıvāmı birle ‘aceb lâflar ve güzâflar urduñ. Eger sende ḥamāķat nişanı olmasa benüm gibi rüzgār-dide pîr var iken sen de ḥālüñ bilüp dehānuñ [5b] açmazduñ. Ammā seni ‘ayblamak olmaz. Zîrā sen tekye bucāğında ve dönbeķî Işıklarla muşāḥabet itmekle ‘aḳluñ başuñdan gitmişdür. Söyledüğüñ bilmez olmuşsın. İki gün seni isti’mâl iden üçüncü gün dā’ire-i ‘aḳldan çıkarup münāsebetsüz kelimât-ı mā-lā-ya’nî ve sūḥān-ı bî-hüde itmege başlar. İdrāķi ḳalmayup taḥayyülâtndan maḥrûm olur. ‘Āmme-i enām aña düşünām idüp lâğ iderler. Eger yedi deryā bal u yağ ve kūh-ı Kaf envā’-ı ni’met-i basîṭ (ve) arz u semā memlû-i nefāyis olursa ğinā gelmeyüp ḥisset gālebesiyle daḥa ziyāde ṭaleb ider acılık acısından ḳurtulmaz ḥalâvet ü merārî idrāk itmez olursın. Pes senün beyne’n-nās ma’rifetüñ bilmez kimse yokdur. Māhiyyetüñ ma’lûmdur. Ḥaddüñden tecāvüz eyleme hey kör bengî! Ammā ki keyfiyyet dirseñ benem ki fuķarā ve ekser ḥaḳḳ baña ri’āyet iderler. Ḥattâ bir faķîrüñ üç aķçesi var imiş. İki faķîr iki eteginden biri daḥı ardından ṭutup ‘Gel bize bûze alıvir. Andan eyü ni’met olmaz.’ dimişler ve Tātār t̄ā’ifesi ki yağmacı gāzîlerdür bensüz şöḥbet itmezler. Beni tedārik idüp vilâyet-be-vilâyet münādiler irsâl idüp aḥbābın da’vet ider. Ḥuşuşā ḥanları elinden bir şapşak bûze içmek ile öñinde [6a] baş virüp ölince ḳulı olur. Bir yıla deĝin keyfiyyetüm dimāğında gitmez. Rûm abdālları key ḥürmet iderler. Benüm gibi pîrüñ öñinde sizüñ ne ḥaddiñüz vardır ki terk-i edeb idüp edepsüzlük idersiz daḥı üzerime taşaddur itmek murād idersiz. Gerçi kim pîrem velâkin benüm ḥareketüm bir civānda yokdur. Benüm gibi mu’teber keyfiyyet yokdur. ‘Abes söylemeñ!” diyücek kaçan ki Şarāb Bûze’nüñ bu germiyyetin istimā’ eyledi kızardı vü bozardı. Al yüzi kırmızı ḳan ‘aķîķe döndi ve didi ki “Niçün bî-hüde kelimât idersin bre nā-ḥalef! ‘Ālemde senün gibi insāna mażarrat ve ādeme düşmen var mıdur ki seni isti’mâl iden aḥmaķ yüzi nürsüz kimi ‘Arab ve kimi seyis ḥizmetķār t̄ā’ifesidür. Dünyāda adam olan senün gibi murdārî ağzına alur mı kim? Kim ki seni içerse baş ağrısından ḳurtulmaz. ‘Ömrinde şıḥḥat yüzün görmez. Envā’-ı belā başına gelür. Nice rüzgār ṭabî’atı yirine gelmez. İmdi keyfiyyet dirseñ benem ki ḥükemā benüm ḥaḳḳumda dimişlerdür ki ‘Elma ile isti’mâl iden kişinüñ öldüğüne ta’accüb iderin’ ve ba’zı ḥükemā daḥı ‘Rûḥ-ı sânidür’ dimişler. Ḥükemā ḥaķîmāne ve tüccār zarîfāne tenāvül iderler. Sebeb-i muşāḥabetem ve meşḥûr-ı ‘ālemem. Adı bellü büyük ḥaylî müte’ayyin keyfiyyetem.” [6b] diyince Bal Şuyı bu sözi işitdi daḥı bozardı didi ki “Bre kızıl yüzlü ümmü’l-fesād-ı devr-i zamān mel’ün-ı devrān zâtı şıfâtı mezmûm! Tā başdan senün bu meydānda ne maşlaḥatuñ vardır ki bu meclise gelesin. Sen ḥod bir ayaklara düşmiş

fitnesin. Başdan senüñ kaçreñ harâmdur. Seni bir kimse içse kırk güne dek imâni yirine gelmez ve içerken imâni taşra çıkar. İnsâna zararun nef'ünden ziyâdedür. Evvelâ leâfet gösterüp maymün gibi şetâret idüp soñra ayu gibi mehâbet gösterüp tâ soñra hıznîr gibi çamur içinde müstağrak olursın. Seni isti'mâl iden nice günâh-ı kebâ'irden hâlî olmaz. Ehlî ile anasın kız karındaşın fark itmez. Tizde istiğfâr (u) tevbe itmezse envâ'-ı nekbet başına gelüp devleti tırılmaz. Huzûr-ı kalb bulmaz. Kalbi inkisârdan hâlî olmaz. 'Ömrinde şâd u hândân olmaz. Merdûd-ı 'âlem mezmûm-ı enâm olur. Dîn (ü) diyânet bilmez. İmân eseri kalmaz. Bed-râyihadan murdâr nesneden ağız pâk olmaz. İrtesi aştama dek maḥmûr olup gözleri açılmaz. İnsânun dünyâ vü âhîretin yıkar. Nice âyet-i kerîme ve nice eḥâdis-i şerife senüñ ḥaḳkuñda vârid olmuştur. Küffârdan gayrıya hıznîr eti gibi tenâvül itmesi câ'iz degildir. Ehl-i İslâm arasında ne maşlahatun var? Kefereye maḥşûş bir kâfirsın. Var anlarun içinde tefahḥur eyle! Seni isti'mâl iden dünyâ vü âhîretde cürmden kurtulmaz. Başdan **[7a]** şeytân senüñ fuçuña tebevül itmeyince şarâb olmaz. Sen 'amel-i şeytândan ḥâşıl olma bir kaḥbe-i rûzgârsın. Aşlun ve neslun ma'lûmdur. Var ehl-i İslâm arasından çık git! Yoksa saña işler iderem ki geldüğün yolu yañılırsun. Ḥaddünden ziyâde söyleme! 'Âlemde keyfiyyet dirseñ benem ki tatlu dillü yüzi aḳ insâna nâfi' cürmüm ve töhmetüm yok. Beni isti'mâl idenler leâfet bağlar. 'Aḳlı ziyâde olur. Şoḥbetüm küşâde gavgâ vü hengâmum yok. Kaḥrem harâm degül sekrüm harâmdur. 'Aḳıl olan hiç sekr ḫabâkasına iletür mi? Helâl rızkın harâm ider mi? Şu gibi tenhâ bardaḳdan içüp sekr neş'esin görmeyene zararum yok. Ḥarcum da kolay. Öyle olsa dünyâda keyfiyyet dirseñ benem." diyücek Kaḫve-i dil-âver "Vay bre nâbe-kârlar!" diyüp yanup yakılıp ḥod kalbi iki pâre olup kaynayup taşdı. 'Âleme köpükler saçdı. Öyle şavt-ı a'lâ ile ḫaykırup na'ra urdı ki şıyt u şadâsı memleket memleket gidüp Hind'de ve Yemen'de Mekke vü Medîne'de Şâm'da ve 'Irâḳ'da Rûm'da ve 'Acem'de ve Engerüs'de 'Aden'de Çin'de ve Mâçin'de ve Tâtâr'da gülgulesi işidildi. Mehâbeti 'âlemi tıtdı. Ḥarâreti geçmedi. Ḥattâ ki el üzere tıttıp neveside civânlar ellerine alup zemzemleyüp ve pîr-i puḫteler bişürüp naşihat-âmîz kelimât ve envâ'-ı hâlât itmeyince teskîn bulmadı. Âḫîr-i kâr cümle mükeyyifât be-ḫarîḳ-i inbisât didiler ki "Ey şöhre-i zamân! **[7b]** Ne 'aceb tehevürünüz gâlibdür. Bir miḳdâr sükût üzere olun! Bâ-ḫuşûş dervîş-nihâd ve seyyâḫü'l-bilâd bir kişi olasız. Ne ḫoş nâ-puḫtelik idersiz. Bu mertebe maḡrûr olacaḳ ne ma'rîfetünüz vardır?" diyücek Kaḫve-i nâmdâr baş kaldurup didi ki "Bre nâbe-kârlar! Dünyâda sizün nâm u nişânuñuz var mıdır ki benüm katumda kelimât idersünüz. Ben bir pehlivân-ı cihân ve şöhre-i zamân ve seyyâḫ-ı devrân dervîş-nihâd pîr-şifat ḳanı ıḫcaḳ cânı ḳavî nâmdâram. Zamânede benden yeg nesne mi vardır? 'Âmme-i enâm baña raḡbet itdüklerinden gayrı bi'z-zât server-i 'âlemün türbe-i münevverlerinde ve ḫaremeyn-i şerifinde şuleḫâ gıdâsı ve fuḳarâ loḳması benem ki benüm gibi şâḫib-i ma'rîfet ḳanda olur? Her ḳanda kemâlüm var emr (ü) nehye kemâl-i imtisâlüm vardır. Bâ-ḫuşûş zamân-ı evvelde bir kişi bir dostına ziyâfet eylese nice maşraf ḫarc idüp tesellî bulmazdı. Şimdi zamânda ehl-i 'irfân meclisinde bir ziyâfet büsbütün iki fincân kaḫve ile bir lüle keskün tütün. Benüm bir fincânım zuhûr ideli bir ağır ziyâfet eyleseler soñra ben olmasam bir ḫabbeye geçmez ve bâ-ḫuşûş erbâb-ı devlet ve erkân-ı sa'âdet evlerine adam geldükde nice kelle şeker ezilmek gerek idi ki gelene şerbet ola. Şimdi benüm bir fincânım andan mu'teber oldı. Ben olmaḡla şeker ezilmez oldı ve şerbetler içilmez oldı. Kemâl-i raḡbet şimdi bañadur. Beni isti'mâl iden 'ibâdete ḳavî olup **[8a]** tendürüst olur. Benüm için görmez misiz ki kaḫve-ḫâneler binâ olup nice sarâylar ve ḫânlar müheyyâ olup zî-ḳıymet fincânlar içinde el üzere tutarlar. 'Al imdi' diyüp ol erbâb-ı vefânun eline virürler." diyücek Şarâb ta'arruz idüp eyitdi. "Ey dil-âver! Çok lâf urma! Sen şâ'irün bu şî'rini işitmedün mi ki buyurmuşdur 'Her kim ki bâde-i gülgündan el çeküp tiryâkilerle hem-dem olup düşdi kaḫveye/Bir kırmızı yañaklu duḫteri ḳoyup meyl eyledi bir ḳara kaḫbeye' ve bir daḫı dimişler ki 'Kaḫve-i rüy-ı siyâḫi içmez illâ nekbet' dimişler." diyince Kaḫve daḫı "Behey nâ-dân! Öyle degildir. 'Kaḫve-i rüy-ı siyâḫi içmez illâ ehl-i dil' dimişlerdür. Bre kaḫbe-i rûzgâr ḫaram-zâde! Evvelâ başdan şî'rün maẓmûni küfrdür.

Meger bunu diyen şâ'irüñ dağı dîninüñ yolını bilmez. Sen bir hürmeti sâbit kaçresi harâmdan muhaşşalsın. Mâhiyyetüñ hod ma'lûm olmuş idi. Ne haddüñ vardur ki mu'âraza vü münâzara idersin. Benden ğayrınıñ ne vücudı vardur?" diyücek Berş pehlivân söze gelüp didi ki "Evvvelâ sen bir Hâricîsin. Şoñradan zühür eyledüñ. Eger sen nübüvvet-i resül 'aleyhi's-şalâtu ve's-selâm zamân-ı sa'âdetlerinde gelmiş olayduñ ve senüñ bu kadar mesâvîye bâ'is ve halkı mu'atıl kılmâğa sebeb olduğuñ ol zamânda ola idi keyfiyyetüñ ma'lûm olurdu. Nihâyet Hâricî bir kişisin. Halk [8b] senüñ elüñde mütehayyir kaldılar. Ekser 'ulemâ helâl didilerse ba'zı 'ulemâ dağı hürmetüñe zâhib olmuşlardur ve şeksüz insâna zararüñ vardur. Hüşüşâ 'askerî olan dil-âverlerde şecâ'at komaduñ ve şehâveti nâ-bûd (u) nâ-peydâ eyledüñ. Sen zühür ideli vilâyetüñ bereketi gitdi ve şehveti kesdüñ. Toğan oğlancıklarüñ kimi kör kimi sağır ve kimi saķatdur. Hüşüşâ Mısrıya ziyâde zarar virdüñ." diyücek Kahve cevâb virüp didi ki "Sizüñ hırşuñuzu arturdı Haķ Ta'alâ. Berekatı kaldurdı. Baña Hâricî dirsiz. Ben hod çeħâr-yâr-ı güzîni cümleden (çok) sevüp aşħabdandan kimseye sebb eylemem. Şoñradan zühüruma bâ'is oldur ki 'âlem-i cehâletde halk dâlâlete düşdi. Ben dağı görmeyem diyü tağlara gitmiş idüm. Şoñra Hâzret-i Şeyħ gelüp haber virdi ki 'Cihâna peyğamber geldi. Nûr-ı İslâm tıldı.' diyü ben dağı gelüp zamân-ı İslâmda bulundum. Ol vaķtden berü ziyâde hürmetüm vardur. Hastaya şifâ marîze devâyem. Tâ başdan senüñ hod revnaķuñ ve neşâtuñ benüm iledür. Sen mu'âraza eylemeñ kaķı kabâħatdur." diyücek Esrâr dağı mu'âriz olup didi ki "El-ħaķ ey Kahve! Senüñ halka zararüñ vardur. Zîrâ sevdâyı ziyâde idüp recüliyyeti kesersin. İllâ cümleden bu artuķ ki nemîbet ü nemîme ve zür u bühtân sen olduğuñ yirlerde [9a] çok olur. İnşâf dinle!" diyücek "Bre ğilli ve hürmeti nâ-ma'lûm hayvânlar ğidâsı nâbe-kâr! Hemân sâkit ol! Yoksa şimdi 'ömrüñ ğarmânın bâda virürem. Sen bilürsüñ!" diyücek Esrâr dağı ğâmüş olup Bûze lisâna gelüp ol dağı itâle idem şandı. Kahve-i Nâmdâr aña dağı cefâlar eyledi ki ta'bîr olunmaz. "Bre pîr-i nâ-puħte! Senüñ ne haddüñ vardur (ki) saķaluñ uzadup yoķ yire 'abes kelimât idersin. Bunamışsın. ğayrı şerri bilmezsin. Ne münâsebetüñüz vardur ki benüm ile mu'âraza idersiz." diyücek Bal Şuyı müteğayyir olup "Bre ne 'aceb mağrûr kişi olur? Zâhîren dervîş ü seyyâħ geğinür ammâ sözi dervîşâne degül!" diyü ilerü geldi. Didi ki "Ey kaķındaş! Bî-ħuzûr olmañ! Siz ve biz bunda şöħbet itmege geldük. Ammâ iħsân eyleñ. Siz dağı tehevür eylemeñ." diyince Kahve didi ki "Behey birâder! Kaķı senüñ gibi bir lisânı tatlu kişi ki söz añlaya ma'rifet bile. Başdan Efyûn ve Berş baña mu'âraza itmek revâ mıdur ki ben anlaruñ başı tacıyam. Ma'a-hâzâ imtizâcumuz vardur. Cümlemüz ekâbire maħşüş serverlerüz. Bu zamânda key rağbetümüz vardur. Hele Şarâb nev'an mu'âraza itse olur. Zîrâ kadîmden düşmânumuzdur ve bir harâm-zâde dîvâne başdan çıķmış yaban oğlanıdur." diyücek mükeyyifât cümleten baş koyup [9b] didiler ki "Merħabâ ey güzîde-i devrân! Şimdiki zamânda senüñ şöħretüñ ziyâdedür ve devletüñ âvâzedür. Elimüzden ne gelür?" diyü aħîr şulħ idüp şöħbete meşğül oldılar.

Sonuç

Sonuç olarak, Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları 361 numarada 185x135 mm. ölçülerindeki mukavva bir cildin içinde 2a-9b varakları arasında yer alan ve müellifinin perişan gönüllere eğlence olsun diye kaleme aldığı bu mükeyyifat münazarası, genelde edebî münazara türünün özelde de bu türün Türk edebiyatındaki en özgün ve en dikkat çekici örneklerini ihtiva eden mükeyyifat münazaralarının hem yedi keyif verici maddeden (afyon, berş, esrar, boza, şarap, bal likörü, kahve) oluşun mükeyyifat kadrosuyla hem de kazananı kahve olmasına rağmen sulhla sonuçlanmasıyla dikkati çeken önemli bir temsilcisidir.

KAYNAKÇA

- AÇA, M. vd. (2009). *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- AYNUR, H. vd. (2007). "A Debate Between Opium, Bers, Hashish, Boza, Wine and Coffee; The Use and Perception of Pleasurable Substances Among Ottomans". *Journal of Turkish Studies*. XXXI/I: 51-117.
- BENLİ, Ş. (2021). *Klasik Türk Edebiyatında Münazara: Sümerlerden Osmanlılara Bitmeyen Tartışmaların Hikayesi*. İstanbul: DBY Yayınları.
- DİRİÖZ, M. (2016). "Türk Edebiyatında Münâzara". *Klasik Türk Edebiyatı Yazıları-Nisyâna Düşen Gölge*. (ed. Ahmet Kartal-Gözde Özcanar). İstanbul: Doğu Kütüphanesi: 125-129.
- GÖKYAY, O. Ş. (1940). "Türk Edebiyatında Munazara". *Yücel: Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*. XII/68: 74-78.
- KUT, G. (1989). *Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu I*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Letâif*. Süleymaniye Kütüphanesi. Tercüman Yazmaları. 361.
- PAKALIN, M. Z. (1993). "Münazara". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: MEB Yayınları: 2: 616.
- SEVİNDİK, H. (2013). "Nidâ'î'nin Mubâhasât-ı Mükeyyifât Adlı Münâzarası ve Osmanlı Günlük Yaşamının Bir Parçası Olarak Keyif Verici Maddeler". *Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri* (10-12 Mayıs 2012). Ordu: Ordu Üniversitesi Yayınları: 326-351.
- WAGNER, E. (1993). "Munazara". *EI (New Edition)*. Leiden-New York. VII: 565-568.
- YILMAZ, F. B. (2013). "Nidayî El-Ankaravî'nin Bilinmeyen Bir Eseri Mübâhasât-ı Mükeyyifât ve Aynı Konudaki Diğer Eserler". *Turkish Studies*. VIII/3: 681-704.

KIRMIZI SAÇLI KADIN ROMANINDA İKTİDARIN KUYUSUNU KAZMAK

Osman ORUÇ*

ÖZ

Başlangıcından, 1940'lı yıllarda daha çok sınıf çatışmalarının ele alınmaya başlandığı döneme kadar Türk romanının tematik anlamda başlıca gündemini teşkil eden Doğu-Batı meselesi, Orhan Pamuk'un ilk romanından itibaren hemen bütün romanlarında üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Coğrafi ve kültürel olarak Doğu-Batı arasında arafta bir konumda olmanın koşullarını tecrübe eden Türk toplumunun gerçeğini romanlarında işleyen Orhan Pamuk, Kırmızı Saçlı Kadın romanını da biri Doğu'ya diğeri Batı'ya ait iki metinden hareketle inşa eder ve romanın kurgusunu Doğu ve Batı düşüncesinin iktidar-özne arasındaki ilişkiye yüklediği anlam ve bu iki olgu karşısındaki tutumları ekseninde tasarlar. Romanda baba/oğul, usta/çırak sembolleri üzerinden ele alınan iktidar ve özne arasındaki ilişki, Doğu ve Batı toplumlarının inşa ettiği ve kolektif şuuraltını yansıtan metinler/anlatılar aracılığıyla tartışma ve mukayese konusu yapılır. İktidarın temsili figürü olan baba ve ona karşı kendi olma çabası veren oğul arasındaki çatışmanın merkeze alındığı romanda iktidara itaat ve isyan kültürleri, çalışmaya konu romanın yoğun metinlerarası ilişki içerisinde bulunduğu Kral Oidipus ve Rüstem ile Sührab anlatıları bağlamında irdelenir. Bu çalışmada Kırmızı Saçlı Kadın romanında otorite/iktidar ve özne arasındaki ilişki ve oğulun otorite karşısında kendini gerçekleştirme çabası üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: Orhan Pamuk, Kırmızı Saçlı Kadın, iktidar, Doğu-Batı

DIGGING A PIT FOR POWER IN THE NOVEL "KIRMIZI SAÇLI KADIN"

ABSTRACT

The East-West issue has constituted the main thematic agenda of the Turkish novel between the 1940s and 1970s, when class conflicts began to be discussed. Author Orhan Pamuk has emphasized this theme in almost all of his novels since his first novel. He with the reality of the Turkish society, which experiences the conditions of being in a position between East and West geographically and culturally, in his novels – this is especially true in "Kırmızı Saçlı Kadın" (The Red-Haired Woman). He has designed its story around the axis of the meaning that Eastern and Western thought ascribe to the relationship between competence and subject, and how each approach both phenomena. He handles the relationship between competence through two sets of symbols: father/son and master/apprentice in the novel. He does this to discuss, contrast, and compare the texts/narratives built by Eastern and Western societies and how they reflect the collective subconscious. The novel focuses on the conflict between the father, who is the representative figure of competence, and the son who tries to be himself against him. He examines the cultures of obedience to power and rebellion in the context of the narratives of King Oedipus, Rüstem, and Sührab, lending it an intense inter-textual relationship. In this study, we shall examine and emphasize the relationship between authority/competence, the main theme of "Kırmızı Saçlı Kadın," and the son's effort to understand himself in the face of authority.

Keywords: Orhan Pamuk, Kırmızı Saçlı Kadın, competence, East-West

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 08.09.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.11.2022

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, BAYBURT; ORCID: 0000-0002-2610-185X, E-posta: osmanoruc@bayburt.edu.tr

Giriş

Ataerkil olmayan toplumlarda isyan kültürünün gelişmesi ve bireyin öne çıkmasına karşın ataerkil zihniyetin hâkim olduğu toplumlarda iktidarın kutsandığı, bireyin, bireysel edimlerin, bireyselliklerin geri planda tutulduğu ve itaat kültürünün yüceltildiği görülür. Bu anlamda ataerkil yapının güçlü olduğu Doğu toplumları “oğullarına ‘oğulluktan sessizce çekilmeye izin vermeyen’ babaların toplumdur” (Yüce, 2018, s. 1270). Kendini gerçekleştirmek adına otoriteye başkaldıran, baba karşısında kendini gerçekleştirme çabası veren ‘oğul’un hikâyesinin anlatıldığı *Kırmızı Saçlı Kadın* romanında da Homeros, Shakespeare, Kafka, Dostoyevski, Stendhal, Turgenyev gibi sanatçıların eserlerinde işlediği ve edebiyatın vazgeçilmez konularından biri olan baba-oğul ilişkisi sorgulanır (Çelik, 2020, s. 131).

Anlatılarda yaygın bir motif olarak kullanılan baba-oğul mücadelesi “hemen bütün milletlerin destan, hikâye ve masallarında, önemli bir yer almaktadır” (Gökay, 2004, s. CCCXIX). Genelde oğulun babaya karşı itaatsizliği neticesinde başlayan çatışma her devirde kullanılan motiflerden birisidir (Bayat, 2009, s. 70; Kayabaşı, 2016, s. 505). Orhan Pamuk da *Kırmızı Saçlı Kadın* adlı romanında iktidar mücadelesini yeniden gündeme getirir. Cevizci’nin, “Etkide ya da eylemde bulunma imkânı veren hukuki, siyasi ya da ahlaki güç. Formel olarak, A’nın B’yi, B’nin yapmayı tercih etmediği bir şeyi yapmaya zorlama gücü ya da kudreti” (1999, s. 454) biçiminde tanımladığı iktidara karşı öznenin kendini gerçekleştirme mücadelesini merkeze alan romanda ‘baba’ ve ‘oğul’ olmanın sınırları, özne-iktidar mücadelesi anlatılır. Baba-oğul mücadelesini bilinçaltı dürtülerle açıklayan Freud’un (1993) psikanalitik teorisi ekseninde de yorumlamaya açık olan romanda paternalist otorite imgesi Mahmut Usta ile çırağı Cem arasındaki ilişki yüzey yapıda bir usta-çırak ilişkisi olarak görülse de, romanın çok yoğun olarak göndermelerde bulunduğu Kral Oidipus ve Rüstem ile Sührab hikâyeleri bağlamında düşünüldüğünde bu ilişkinin derin yapıda ortaya çıkan bir özne ve iktidar mücadelesi olduğu görülür. Bu anlamda çalışmaya konu olan romanda “başkalarının mümkün eylem alanlarını yapılandıran” (Foucault, 2021, s. 74) iktidar ve bir anlamda onun kontrol mekanizması “tahakkümcü ve gözetleyici bir bakış” (Foucault, 2012, s. 92) olan iktidarın gözü karşısında kendi olma mücadelesi veren öznenin hikâyesi anlatılır.

‘Baba’ Tarafından Terkedilen ‘Oğul’un Özneleşme Süreci

Cem’in babası Akın, siyasi kimliğinden dolayı devletin şüphesiyle yaklaşım zaman zaman cezalandırdığı bir kişidir. Cem babasını, yıllar sonra onunla yeniden karşılaşınca kadar, en son lise öğrencisiyken görür. Babası Akın, günün birinde annesini ve kendisini terk edince çalışmaya başlar. Böylece bir yandan ‘baba’ imgesinin sağladığı güvenlik duygusundan mahrum bırakılan Cem, bir taraftan da bu gerçekliğin yol açtığı bir imkân yahut zorunluluk durumu olan özneleşme sürecini yaşar. Zira ‘baba’ figürü bütün çağrışım alanlarıyla bir taraftan çocuk özne için sınımlanacak güvenli bir liman iken, bir taraftan da bu çocuk özneyi baskılayan, onun kendi olmasını sınırlayan bir iktidar sembolüdür. Bu anlamda Cem açısından ‘baba’nın evi terk etmesi güven telkin eden bir aile üyesi olması hasebiyle olumsuz, özne üzerinde muktedir konumda olması nedeniyle de olumlu anlamlar içeren bir eylemdir.

1985 yazında Beşiktaş’ta Deniz adlı bir kitapçada çalışmaya başlayan Cem burada birçok kitap okuma imkânı bulur. Okuduğu kitaplardan biri de rüyalar üzerine bir derlemedir. Bu derlemede Sigmund Freud’un, her erkeğin içinde taşıdığını iddia ettiği babayı öldürme isteği üzerine Oidipus hakkındaki yazısını da okur. Sonrasında romancının *Yeni Hayat* adlı romanındaki başkahramanın yaşadığı durumu Cem de yaşar ve bu derlemede okuduğu Oidipus’un hikâyesi onun bütün hayatını değiştirir.

Lise ikinci sınıftan sonra annesiyle birlikte Gebze'ye taşınırlar ve burada daha sonra birlikte kuyu kazma işinde çalışacağı Mahmut Usta ile tanışır. Cem, Mahmut Usta ile tanıştıktan sonra ustası ile babası Akın arasında mukayeseler yapar. Bu mukayeseler neticesinde Cem babasının, otoriter bir kişilik olan Mahmut Usta'ya göre özgürlükçü olduğunu düşünür.

Babasının kendilerini terk etmesiyle birlikte Cem'in iç dünyasında bir otorite boşluğu ve güven arayışı problemi ortaya çıkar. "Geleneğin/kültürün içerisinde önemli bir yeri olan babanın kaybı bu noktada kahramanın iç dünyasında "boşluklar" meydana getirir" (Pala, 2016, s. 3). Sözü edilen otorite boşluğu bireyin özneleşmesi anlamında bir imkân olarak görülürken, babadan yoksun oluşun sonucu olarak kendini gösteren 'kendini güvende hissetmeme' gerçeği Cem'in şuuraltında baba figürüne karşı sürekli bir biçimde beslenen bir tepki ve intikam duygusunu geliştirir. Küçükçekmece'nin arkalarında bir kuyu işinde yanında çırak olarak çalıştığı ve babası gibi kırk üç yaşında olan Mahmut Usta'ya karşı düşünce ve edimlerinde hem eksikliğini hissettiği bu güven duygusu, hem de evi terk eden ve annesiyle kendisini yalnız bırakan babaya duyulan öfkenin belirtileri görülür. Bu bağlamda Cem'in gerçeklik düzleminde yaşadığı babasızlık durumu ve Mahmut Usta özelinde babaya/iktidara karşı duyduğu öfke onun şuuraltında derin izler bırakır. "Cem ile babası arasındaki ilişki rahat baba- ezik çocuk paradoksuna, Cem ile Mahmut Usta arasındaki ilişki ise baskın baba- isyancı çocuk paradoksuna örnek oluşturur" (Çakır, 2021, s. 113).

Romanda Sophokles'in Kral Oidipus ve Firdevsi'nin Şehname adlı eserleri üzerinden gündeme getirilen Doğu ve Batı düşüncesi özne ve iktidar ekseninde tartışılır. Mahmut Usta ile Öngören'de kuyu kazmaya başladığı günlerden itibaren Cem'de görülen değişiklikler bu çerçevede değerlendirilebilir. O, bir özne olarak bu kasabada tek başınalığın ve özgürlüğün ne olduğunu duyumsamaya başlar. "İstanbul'dan, herkesten uzakta burada olmaktan, kendi hayatımı kendim kazanıyor olmaktan memnundum" cümlesiyle bu durumu ifade eder (Pamuk, 2021, s. 16).

Öte yandan daha romanın başlarında Cem'in "Göge çıkıp yıldızların ışıltısına ulaşmak yerine, şimdi üzerinde uyuduğumuz toprağın içine girmeyi hayal etmemiz doğru muydu" (Pamuk, 2021, s. 17) sorusu yaşamı ve geleceği önceleyen Batı ile kaderci bir zihniyetin biçimlendirdiği Doğu düşüncesini sorgulayan bir içeriğe sahiptir. Bununla birlikte bu soru Cem'in babası yerine koyduğu ve otoriteyi temsil eden ustasına karşı ilk isyanlarının da dışavurumudur. Müşfik ve muktedir bir baba figürü olan Mahmut Usta ile öz babası Akın arasında sıklıkla karşılaştırmalar yapan Cem'i ustasına yaklaştıran gerçeklik 'babasızlık durumu'dur. "Onda babalık bulan bendim" (Pamuk, 2021, s. 19) cümlesinde özetlenen bu gerçeklik çocuk özneyi müşfik baba imgesine yaklaştırırken, kendi özneliğini deneyimleyen çocuk öznenin karşısına bir otorite figürü olarak çıkan muktedir baba imgesi Cem'i Mahmut Usta'dan uzaklaştırır. Bu bağlamda müşfik babanın yanında 'kendini güvende duyma ihtiyacı' ile muktedir babanın karşısında 'kendi özneliğini gerçekleştirme arzusu' arasında gelgitler yaşayan Cem'in Mahmut Usta ile ilişkisini, ustası hakkındaki düşüncelerini de bu çapraşık durum belirler.

"Betonun harcını hızla karıştırarak arabaya koyup, aşağı boşaltmak gecikince, beton soğuyor diye sinirlenen Mahmut Usta aşağıdan bize bağırdı. O zaman bana hiç bağırmayan, beni hiç azarlamayan babamı özlerdim. Ama onun yüzünden parasızlık çektiğimiz ve burada çalıştığım için babama kızıyordum da. Mahmut Usta babamın hiç yapmadığı gibi benimle ilgileniyor, hikâyeler anlatıyor, dersler veriyor ve ikide bir, iyi miyim, aç mıyım, yoruldu mu diye soruyordu. Ustamın azarları bu yüzden mi beni çok öfkelen diriyordu? Babam beni azarlasa, ona hak verir, utanır, olayı unutturdum. Mahmut Usta azarlayınca nedense bu daha derine işliyor, hem ona itaat edip dediğini yapıyordum hem de ona öfkeleniyordum" (Pamuk, 2021, s. 27).

Romanda bir metafor olarak karşımıza çıkan kuyu derinleştikçe Cem ve Mahmut Usta birbirlerini daha iyi tanırlar ve usta ile çırak/baba ile oğul arasındaki ilişki gerilimli bir hâl almaya başlar. Bu anlamda kuyunun giderek derinleşmesi ve içindeki toprağın/malzemenin dışarıya çıkarılması ile çırak ve ustanın birbirlerinden gizledikleri bilinçaltındaki gerçeklerin açık edilmesi arasında bir koşutluk söz konusudur. “Bu noktada mekân/kuyu, Cem’in hafızasının alegorik karşılığıdır. Kuyunun içinde görülen “çatlaklar, örümcek ağları ve tuhaf lekeler” de hafızanın içinde barındırdığı görüntüyü açığa çıkarmaktadır. Bu bağlamda anlatıcı/kahramanın kuyuyu tasvir ederken kullandığı görsel ve işitsel imgeler kendi iç dünyasının sembolik karşılıklarıdır” (Pala, 2016, s. 5).

Mahmut Usta gündüz vakitleri mantıkla örtüşen bir hareket tarzıyla, geceleri ise öğretici ve korkutucu hikâyeler ve aklın ölçülerine sığmayan efsane ve masallarla çırağı Cem üzerindeki iktidarını pekiştirir.

“Beton dökerken; televizyonu aküye bağlarken; çıkırığın planını çizerken tam bir mühendis gibi düşünüp davranan birinin, bu efsane ve masalları, kendisi de gerçekten yaşamış gibi anlatabilmesi beni büyüledi” (Pamuk, 2021, s. 31).

Zira “Otorite, kısmen daha güçlü birinden duyulan korkuya dayalı bir deneyimdir” (Sennett, 2005, s. 105) ve korkuya dayanmaksızın insanlar üzerinde kişisel bir otorite kurulamaz (Machiavelli, 2020).

Cem, yıllar sonra ustasının anlattığı efsane ve hikâyelerin hayatını belirlediğini fark edince bu anlatıların kaynaklarını araştırmaya koyulur. Geçmişte kalmış yaşantılardan söz etmeleri itibarıyla tarihi işaret eden söz konusu anlatıların bugünü belirliyor olması, “tarihin insanlarda nasıl ortak bilinçaltı yarattığını” (Hacıhaliloğlu, 2020, s. 316) ve özne üzerindeki tarihin iktidarını açığa çıkarır. Romanda olayların büyük ölçüde yaşandığı mekân olan kasabanın adının ‘Öngören’ olması da bu gerçekliği düşündürür. Dolayısıyla eskiden beri tekerrür eden tarih bir iktidar biçimi olarak hayatı belirlemeye devam etmektedir. Bu bağlamda tarihin ve onu anlatan anlatıların tekerrür edeceğine dair inanç, tarihin kendisini de birey üzerinde etkili bir iktidar konumuna taşır.

“Yıllar sonra Mahmut Usta’nın bana anlattığı hikâyelerin hayatımı kaçınılmaz bir şekilde belirlediğine karar verince, pek çok kitap okuyup onların kaynaklarını araştırdım”(Pamuk, 2021, s. 33).

Mahmut Usta’nın, anlattığı hikâyelere Cem’in inanmasını beklemesi de bu hikâyeler aracılığıyla ‘baba/usta’nın, ‘oğul/çırak’ın düşüncesini biçimlendirmeye yönelik niyetin dışavurumudur. Bu bağlamda Mahmut Usta, çırağı üzerindeki iktidarını konuşlandırırken tarihin iktidarından istifade etmiş olur. Babadan oğula tevarüs eden bilinci açımlayan ve Mahmut Usta’ya ait olan “Benim ustam babamdı... Sen de iyi bir çırak olacaksın, bana oğul gibi olacaksın” (Pamuk, 2021, s. 34) ifadeleri otoritenin öznenen beklentilerini içerir. Bu beklentiler çırağın ustasını dinlemesi, ona kayıtsız şartsız itaat etmesi ve isyan etmemesidir. Böylece iktidarın temsili figürü olan Mahmut Usta, çırağından kendi çizdiği sınırları ihlal etmemesi yolunda bir talepte bulunmuş olur. Hiç evlenmemiş, dolayısıyla iktidarını konuşlandıracak bir oğuldan yoksun bulunan Mahmut Usta bu açığı çırağı üzerinde bir otorite tesis ederek gidermenin yollarını arar. Bu bağlamda Mahmut Usta paternalist bir otorite figürü olarak karşımıza çıkar. Görünürde sevgiye dayalı bir otorite biçimi olan paternalizmde otorite için başkalarının sorumluluğunu yüklenmek bir lütuftur fakat bu lütuf karşılıksız değildir. Otoritenin buyruklarını yerine getirmekle, otoritenin çıkarlarına hizmet etmekle kaim olan bir lütuftur (Sennett, 2005, s. 94). Sahte bir sevgiye dayanan paternalizmde otorite imgesi, kendisine bağımlı olan özneye gösterdiği sevgi ve iyilik karşılığında ondan uysal olmasını bekler (Sennett, 2005, s. 141).

Romanda Mahmut Usta'nın temsil ettiği söz konusu otorite biçimi Sennett tarafından şu ifadelerle tanımlanır: "Paternalist otoriteler, kendilerine bağımlı olanlara karşı sahte bir sevgi gösterirler. Sahte bir sevgi, çünkü lider, kendisine bağımlı olanların bakımını kendisinin çıkarlarına hizmet ettikleri sürece üstlenir. Patrimonyal bir otoriteden farklı olarak, paternalist bir otorite, kendisine bağımlı olanlara kendi kaynaklarını bir lütuf gibi sunar. Bu lütfun koşullarıysa tümüyle kendi denetimindedir. Pullman bu lütfu, çalıştırdığı kişilerin kendisine şükran duyarak pasif durmaları koşuluna bağlamıştı. Stalin, "Ben sizin babanızım" dediğinde, gerçek bir baba ve çocuklar arasındaki iletişime hiç benzemeyen bir dil konuşuyordu; çocuklarının huysuzluğuna hiç tahammülü olmadığı gibi, kendisini feda etmeye de hiç niyeti yoktu; asıl önemlisi, çocuklarını bağımsız olmaya özendirmiyordu" (2005, s. 92).

Usta ile çırağın/baba ile oğulun birbirlerine anlattıkları hikâyeler diğerini huzursuz eder. Bu durum, birlikte çalışmaya başladıkları ilk zamanlarda usta ile çırak arasındaki güven ve şefkate dayanan baba-oğul ilişkisinin giderek iktidarını konuşlandırmak ve özneliğini devreye sokmak ekseninde gelişen bir gerilime zemin hazırlar. Bu noktadan itibaren efsane/masal/tarih tekerrür etme aşamasına geçer ve kaçınılmaz olan baba-oğul çatışması başlar: "Mahmut Usta hikâyeleriyle beni nasıl terbiye etmek istiyorsa, ben de hikâyemle onu rahatsız etmeliydim!" (Pamuk, 2021, s. 37) Cem'e ait yukarıdaki ifadeler Mahmut Usta'nın kendisi üzerinde kurmaya çalıştığı otoriteye karşı tepkiselliği işaret eder ve devamında Mahmut Usta'ya, babasını öldüren Yunan Kralı Oidipus'un hikâyesini anlatır. Bu hikâye "tesadüfen seçilmiş ve anlatıcı tarafından ustasına tesadüfen anlatılmış bir öykü değil; bilinçli bir seçimin sonucudur" (Hacıhaliloğlu, 2020, s. 311).

Birbirlerine anlattıkları hikâyelerde iktidarın özneyi terbiye etme istenci ile öznenin 'kendi olma arzusu'nu içeren bir niyet gizlidir. Kral Oidipus'un hikâyesini Mahmut Usta'nın kaşları çatık, masal dinler gibi değil; kötü bir haber alıyormuş gibi kederlenerek dinlemesi ile Cem'in 'babayı öldürmek' gibi büyük bir suç işlemenin nasıl bir şey olduğunu hayal etmesi de baba ile oğul arasındaki iktidar çatışmasının yansımalarıdır. Mahmut Usta'nın anlattığı ibretlik hikâyelerde "Bak, sonun böyle olur" (Pamuk, 2021, s. 39) gibi bir tehdit hisseden Cem'in, kendi anlattığı hikâyenin sonunda Oidipus için kederlenmesini bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Ailesini terk ederek onları güven duygusundan mahrum bırakan babası Akın ile babası yerine koyduğu fakat kişiliği üzerinde bir otorite kurmaya çalışan Mahmut Usta'ya karşı öfkeli olan Cem'in bilinçaltında baba imgesine yönelik isyan duygusu otorite tarafından konulan yasağın çiğnenmesi biçiminde davranışlara da yansımaya başlar: "İbretlik Efsaneler'e Mahmut Usta tiyatro hakkında kötü söz söylediği için gitmek istediğimi seziyordum"(Pamuk, 2021, s. 41).

Cem, otoritenin buyruklarından rahatsız olmakla birlikte otoriteyle uyumlu bir ilişki içerisinde olmanın da hayatını kolaylaştıracağına bilincindedir. Otoritenin yanında güvende olma arzusu ve otoriteden korkunun ortaya çıkardığı bu gerçeklik öznenin iktidarla olan ilişkisini büyük ölçüde belirler.

"Onun her dediğini fazlasıyla yapma isteği aslında hoşuma giden bir duygu değildi. Ama öyle yaparsam kuyu kazarken hayatımın daha kolaylaşacağına ve suyu daha çabuk bulacağımıza inanıyordum" (Pamuk, 2021, s. 44).

Cem'in, Mahmut Usta'nın sözünden çıktığı için bir taraftan suçluluk duyması, bir taraftan da söz konusu kontrol mekanizmasına karşı öfkelenmesi öznenin iktidar karşısındaki ikircikli konumunu ortaya çıkarır.

"Neden ona itaat etmek, sürekli onun hoşuna gitmek istiyordum? Bazen karşılıklı çıkrık çevirirken bu soruları cesaretle kendime sormaya çalışır ama bunu bile yapamaz,

gözlerimi ustamdan kaçıtır, derinden derine ona öfke duyduğumu hissedirdim” (Pamuk, 2021, s. 49).

Ustasının yanında iyi bir çırak olamama şüphesinin uyandırdığı suçluluk duygusu ile kendi eylemlerini kontrol etme eğilimindeki otoriter baba/usta figürüne karşı isyan duygusu arasında bir iç çatışma yaşayan Cem’in zaman zaman ‘aklından geçenlerden korkması’ kuyu kazma sürecinde olacıklara dair örtük bir ipucu sunar. Bu bağlamda kovanın kaza sonucu aşağıya düşmesi ile Mahmut Usta’nın yaralanması ve Cem tarafından kuyunun dibinde ölüme terkedilmesi gerçeği okuyucunun zihninde bir şüpheye sebebiyet verir. Bu şüphe söz konusu hadisenin gerçekten bir kaza olması ile Cem’in bilinçaltında yer eden babasızlık durumu, terk eden babaya karşı duyulan öfke, kendisinde babalık bulduğu Mahmut Usta’nın otoriter kimliğine karşı isyan etme biçiminde görülen özneliğin yürürlüğe sokulması neticesinde öznenin bilinçli olarak iktidar temsili olan babayı kasıtlı olarak öldürmeye teşebbüsüdür. Cem’in “ustasını kuyu dibinde ölümcül bir darbe almış hâlde bırakması sadece dikkatsizlik değil simgesel olarak ödipal rakibi ortadan kaldırma olarak değerlendirilebilir” (Aksöyek, 2021, s. 228). Nitekim Cem’e ait aşağıdaki ifadeler yukarıda sözü edilen duruma dair şüpheyi güçlendirir mahiyettedir.

“O zamanlar ‘ben, beni kimse görmediği zaman en çok kendim oluyorum’ diye düşünürdüm. Yeni keşfediyordum bu düşünceyi. Kimse sizi gözlemiyorsa, içinizdeki gizli ikinci kişi dışarı çıkıp dilediği şeyleri yapabilir. Yakınlarda bir babanız varsa ve sizi görüyorsa içinizdeki kişi içinize saklanır” (Pamuk, 2021, s. 52).

Yukarıda sözü edilen olayın ardından pişmanlık duyması, yardım için kasabaya gitmesi fakat hiç kimseden bir yardım talebinde bulunmadan kuyunun başına geri dönmesi ve Cem’in “Kovanın düşmesi ne kadar kazaydı?” (Pamuk, 2021, s. 91) sorusu oğul/çırak Cem’in baba/usta Mahmut Usta’yı bile isteye öldürme teşebbüsünde bulunduğuna dair şüpheleri güçlendirir.

“Zaten tek başıma kuyuya inemezdim. Bir üçüncü kişinin beni aşağı indirmesi gerekiyordu. Öngören’e, Kırmızı Saçlı Kadın’a bu yüzden koşmuştum. Ama kimseye haber vermeden geri dönmüştüm. Bunu neden yaptığımı bilmiyordum” (Pamuk, 2021, s. 84).

Cem’e ait yukarıdaki ifadeler ile kasabayı terk etmek üzere bindiği trende “Vagonda otururken ustama itaat etmenin verdiği gurur kırıklığı yoktu içimde, ama sınırsız bir suçluluk duyuyordum.” (Pamuk, 2021, s. 85) cümlesi onun bilinçaltında biriken terk eden babaya ve kendisi üzerinde bir tahakküm öznesine dönüşen otoriter baba figürü Mahmut Usta’ya yönelik tepkiselliği işaret ettiği gibi öznenin işlediği bir suçu gerekçelendirmeye ve kendini rahatlatmaya yönelik göstermelik bir eylem olarak değerlendirmeye olanak tanır. Nitekim tren Öngören’den uzaklaşınca Cem, otoriter babadan kurtulmanın rahatlığı ile ustasını kuyunun dibinde ölüme terk etmenin/babayı öldürmenin neden olduğu suçluluk duygusunu birlikte duyar: “Yüreğimden bir özgürlük duygusu geçti. Baş döndürücü bir rahatlık ve suçluluk duygusu trenin ‘taka-tak, taka-tak’ sesiyle içime işliyordu” (Pamuk, 2021, s. 89).

Cem’in ustasını kuyuda ölüme terk etmesi ve böylece öznellik üzerindeki baskının ortadan kaldırılmasıyla başlayan ‘kendi olma’ süreci suçluluk duygusuyla kesintiye uğrar. Zira Cem otoriter babayı ölüme terk etmiştir, fakat bu eylemi nedeniyle onun suçluluk duyması, baba otoritesinin dolaylı bir biçimde hâlâ yürürlükte olduğu gerçeğini düşündürür: “Ustamın ve kuyusunun, beni hayatımın sonuna kadar sıradan bir hayat yaşama mutluluğundan uzak tutacağını da yavaş yavaş seziyordum” (Pamuk, 2021, s. 92).

Otoriteye isyan ve kıskançlık duygularının örgütlediği ustayı/babayı kuyuda ölüme terk etmek eylemi ile romanın sonunda aynı kuyunun başında Cem’le oğlu Enver arasındaki didişmenin akabinde Cem’in gözünden vurularak ölmesi gerçeği Kral

Oidipus'un hikâyesini düşündürür. Kral Oidipus'un öz babasını öldürdüğünü anlamasından sonra gözlerini kör etmesi, Mahmut Usta'ya ait "Adil olmayan baba evladını kör eder." (Pamuk, 2021, s. 35) cümlesiyle birlikte düşünüldüğünde Cem'in kuyunun başında gözünden vurularak ölmesi ayrı bir anlam kazanır. Bu bağlamda Enver'in, babası Cem'i gözünden vurması hadisesi yukarıdaki cümle ile birlikte düşünüldüğünde oğlunu terk eden sorumsuz babaya karşı evladın gözünün kararması, gözünün hiçbir şeyi görmemesi biçiminde yorumlanabileceği gibi; Cem'in aradan uzun zaman geçmesine rağmen, ustasını öldürdüğü zannının bilinçaltında bir suçluluk duygusu yaratması neticesinde oğulun kendini cezalandırması (intihar) biçiminde de yorumlanabilir. Cem'in bilinçaltında yıllarca varlığını hissettiren suçluluk duygusu baba otoritesinin devam ettiğini imler. Mahmut Usta'yı/babayı öldürdüğünü zanneden Cem, bu suçluluk duygusuyla baba otoritesini bir vicdan azabı biçiminde hayatı boyunca taşır ve son tahlilde özne olamaz, özgürleşemez. Nihayetinde çok istemesine rağmen yazar da olamaz, yazarlık erkine ulaşamaz ve otoritenin/babanın dayattığı bir mesleği, bir anlamda baba mesleği sayılabilecek jeoloji mühendisliği ve müteahhitliği seçmek zorunda kalır. Yine bu çerçevede değerlendirilebilecek Cem'in öz babası Akın gibi eczacı olan Ayşe ile evlenmesi de onun bütün çabalarına rağmen baba otoritesinin dışına çıkamadığını gösterir.

"Ben de babayı öldürme hikâyeleriyle meşgul olduğum için suçluluk duyuyordum. Ama onun yokluğuyla geçen yıllarda, kendi kendime mücadele ederek büyümüş ve 'kendim' olmuştum." (Pamuk, 2021, s. 100) cümlelerinde her ne kadar babasının yokluğunda 'kendi' olduğunu iddia etse de Cem, bilinçaltında yerleşmiş olan 'babayı öldürmek' düşüncesinden kurtulamadığı için öz babası Akın'a karşı da suçluluk duygusuyla hareket eder. Bu gerçeklik dolaylı olarak baba otoritesinin devamına işaret eder. Öz babası Akın'ın yokluğunda ve sembolik baba Mahmut Usta'ya karşı isyan ederek bir imkân biçiminde ortaya çıkan 'kendi olma' süreci de böylece kesintiye uğramış olur. Ailesini terk eden babanın değil de terk edilen oğulun bilinçaltında babaya karşı biriken duygularından dolayı suçluluk duyması, bütün edimlerinde babanın onayını alma ihtiyacı hissetmesi Cem'in ataerkil düşüncenin biçimlendirdiği bakış açısından kurtulamadığını ve baba imgesini âdetâ "Tanrısal bir göz" çerçevesinde değerlendirdiği gerçeğini gözler önüne serer.

"Babamın yanındayken, o bana hiç karışmadığı, bana sürekli güven aşıladığı hâlde kendim olmakta zorlanırdım. Mahmut Usta'nın yanında yalnızca bir ay geçirmiş olmama rağmen, ona karşı çıktığım için kendim olduğuma inanyordum. Bu düşünceler ne kadar doğrudu, bilmiyordum. Ama duygularımı iyi tanıyordum. Hâlâ hem babamın onayını almak istiyor, onun beklediği gibi onurlu bir hayat yaşadığıma inanmak istiyordum, hem de çok kızılırdım ona" (Pamuk, 2021, s. 100).

Romanda bir metafor olarak yorumlanabilecek 'kuyu kazma' eylemi, Cem'in romanın başında babası yerine koyduğu Mahmut Usta'ya dair düşüncelerinin şekillenmesinde işlevsel bir rol yüklenir. Bilinçaltının gün yüzüne çıkarılması anlamında ele alındığında, kuyunun giderek derinleşmesi ve içindeki gizliliklerin dışarıya çıkarılması, örtük biçimde muktedir konumda olan usta/baba ile baskılanan özne çirak/çocuk arasındaki kadim ilişkinin açığa çıkarılması manasını yüklenmiş olur. Baba ile oğul arasındaki iktidar savaşını temel alan metinlere göndermelerle ilerleyen *Kırmızı Saçlı Kadın* romanı da bu izlek ekseninde inşa edilir.

Cem'in Mahmut Usta'ya karşı duyduğu korkuyu ve kıskançlığı besleyen bir başka gerçeklik de, ustasının *Kırmızı Saçlı Kadın*'a beslediği muhtemel aşktır. *Kırmızı Saçlı Kadın*'ı gördükten sonra ona âşık olan ve onunla bir gecelik beraberlik yaşayan Cem için Mahmut Usta "ortadan kaldırılması gereken bir rakiptir artık" (Türker, 2016). Söz konusu bu rekabeti tesis eden durum da usta/baba-çirak/oğul arasındaki "arzu nesnesinin ortak olması"dır (Türker, 2016).

“Ben Kırmızı Saçlı Kadın’ı tiyatrodaki tek başıma seyretmek istiyordum. Üstelik Kırmızı Saçlı Kadın’a ilgimi fark ederse Mahmut Usta’nın bana karışacağını ve onunla çatışabileceğimizi de korkuyla hissediyordum. Babamdan, şimdi Mahmut Usta’dan korktuğum gibi bir kere bile korkmamıştım. Bu korku yüreğime nasıl yerleşmişti bilmiyordum, ama Kırmızı Saçlı Kadın’ın bu duyguyu artırdığını da anlıyordum” (Pamuk, 2021, s. 54).

Öngören kasabasında Kırmızı Saçlı Kadın’ın oynadığı tiyatro oyununda babanın oğlunu öldürmesine Mahmut Usta’nın tepkisi, onun baba-oğul ilişkisine ataerkil bir zihniyetin penceresinden baktığını gösterir. “Orhan Pamuk’un Kırmızı Saçlı Kadın adlı romanında sembolik bir babayı temsil eden Mahmut Usta adında, otoriter, baskın, sınırları belli geleneksel bir baba figürüne yer verdiği görülür” (Aksöyek, 2021, s. 238). Mahmut Usta’nın bu tutumu onun Cem’e anlattığı hikâyelerdeki otoriter babayla itaatkâr oğul anlayışıyla örtüşür: “ ‘Dün oyunun sonunda babanın oğlu öldürmesine hiç kızmadı...’ dedi Kırmızı Saçlı Kadın” (Pamuk, 2021, s. 68).

Kırmızı Saçlı Kadın’ın Cem’le konuşurken içinde yaşadığı toplum gerçeğini ele veren ve bireyin ataerkil bir toplumsal ortamda ‘babasız’ yaşayamayacağını anlatan cümleleri de öznenin birtakım iktidarlar tarafından kuşatılmışlığını ifade eder. Otoriteye/İktidara rağmen var olmanın imkânsızlığını, dolayısıyla birey/özne olmanın imkânsızlığını yüklenen aşağıdaki cümleler bir anlamda kendi olma mücadelesi veren Cem’in trajedisini açık eder: “Sen de kendine başka bir baba bul. Herkesin babası çoktur bu ülkede. Devlet baba, Allah baba, Paşa baba, Mafya babası... Burada kimse babasız yaşayamaz” (Pamuk, 2021, s. 68).

Öte yandan Kırmızı Saçlı Kadın’la birlikte olması Cem’in öznelliğini duyumsadığı bir tecrübe hâlini alır. “Yaşanılan aşk ve cinsellik deneyimi sonunda birey olmanın hazzına/farkına varan kahraman” (Pala, 2016) bu durumu şöyle ifade eder: “Kırmızı Saçlı Kadın bana kendimi ve mutluluğu öğretmişti... Ben varım diye düşündüm” (Pamuk, 2021, s. 72-73). Bu eylemiyle Cem bir taraftan kendisi üzerinde otorite kurmaya çalışan Mahmut Usta’dan, bir taraftan da kendisini terk eden öz babası Akın’dan intikam almış ve kendi iktidarını gerçekleştirmiş olur. Zira Kırmızı Saçlı Kadın’la ilişkileri bağlamında her iki babanın konumu Cem’le çatışan bir muhtevaya sahiptir. Mahmut Usta’nın Kırmızı Saçlı Kadın’a karşı ilgisi ve Kırmızı Saçlı Kadın’ın, babası Akın’ın eski sevgilisi olması söz konusu çatışmayı ispat eder.

Cem’in yaşadığı babasızlık gerçeğini imleyen “Tuhaf bir baba özlemi ve öfkesi ruhumu sarıyor, bir akıl karışıklığına kapılıyordum.” (Pamuk, 2021, s. 105) ifadeleri kendisini baba figürünün sağladığı güvende duyma durumundan mahrum bırakan öz babası Akın’ı işaret ettiği gibi, babasızlık durumunu telafi etmeye yönelik olarak kendisinde bir babalık aradığı Mahmut Usta’nın iktidarını da işaret eder. Cem’i ilk gençlik yıllarından başlayarak Kral Oidipus ve Rüstem ile Sührab’ın hikâyelerinin ardından bir arayış yolculuğuna sevk eden de bu gerçekliktir. Biri Batı’ya diğeri Doğu’ya ait olan bu iki metinde oğulun babayı, babanın oğulu öldürmesi söz konusudur. Batı’ya ait metinde (Kral Oidipus’un hikâyesi) oğul babayı öldürürken, Doğu’ya ait metinde (Rüstem ile Sührab’ın hikâyesi) baba oğlunu öldürür. İki farklı zihniyeti yansıtan bu gerçeklik dolaylı olarak Batı düşüncesinin iktidara isyan etme biçiminde şekillendiğini, Doğu düşüncesinin ise aksine iktidara itaat etmek biçiminde şekillendiğini imler. Babasını öldürerek kral olan Oidipus’un bilmeden işlediği bir suçtan dolayı kendisini kör ederek cezalandırmasına karşın, oğlunu bilmeden öldüren Rüstem’in işlediği suçtan dolayı cezasız kalması baba-oğul, iktidar-özne ilişkisinde bu iki düşüncenin birbirine taban tabana zıt konumlarını açık eder.

“Oidipus suçluluk duygularıyla kendini kör edip cezalandırmış olabilirdi. Kadim Yunan seyircileri, onun Allah tarafından verilen kadere karşı çıktığı için cezalandırıldığını düşünüyor ve rahatlıyorlardı. Aynı mantığın simetrisiyle düşününce, oğlunu öldüren Rüstem’in de cezalandırılması gerektiği geliyordu aklıma. Ama Doğu’dan gelen hikâyenin sonunda baba cezalandırılmıyor, biz okurlar üzülyorduk yalnızca. Doğulu babayı kimse cezalandırmayacak mıydı?” (Pamuk, 2021, s. 112)

Batı ve Doğu düşüncesini temsil eden iki metinden hareketle baba katli ve oğul katlinin sorgulandığı yukarıdaki alıntıda Cem’in Batı’dan yana bir tavır takındığı görülür. Bu tavrın bir başka yansıması da çocuğu olmayan Cem’in kurduğu şirkete ‘Sührab’ adını vermesidir. Babası Rüstem tarafından öldürülen Sührab’ı sembolik anlamda yaşatmaya yönelik bu tercih bir bakıma iktidarı temsil eden baba figürüne karşı oğulun yanında yer alma iradesinin dışavurumudur. Cem’in, kurdukları inşaat şirketinden (Sührab) bir oğul gibi söz etmesi ve onun her geçen gün büyüdüğünü görmesinden memnuniyet duyması da aynı çerçevede değerlendirilebilir. Yine eşi Ayşe ile birlikte yaptıkları seyahatlerden birinde Moskova’da Tretyakov Müzesi’nde gördükleri İlya Repin’in ‘Korkunç İvan Oğlunu Öldürüyor’ adlı yağlı boya resmi Cem’e devletin acımasız gücünü; Rüstem’in, oğlu Sührab’ı öldürdüğü sahnenin binlerce kez coşkuyla resmedilmesi de her koşulda baba/devlet iktidarının kaim olmasını önceleyen Doğu despotizmini düşündürür: “... resmin çok az yapılıp bakıldığı, çoğu zaman yasaklandığı İslam ülkelerinde, Rüstem’in oğlu Sührab’ı öldürmesi binlerce kere coşkuyla resmedilmişti” (Pamuk, 2021, s. 124).

Sultanın/iktidarın/devletin/babanın acımasız gücünü vurgulayan bu resimlerde kolektif şura işlenen itaat kültürünü Karl A. Wittfogel’in ‘Doğu Despotluğu’ adlı kitabından hareketle Cem, Doğu kültüründe yöneticilerin direnişten ve sözlerine karşı çıkılmasından hoşlanmadıkları, bürokrasilerinde gelişmiş bireyler değil, kendilerine tamamen itaat eden köleler istedikleri, sistemin bu şekilde çalıştığı biçiminde ifade eder.

Doğu ve Batı’ya ait iki metinle çok sıkı metinlerarası ilişkinin söz konusu olduğu ve “Oidipus ve Sührab hikâyelerinin gürültüsüne “yazar olma” arzusunu gizlediği” (Türker, 2016) *Kırmızı Saçlı Kadın* romanında Orhan Pamuk, söz konusu iki metinden de istifade ederek üçüncü bir metin yaratır. Bu gerçeklik öteden beri Doğu-Batı meselesini romanlarında yoğunlukla ele alan romancının kendisinin de mensubu olduğu toplum ve üzerinde yaşadığı ülke gerçekleriyle ilişkilidir. Kültürel ve coğrafi anlamda ne Doğulu ne Batılı, hem Doğulu hem Batılı olmak gibi arafta bir konumda olan Türk toplumu ve Türkiye’nin kendine has bir kimlikle her iki kültürün/zihniyetin imkânlarından istifade yoluyla inşa edilebileceğine dair bir gönderimde bulunan romancının bu tasarrufu, onun, içinde yaşadığı toplum ve ülke ile ilgili hayalini gün yüzüne çıkarır.

"Roman her ne kadar bir Batı buluşuysa da, benim kültürel milliyetçiliğim hece vezniyle şiir yazmaya devam etmek yönünde değil. Yerel kültürün yok olmasından ne kadar dertleniyorsam, ufkumuzu da batı romanının buluşlarıyla o kadar açmalıyız diyorum. Edebiyat bu ikisini buluşturmalı. İnsanın kendi sesini duyması demek aslında iki değişik kaynaktan beslendiğini fark edip, aptalca birisini seçme telaşına düşmeden, bütün gücüyle iki kimliğe de, iki kaynağa daha çok sarılarak bir yeni üçüncü sesi çıkartmaya çalışmasıdır. İki sestem yalnızca birine sarılmanın tutarlılık olduğunu sanmak en büyük enayiliktir. İkisine de sonuna kadar sarılırsanız sizin kimliğiniz olan asıl üçüncü ses çıkar" (Kuyuş, 1997).

Öte yandan Cem’in oğlu Enver ise ideolojik anlamda hem babasından hem de solcu dedesi Akın’dan farklıdır, İslamcı dergiler okur ve bu dergilerde şiirlerini yayımlar. “Batılı isyancı bir birey olduğu için” (Pamuk, 2021, s. 164) babasına isyan ederek, babayı/otoriteyi öldürerek yazıya ulaşır ve *Kırmızı Saçlı Kadın* romanını yazar. “İngilizcede “otorite” [authority] sözcüğünün kökeni “yazar”dır [author]; yani otorite, üretkenliği

çağrıştırır” (Sennett, 2005, s. 26). Bu bağlamda Enver/oğul, Cem/baba/otoriteyi imha ederek kendini gerçekleştirir, baba karşısında edilgen konumdan kurtulur, babasının hikâyesini yeniden üreterek otorite/yazar kimliğine ulaşır.

Babasına olan tepkisini zihniyet anlamında onun karşısında yer alarak gösteren Enver, kuyunun başında babasıyla konuşmalarında yıllar içinde şuuraltında birikenleri açığa çıkarır. Bir taraftan yıllarca babanın temin ettiği güven ve şefkat duygusundan yoksun yaşamının yol açtığı kızgınlıkla konuşurken, bir taraftan da babanın gölgesinde yaşamının bireyi ezen gerçekliğinden söz eder: “Sana kızdığım zamanlar aslında seni kör etmek geliyor içimden’ diye ekledi oğlum dikkatle. Bir babada dayanılmayacak yan hep seni görmesi!” (Pamuk, 2021, s. 170)¹

Gerçek babasının Cem olduğunu öğreninceye kadar hayatını el yordamıyla düzene koymaya çalışan, babanın rehberliğinden yoksun yaşayan Enver, babasını öldürmeden önceki sahnede Cem’le, ‘babanın gölgesinde iyi bir oğul olmak’ ve ‘babadan uzakta iyi bir birey olmak’ ekseninde yürüttükleri tartışmanın akabinde Mahmut Usta’nın intikamını almak için ve babasının istediği gibi bir birey olmak için Cem’i kör etmek arzusu duyar.

“Şimdi seni kör edersem, işte ancak o zaman senin istediğin gibi bir birey olacağım. Biliyor musun neden? Çünkü o zaman kendim olacağım ve kendi kelimelerimi yazıp kendi efsanemi söyleyeceğim” (Pamuk, 2021, s. 171).²

Nitekim bu konuşmaların ardından Enver, kuyunun başında babası Cem’i gözünden vurarak öldürür ve böylece yıllar önce Cem tarafından kuyuda ölüme terkedilen sembolik baba Mahmut Usta’nın hem de yıllarca yaşamış olduğu kendi babasızlık durumunun intikamını almış olur. Bu anlamda kuyunun (şuuraltı) başında işlenen bu cinayet dolaylı olarak oğulun babayı öldürmesi (Cem’in Mahmut Usta’yı Kuyuda ölüme terk etmesi), babanın oğulu öldürmesi (Mahmut Usta’nın Enver aracılığıyla intikamı) ve oğulun babayı öldürmesi (Enver’in babası Cem’i öldürmesi) bağlamında masalarda/efsanelerde anlatılan iktidar savaşının bir devr-i daim hâlinde devam ettiğini işaret eder. Romanın ikinci bölümünün sonlarına doğru Cem’in, oğlu Enver’le buluştuğu sahne öncesinde atış talimleri yapması, bu buluşmaya giderken yanına silahını alması söz konusu iki masalda (Kral Oidipus, Rüstem ile Sührab) anlatılan olayların tekerrür edeceğine dair bir öngörüye sahip olduğunu ima eder. Yıllar önce kendisinin Doğulu baskıcı babayı temsil eden Mahmut Usta’yı kuyuda ölüme terk etmesi gibi bu defa Batılı isyancı çocuğu temsil eden oğlu Enver tarafından öldürülür.

Bu bağlamda bir otorite figürü olan Mahmut Usta’yı kuyuda ölüme terk ederek, bir anlamda babayı ortadan kaldırma girişiminde bulunarak özneleşme/kendi olma sürecine giren Cem, söz konusu süreci bir sonuca bağlayamadığı için ‘kendi’ olamaz ve bilinçaltında sürekli bir biçimde ‘ruhunun derinliklerindeki baba’nın sesini duyar. Oğlu Enver ise hem ideolojik anlamda hem gerçeklik düzleminde ‘baba’yı karşısına alır, onunla hesaplaşır, son tahlilde onu öldürür ve böylece ‘kendi’ olmayı başarır. “Oedipus Efsanesi’ndeki gibi babasız kaldığımızda önce kendimize baba bulmalıyız ki, sonra onları öldürüp kendimizi var edebilelim” (Çelik, 2020, s. 133). Enver’in ‘kendi olmasının’ somut göstergesi ise, ‘baba’ya rağmen kendi olamayan ve çok istediği hâlde yazıya ulaşamayan Cem’in aksine *Kırmızı Saçlı Kadın* adlı romanı yazarak yazıya ulaşması, yazarlık erkini elde etmesidir.

¹ Oğuzname’nin Uzunköprü varyantında Oğuz, babası Kara Han’ın gözlerine okla vurup kör eder (Eraslan, 1976). Bu gerçeklik öteden beri anlatılarda işlenen bir temanın, baba-oğul/özne-iktidar mücadelesinin kurgusal metinlerde güncelliğini devam ettirdiğini ispat eder.

² “Kendiliğini keşfetme sürecinde bireyin önüne çıkan en büyük engel; otorite sahipleridir. Bu otorite sahipleri, ellerinde bulundurdukları bireysel, toplumsal, ahlaki vs. güç ile birey üzerinde hâkimiyet kurmayı, bireyin duygu ve düşünce dünyasını "terbiye etme"yi amaçlar” (Pala, 2016, s. 4).

Sonuç

Cem'in özellikle Kral Oidipus ve Rüstem ile Sührab hikâyeleri ile ilgilenmesi, bu hikâyelerin peşinden gitmesi, söz konusu hikâyelerin kendi gerçekliği ile örtüşmesinden kaynaklanır. Her iki hikâyenin kahramanları (Oidipus ve Sührab) Cem gibi, babaları tarafından terkedilmiş karakterlerdir. Babaları tarafından terkedilen bu üç karakter bir taraftan 'kendileri olma' sürecini yaşarlarken bir taraftan da kendilerini terk eden babaya karşı içten içe bir tepki geliştirirler. Babayı öldürme/ortadan kaldırma gerçeği ve niyeti bu tepkinin somut göstergesidir. Aynı durum Cem'in kaderini yaşayan Enver'de de görülür. Yıllarca babasızlık gerçeğini yaşayan Enver, baba figürüne karşı şuuraltında biriktirdiği tepkisellikle babasının tam zıttı bir ideoloji çizgisinde yaşamaya çalışır. Cem'in, görünüşte kazara babayı öldürme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve yıllarca içinde taşıdığı suçluluk duygusuyla dolaylı bir biçimde baba otoritesinin gölgesinde yaşamıştır. Bu gerçeklik onun 'kendi olamayışını' ima eder. Nitekim Cem, söz konusu kazadan(!) sonra yıllarca hem öz babasının hem de sembolik baba Mahmut Usta'nın örtük bir biçimde tezahür eden gözetiminde kalmıştır. Çok istemesine rağmen yazar olamamış, baba mesleği sayılabilecek jeoloji mühendisliğini ve müteahhitliği seçmiştir. Öte yandan Enver hem babanın benimsediği ideolojiyi reddetmiş, hem de babayı öldürerek/otoriteyi ortadan kaldırarak kendi olma sürecini tamamlamış ve yazıya/yazarlık erkine ulaşmıştır. Bu bağlamda Enver'in savunması olan roman metni bir anlamda isyancı bireyin baba otoritesine karşı kendini gerçekleştirmesidir.

Öz babası Akın tarafından terkedilen, bir bakıma özgür bırakılan Cem'in 'kendi olması'nın önündeki engel, babasızlık durumunun yol açtığı 'baba' arayışına girmesi ve kendisine sembolik/otoriter bir baba edinmesidir. "Bu bağlamda baba ve babanın yerine ikame edilen usta, bireyin kendilik arzusunu bozan/engelleyen birer olumsuz figüre dönüşür" (Pala, 2016, s. 4). Cem, sembolik baba Mahmut Usta'yı kuyunun dibinde ölüme terk ederek bu engelden bir süreliğine kurtulur fakat içinde taşıdığı suçluluk psikolojisi dolaylı bir biçimde baba otoritesinin yerini alır. Oysa Enver babasını öldürdüğünden dolayı herhangi bir pişmanlık duymaz, aksine *Kırmızı Saçlı Kadın* roman metnini oluşturarak 'oğulun babayı öldürmesi' gerçeğini gerekçelendirmiş olur.

KAYNAKÇA

- AKSÖYEK, E. (2021). "Babaya Arz-ı Hal: Modernist Edebiyatta Kendini Gerçekleştirme". *Türkbilig*. 42: 223-240.
- BAYAT, F. (2009). "Mitolojik Zıtlık Paradigmasında Baba-Oğul Mücadelesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. II/6: 63-70.
- CEVİZCİ, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- ÇAKIR, D. (2021). "Kendini Gerçekleştiren Kehanet: Kırmızı Saçlı Kadın". *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi [International Journal of Social Sciences]*. VI/12: 110-117.
- ÇELİK, S. (2020). "Psikanalitik Bir Yaklaşımla Kırmızı Saçlı Kadın". *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*. II/1: 113-139.
- ERASLAN, K. (1976). "Manzum Oğuznâme". *Türkiyat Mecmuası*. XVIII: 169-244.
- FOUCAULT, M. (2012). *İktidarın Gözü*. (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, M. (2021). *Özne ve İktidar*. (çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- FREUD, S. (1993). *Yaşamım ve Psikanaliz*. (çev. Kâmuran Şipal). İstanbul: Say Yayınları.
- GÖKYAY, O. Ş. (2004). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- HACİHALİLOĞLU, D. (2020). "Orhan Pamuk'un Kırmızı Saçlı Kadın Adlı Eserinin Metinlerarasılık Açısından İncelenmesi". *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür-Sanat-Mimarlık Dergisi*. 6: 304-317.
- KAYABAŞI, O. A. (2016). "Türk Destanlarında Baba-Oğul Çatışması". *Turkish Studies*. XI/4: 505-516.
- KUYAŞ, N. (1997.05.11). "Laik Kültür Yaratılamadı". *Milliyet*.
- MACHIAVELLI, N. (2020). *Hükümdar*. (çev. Necdet Adabağ). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PAMUK, O. (2021). *Kırmızı Saçlı Kadın*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SENNETT, R. (2005). *Otorite*. (çev. Kamil Durand). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- YÜCE, N. M. (2018). "Baba-Oğul-Otorite Üçgeninde Kırmızı Saçlı Kadın ve Trans-Atlantik". *DTCF Dergisi*. LVIII/2: 1267-1277.

İnternet Kaynakları

- PALA, İ. (2016). "Kırmızı Saçlı Kadın'da Bir Kendilik Bilinci/Mekânı Olarak; 'Kuyu' ". *Hece Dergisi*. 237: 94-100. Erişim Tarihi: 01.09.2022.
- https://www.academia.edu/29179039/KIRMIZI_SA%C3%87LI_KADINDA_B%C4%B0R_KEND%C4%B0L%C4%B0K_B%C4%B0L%C4%B0NC%C4%B0_MEK%C3%82N_I_OLARAK_KUYU_
- TÜRKER, E. (2016). "Orhan Pamuk Kuyusu". Erişim Tarihi: 01.09.2022.
- <https://t24.com.tr/k24/yazi/orhan-pamuk-kuyusu,806>

EMEKTAR BİR TÜRK HALK MÜZİĞİ SANATÇISI: EMİN ALDEMİR

Koray İLGAR*
Can DOĞAN**

ÖZ

Anadolu coğrafyasına özgü toplumsal değerlerin ve kültürel kodların Türk halk müziği icrası yoluyla günümüze ulaştırılması adına geçmişten günümüze kadar çok sayıda derleme çalışması yapılmıştır. Anadolu halk kültürüne ait ortak ürünlerin sergilenmesini ve korunmasını amaçlayan bu derleme çalışmalarına pek çok sanatçı gönüllü olarak katılmıştır. Bu sanatçılardan birisi de Emin Aldemir'dir. Aldemir; türkü notalarının künyelerinde kimi zaman kaynak kişi, kimi zaman da derlemeci ya da notist kimliğiyle yer alarak Türk halk müziğine önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ankara Radyosu Yurttan Sesler Topluluğu'nun bir üyesi olarak uzun yıllar görev yapan Emin Aldemir, kendisini nota yazımı konusunda da geliştirmiş ve Türk halk müziğinin duayen isimlerinden birisi olan Muzaffer Sarısözen'e derlenen türkülerin nota transkripsiyonu aşamasında ciddi katkılar sağlamıştır. Bu çalışma, Türk halk müziğindeki derlemecilik faaliyetleriyle ilgili olarak literatürde bulunan az sayıdaki çalışmaya katkı sağlaması ve konusu doğrultusunda Türkiye'de ilk kez yapılması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte çalışmanın amacı, Türk halk müziğine değerli hizmetlerde bulunmuş olan Emin Aldemir'in derlemeci, sanatçı, icracı ve eğitimci kimliğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktır. Çalışma nitel yöntem doğrultusunda yapılandırılmıştır. Emin Aldemir'in yaptığı derleme çalışmalarıyla THM repertuarına çok sayıda türkü kazandırdığı ve bunun yanı sıra icracı ve eğitimci kimliğiyle bazı halk müziği sanatçılarına yol gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emin Aldemir, Türk Halk Müziği, Derlemecilik, Kabak Kemane, Bağlama

A VETERAN PERFORMER OF THE TURKISH FOLK MUSIC: EMİN ALDEMİR

ABSTRACT

Researchers tend to carry out compilation studies to convey the social values and cultural codes specific to Anatolian/Turkish folk music. Many artists have voluntarily participated such projects in the common aim promote and protect Anatolian folk culture. One such an artist is Emin Aldemir. Aldemir contributed extensively to Turkish folk music by copying down and printing sheet music of Turkish folk music. He at one point was a member of the Ankara Radyosu Yurttan Sesler Topluluğu (Ankara Radio Society for National Music), and is versed in written music. This particular study shall document his work, and serve as an invaluable resource for future projects in this particular field. Equally so, it will also highlight Aldemir's own life as a compiler, artist, performer, and educator. Our preliminary findings conclude that Aldemir's pioneering efforts have led to the archiving of many a Turkish folk song that would otherwise have disappeared, and that he himself is very much a role model for other artists.

Keywords: Emin Aldemir, Turkish Folk Music, Compilation, Kabak Kemane, Bağlama

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 25.07.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.09.2022

Etik Beyan: Bu makalede kullanılan veriler, 26 Eylül 2022 tarihli 2022/10 toplantısı ve (Protokol NO. 2022/354) sayılı Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından değerlendirilerek etik olarak uygun bulunmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, TRABZON; ORCID: 0000-0001-6820-6468, E-posta: korayilgar@trabzon.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Müzik Bölümü, BOLU; ORCID: 0000-0001-9165-4381, E-posta: can.dogan@ibu.edu.tr

Giriş

Kadim Anadolu coğrafyasının kendisine özgü kimliğini oluşturan toplumsal değerlerin ve kültürel kodların Türk halk müziği icrası yoluyla günümüze ulaştırılması adına geçmişten günümüze kadar çok sayıda derleme çalışması yapılmıştır. Anadolu halk kültürüne ait ortak ürünlerin sergilenmesini ve korunmasını amaçlayan bu derleme çalışmalarına pek çok sanatçı gönüllü olarak katılmıştır. Bu gönüllü sanatçılardan birisi de Emin Aldemir'dir. Aldemir; türkü notalarının künyelerinde kimi zaman kaynak kişi, kimi zaman da derlemeci ya da notist kimliğiyle yer alarak Türk halk müziğine önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bununla birlikte bağlama, divan sazı, cura, keman ve kabak kemane de çalan Emin Aldemir, sanatını bu çalgılarla icra eden iyi bir müzisyen olarak da tanınmıştır. Bu çalgıların icrasına küçük yaşlarında başlayan Aldemir, Türk halk müziği icralarında en çok kullanılan yaylı çalgı olan kabak kemanenin TRT radyolarına girmesine öncülük eden ilk sanatçı olmuştur.

Ankara Radyosu bünyesinde kurulan Yurttan Sesler Topluluğu'nun bir üyesi olarak uzun yıllar görev yapan Emin Aldemir, derlemeciliğin ve icracılığın yanı sıra kendisini nota yazımı konusunda da iyi bir şekilde geliştirmiş ve Türk halk müziğinin duayen isimlerinden birisi olan Muzaffer Sarısözen'e o dönemde derlenen çok sayıda türkünün nota transkripsiyonlarının gerçekleştirilmesi aşamasında ciddi katkılar sağlamıştır. Türk halk müziğine kaynak kişi, derlemeci, icracı, notist ve eğitimci kimliği ile önemli hizmetlerde bulunan Emin Aldemir, halk müziğinin farklı türlerinden ve yörelerinden çok sayıda türkü derlemiş ve bu anonim eserleri notaya alarak Türk halk müziği repertuarına kazandırmıştır.

Bu çalışma, Türk halk müziğindeki derlemecilik faaliyetleriyle ilgili olarak alana yönelik literatürde bulunan az sayıdaki çalışmaya katkı sağlaması ve de konusu doğrultusunda Türkiye'de ilk kez yapılması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte çalışmanın amacı, Türk halk müziğine büyük emek vermiş olan Emin Aldemir'in derlemeci, sanatçı, icracı ve eğitimci kimliğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktır. Çalışmanın bir diğer amacı da Emin Aldemir gibi önemli müzik adamlarının Türk halk müziği alanında gerçekleştirilen derlemecilik ve icracılık faaliyetleri doğrultusunda buldukları değerli hizmetlerin unutulmaya yüz tutmadan tespit edilip kayıt altına alınarak gelecek kuşaklara aktarılması yönünde kolektif bir farkındalık oluşturmaktır.

Yöntem

Bu çalışma nitel yöntem doğrultusunda yapılandırılmıştır. Bu doğrultuda, Emin Aldemir'e ilişkin verilerin elde edilmesinde literatür taraması, arşiv taraması, doküman inceleme ve yapılandırılmamış görüşme tekniklerinden yararlanılmıştır.

"Sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan tarama araştırmaları, geniş gruplar üzerinde yürütülen, gruptaki bireylerin bir olgu ve olayla ilgili olarak görüşlerinin, tutumlarının alındığı, olgu ve olayların betimlenmeye çalışıldığı araştırmalardır. Araştırmacı burada var olan durumu ayrıntısıyla betimlemeye ve durum hakkında ayrıntılı bilgi vermeye çalışır" (Karakaya, 2014, s. 59).

"Belgesel tarama olarak da bilinen doküman analizinde, var olan kayıt ve belgeler incelenerek veri elde edilmektedir. Doküman analizi, belli bir amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır. Bir başka ifadeyle doküman analizi, basılı ve elektronik (bilgisayar tabanlı ve internet erişimli) materyallerin incelenmesi ve değerlendirilmesi sürecinde gerçekleşen bir dizi işlemdir. Bu süreç ayrıca, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin incelenmesi olarak da tanımlanmaktadır. Aynı zamanda resmi ya da özel kayıtların toplanması,

sistematiik olarak incelenmesi ve değerlendirilmesidir” (Karasar, 2005; Bowen, 2009; Yıldırım vd. 2013; Ekiz, 2015’ten aktaran; Sak vd. 2022, s. 230).

Amaçlı örnekleme tekniğinin kullanıldığı bu çalışmanın evrenini Türk halk müziği sanatçıları örneklemini ise Emin Aldemir oluşturmaktadır. Belirli bir amaca veya yargıya dayanan örnekleme modelinde; “Öğeler, örnei için çalışma evreninden rastgele değil, belli özelliklerinden dolayı ve/veya araştırmacının kendi kararı/sağduyusuna göre seçilirler. Amaçlı örnekleme, örneğin seçileceği evren hakkında araştırmacının oldukça kapsamlı bir bilgiye, tecrübeye sahip olmasını gerektirir ve öyle olduğunu öngörür” (Böke, 2017, s. 125).

Bununla birlikte çalışma, Emin Aldemir’in derlemeci, icracı ve sanatçı kimliğine yönelik alınan uzman görüşleri ve konuyla ilgili olarak ulaşılabilen yazılı, görsel ve işitsel kaynaklar ile sınırlandırılmıştır. Araştırma konusuna yönelik yapılan literatür ve arşiv taramalarının yanı sıra, Emin Aldemir hakkında daha fazla veriye ulaşmak amacıyla sanatçayı yakından tanıyan ve kendilerine ulaşılan 5 kişi ile (TRT Ankara ve İstanbul radyolarında birlikte görev yaptığı sanatçı arkadaşları) telefon görüşmesi yapılmıştır.

Geçmişte yaşamış olan bir kişiyi ve yine geçmişte meydana gelmiş olan belirli bir durumu betimlemek amacıyla gerçekteştirilen bu çalışma kapsamında araştırma konusuna ilişkin daha ayrıntılı verilere ulaşmak amacıyla da Emin Aldemir’i yakından tanıyan ve kendilerine telefon yoluyla ulaşılan 5 sanatçıdan ‘yapılandırılmamış görüşme tekniği’ kullanılarak ayrıntılı bilgi alınmıştır. Yapılandırılmamış görüşme tekniğinin tanımına, özelliklerine ve bilimsel araştırmalardaki işlevine ilişkin bilgiler ise şu şekildedir:

“Yapılandırılmamış görüşme, diğer bir kişiyle yapılan sözel etkileşimin doğal akışı içerisinde herhangi bir görüşme protokolü olmaksızın spontane yapılan bir iletişim biçimidir” (Gall vd. 1996, s. 310’dan aktaran; Tünnüklü, 2000, s. 546). “Bu görüşme türünde, görüşmeci, görüşmeye giderken herhangi bir planlama yapmaz. Görüşme sürecinde ortaya çıkan duruma bağlı olarak, araştırma yapılan konu ve birey hakkında detaylı bilgi alma olanağı vardır. Yapılandırılmamış görüşme türünde herhangi bir planlama yapılmadığı için, zamanı etkili kullanma ve toplanan verilerin istatistik olarak analiz etme [edilme] sorunu ortaya çıkabilir” (Cemaloğlu, 2014, s. 151).

Verilerin çözümlenmesi aşamasında ise çalışma kapsamında elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi kullanılarak bulgulara dönüştürülmüş ve yorumlanmıştır.

Emin Aldemir’in Hayatı

Türk halk müziğine sayısız hizmetler sunan Emin Aldemir, 1925 yılında Bolu merkez Akpınar mahallesinde dünyaya gelmiştir. Aldemir’in Anne adı Sıdika, baba adı ise Mustafa’dır. Sanatçı ilk ve ortaokul tahsilini Bolu’da yapmış, ancak 1942’de yaşanan şiddetli depremden dolayı ailesi ile birlikte on sekiz yaşındayken Kayseri’ye gitmiştir. Küçük yaşlarda müziğe ilgi duyan ve müzisyen bir çevrede yetişen Aldemir, sekiz yaşında bağlama, ardından da kabak kemane icra etmeye başlamıştır (URL 5).

Fotoğraf 1: Emin Aldemir (1925-2005)

Emin Aldemir, 1943-1945 yılları arasında Kayseri’de Sümerbank Bez Fabrikası’nda laborant olarak görev yapmıştır. Sanatını bulunduğu ortamlarda icra eden usta sanatçı, çalıştığı fabrika bünyesinde bir Türk Halk Müziği topluluğu oluşturmuş ve bu topluluğun şefliğini yapmıştır. Aynı dönemlerde 1945 yılında askerlik görevini yerine getirmiş ve ardından tekrar Kayseri’ye dönmüştür. Aldemir; aynı dönemlerde halkevleri topluluğu ile TRT Ankara Radyosu’na halk müziği programı yapmak için gitmiş ve bu dönemlerde Türk folklorcusu ve halk müziği sanatçısı Muzaffer Sarısözen ile tanışmıştır. Emin Aldemir 22 yaşında Hamiyet Kutlusoy ile dünya evine girmiştir. Sanatçının bu evlilikten 1948 yılında Nesrin, 1950’de Saadet ve 1952’ de de Murat isimli iki kız ve bir erkek çocuğu olmuştur (URL 4). 25 yaşına geldiğinde ise Ankara’da Muzaffer Sarısözen yönetimindeki Yurttan Sesler Korosu’na bağlama sanatçısı olarak katılmıştır (KK-5). 26 Mart 1957 tarihinde Ankara Radyosu’na 5100903 sayılı sigorta sicil numarasıyla daktilograf olarak atanan Emin Aldemir, 1 Ekim 1959 tarihinde memurluk görevinden ayrılmış ve sanatçı kadrosuna geçmiştir (URL 5).

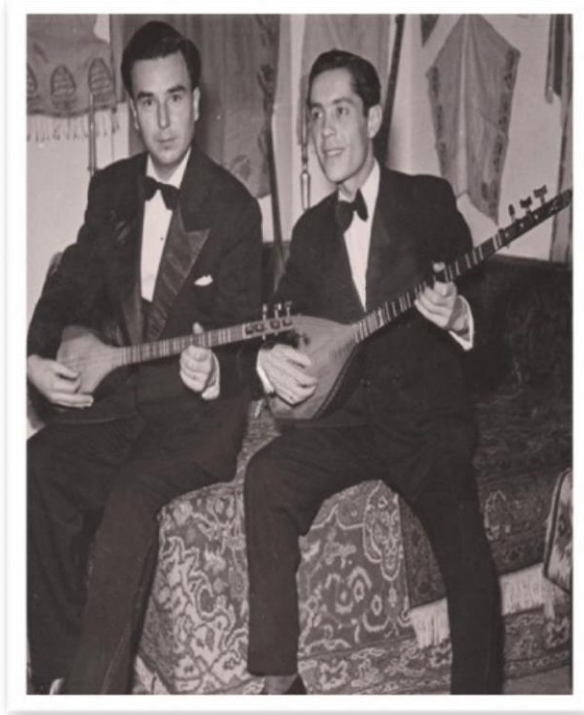
Aldemir, 1963-1967 yılları arasında dört yıl boyunca TRT İstanbul Radyosu’nda saz sanatçısı olarak görev yapmış ve 1990 yılında da uzun yıllar çalıştığı İstanbul Radyosu’ndan emekli olmuştur. Emekli olduktan sonraki dönemlerini de İstanbul’da geçiren Aldemir, 11 Mart 2005 yılında vefat etmiştir. Sanatçının anısına ve vermiş olduğu hizmetlere bir vefa borcu olarak Bolu’nun caddelerinden birisine *Emin Aldemir Sokak* adı verilmiştir (URL 4).

Emin Aldemir’in Eğitim Süreci

Emin Aldemir, ilkokul ve ortaokulu doğduğu kent olan Bolu’da okumuş ve ancak 1942 yılındaki deprem nedeniyle ailesi ile Kayseri’ye taşınmıştır. Halkevlerinde bağlama icrasının ardından Türk halk müziğinin yaylı çalgılarından kabak kemaneye merak salmıştır. Geleneksel bir icra hâkimiyetine sahip olan Aldemir, halk türkülerinin günümüze ulaşmasında ve bu türkülerin gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli katkılar sunmuştur (KK-5).

Emin Aldemir'in Mesleki Çevresi

Müziyen bir çevrede yetişen ve yakın arkadaşları da müzisyen olan Emin Aldemir yaşamı boyunca hep müzik camiasının içinde olmuştur. Aldemir, doğduğu yöre olan Bolu'nun halk ve müzik kültürünü iyi bilen bir sanatçıdır ve bu bağlamda Anadolu'nun farklı yörelerindeki müzisyenler ile ortak çalışmalarda bulunmuştur. Bunlardan birisi de aslen Eskişehirli olan, kendisine albüm ve stüdyo ortamlarında, derleme-gezi sahalarında ve pek çok sanatsal etkinlikte sazı ve sözü ile eşlik eden değerli dostu Osman Özdenkçi'dir.

Fotoğraf 2: Osman Özdenkçi ve Emin Aldemir Bağlama İcra Ederlerken

Bu bilgilerin ışığında, Emin Aldemir'in stüdyo ortamlarında, radyo yıllarında ve halk müziğinin icra edildiği konser, festival ve turnelerde yüzlerce müzisyen ve sanatçı ile vakit geçirdiği anlaşılmaktadır. Usta sanatçı gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında onlarca turneye katılmış ve mesleki çevresi de genellikle müzisyenlerden oluşmuştur. Sanatçı kişiliği sayesinde farklı yörelerin müzikal tavırlarını kendi icralarına da ustalıkla aktarmıştır. Avrupa'dan (Almanya, Belçika, Hollanda) Amerika'ya ve hatta Kanada'ya kadar pek çok kıtada ve ülkede düzenlenen müzik festivallerine ve konserlere katılmıştır. Emin Aldemir, büyük usta Muzaffer Sarısözen ile uzun süre birlikte çalışmış ve kendisine nota yazımı konusunda destek olmuştur (KK-5).

Emin Aldemir ve Neşet Ertaş

Ünlü halk müziği sanatçısı Neşet Ertaş ile yapılan bir röportajda kendisine yöneltilen "Radyo süreciniz nasıl başladı? Radyoya ilk olarak ne zaman çıktınız?" sorularına verdiği cevap ve Emin Aldemir ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

"O tarihlerde Ankara Radyosu'nda Yurttan Sesler programı vardı. Ama beni kimse çağırmadı, evet çağırmadı ve ben kendim gittim. 14 yaşındaydım, dayım Hacı Taşan çıkmıştı onu dinlemiştim, yerimde duramıyorum. Kimseye duyurmadan sazımı aldım radyo evine gittim

ama ilgilenen olmadı. Yine gittim, hayattaysa saygımı sunuyorum Emin Aldemir, o kalabalığın içinde beni gördü 'Burada ne geziyorsun?' dedi. Yurttan Sesler'de saz çalmak istiyorum dedim. Beni bir köşeye aldı, 'Çal!' dedi. Nihayet ben çalmaya başlayınca türkülerin isimlerini aldı. 'Memleketine git, oradakilere önümüzdeki Cuma Yurttan Sesler'de çalacağını söyle.' dedi. Cuma günü gittiğimde beni, Muzaffer Sarısözen karşıladı, 'Emin Bey'in tavsiye etmiş olduğu siz misiniz? Beğenirsek bir hava çaldiracağız.' dedi. Sonrasında misafir olarak bir bozlak, bir türkü söyledim. Mahalli sanatçılar olarak ayda 2 defa 15 dakika program yaptık. Sonra sözleşmeli dönem başladı ve kısa süre sonra türkülerini yayından kaldırdılar, önce Aşık Veysel türkülerini yayından çıkardılar sonra benim türkülerimi kaldırdılar. 5 türkü kaldı. Bunun üzerine radyoya gitmedim" (URL 3).

Yukarıdaki anekdotta görüldüğü üzere, Emin Aldemir'in zamanında kendisine el verip destek olması sayesinde bugün Türk halk müziğine Neşet Ertaş gibi önemli ve değerli bir sanatçıyı kazandırmak mümkün olmuştur. Emin Aldemir'in Neşet Ertaş'ın müziğe olan yeteneğini ve sazını çalışındaki icracı potansiyelini keşfetmesi usta sanatçının esasen iyi bir müzikal gözlemci ve eğitimci olduğunun bir göstergesidir. Hiçbir maddi çıkar gözetmeksizin genç yaşta Neşet Ertaş'a sahip çıkan ve ona gönüllü olarak rehberlik eden Emin Aldemir'in bu yönüyle de Türk halk müziğine verdiği değer ve bu müziği yaşatarak gelecek kuşaklara aktarmak adına bulunduğu özveri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, esasen Emin Aldemir'in Neşet Ertaş gibi halk müziği değerlerini keşfetme konusunda ne kadar dikkatli ve titiz olduğu, ayrıca Muzaffer Sarısözen'in Emin Aldemir'in sözlerini dikkate alarak onun görüş ve düşüncelerini ne kadar önemseydiği de aşikârdır.

Emin Aldemir'in Sanatçı Kişiliği

Türk halk müziğine büyük hizmetleri olan Emin Aldemir, kültürel ve sanatsal faaliyetlerde de önemli bir yere sahip olan değerli bir sanatçıdır. Bağlama ve kabak kemane icrasının yanı sıra, saz heyeti ve koro şefliği görevlerini de üstlenen sanatçının Türk halk müziğine yönelik icracılığını bağlama ve kabak kemane olmak üzere iki yönlü olarak değerlendirmek mümkündür. Bu çalgıların her ikisini de profesyonel bir şekilde icra eden Emin Aldemir, bağlaması ve kabak kemanesiyle Türk halk müziği topluluklarına ve serbest piyasa ortamında çıkartılan halk müziği albüm çalışmalarına refakat ederek bu anlamda önemli katkılar sunmuştur. Emin Aldemir, sanatında usta bir icracı olarak kendisini yalnızca radyo ortamında değil, serbest müzik piyasasındaki stüdyo ortamlarında da kanıtlamıştır.

KK-4, Emin Aldemir'in müziğe son derece yatkın bir insan olduğuna ve iyi derecede nota bildiğine dikkat çekmektedir. KK-4'ün ifadesiyle Emin Aldemir gerek topluluk içerisinde ve gerekse bireysel olarak bulunduğu ortama renk katan birisiydi. Emin Aldemir'in saziyle eşlik ettiği albümlerden birisi de Türk halk müziği ses sanatçısı KK-1'e aittir. KK-1 bu konuyla ilgili olarak, Emin Aldemir'in Türk halk müziğine ettiği hizmetlerinden ve bu anlamda verdiği desteklerinden ötürü çok değerli bir sanatçı olduğunu ve Emin Aldemir'in kendi albüm çalışmalarına da katkıda bulunduğunu ifade etmiştir.

TRT Ankara Radyosu Türk halk müziği bağlama sanatçısı KK-2, Emin Aldemir'in kişiliğiyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Emin Aldemir'in esasen çok nüktedan ve şakacı bir kişiliği vardı. Bununla birlikte kimsenin kalbini kırmayan, kimseye kötü söz söylemeyen, kimsenin aleyhinde konuşmayan, kendi hâlinde yaşayan ve çevresine karşı her zaman iyilik içerisinde bulunan çok değerli bir

insandı. Kişiliği gereği hep kendisinden özveride bulunan ve karşısındaki insanlara daima yardımcı olan bir yapıya sahipti.”

TRT Ankara Radyosu’ndan emekli bağlama sanatçısı KK-3, Emin Aldemir’in sanatçı kişiliği ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Emin Aldemir kişisel ve kültürel birikimiyle bizim çok örnek aldığımız bir insandı. Birlikte gazino icra çalışmalarımız oldu hatta her yıl birlikte İzmir Fuarı’na giderdik. Bazen İzzet Altınmeşe ile bazen İbrahim Tatlıses ile bazen de Bedia Akartürk ile çalışırdık. İşte o dönemin kalburüstü solistlerine sazımızla eşlik ederdik. Grubu da ben kurmuşum, grup yönetimi ve stüdyo kayıt işleri için de beni görevlendirmişlerdi. Emin Aldemir’e de ricada bulundum hatta kendisine ‘Emin ağabey, bizimle çalışır mısın?’ diye sordum, o da bana ‘Tabii ki abisinin.’ dedi. Bizimkisi bu şekilde başlayan çok güzel ve verimli bir süreç oldu.”

KK-2, Emin Aldemir’in sanatçı kişiliğine ise şu ifadelerle değinmektedir:

“Emin Aldemir ile uzun yıllar birlikte çalıştık. Radyodaki icra toplulukları kapsamında çok beraberliğimiz oldu. Ankara Radyosu’ndaki Yurttan Sesler Korosu’nun ilk kuruluşundan beri, yani Muzaffer Sarısözen döneminde oluşturulan ilk ses, saz ve koro ekibinin içerisinde Emin hoca da vardı ve tabii o zamanlar çok gençti. Hem icracılığı hem de müzik bilgisi açısından çok değerli ve iyi bir sanatçıydı. Hatta kendisi keman ve kabak kemane de çalardı.”

KK-3, Emin Aldemir’in TRT radyolarına stajyer sanatçı alımlarındaki rolünü ve etkisini şu sözlerle ifade etmektedir:

“TRT radyolarına stajyer sanatçı alınacağı zamanlarda sınav jürilerinde mutlaka Emin Aldemir de olurdu ve sözü de geçerdi, çünkü sınav jürilerinin ağırlıklı üyesiydi. Yani Emin Aldemir stajyer sanatçı alım sınavlarına hep girmiştir ve o ortamda bulunan herkes ona saygı göstermiştir. Sınavlar sırasında daima hak eden ve çalgısını iyi bir şekilde icra eden adayları kollar ve onlara sahip çıkardı.”

Emin Aldemir’in Bağlama İcracılığı

TRT Ankara Radyosu’ndan emekli bağlama sanatçısı KK-4, Emin Aldemir’in bağlama icracılığıyla ilgili olarak şunları dile getirmektedir: “Emin Aldemir bağlamayı çok sağlam bir şekilde çalardı, bu çalgıdan çıkardığı seslere çok hâkimdi. İcra ve repertuar zenginliği bakımından da kendisinden çok istifade edilen büyük bir sanatçıydı.” KK-2, Emin Aldemir’in bağlama ve divan sazı icracılığıyla ilgili olarak şu anekdotu paylaşmaktadır:

“Ben 1986 yılında İzmir Radyosu’ndan Ankara Radyosu’na tayinimi isteyip geldiğimde Emin Aldemir radyodaydı. O zamanlar bağlama çalışıyordu, daha öncesinde ise divan sazı çalarmış. Emin hoca halk müziği korosuna divan sazı ve bağlamayla eşlik edermiş. O eski plakla kayıt dönemlerinde İstanbul’da yapılan tüm albümlerde Emin hoca da çalmış. Ankara’dan Emin hoca gelmezse hanendeler türkülerini okumazlarmış, ‘İlla Emin hoca da olacak ve bu plakta çalacak.’ diye şart koşarlarmış. Bana bunu bizzat kendisi anlatmıştı. Hatta bir keresinde ‘Beni uçakla İstanbul’a götürürlerdi, oradaki stüdyolarda albüm kayıtları için çalardım, sonrasında beni yine uçakla Ankara’ya gönderirlerdi.’ demişti. Emin Aldemir bağlamayı gerçekten iyi derecede çalar ve bütün açışlarını divan sazıyla yaparmış. Radyo programları için uzun hava okuyan ses sanatçıları kendilerine hep Emin hocanın açış yapmasını isterlermiş. Dolayısıyla da Emin hoca divan sazıyla koro içerisinde hem toplu hem de solo olarak çalar ve uzun havalara açışlar yaparmış.”

Fotoğraf 3: Emin Aldemir Bir Konser Sırasında Divan Sazı İcra Ederken

TRT Ankara Radyosu'ndan emekli Türk halk müziği ses sanatçısı KK-5, Emin Aldemir'in Mustafa Kemal Atatürk'e bağlama çalmasını ve sanatçının bağlama icracılığını şu sözlerle anlatmaktadır:

"Emin Aldemir 9 yaşındayken Bolu'yu ziyaret eden Atatürk'e bağlamasıyla Bolu Karşılması'nı çalan ilk ve tek kişidir. Kendisinin bağlama icrası üzerine Atatürk'ün 'İşte efendiler, folklorumuz, halk kültürümüz, halk müziğimiz bu sazın içindedir.' dediği tek insan olma şerefine erişmiştir. Emin Aldemir'in bağlama icracılığı kelimenin tam anlamıyla müthişti. Çok net ve temiz perde basardı. Ayrıca bağlama icra ederken gereksiz hiçbir müzikal ifade de kullanmazdı ve üstelik boyu kadar da saz çalardı."

Emin Aldemir'in Kabak Kemane İcralığı

Genellikle Teke Yöresi çalgısı olarak bilinen ve daha çok bu yörelerin türkülerini seslendirmek amacıyla kullanılan kabak kemane, ilk defa TRT Ankara Radyosu'nda Emin Aldemir tarafından icra edilmeye başlanmıştır. Bu çalgı, Teke Yöresi ezgilerinin havalandırılmasıyla (çalınıp söylenmesiyle) birlikte halk müziği topluluklarına da girmiş ve günümüze kadar hızlı bir gelişim göstermiştir (KK-5). Bu konu ile ilgili olarak kabak kemane sanatçısı İhsan Mendeş şu bilgileri vermektedir:

"Benim TRT' ye girdiğim 1981 yılında Kabak Kemane dinleyiciler tarafından pek bilinen bir saz değildi. O zamanlar Ankara Radyosunda rahmetle andığım hocam Emin Aldemir ara sıra Bolu havalarında kemane çalardı. Genelde bağlamasını çalardı hatta tahtada şöyle bir yazı vardı; 'Kemane yöresinde gerektiği zaman çalınacak.', çok üzül müştüm çünkü THM'nin de yaylı bir enstrümana ihtiyacı olduğunu düşünüyordum. Ben icra etmeye başladıktan sonra kemane çalmamdaki tavır çok beğenildi ve o tarihlerden itibaren kemane yurdumuzun tüm bölgelerinin ezgilerinde çalınmaya başlandı. (...) Ben kemaneye başladığımda kemane çalanların sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadardı. Tahmin ettiğim kadarıyla 1981 yılından bu yana binlerce genç ve orta yaş grubu insanlar kemane icra etmeye başladı. Genç ve yetenekli kardeşlerimiz benim tavrımdan da etkilenerek kemaneyle ilgi duymaya başladılar. Şu anda profesyonelce icra yapıyorlar. Kemane şu anda hak

ettiği ilgiyi bence görmeye başladı. Her amatör koroda muhakkak bir kemane çalan görüyorum, gün geçtikçe çalan sayısı çığ gibi artıyor, albümlerde ve orkestralarda büyük oranda yer almaya başladı ve zaman içerisinde daha da artacaktır” (Sezer, 2016, s. 10-11).

Fotoğraf 4: Ortada, İhsan Öztürk; onun solunda, Tuğrul Çotuk Tezer; İhsan Öztürk'ün sağında, Emin Aldemir ve onun da sağında, Hikmet Taşan, Solist, İbrahim Tatlıses, Başkent Gazinosu-Ankara (İhsan Öztürk Kişisel Arşivi)

Profesyonel ve amatör Türk halk müziği topluluklarının vazgeçilmezi olan kabak kemaneye yönelik konservatuvarlarda da bir eğitim modeli oluşturulmakla birlikte bu çalgıyla ilgili çeşitli akademik çalışmalar da yapılmaktadır. Kabak kemane sanatçısı Özgür Çelik, bu çalgının Emin Aldemir öncülüğünde radyoların Türk halk müziği topluluklarına girişiyle ilgili olarak kendi doktora tezinde şu bilgileri vermektedir:

Derleme çalışmaları için sıkça konservatuvara gelen Muzaffer Sarısözen, 18.11.1954 tarihinde Ankara Devlet Konservatuarında yaptığı bir derleme çalışması sırasında Aydın Dereköylü İbrahim Çilingir ile bu kurumun arşivinde tanışmış ve ondan 'Pazardan Halı Aldım' isimli Aydın türküsünü derlemiştir. İbrahim Çilingir, konservatuvar öğrenciliği yıllarında Batı müziği ağırlıklı bir okulda eğitim gördüğü ve klarnet eğitimi aldığı için okul yönetiminden gizli bir şekilde bazen kabak kemane de çalmaktadır. İbrahim Çilingir derleme sırasında bu türküyü kabak kemane ile çalıp okumuş ve Muzaffer Sarısözen de kabak kemaneyle ilgi gösterdiği için bu geleneksel çalgının tanıtılması amacıyla kendisini Ankara Radyosu'ndaki bir programa davet etmiştir. Ancak konservatuvar yönetimi İbrahim Çilingir'in bu programa katılmasına izin vermemiştir. Bunun üzerine Muzaffer Sarısözen de kabak kemanenin radyoda tanıtılması ve icra edilmesi görevini o yıllarda Ankara Radyosu'nda bağlama sanatçısı olarak çalışan Emin Aldemir'e vermiştir. 1950 yılından itibaren Ankara Radyosu'nda saz sanatçısı olarak görev yapmakta olan Emin Aldemir, konservatuvarın arşivine Muzaffer Sarısözen ile birlikte gelmiş ve İbrahim Çilingir'in kabak kemane icrasında kullandığı tekniği gözlemlemiştir. Ayrıca keman da çalan Emin Aldemir, kabak kemane çalmada pek de zorlanmamış ve kabak kemanenin radyodaki icrasını ilk defa kendisi gerçekleştirmiştir. Salih Urhan, "Kabak Kemane Metodu" adlı kitabında kabak kemane TRT'de ilk defa icra eden sanatçının Emin Aldemir olduğu bilgisine de yer vermiştir. TRT tarafından hazırlanan "Hey Gidi Günler" adlı belgeselde de Yurttan Sesler Korosu'nda bağlamadan sonra kullanılan diğer bir çalgının kabak kemane olduğuna da değinilmiştir. Radyoda ilk defa Emin Aldemir tarafından icra edilen kabak kemane, halk müziği topluluğu içerisinde kullanılmaya başlayarak kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Ayrıca bu çalgı, radyoların dinleyici kitlesine de ulaşmış ve Türkiye'nin farklı bölgelerinde yaşayan insanlarca da giderek tanınmaya başlamıştır. Kabak kemane Emin

Aldemir'den sonra 1969'da İzmir Radyosu'nda Salih Urhan tarafından icra edilmeye başlanmıştır. Sonrasında ise bu çalgı İstanbul Radyosu'nda bağlama sanatçısı olan Yalçın Özsoy tarafından radyo programlarında icra edilmeye başlanmıştır. (...) Emin Aldemir, Salih Urhan ve Yalçın Özsoy'un müzik öğrenimlerine ilkin bağlama ya da keman çalarak başlamaları, üçünün de kabak kemane çalmasını gelenek doğrultusunda değil de radyo ortamında öğrenmiş olmaları ve en önemlisi keman çalabilmeleri sayesinde kabak kemane de çalmaya olan müzikal eğilimleri bu bağlamda dikkat çeken bir olgudur. Bunun nedeninin o yıllarda kabak kemane icracılarının daha ziyade yöresel sanatçılar olmaları ve Ankara, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde henüz tanınmıyor olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla da kabak kemanenin Ankara, İstanbul ve İzmir radyolarında tanınmasıyla birlikte bu çalgının halk müziği toplulukları içerisinde yer alması gerektiği düşünülmüş ve sonraki yıllarda kabak kemane icra etme görevi radyo sanatçısı ya da radyoyla bağlantısı olan, nota okuyabilen ve o güne dek farklı çalgıları da icra etmiş olan müzisyenler tarafından yerine getirilmiştir (Çelik, 2018, s. 26-30).

Arslan Akyol'un verdiği bilgiye göre kabak kemane TRT'de ilkin 1969 yılında İzmir Radyosu sanatçısı Salih Urhan tarafından, 1970 yılından itibaren de İstanbul Radyosu sanatçısı Yalçın Özsoy ve Ankara Radyosu sanatçısı Emin Aldemir tarafından yalnızca yöresel ezgilerin çalınması amacıyla halk müziği topluluklarında icra edilmeye başlanmıştır (Akyol, 2017, s. 171).

KK-3, Emin Aldemir'in kabak kemane ve keman icracılığıyla ilgili bir anekdotunu şu ifadelerle paylaşmaktadır:

"Bizim grubumuz Ankara'nın en önemli halk müziği topluluğuydu. Emin Aldemir kişiliği ve müzisyenliği açısından birçok kişiye örnek olmuştur. Örneğin kabak kemane icrasındaki baskıları çok net ve temizdir. Emin ağabey çok güzel keman da çalardı, hatta bir plak kaydı için keman çalmıştı. Bir keresinde kabak kemaneyle Nurettin Dadaloğlu'na bir açış yapmıştı. Hatta kabak kemane çaldığı için 'Kabak tadı verdi mi?' diye sorarak bize espri bile yapmıştı."

KK-3, Emin Aldemir'in kabak kemane icracılığıyla ilgili anlatımına şu sözlerle devam etmektedir:

"Emin Aldemir bir icracı olarak Anadolu'nun her yöresine hâkimdi. Doğu'nun mayalarına, Orta Anadolu'nun bozlaklarına, Güneydoğu'nun hoyratlarına ve Teke Yöresi'nin gurbet havalarına kabak kemaneyle çok güzel açışlar yapardı. Çaldığı türkülerin yöreleriyle bir bağlantısının olmamasına rağmen o yörelerin özgün icra tavrını kabak kemaneyle çok iyi bir şekilde yansıttı. Emin Aldemir'in bu becerisi de onun engin müzikal ve folklorik birikiminin bir sonucuydu."

Kabak kemaneyi Ankara Radyosu'na getiren ve bu sayede pek çok sanatçının yetişmesine öncülük eden Emin Aldemir, bu çalgıya yeni bir kimlik kazandırmıştır. Böylelikle usta sanatçı zamanla bir ekol olmuş ve kabak kemanenin icra kapsamını genişletmiştir. Tanıttığı günden bugüne dek, kabak kemanenin Anadolu'nun her bölgesinde ve dünya çapında ününü duyurmuş bir çalgı olmasına öncülük etmiştir. Emin Aldemir'in bu girişiminin bir sonucu olarak genç kuşak müzisyenler de bu çalgıyı tercih etmeye başlamış ve bu alanda uzmanlaşarak kabak kemane icra sanatını zirveye taşımışlardır. Bu bağlamda, Türk halk kültürünün tanıtılması bakımından önemli bir yere sahip olan kabak kemane, Emin Aldemir'den sonra İbrahim Çilingir, Salih Urhan, İhsan Mendeş ve Yalçın Özsoy gibi değerli icracıların da emekleri sayesinde günümüzde hak ettiği yeri bulmuştur. Kabak kemanenin halk müziği albümlerinin ve THM topluluklarının vazgeçilmez sazı olmasında Emin Aldemir'in katkısı yadsınamaz derecededir.

Emin Aldemir'in Eğitimciliği

Türk halk müzik kültürüyle ilgili bilgisini yakın çevresine de aktaran Emin Aldemir, kendisinin de eğitim aldığı bir kurum olan halkevi yıllarının genç kuşak müzisyenlerini yetiştirmiş, bununla birlikte bağlama ve kabak kemane eğitimi de vererek bu çalgıları da öğrenmelerini sağlamıştır. Aldemir, TRT Ankara Radyosu ses sanatçılarından Ali Rıza Gündoğdu'ya ses eğitimi dersleri vermiş ve bu alandaki bilgisini diğer radyo sanatçıları ile de paylaşmıştır. Emin Aldemir'in halk müziği saz sanatçısı ve derlemecisi olan Rıfat Balaban ve Neşet Ertaş'ın müzik sanatındaki gelişimlerine ciddi bir katkısının olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra, çoğu zaman yakın arkadaşı Osman Özdenkçi'nin kendisini davet ettiği müzik kurslarına devlet sanatçısı Mustafa Geceyatmaz ile birlikte katılmış ve bu kurslardaki öğrencilere akort yapmayı ve bağlama icrasının inceliklerini öğretmiştir (URL 2).

Türk halk müziğinin ünlü sanatçılarından Rıfat Balaban ve Neşet Ertaş Emin Aldemir'in yetişmelerinde büyük emeği olduğuna kendi anılarında değinmişlerdir. Türkiye'nin ilk kabak kemane icracılarından birisi olan Yalçın Özsoy da kendisini Emin Aldemir'in yetiştirdiğini ifade etmiştir (URL 4).

KK-3, Emin Aldemir'in eğitimci yönüyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

"Emin Aldemir'in diksiyonu düzgündü, insanlarla olan iletişimi güzeldi. Eğer eğitim alanında ilerlemeyi tercih etseydi çok iyi bir eğitimci de olurdu. Radyoda stajyer sanatçılara ders veriyordu. Radyoya 1966 yılından sonra giren stajyer sanatçılar da Emin Aldemir'den ders alıyorlardı."

Emin Aldemir bu hizmetlerinin yanı sıra, Yurttan Sesler Kadın Topluluğu'nu kurmuş ve yönetmiştir. Usta sanatçı ayrıca THM Repertuar Kurulu ve Merkez İcra Denetim Kurulu üyeliği görevlerinde bulunmuştur.

Emin Aldemir'in radyo çatısı altındaki eğitimci kişiliğine de değinen KK-2, bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Emin Aldemir insanların hayatına hep olumlu yönde dokundu. Sanat hayatının aktif yıllarında radyodaki kadın ve erkek sanatçıların çoğuna gazinolarda uzun yıllar eşlik etmiş, dolayısıyla da konser repertuarlarının hazırlanması aşamasında onları çalıştırarak kendilerine destek olmuştur. Emin hoca, radyo sanatçılarının türkülerini aslına uygun ve doğru bir şekilde icra etmelerine büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Yani radyodaki herkese, Yurttan Sesler Korosu'nda söyleyen ses sanatçılarının hepsine saziyle eşlik ettiğini ve hepsinin de halk müziğine yönelik bilgi sahibi olmasında büyük emeği ve yardımları olduğunu bizzat kendisi anlatırdı bizlere."

Emin Aldemir'in Derlemeciliği

KK-5, Emin Aldemir'in derlemeci yönüyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

"Emin Aldemir aynı zamanda radyoda topluluk şefiydi. Bununla birlikte derlemesi yapılan çok sayıda türkünün yanlış notaya alındığı ve aslına uygun şekilde icra edilmediği gerekçesiyle Ankara, İstanbul, İzmir ve Erzurum radyolarında kurullar kuruldu. Ankara Radyosu'nda da bir Nota Tashih Kurulu vardı. Tashih sözcüğü 'yanlış düzeltme' anlamına gelir. Bu kurulda ben, Emin Aldemir, Adnan Şeker, Bircan Pullukçuoğlu ve Işık Başel birlikte çalıştık. Ankara Radyosu'nda birlikte çalıştığımız dönemde Emin Aldemir Türk halk müziği repertuarını en iyi bilen kişiydi. Muzaffer Sarısözen, Nida Tüfekçi ve Yücel Paşmakçı dâhil herkesin içinde repertuvara en çok o hâkimdi. Çünkü Emin Aldemir bütün hayatı

boyunca Türkiye'yi çeşitli sanatçılarla birlikte gezmiş ve gittiği yörelerin türkülerini en doğru ve özgün şekliyle öğrenmişti.”

KK-2 ise Emin Aldemir'in notist ve derlemeci yönüyle ilgili olarak şu ifadelere değinmektedir:

“Emin Aldemir'in nota okuma ve yazma konusunda çok profesyonel ve iyi olduğunu sıkça söylerlerdi. Zaten kendisinin de radyoda çok sayıda türküye yönelik bilirkişilik ve derlemecilik yapmışlığı var. Emin hoca Türk halk müziğine yönelik bilgi donanımı açısından kendi döneminin en iyi sanatçılarından birisiydi. Hatta Muzaffer Sarısözen'den sonra Türk halk müziği ve folkloru konusunda en çok bilgiye onun sahip olduğu söyleniyordu.”

Emin Aldemir, başta doğduğu kent olan Bolu ve daha sonra taşındığı Kayseri ve Anadolu'nun her bölgesinden farklı formlardaki ve türlerdeki halk müziği eserlerine yönelik pek çok derleme faaliyetinde bulunmuş ve aynı zamanda bu eserleri notaya alarak halk müziği repertuvarına önemli bir katkıda bulunmuştur. Emin Aldemir kültürel aracılık hizmetinde bulunarak türkü, zeybek, gelin çıkarma havası, peşrev ve ilahi türlerindeki halk müziği eserlerini derleyerek notaya almıştır. Emin Aldemir tarafından derlenen türkülerin bilgilerini içeren tablo aşağıda verilmiştir.

Emin Aldemir/ Oyun Havaları							
	Türkü Adı	Derleyen	Notaya Alan	Yöresi	Repertuvar No	Makamsal Dizi	Usûl
1.	Bahçe Duvarını Aştım	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	282	Buselik	4/4
2.	Bahçe Duvarını Aştım/ Adanalı	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	220	Buselik	4/4
3.	Gelin Alma Havası	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Bolu	287	Hicaz	7/8
4.	Göynük Zeybeği	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Bolu	56	Hüseyni	9/8
5.	Kayseri Peşrevi	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	290	Mahur+Nikriz	2/4
6.	Soma Zeybeği	Muzaffer Sarısözen	Emin Aldemir	Manisa	303	Hicaz	9/4
7.	Trakya Kasap Havası	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Trakya	304	Hicaz	7/8

Tablo 1: Emin Aldemir Tarafından Derlenen Oyun Havaları ve Zeybekler

Emin Aldemir/ Kırık Havalar							
	Türkü Adı	Derleyen	Notaya Alan	Yöresi	Repertuvar No	Makamsal Dizi	Usûl
1	Ah guzum sabah ettin çektiklerin uğrunda	Plaktan Yazıldı	Emin Aldemir	Nevşehir	4231	Hicaz	2/4
2	Al eyvanda han kalmadı	Aliye Akkılıç	Emin Aldemir	Elâzığ	3798	Segâh	10/8

Emektar Bir Türk Halk Müziği Sanatçısı: Emin Aldemir

3	Altın nalın geymiş sağ ayağına	Ankara Devlet Konservatuvarı ¹	Emin Aldemir	Bilecik	2898	Segâh	4/4
4	Altın yüzüğüm kırıldı	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Adıyaman	2460	Uşşak	2/4
5	Armut dalda dik durur	Ankara Devlet Konservatuvarı ¹	Emin Aldemir	Bilecik	2899	Hicaz	4/4
6	Aşağıdan gelir hozalı gelin	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	2904	Uşşak	2/2
7	Bahçalara geldi bahar	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kars	2601	Hüseyini	6/8
8	Bahçe duvarımı aştım	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	1343	Hüseyini	4/4
9	Bebeğin beşiği çamdan	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Elâzığ	776	Uşşak	4/4+9/8
10	Beyaz geyme toz olur	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Bolu	1422	Segâh	9/8
11	Çadır kurdum düzlere	Plaktan Yazıldı	Emin Aldemir	Nevşehir	4232	Hüseyini	2/4
12	Çarşıya vardım erikten aldım	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	528	Hüseyini	4/4
13	Dağ başında kestane	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kütahya	2600	Gülizar	9/8
14	Dalma gelin dalma çaylar derindir	Plaktan Yazıldı	Emin Aldemir	Nevşehir	4230	Hüseyini	4/4
15	Değirmeni n taşları	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Ankara	2920	Hüseyini	2/4
16	Denizde kara balık	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Bolu	3138	Mahur	4/4
17	Dere dere gidelim	Seyhan Tütün	Emin Aldemir	Mersin	711	Segâh	9/8
18	Ela gözlüm ben bu elden gidersem	Emin Aldemir	Emin Aldemir/Işık Başel	Erzurum	2928	Uşşak	2/4
19	Evleri kayalıkta	Emin Aldemir	Saadettin Gürhan	Güneydoğu Anadolu	2931	Hüseyini	4/4
20	Evlerinde bir ipekten halı var	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Gaziantep	2283	Hicaz	10/8
21	Evlerinin önü nane	Ankara Devlet Konservatuvarı ¹	Emin Aldemir	Bilecik	2932	Hicaz	7/4

Koray İlgar - Can Doğan

22	Evlerinin önü yaldız piyade	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Çankırı	1574	Eviç	9/8
23	Evlerinin önü yonca ninne ninne	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kerkük	2287	Hüseyini	4/4
24	Gapı gapı gezerim	Seyhan Tütün	Emin Aldemir	Erzincan	1705	Uşşak	12/8+6/8
25	Gece geçtim duydu mu	Emin Aldemir	İlkim Eylül İlk	Bartın	5012	Saba	9/8
26	Geceler yârim oldu	Plaktan Yazıldı	Emin Aldemir	Şanlıurfa	1587	Hicaz	4/4
27	Gemiler posta posta	Seyhan Tütün	Emin Aldemir	Muğla	716	Uşşak	9/8
28	Gökyüzün de kartal uçar	Ankara Devlet Konservatuvarı	Emin Aldemir	Bilecik	2939	Hüseyini	9/8
29	Habilban oy can	Seyhan Tütün	Emin Aldemir	Erzincan	1704	Uşşak	4/4
30	Hamama giderken kunduram kaydı	Ankara Devlet Konservatuvarı	Emin Aldemir	Bilecik	2942	Karcığar	4/4
31	Hastanenin önüne diktiler çamı	Abdullah Gündüz	Emin Aldemir	Bilecik	3114	Hüseyini	2/4
32	Haydi yallah çıktım çıktım almadı	Banttın Yazıldı	Emin Aldemir/Behçet Bostan	İzmir	1810	Mahur	9/8
33	Kalk gidelim dağlara	Emin Aldemir	Ali Canlı	Bolu	3149	Hüseyini	4/4
34	Kapının önünde taş ben olaydım	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Manisa	1536	Eviç	4/4
35	Karanfil ocak ocak	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Orta Anadolu	1481	Hüseyini	4/4
36	Karanfilim budama	Emin Aldemir	Emin Aldemir		1727	Hicaz	4/4+2/4
37	Karanfilim saksılarda çanakta	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Bolu	2901	Mahur	4/4
38	Karyolanın demiri	Osman Özdenkçi/ Emin Aldemir	Osman Özdenkçi/ Emin Aldemir	Çanakkale	1716	Eviç	9/4
39	Kayalar kayalar yüksek kayalar	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	1708	Hicaz	4/4
40	Kaynar kazan taşmaz mı	Ankara Devlet Konservatuvarı	Emin Aldemir	Bilecik	2951	Hüseyini	9/8

Emektar Bir Türk Halk Müziği Sanatçısı: Emin Aldemir

41	Kırklar dağının düzü	Bedri Aysel	Emin Aldemir	Diyarbakır	2374	Hüseyini	10/8
42	Memed'im Memed'im otur dizime	Ankara Devlet Konservatuvarı ¹	Emin Aldemir	Bilecik	2954	Hüseyini	9/8
43	Meşelidir engin dağlar meşeli	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Antalya	2321	Gülizar	2/4
44	Nazlı kavak gıcır gıcır gıcılar	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Giresun	2325	Gülizar	9/8
45	Pervaneler şema yanar	Ankara Devlet Konservatuvarı ¹	Emin Aldemir	Bilecik	3016	Buselik	4/4
46	Pınar başı burma burma	<u>Emin Aldemir Behçet bostan</u>	<u>Emin Aldemir/Behçet bostan</u>	Orta Anadolu	3988	Uşşak	4/4
47	Sizin dükkân bizim dükkân demirden	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Uşak	1521	Hicaz	9/8
48	Söğüdün yaprağı narindir narin	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Manisa	1653	Zavil	9/8
49	Süpürgesi yoncadan	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	2963	Gülizar	4/4
50	Sürmeli'nin ortasında dibeği	Ankara Devlet Konservatuvarı ¹	Emin Aldemir	Bilecik	2964	Segâh	4/4
51	Şahin idim dağ başında oturdum	Selahattin Erorhan	Emin Aldemir	Şanlıurfa	3344	Hüseyini	10/8
52	Şu Bursa'nın kestanesi	Ankara Devlet Konservatuvarı ¹	Emin Aldemir	Bilecik	2965	Gülizar	9/8
53	Şu karşıda üç çiçek var açıyor	Emin Aldemir	Sadettin Gürhan	Kütahya	2968	Hicaz	9/8
54	Talas altı haymana	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Kayseri	690	Hüseyini	4/4
55	Tanrı'dan diledim bu kadar dilek	Salih Dünder	Emin Aldemir	Erzurum	2224	Hicaz	4/4
56	Top yatağın önü gayfe	Emin Aldemir	Emin Aldemir	Aydın	1510	Hüseyini	11/8+15/8
57	Uzun olur efelerin bıçağı	Emin Aldemir (Kaynak Kişi)	Durmuş Yazıcıoğlu/Nuri Esentürk	İzmir	5059	Segâh	7/8
58	Vardım gittim su başına	İsmet Ertaş	Hüseyin Yalıtırık/Emin Aldemir	Rumeli	4033	Uşşak	9/8

59	Yel eser kum savrulur	Ankara Devlet Konservatuvarı	Emin Aldemir	Bilecik	2763	Gülizar	4/4
----	-----------------------	------------------------------	--------------	---------	------	---------	-----

Tablo 2: Emin Aldemir Tarafından Derlenen Kırık Havalar

Emin Aldemir tarafından nota transkripsiyonları yapılan ve Türk halk müziği repertuarına kazandırılan 66 adet türkü ve enstrümantal oyun havası içerisinde toplam 12 farklı makamın kullanıldığı görülmektedir.

Bu türkülerin içerisinde Buselik (2), Hicaz (3), Hüseyini (1), Mahur, Nikriz (1) makamlarında oyun havalarının ve türkülerin olduğu tespit edilmiştir. Kırık havalar içerisinde ise Hicaz (10), Hüseyini (18), Gülizar (6), Segâh (6), Zavil (1), Uşşak (9), Mahur (3), Eviç (3), Karcıgar (1), Saba (1) ve Buselik (1) makamlarında yakılmış türkülerin olduğu görülmüştür.

Emin Aldemir tarafından derlenen söz konusu 59 adet türkünün içerisinde 13 farklı usulün kullanıldığı görülmektedir.

Yine bu türkülerin içerisinde 2/4'lük (1), 4/4'lük (2), 7/8'lik (2), 9/4'lük (1) ve 9/8'lik (1) olmak üzere basit ve bileşik yapıda usullerle bestelenmiş oyun havalarının olduğu tespit edilmiştir. Kırık havalar içerisinde ise 2/2'lik (1), 2/4'lük (7), 4/4'lük (24), 7/4'lük (1), 9/4'lük (1), 6/8'lik (2), 7/8'lik (1), 9/8'lik (17), 10/8'lik (4), 11/8'lik (1), 12/8'lik (1) ve 15/8'lik (1) olmak üzere basit ve karma yapıda usullerle yakılmış türkülerin olduğu görülmüştür.

Emin Aldemir'in Bağlama, Divan Sazı ve Kabak Kemane ile Eşlik Ettiği Albümler

Sanat hayatının aktif dönemlerinde albüm çalışmalarındaki teknolojik yenilikleri de takip eden Emin Aldemir, döneminin pek çok popüler sanatçısına, mahalli ve profesyonel sanatçıların albümlerine ve stüdyo kayıtlarına bağlama, divan sazı ve kabak kemane çalarak eşlik etmiştir. Emin Aldemir'in bağlama, divan sazı ve kabak kemane ile eşlik ettiği halk müziği albümlerinden ikisinin görselleri ve içerikleri aşağıdaki gibidir.

Fotoğraf 5: Belkis Akkale'nin *Dostlara Selam* Adlı Albümünün Arka Kapağı

Albüme Eşlik Eden Sazlar:

Divan, Cura, Elektro Bağlama: İhsan Öztürk

Divan, Kabak Kemane: Emin Aldemir

Mey: Mustafa Özgül

Cura, Bas Divan: Hikmet Taşan

Tar: Necmi Berbergil

Ritimler: Ümit Özdemir–Kemal Tekkaya

Koro: TUR – HOY Derneği korusu

Fotoğraf 6: Nizamettin Ariç'in *Telli Sazım* Adlı Albümünün Kapağı

Albüme Eşlik Eden Sazlar:

Divan, Elektro bağlama: İhsan Öztürk

Kabak Kemane: Emin Aldemir

Bas divan: Hikmet Taşan

Tambura: Musa Eroğlu, Osman Palabıyık

Cura: Turan Tezer

Bağlama: İbrahim Şahin

Kaval: Tahir Peker

Ritim sazlar: Edip-Ümit-Behzat

Sonuç

Bu çalışma kapsamında elde edilen veriler doğrultusunda ulaşılan bulguların ışığında aşağıdaki şu sonuçlara varmak mümkün olmuştur:

- Emin Aldemir'in sanatsal yaşamı boyunca yaptığı derleme ve birliktirlik çalışmalarıyla THM repertuvarına 59 adet türkü kazandırdığı ve bu türkülerini notaya aldığı sonucuna ulaşmıştır.
- Emin Aldemir'in Neşet Ertaş, İbrahim Çilingir, KK-1, KK-2, KK-3, KK-4, KK-5, Rıfat Balaban, Yalçın Özsoy, Ali Rıza Gündoğdu gibi halk müziği sanatçılarının müzikal kimliklerini olumlu yönde etkilemiş olduğu ve bu sanatçılar için her zaman örnek alınacak bir model oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır.
- Emin Aldemir'in icracı, derlemeci, notist ve eğitimci kimliğiyle çok yönlü ve usta bir sanatçı olduğu ve bu özelliğiyle Türk halk müziğine önemli hizmetlerde bulunduğu tespit edilmiştir.
- Emin Aldemir'in bağlama, divan sazı, cura, keman ve kabak kemane gibi çeşitli halk müziği çalgılarını kendi çabası ve gayretiyle öğrendiği ve bu çalgıların hepsini de ustalıkla icra ettiği sonucuna varılmıştır.
- Emin Aldemir'in Türk halk müziğinde önemli bir yaylı çalgı olan kabak kemaneyi TRT radyolarına kazandıran ilk sanatçı olduğu ve icracı kimliğiyle de bu çalgının Türkiye genelinde kendisinden sonraki genç kuşak müzisyenler arasında yaygınlaşarak benimsenmesine öncülük ettiği anlaşılmıştır.
- Emin Aldemir'in TRT Ankara ve İstanbul radyolarında görev yaptığı yıllarda koro şefliği, saz heyeti şefliği, stajyer sanatçı eğitimciliği, sınav jüri üyeliği, nota tashih kurulu üyeliği yaptığı ve seçici kurul içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir.
- Emin Aldemir'in dost meclislerinde genç müzisyenlere destek olup yol gösterdiği, esprili ve nüktedan olmakla birlikte yaptığı işi ciddiye alan titiz ve disiplinli bir sanatçı olduğu, özel yaşantısında da çok sevilen ve saygı duyulan bir insan olduğu, hiç kimseyi kırmadığı, çok yardımsever, mütevazı ve gönül ehli bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmıştır.

Öneriler

Çalışma kapsamında varılan sonuçların doğrultusunda bulunulan öneriler şu şekildedir:

- Emin Aldemir gibi Türk halk müziğine hizmet eden ve bu alanda kayda değer çalışmaları olan sanatçılar kamuoyuna iyi bir şekilde tanıtılabilir ve bu anlayış doğrultusunda yapılacak akademik çalışmalarda bu sanatçıların derlemeci, icracı, notist ve eğitimci yönlerinin ayrıntılı bir şekilde incelenerek ortaya konabilir.
- Emin Aldemir'in bağlama, divan sazı, cura, keman ve kabak kemane icra tavrının daha iyi anlaşılması ve genç kuşak icracılara da aktarılması amacıyla sanatçının bu çalgılarla yaptığı açışların ve çaldığı türküler ile oyun havalalarının yer aldığı ses ve görüntü kayıtlarının ayrıntılı icra analizleri yapılarak söz konusu icra örneklerinin müzikal tavrı özellikleri tespit edilebilir.
- Türkiye genelinde Türk Halk Müziği eğitimi verilen devlet konservatuvarlarında ve Güzel Sanatlar fakültelerinin Müzik bölümlerinde Emin Aldemir'in bir halk müziği sanatçısı olarak tüm özellikleriyle öğrencilere iyi ve doğru bir şekilde tanıtılması amacıyla kendisini konu edinen çeşitli akademik ve sanatsal etkinlikler düzenlenebilir.

- Bu tür akademik ve sanatsal etkinlikler, Türk Halk Müziği alanı üzerine çalışan öğrenciler, akademisyenler ve icracılar için bilgilendirici, nitelikli, yararlı ve ulaşılabilir yeni kaynakların üretilmesine olanak sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- AKYOL, A. (2017). "Kabak Kemanenin Dünü Bugünü ve Yarını". *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*. III/1: 163-181.
- BÖKE, K. (2017). "Örnekleme". *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. (ed. Kaan Böke). İstanbul: Alfa Yayınları: 105-147.
- CEMALOĞLU, N. (2014). "Veri Toplama Teknikleri: Nicel-Nitel". *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. (ed. Abdurrahman Tanrıoğen). Ankara: Anı Yayıncılık: 133-166.
- ÇELİK, Ö. (2018). *Batı Anadolu'da Kabak Kemane ve İcra Geleneği*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SAK, R. vd. (2021). "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*. IV/1: 227-250.
- SANCAK, E. (2019). *Türk Halk Müziğinde Bas Bağlamanın Tarihi, Yapısı ve İcrası*. Ankara: Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SEZER, S. (2016). *Kabak Kemane ile Azeri Kamança'sının Yapı ve İcra Tekniği Açısından Karşılaştırılması*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TÜRNÜKLÜ, A. (2000). "Eğitimbilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*. VI/4: 543-559.

İnternet Kaynakları

URL 1

AKBIYIK, S. (t.y.). "Emin Aldemir". Erişim Tarihi: 26.06.2022.

<https://www.repertukul.com/Biyografiler--EMIN-ALDEMIR-742>

<https://web.archive.org/web/20220626142925/https://www.repertukul.com/Biyografiler--EMIN-ALDEMIR-742>, 26.06.2022.

URL 2

ÇİMEN, K. (2019). "Recai Başaran: 'Öte Geçede' Bir Çankırlı". Erişim Tarihi: 26.06.2022.

<https://www.cankiripostasi.com/%E2%80%98ote-gecede-bir-cankirili-roportaj,9.html>

<http://archive.today/2022.06.26143422/https://www.cankiripostasi.com/%E2%80%98ote-gecede-bir-cankirili-roportaj,9.html>, 206.06.2022.

URL 3

DEMİR, F. (2010). "Türkülerini isimsiz çalanlara isyan etti". [Neşet Ertaş ile Gerçekleştirilen Röportaj]. Erişim Tarihi: 20.06.2022.

https://www.yeniasir.com.tr/hayatinicinden/2010/10/24/turkulerini_isimsiz_calanlara_isyan_etti

https://archive.md/https://www.yeniasir.com.tr/hayatinicinden/2010/10/24/turkulerini_isimsiz_calanlara_isyan_etti, 26.06.2022.

URL 4

GÜÇLÜ, F. (2016). "Bolulu Müzik Adamı; Emin Aldemir". Erişim Tarihi: 26.06.2022.

<https://www.medya14.net/kultur/bolulu-muzik-adami-emin-aldemir-h3138.html>

<https://web.archive.org/web/20200706113022/https://www.medya14.net/kultur/bolulu-muzik-adami-emin-aldemir-h3138.html>, 26.06.2022.

URL 5

Türkü Dostları (t.y.). "Emin Aldemir". Erişim Tarihi: 26.06.2022.

<https://www.turkudostlari.net/kimdir.asp?kim=719>

<http://archive.today/2022.06.26145456/https://www.turkudostlari.net/kimdir.asp?kim=719>, 26.06.2022.

Kişisel Görüşmeler

KK-1, TRT İstanbul Radyosu Emekli Türk Halk Müziği Ses Sanatçısı [01.05.2022 tarihinde telefonla yapılan kişisel görüşme]

KK-2, TRT Ankara Radyosu Emekli Türk Halk Müziği Bağlama Sanatçısı [01.05.2022 tarihinde telefonla yapılan kişisel görüşme]

KK-3, TRT Ankara Radyosu Emekli Türk Halk Müziği Bağlama Sanatçısı [09.05.2022 tarihinde telefonla yapılan kişisel görüşme]

KK-4, TRT İstanbul Radyosu Emekli Türk Halk Müziği Bağlama Sanatçısı [27.04.2022 tarihinde telefonla yapılan kişisel görüşme]

KK-5, TRT Ankara Radyosu Emekli Türk Halk Müziği Ses Sanatçısı [29.04.2022 tarihinde telefonla yapılan kişisel görüşme ve 06.05.2022 tarihinde yapılan yüz yüze görüşme]

YEREL PAYDAŞLARIN EKOTURİZM ALGISI VE GÖRÜŞLERİ: ORDU İLİ ÖRNEĞİ*

Semih SARAÇOĞLU*
Bayram KANCA **

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Ordu ilinin ekoturizm kapsamındaki mevcut durumunu, ekoturizm olanaklarını, ekoturizmde sahip oldukları fırsatları, hedef pazarlarını, bu pazarlardaki paylarının nasıl arttırılabileceğini belirlemektir. Çalışmada araştırma sorularına derinlemesine cevap bulabilmek için sosyal bilimlerde oldukça yaygın olarak kullanılan nitel araştırma yöntemi ve betimsel araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Çalışma verileri 2021 yılı Aralık ayında yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile toplanmıştır. Toplanan veriler içerik analizi tekniği ile analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, Ordu ilinin doğal alanları ön plana çıkartan, çeşitli etkinlikler ile kültürel ve tarihi unsurları içerisinde barındıran turizm aktivitelerinin gerçekleştirildiği bir destinasyon olduğu belirlenmiştir. Ordu ilinin ekoturizmdeki güçlü yönlerinin, sahip olduğu çekicilikler, şehrin sahip olduğu olanaklar, coğrafi şartları, ekoturizm potansiyeli ve destinasyon imajının olması, mutfak kültürü ve ekonomik faydası; zayıf yönlerinin ise, altyapı ve üstyapı sorunları, sektörel problemlerin olması, doğal alanların tahribatı, pazarlama ve imaj sorunları, coğrafi sorunlar ve kamu ile iş birliği sorunları olduğu tespit edilmiştir. Ordu ilinin ekoturizmdeki fırsatları, yatırımcı kuruluşların yönelimleri ve Ordu ilindeki olanaklar; tehditlerinin ise siyasi ve sektörel problemler olarak tespit edilmiştir. Ordu ilinin ekoturizm kapsamında pazar payının büyütülmesi için pazarlama ve tanıtım faaliyetleri, altyapı ve üstyapı sorunlarının giderilmesi, hizmet kalitesinin yükseltilmesi, paydaşların iş birliği yapması ve stratejik planlamaların gerçekleştirilmesi olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekoturizm, Yerel Paydaşlar, Ordu

ECOTOURISM PERCEPTION AND OPINIONS OF LOCAL STAKEHOLDERS: THE CASE OF ORDU

ABSTRACT

The goals of the study are to examine the current status of ecotourism in Ordu, Turkey, specify target markets (and how they can increase their shares in these markets), and explore the province's ecotourism potential. We employed a mix of qualitative and descriptive research methodology, largely collecting our data through interviews we conducted back in December 2021. We then used content analysis to examine the results. Our preliminary findings reveal that Ordu's natural beauty is its biggest asset, and that it is filled with plenty of cultural and historical elements ideal for tourism. Other assets include how its laid out, the opportunities it offers people, its geographical conditions, destination image, culinary culture, and economic appeal. By contrast, it also has lots of weak points as well, namely: poor infrastructure and superstructure, a lack of industry, destruction of natural zones, marketing and image problems, geographical obstacles, political deadlock, and next to no public consultation. Nevertheless, it has the potential to draw in foreign investment provided local government work on the aforementioned issues, as well as crank up service quality and strategic planning.

Keywords: Ecotourism, Local Stakeholders, Ordu

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 23.07.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2022

* Bu çalışma, "Ordu İli Turizm Paydaşlarının Ekoturizm Algısı" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

Etik Beyan: Bu makalede kullanılan veriler, 01 Aralık 2021 tarihli ve 17/23 sayılı Giresun Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulu tarafından değerlendirilerek etik olarak uygun bulunmuştur.

* Yüksek Lisans Mezunu, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekoturizm Rehberliği ABD, GİRESUN; ORCID: 0000-0002-9922-501X, E-posta: semihsaracoglu@outlook.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, GİRESUN; ORCID: 0000-0002-0398-8152, E-posta: bayram.kanca@giresun.edu.tr

Giriş

Ordu ili Karadeniz Bölgesi'nde ekonomisi gelişmekte olan bir ildir. İlin coğrafi yapısı ve sahip olduğu doğal kaynakların özelliklerinden dolayı sanayi yatırımları oldukça az olup fındık tarımı üzerine yatırımlar gerçekleştirilmektedir. Ordu ilinin sahip olduğu doğal ve kültürel varlıkları, turistik çekicilikleri nedeniyle turizm Ordu ili için önemli bir sektördür. Ordu ilinde geliştirilebilecek turizm ürünlerinden biri doğa, yeşil alanlar, deniz, yaylalar, şelaleler vb. çekiciliklerin bulunması sebebiyle ekoturizmdir. Ordu ili ekoturizmin uygulanabilirliği açısından daha yolun başındadır. Ekoturizm bölgelerinde gerçekleştirilen faaliyetlerin ve ziyaretçilere sunulan hizmetin geliştirilebilmesi, hizmet kalitenin yükseltilmesi açısından yerel paydaşların bir araya gelmesi etkili olacaktır.

Ekoturizm planlarının yanlış kararlar ve uygulamaları doğal ve kültürel kaynakların yok olmasına, ekoturizm ile ilgili grupların taleplerinin çatışmasına neden olmakta, ekoturizm planlamasında otantik ve gelişmemiş ortamların tercih edilmesi, yerel ilgi gruplarını gelişememe korkusuna yöneltmekte ve onları ekoturizme karşı gruplar haline dönüştürebilmektedir (Surat, 2016). Bu nedenle ekoturizm kararları, planlama aşamasında paydaşların görüşleri dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, Ordu ilindeki yerel paydaşların ekoturizme yönelik algılarının düzeyini belirlemek, Ordu ilinin ekoturizm destinasyonu olabilmesi için neler yapılması gerektiğinin paydaşların görüşleri doğrultusunda tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda; Ordu ilinin ekoturizm pazarındaki mevcut durumu, pazar payının büyümesi için nelerin yapılması gerektiği, hangi güzellikleriyle ön plana çıktığı, ekoturizm ile ilgili güçlü ve zayıf yönleri, sahip olduğu fırsatları ve tehditlerine dair değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Araştırma Ordu ilinin ekoturizm potansiyeli ve mevcut durumunun paydaşların görüşleri doğrultusunda belirlenmesi sebebiyle ilde ekoturizm ile ilgili bilimsel çalışma ve yatırım yapmak isteyenler için kaynak olabilmesi açısından önem arz etmektedir. Böylelikle, ekoturizme yönelik planlamalar, bölge seçimi, ulaşım, konaklama, kirlilikle mücadele, doğal alanların ve su alanlarının korunması, mevcut doğal yapının korunması gibi çalışmaların sürekliliği sağlanabilir (Surat vd. 2015). Ekoturizm doğal çevreyle yakından bağlantılı olup insan hareketleri sebebiyle çeşitli tehdit unsurları bulunmaktadır. Yapılacak planlamalarda bu unsurlara öncelikle dikkat edilmelidir.

Literatür

Kitlesel olarak gerçekleştirilen turizm aktiviteleri başta çevresel sorunları ortaya çıkarmak ile birlikte pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Turizmin ortaya çıkarmış olduğu olumsuz etkiler ilk başlarda çok fazla dikkate alınmasa da bugün doğal çevreye karşı duyulan hassas gelişmeler ile önemli bir sorun teşkil etmektedir (Kamacı, 2015, s. 15). Kitle turizminin doğal ve kültürel alanlar üzerinde sebep olduğu tahribat ve olumsuz etkilerin sonucunda doğanın korunmasını hedefleyen doğa temelli bir turizm anlayışı ortaya çıkmıştır (Valentine, 1993, s. 107). Bu turizm; doğa ile etkileşimi olan, bilinçli ve sorumlu bir turizm anlayışı ile gerçekleştirilen, yumuşak (soft) ya da yeşil turizm olarak da ifade edilen ve sürdürülebilirlik kavramını yansıtan ekoturizmdir (Kamacı, 2015, s. 15).

Ekoturizm kavramı tarihsel olarak incelendiğinde, Ceballos Lascurain tarafından 1983 yılında ortaya çıkarıldığına inanılmaktadır (Council vd. 1992; Fennel, 1999, s. 231). Lascurain ekoturizmi "*nispeten bozulmamış ya da kirletilmemiş doğal ve kültürel alanların korunmasına katkıda bulunan, bu alanlardaki manzara, bitki örtüsü ve yaban hayatını inceleyen, yerel halkın sosyo-ekonomik yaşantısına katkıda bulunan, çevreye karşı duyarlı bir turizm*" olarak tanımlamıştır (Fennel, 1999, s. 30). Ekoturizm, doğal kaynakların gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan, yerel halkın ekonomik yönden kalkınmasına katkıda bulunan, sosyo-kültürel öğelerin korunmasına yardımcı olan ve biyolojik çeşitliliği koruyan doğaya dayalı bir turizm faaliyetidir (Drumm vd. 2005, s. 3). Hetzer (1965),

ekoturizmi dört temel ilke ile tanımlamıştır. Bu ilkeler; çevresel etkileri en aza indirmek, ev sahibi kültürlerle saygı duymak, yerel halka maksimum düzeyde fayda sağlamak ve turistleri en üst düzeyde memnun etmektir. Bunlardan ilki ekoturizmin en ayırt edici özelliği olarak kabul edilmiştir (Blamey, 2001, s. 5).

Ekoturizm farklı görüşleri olan kişiler için farklı anlamlar taşıyabilmektedir. Özellikle kuşlar ve diğer yabani hayvanlar, kayalar, mağaralar, fosil alanlar, arkeolojik sit alanları, sulak alanlar ve tehlike altındaki canlıların bulunduğu alanlar gibi doğal ve arkeolojik alanları temel alan bir turizm türüdür (Hetzer, 1965'den aktaran; Björk, 2000, s. 190). Ekoturizm ya da doğa odaklı turizm, bozulmamış doğal alanlarda gerçekleştirilen, manzara ve flora-faunasına hayranlık duyulan, bu alanlarda çalışmak ve tadını çıkarmak için özel amaçlarla gerçekleştirilen turizm türüdür (Boo, 1991'den aktaran; Caldicott vd. 2005, s. 8). Nispeten daha az zarar görmüş alanlara yönelen ve bu alanların sürdürülebilirliğini sağlayan doğa tabanlı turizm çeşididir. Korunan alanların daha özenli kullanılmasına ve yönetilmesine fayda sağlar (Valentine, 1992). Park tabanlı turizmin gelişmesi için koruma ve kalkınmayı entegre eden yerel tasarruf ve yatırıma dayalı küçük ölçekli yaklaşımdır (Place, 1991, s. 189). Doğa ile olan etkileşime, yaratıcılığa ve bu alanlara karşı duyarlı olan turizmdir. Ekoturizmin bu özellikleri toplumsal ve çevresel sorunları en aza indirmektedir. Ekoturizm, ziyaretçileri doğal çevre hakkında bilinçlendirip, ziyaret edilen bölgenin ekonomik, sosyal ve ekolojik şartlarına olumlu katkıda bulunmayı amaçlar (Butler, 1989, s. 9-17). Yerel halkın kültürüne sahip çıkan, bir bölgenin doğal tarihinden ilham alan turizm türüdür. Ekoturistler, diğer bölgelere göre daha az gelişmiş olan yerleri ziyaret etmektedir (Ziffer, 1989, s. 6). Literatürden yola çıkar Aytuğ (2019) ise ekoturizmi; *"doğaya, çevreye, topluma ve toplumun değerlerine saygılı; ekolojik dengenin korunmasına azami hassasiyet gösteren, ziyaretçilerin eğitim, dinlenme, macera, doğa sporları, tarih ve yerel kültürü tanımaya odaklandıkları ve tüm bu değerlere karşı kendilerini sorumlu hissettikleri bir seyahat türü"* olarak tanımlamıştır.

Ekoturizm doğa ile iç içe olan, doğal alanları koruyabilen, yerel halka ekonomik yönden fayda sağlayabilen, gerçekleştirildiği bölgenin ekonomik ve sosyo-kültürel gelişimine katkıda bulunabilen bir turizm çeşidi olarak turizm endüstrisinde son derece önemlidir. Günümüzde dünyanın pek çok yerinde ekoturizmin ilke ve amacına uygun bir şekilde ekoturizm aktiviteleri ve projeleri uygulanmaktadır. Ekoturizm, bir bölgenin gelişimi, sürdürülebilirliği ve hem ulusal hem de uluslararası pazarda bilinirliğini sağlaması açısından büyük öneme sahiptir. Günümüzde birçok ülke, ekoturizm planlamalarına yer vererek ekoturizmi geliştirmek için çeşitli projeleri yürürlüğe koymaktadır (Kasalak, 2015, s. 23). Dünyada ekoturizmi geliştirmek için uygun olan bölgelerin çoğu tropikal bölgeler, ada ülkeleri ve dağların fazla olduğu az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdir. Günümüzde ekoturizm açısından önemli olan bölgeler arasında Güney Amerika, Karayipler ve Pasifik Adaları, Güney Asya, Güney Afrika, Yeni Zelanda Avustralya sayılabilir (Diamantis, 1999, s. 101; Nepal, 2000, s. 661; Demir vd. 2006, s. 132).

Yöntem

Çalışmada sosyal bilimlerde oldukça yaygın olarak kullanılan nitel (kalitatif) araştırma yöntemi ve betimsel araştırma yöntemi kullanılmıştır (Wu vd. 2009, s. 2021). Ordu ilindeki yerel paydaşların ekoturizm algılarını ve görüşlerini belirlemek için yarı yapılandırılmış mülakat tekniğinden yararlanılmıştır. Çalışma verilerini toplamak amacıyla yazındaki çalışmalardan (Vatansever vd. 2017; Kanca, 2018) faydalanılarak hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme soruları ekoturizme uyarlanarak araştırmanın amacına ve konusuna yönelik sorular oluşturulmuştur. Hazırlanan görüşme formu uzman görüşleri doğrultusunda son haline getirilmiştir. 01 Aralık 2021 tarihli ve 17/23 sayılı Giresun Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulu tarafından

değerlendirilerek etik olarak uygun bulunmuştur. Çalışmada olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kasti (kararsal) örnekleme yöntemi diğer adıyla amaçsal (amaçlı) örnekleme yöntemi seçilmiştir (Altunışık vd. 2012; Büyüköztürk vd. 2018) Araştırmanın evrenini Ordu ili yerel paydaşları olarak tanımlanmıştır. Çalışmaya Ordu ilinde turizm konusunda karar alıcı pozisyonda olan üst düzey kamu yöneticileri, turizm sektöründen ildeki işletmelerden yöneticiler ve yerel basın temsilcilerinden oluşan 13 yerel paydaş katılım göstermiştir. Görüşme talebi iletilen kişilerin uygun oldukları zaman diliminde randevu alınarak 2021 yılı Aralık ayı boyunca görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler yüz yüze gerçekleştirilmiş olup, ortalama 30 ile 45 dakika arasında sürmüştür. Görüşmeye başlamadan önce katılımcılara konunun ne olduğu ve hangi amaçlar doğrultusunda kullanılacak olduğu detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Görüşmeler katılımcıların izinleri doğrultusunda ses kaydına alınmıştır. Katılımcılar, çalışmaya katılma sıralarına göre K1, K2, ..., K13 olarak kodlanmıştır. Çalışmada katılımcılardan yapılan direkt alıntılar bu kodlar ile verilmiştir. Görüşme esnasında alınan notlar ve kayda alınan bilgiler dikkatlice dinlenerek sistematik bir şekilde yazılı metne dönüştürülmüştür. Elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile analiz edilmiştir (Stemler, 2000, s. 1). Bu çalışmada konuyla ilgili olarak yazındaki çalışmalar dikkate alınarak kodlamalar yapılmış ve çeşitli temalara ulaşılmıştır. Daha sonra elde edilen verilen düzenlenmiş, belirlenen temalara göre gruplanmış ve son halini aldıktan sonra sayısal hale getirilerek sunulmuştur. Çalışmada yerel paydaşların görüşleri doğrultusunda Ordu ilinin ekoturizm için SWOT analizi de yapılmıştır. SWOT analizi; bir ürünün, bölgenin ya da organizasyonun rakiplerine göre güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenerek, gelecekte karşılaşılabilecek fırsatların ve tehditlerin önceden saptanması olarak tanımlanmaktadır (Gurl, 2017). Son olarak elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Bulgular

Ordu ilinde, Ordu Valiliği, Ordu Kaymakamliğı, Ordu Büyükşehir Belediyesi, Ordu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı İl Koordinatörlüğü, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Ajansı İl Koordinatörlüğü, Türkiye Cumhuriyeti Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, Ordu Ticaret ve Sanayi Odası, Ordu Üniversitesi, Turizm İşletme Belgesi sahibi olan konaklama işletmesi, yiyecek ve içecek işletmesi, seyahat acentesi, yerel basın yöneticilerinden oluşan toplam 13 paydaşa ulaşılmıştır. Katılımcıların %69,23'ü kamu, %30,77'si özel sektör çalışanıdır.

Katılımcılara Ordu ilinin ne tür bir turizm destinasyonu olduğu sorulmuştur. Katılımcılardan alınan cevapların %55,13'ünde Ordu ilinin coğrafi konumu, çok sayıda doğal çekiciliklere sahip olması, turizm merkezi ilan edilen yaylaların olması ve yeşil alanların fazla olmasından dolayı Ordu ilini doğa turizmi, deniz turizmi, ekoturizm ve yayla turizmi gibi doğa temelli turizm türlerinin yer aldığı bir destinasyon olarak gördüklerini belirtilmiştir. %23,08'inde kış mevsiminde Çambaşı Yaylası Kayak Tesisleri'nde kayak turizminin gerçekleştirildiğini, akarsu ve denizlerde su altı dalış faaliyetlerinin yapıldığını, doğal alanlarda ise yürüyüş ve kampçılık gibi faaliyetlerin gerçekleştirilebildiği; %21,79'unda ise Ordu ilinde arkeolojik kazıların gerçekleştirildiği Kurul Kalesi gibi kültürel ve tarihi yapıların olmasından dolayı Ordu ilini kültür turizmi ve tarih turizminin yer aldığı bir destinasyon olarak görüldüğü ifade edilmiştir. Katılımcıların görüşmeler sırasında Ordu ilinin ne tür bir turizm destinasyonu olduğuna yönelik ifade ettiği görüşlerden bazıları şu şekildedir;

“Ordu ili elinde donesi olan iyi bir lokasyondur. Ekoturizm, doğa turizmi, yayla turizmi, deniz turizmi, spor turizmi, kültür turizmi, tarih turizmi içerisinde barındırmaktadır. Ve bunları sanat ve festivalle çeşitlendirmek mümkündür” (K1).

“Ordu bize göre biliyorsunuz Ordu Karadeniz’in, Doğu Karadeniz’in giriş kapısında olan, aynı zamanda yeşil ile mavinin buluştuğu, derin vadileri olan, pek çok medeniyete ev sahipliği yapan, tarihi anlamda kaleleri, kültürel varlıkları, dini yapıları, sit alanları gibi önemli tarihi mekânları olan, turistik anlamda da destinasyon noktasında bölgenin en yoğun olduğu bölgelerden birisi olan çünkü sekiz tane turizm merkezi ilan edilen yaylası olan, bunun yanında kültürel datasının çok zengin olması ve özellikle batıdan ve doğudan göç alması ile bu göçlerden oluşan kültürel mozaığın Ordu kültürünün oluşmasında önemli katkı sunan bir organizasyon oluşmuş olmasından dolayı kültürel öğelerin diğer illerden daha fazla olmasını sağlayan bir il haline gelmiştir. Yine bunların yanında deniz turizminden de önemli ölçüde pay alma fırsatı olan ve özellikle deniz taşımacılığı ve aynı zamanda deniz turizmi aktivitelerinin yoğun olarak yaşandığı bir il diyebiliriz. Deniz turizminde bütün aktivitelerinin ve sportif faaliyetlerin uygulanabildiği, su altı dalışların uygulanıp hayata geçirilebildiği aynı zamanda yaklaşık 120 km denize kıyı olan bir il. Dolayısıyla destinasyon konusunda bölgenin en zengin en iddialı illerinden birisi diyebiliriz” (K3).

“Yaz aylarında deniz turizminden faydalanabilirler. Doğa ve tabiatla içi içe olmak isteyenler özellikle Çambaşı ve Perşembe yaylalarında ve birbirinden güzel yaylalarda yayla turizmini, doğa turizmini ve ekoturizmi gerçekleştirebilirler. Kar ve kayak tutkunları ise, ülkemizde sahile en yakın konumda olan Çambaşı kayak tesislerinde Kış turizmini yaşayabilirler. Ayrıca Ordu; Kurul Kalesi, Yason Burnu ve aklıma gelmeyen birçok tarihi dokusuyla da kültür turizmi ve tarih turizmine ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla ilimiz turizm müşterisine bir mevsim değil dört mevsim keyifli vakit geçirecekleri birbirinden güzel destinasyon imkanlarını fazlasıyla sunmaktadır” (K6).

Katılımcılara ekoturizm ilgili görüşleri sorulmuştur. Alınan cevapların %45,07’si ekoturizm denilince yaylalar, doğal güzellikler, köyler, doğa ve doğal kaynakların yer aldığı bir turizm türü olduğuyla ilgili ifadelerden oluşmaktadır. Bu ifadelere göre katılımcıların Ordu ilini doğa turizmi, ekoturizm, yayla turizmi gibi doğal alanlarda gerçekleştirilen turizm destinasyonu olarak görmelerini destekler niteliktedir. Cevapların %14,08’inde ekoturizmi sürdürülebilirlik anlayışıyla ilişkilendirmiş ve çevreye zarar vermeyerek gerçekleştirilen aynı zamanda doğal alanların korunmasını sağlayan bir turizm olduğunu ifade edilmiştir. Katılımcı görüşlerinin %12,68’inde ekoturizmi teknolojinin fazla kullanılmadığı, ziyaretçilerin stres ve kalabalıktan uzaklaşarak huzur bulunduğu; %12,68’inde gerçekleştirildiği bölgenin kültürüne sahip çıkan, yemeklerini ön plana çıkartan kültürel öğelerin bir arada olduğu bir turizm türü olarak belirtilmiştir. Konuyla ilgili katılımcı görüşlerinin %9,86’sı konaklama faaliyetleri ile ilgili, %5,63’ü ise yerel halka ekonomik yönden katkı sağlaması ve bölgenin sosyo-ekonomik gelişimine katkı sağlaması ile ilgili ifadelerden oluşmaktadır.

Katılımcılara Ordu ili size göre bir ekoturizm destinasyonu olarak ele alınabilir mi? diye sorulmuş ve katılımcıların %92,31’i Ordu ilinin ekoturizm destinasyonu olarak ele alınabileceğini belirtmişlerdir. Katılımcıların Ordu ilini ekoturizm destinasyonu olarak ele almalarındaki başlıca nedenler; Ordu ilinin sahip olduğu doğal güzellikler, doğal kaynaklar, yeşil alanların fazla olması, tarihi ve kültürel datasının zengin olması ve birçok aktivitenin gerçekleştirilmesine fırsat sağlayan donelerin olmasıdır. Katılımcıların %7,69’u ise Ordu ilinde ekoturizmi öne çıkartacak alanların geliştirilmesi gerektiğinden dolayı yeterli görmeyerek ele alınamayacağını belirtmiştir. Katılımcıların görüşmeler sırasında Ordu ilinin ekoturizm destinasyonu olarak ele alınıp alınamayacağına yönelik ifade ettiği görüşlerden bazıları şu şekildedir:

“Tabii ki alabiliriz. Ordu ilimiz doğasıyla görülmesi gereken bir destinasyondur. Ekoturizmin yapılmasında gerekli tüm içerikleri barındırmaktadır. Çünkü doğası Karadeniz Bölgesi’nde bulunmasından dolayı yeşillik ve çeşitliliği fazladır” (K1).

“Ordu ilinin biraz daha bu alanda gayret göstermesi gerekmektedir. Ekoturizmi ön plana çıkartacak belirli noktalar vardır ve çalışmalar yapılmalıdır. Şu an için yeterli görmüyorum” (K5).

“Kesinlikle evet. Ekoturizm için ne tür beklentiniz var ise Rabbim bu bölgeye tüm güzelliği ile nakşetmiş. Söylediklerimin doğruluğunu ispatlamak için sadece il merkezinde bulunana Boztepe’den şehri temaşa etmeleri yeterli. Buradan bakılınca denizi, yeşili, kumsal, dağları ve tarihi yapıları aynı anda görmek mümkün. Bu size ildeki ekoturizmin potansiyeli hakkında fazlasıyla ipucu veriyor. Toparlamak gerekirse Ordu ili, ekolojik turizmin tüm güzelliklerini tüm ilçeleriyle yaşayan canlı bir örneği olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim” (K6).

“Kesinlikle ele alınabilir. Türkiye’nin en ciddi ekoturizm potansiyeline sahip illerden birisi olduğunu düşünüyorum” (K10).

Katılımcıların Ordu ilinde ekoturizm faaliyetleri yapılabilecek ideal yerlere yönelik ifadelerinden bazıları ise şu şekildedir;

“Birinci sırada kesinlikle yaylalar olmalıdır. Yürüyüş yollarını içerisinde barındıran Çamaş Kanyonu’muz vardır. Ulubey Küpkaya Kanyonu var. Şelalerimiz vardır. Topçam, Mesudiye, Gököy (Ulugöl) bildiğimiz ve hatta bilmediğimiz nokta Ordu ili ekoturizm için çok müsaittir. Yakın bölgelerde bulunan tepelerimiz vardır. Yoroz tepesi, Kurul Kalesi ve Boztepe gibi ön plana çıkarılması gereken yerlerimiz vardır” (K1).

“Çambaşı Yaylası, Aybastı Yaylası, Akkuş, Korgan’ın belirli bölgeleri ve merkeze yakın yerlerde Kayabaşı, Fatsa Kabakdağ uygun yerlerdir” (K7).

“Ben şimdi yeşili çok seviyorum. Biraz daha Artvin tarafına doğru çok sevdiğim yerler var. Ben Ordu bazında gitmekten çok hoşlandığım Ordu Aybastı Perşembe yaylasını çok seviyorum. Orijinal ve naturel buluyorum. Çambaşı Yaylası olabilir. Ben gitmekten çok haz almıyorum. Pek bakir olduğunu düşünmüyorum. Birinci sırada Aybastı Perşembe Yaylası yer alıyor. Daha sonra Ordu merkezde gitmekten çok zevk aldığım ve orijinal bulduğum Yoroz Tepesi, Ulugöl, Yason Burnu, Keyfalan Yaylası. Mesela Ordu merkezden arabamla çıkıp 50km deniz kıyısı boyunca Eski Bolaman yolu tarafının sağ kısımları çok güzel. Oralarda bulunmaktan zevk alıyorum. Buralarda ekoturizm faaliyetleri gerçekleştirilebilir” (K12).

Ordu ilini ekoturizm kapsamında tüm yönüyle ele alınmasında, ekoturizm profilinin oluşturulmasında ve Ordu ilini ekoturizmde bilinir bir destinasyon olma yolundaki güçlü ve zayıf yönleri ile Ordu ilinde ekoturizmin geliştirilmesi ve uluslararası turizm pazarında daha fazla bilinirliğe sahip olup pay alabilmesi için önlerindeki fırsat ve tehditlerin neler olduğunu belirlemek oldukça önemlidir. Bu amaçlar doğrultusunda katılımcılara Ordu ilinin ekoturizm ile ilgili güçlü ve zayıf yönleri ile karşılaşabileceği fırsatlar ve tehditler sorulmuştur.

Gruplar	İfadeler	Σi	Σi (82)	%	% 100
Çekicilikler	Doğal Güzellikler	7	42	8,54	51,22
	Yeşil Alanlar	5		6,10	
	Şelaleler	4		4,88	
	Kültürel Alanların Çok Olması	4		4,88	
	Bakir Alanlar	3		3,66	
	Çambaşı ve Perşembe Yaylasının Varlığı	2		2,44	

Yerel Paydaşların Ekoturizm Algısı ve Görüşleri: Ordu İli Örneği

	Bozulmamış Doğal Alanlar	2		2,44	
	Ekoturizm Alanlarının Korunmuş Olması	2		2,44	
	Tepeler	2		2,44	
	Göller	2		2,44	
	Akarsular	2		2,44	
	Deniz	2		2,44	
	Boztepe	1		1,22	
	Menderesler	1		1,22	
	Yaylalar	1		1,22	
	Ormanlık Alanlar	1		1,22	
	Tabiat	1		1,22	
	Olanaklar	Havalimanı		3	
Ekoturizm Bölgelerine Olan Yakınlık		2	2,44		
Sahil Yolu		1	1,22		
Teleferik Sistemi		1	1,22		
Büyükşehirlere Olan Yakınlık		1	1,22		
Ekoturizm Faaliyetleri Yapmaya Çalışan Köyler		1	1,22		
Bölgede Çeşitli Tur Programı İmkânı		1	1,22		
Potansiyel Alanların Çeşitliliği		1	1,22		
İlde Turizm Bilincinin Oluşması		1	1,22		
Acente ve Tur Operatörlerindeki Yerli Çalışanlar		1	1,22		
Ekoturizm Faaliyetleri Denenmiş Köyler		1	1,22		
Aşırı Sanayinin Olmaması		1	1,22		
Fındık Tarımı için Orduluların İle Gelmesi	1	1,22			
Coğrafi Koşullar	İklim	1	7	1,22	8,54
	Doğanın Yapısı	1		1,22	
	Tüm Bölgelerin Ekoturizme Uygunluğu	1		1,22	
	Coğrafya	1		1,22	
	Yağmurun ve Suyun Çok Olması	1		1,22	
	Kuraklık Olmaması	1		1,22	
	Su Kaynaklarının Çok Olması	1		1,22	
Ekoturizm Potansiyeli/ Destinasyon İmajı	Yaşanılabilir Bir Şehir Olması	1	7	1,22	8,54
	Denize Yakın Yürüyüş Alanlarının Olması	1		1,22	
	Doğal Alanların Olumlu Altyapısı	1		1,22	
	Şehrin Kendine Yetebiliyor Olması	1		1,22	
	Arap Turistlerin Yoğun İlgisiyle Oluşan Talep	1		1,22	
	Şehrin Turizme Olan Olumlu Bakış Açısı	1		1,22	
	Köy Halkının Misafirperver Olması	1		1,22	
Mutfak Kültürü	Organik Yiyecekler	2	6	2,44	7,32
	Fındık ve Fındık ile İlgili Ürünlerin Olması	1		1,22	
	Yöresel Lezzetler	1		1,22	
	Hayvancılık Sektörünün Olması	1		1,22	
	Yemek Kültürü ve Zenginliği	1		1,22	
Ekonomik Fayda	İstihdam Sağlaması	1	4	1,22	4,88
	Yerel Halkın Gelir Elde Etmesi	1		1,22	

Hayvancılık ile İlgilenen Köylülere Katkısı	1	1,22
Fındık Tarımından Para Kazanılması	1	1,22

Tablo 1: Ordu İlinin Ekoturizmdeki Güçlü Yönleri

Ordu ilinin ekoturizmdeki güçlü yönleri Tablo 1’de gruplandırılmıştır. Ordu ilindeki doğal çekicilikler %51,22 ile ilk sırada yer almaktadır. Ordu ilinin sahip olduğu doğal güzellikler, yeşil alanlar, şelaleler, kültürel alanların fazla olması, bozulmamış doğal alanları ve Çambaşı ve Perşembe Yaylaları gibi turizm merkezi ilan edilen yaylaların olması çekicilikler olarak adlandırılmış ve Ordu ilinin ekoturizm kapsamındaki en güçlü yönleri olarak belirlenmiştir. İkinci sırada %19,51 ile Ordu ilinin ekoturizm kapsamındaki sahip olduğu olanaklar yer almaktadır. Ordu ilinin uluslararası havalimanına sahip olması, ekoturizm bölgelerine olan yakınlığı, karayolu ile ulaşımında sahil yolunun olması Ordu ilinin ulaşım olanakları bakımından güçlü yönleri olarak belirtilmiştir. Ayrıca katılımcılar Ordu ilinde ekoturizm faaliyetlerinin denenmekte olduğunu ve farklı şehirlerdeki seyahat acenteleri ve tur operatörlerinde çalışan Ordulu insanların şehre düzenleyecekleri turlar ve tanıtım çalışmaları sayesinde şehrin bilinirliğinin artacağını ifade etmişlerdir. Ordu ilinin iklim koşulları, doğal yapısının sağladığı uygun koşullar ile su kaynaklarının bolluğu sebebiyle ekoturizmin gerçekleştirilebilmesi açısından elverişli olduğunu belirten ifadeler coğrafi koşullar başlığı ile güçlü yönlerin %8,54’ünü oluşturmaktadır. Bu yönlerinin dışında Ordu’nun yaşanabilecek bir şehir olması, Arap turistlerin yoğun talebi ve şehrin ekoturizme olan olumlu bakış açısı gibi nedenlerle ilin ekoturizm potansiyeli ve imajıyla ilgili ifadeler (%8,54), yörenin sahip olduğu organik yiyecekler, şehrin fındık tarımında gelişmiş olması ve fındık ürünleri bakımından zengin olması gibi nedenlerle mutfak kültürü ile ilgili ifadeler (%7,32) ve yerel halka ekonomik yönden fayda sağlaması ile ilgili ifadeler (%4,88) Ordu ilinin ekoturizm kapsamındaki güçlü yönleri olarak belirtilmiştir.

Gruplar	İfadeler	Σ_i	Σ_i (69)	%	% 100
Altyapı ve Üstyapı Sorunları	Ulaşım Sorunu	9	30	13,04	43,48
	Sosyal Tesislerdeki Yetersizlik	4		5,80	
	Konaklama Tesislerindeki Yetersizlik	4		5,80	
	Altyapı Eksikliği	3		4,35	
	Telefon Eksikliği	2		2,90	
	Yeme-İçme Tesislerindeki Yetersizlik	1		1,45	
	Otellerin Çoğalması	1		1,45	
	Yerleşim Yerlerinin Çoğalması	1		1,45	
	Üstyapı Sorunları	1		1,45	
	Ulaşım Altyapısı Eksikliği	1		1,45	
	Lavabo Eksikliği	1		1,45	
	Betonarme Tesisler	1		1,45	
Betonarme Yollar	1	1,45			
Sektörel Problemler	Eğitimli Personel Eksikliği	3	13	4,35	18,84
	Turistlere Aktivite Sunma Eksikliği	1		1,45	
	İşgücü Eksikliği	1		1,45	
	Eğitim Sorunu	1		1,45	
	Vatandaşların Bilinçsiz Olması	1		1,45	
	Ekoturizm Anlayışının Olmaması	1		1,45	
	İlin Transit Geçiş Olarak Kullanılması	1		1,45	

Yerel Paydaşların Ekoturizm Algısı ve Görüşleri: Ordu İli Örneği

	Şehirde Konaklama Süresinin Kısa Olması	1		1,45	
	Personel Sayısında Artış Olması	1		1,45	
	Organize Olamamak	1		1,45	
	Nüfus Yoğunluğunun Az Olması	1		1,45	
Doğal Tahribat	Doğal Güzelliklerin Bozulması	4	10	5,80	14,49
	Çevre Kirliliğine Neden Olması	2		2,90	
	Çöp Sorunu	1		1,45	
	Yangın	1		1,45	
	Fındık Ürünü Çeşitlerinin Az Olması	1		1,45	
	Modern Tarım Eksikliği	1		1,45	
Pazarlama ve İmaj Sorunları	Tanıtım Eksikliği	4	6	5,80	8,70
	Vatandaşların İlgi Göstermemesi	1		1,45	
	Seyahat Acentelerinin İlgi Göstermemesi	1		1,45	
Coğrafi Sorunlar	Bölgenin Fazla Yağış Alması	3	6	4,35	8,70
	Hava Şartları	2		2,90	
	Kış Turizminin Kısa Sürmesi	1		1,45	
Kamu ile İş birliği Sorunları	Yatırım Olarak Bütçe Eksikliği	1	4	1,45	5,80
	Ekoturizmi Geliştirecek Projelerin Olmaması	1		1,45	
	Mali Sıkıntılar	1		1,45	
	Altyapı Yatırımlarına Düşük Bütçe Ayrılması	1		1,45	

Tablo 2: Ordu İlinin Ekoturizmdeki Zayıf Yönleri

Katılımcıların vermiş oldukları cevaplara göre Ordu ilinin ekoturizmdeki zayıf yönleri Tablo 2’de gösterilmiştir. Katılımcılar altyapı ve üstyapı sorunlarını %43,48 ile Ordu ilinin ekoturizm ile ilgili zayıf yönleri olarak belirtmişlerdir. Ekoturizm faaliyetleri gerçekleştirilecek alanlardaki ulaşım sorunu, sosyal tesislerdeki yetersizlik, konaklama tesislerinin yetersiz oluşu, ekoturizm alanlarının altyapı eksikliği bu grubu oluşturan zayıf yönler olarak tespit edilmiştir. İkinci sırada ise %18,84 ile sektörel problemler, Ordu ilinin ekoturizm ile ilgili zayıf yönleri olarak belirtilmiştir. Eğitimli personel sayısının az olması, vatandaşların turizm konusunda bilinçsiz olması, şehirde konaklama süresinin az olması zayıf yönler olarak belirtilmiştir. Doğal alanların tahrip olması ile ilgili sorunlar %14,49 ile üçüncü sırada yer almaktadır. Özellikle doğal güzelliklerin bozulması, çevre kirliliğine neden olarak çöp sorunun ortaya çıkması, ormanlık alanlarda bilinçsiz davranışlardan dolayı yangın gibi doğal afetlerin ekoturizmi olumsuz yönde etkileyeceği belirtilmiştir. Dördüncü sırada ise %8,70 ile pazarlama ve imaj sorunları yer almaktadır. Ordu ilinin ekoturizm kapsamındaki tanıtım eksikliğinin olması, vatandaşların ekoturizme ilgi göstermemesi, seyahat acenteleri ve tur operatörleri gibi turizm pazarlayıcılarının ilgi göstermemesi gibi sorunları zayıf yönleri olarak belirtilmiştir. Daha sonra bölgenin fazla yağış alması ve kış turizminin kısa sürmesinden dolayı %8,70 ile Ordu ilinin coğrafi sorunları zayıf yönler olarak belirtilmiştir. Yatırım olarak bütçe eksikliğinin olması, şehirde ekoturizmi geliştirecek projelerin yapılmaması ve mali sıkıntılar %5,80 ile son sırada belirtilen zayıf yönler olmuştur.

Gruplar	İfadeler	Σi	Σi (11)	%	% 100
Yönelimler	Ulusal ve Uluslararası Bilinirliğin Artması	2	6	18,18	54,55
	Destek Veren Yatırımcı Kuruluşlar	2		18,18	
	Başka İllerdeki Ordulu STK'LAR	1		9,09	
	Yüksek Bütçeli Yatırımlarda Önemli Şirket ve Kuruluşların İlimize Gelmesi	1		9,09	

Olanaklar	Pandemi Dönemi Sonrası Talep Artışı	2	5	18,18	45,45
	Turist Sayısındaki Artış	2		18,18	
	Büyükşehirlerde ve Betonlaşmış Yapılardan Sıkılan Turistlerin İlimize Gelmesi	1		9,09	

Tablo 3: Ordu İli için Ekoturizmdeki Fırsatlar

Ordu ili için katılımcıların belirlediği ekoturizmdeki fırsatlar Tablo 3'te özetlenmiştir. İlk sırada %54,55 ile pazardaki yönelim fırsatları yer almıştır. Bu grupta ekoturizmi geliştirmek için destek veren yatırımcı kuruluşların olması, Ordu ilinin ulusal ve uluslararası pazarda bilinirliğinin artması, başka illerde yer alan Ordulu sivil toplum kuruluşlarının yer alması Ordu ilinin ekoturizm ile ilgili fırsatları olarak değerlendirilmiştir. İkinci ve son sırada ise, %45,45 ile Ordu ilinin olanakları ile ilgili ifadelerin olduğu grup yer almaktadır. Covid-19 pandemisi nedeniyle azalan turizm hareketlerinin salgından sonraki talep artışıyla yeniden canlanacak olması ve bu bağlamda Ordu iline gelen ziyaretçilerin sayısında artışa neden olması yönünde fırsatları bulunmaktadır.

Gruplar	İfadeler	Σi	Σi (7)	%	% 100
Siyasi ve Sektörel Problemler	Turistler ve Yerel Halk Arasındaki Çatışma	2	4	28,57	57,14
	Arap Ülkeleriyle Ortaya Çıkacak Olan Sorunlar	1		14,29	
	Başka Bölgelerden Gelen Göç Sorunu	1		14,29	
Tehdit Görmüyorum	Tehdit Olacak Unsur Görmüyorum	2	3	28,57	42,86
	Problem Görmüyorum	1		14,29	

Tablo 4: Ordu İli için Ekoturizmdeki Tehditler

Ordu ili için belirtilen ekoturizmdeki tehditler Tablo 4'te gösterilmiştir. İlk sırada %57,14 ile siyasi ve sektörel problemler yer almaktadır. Bölgeye gelen ziyaretçiler ile yerel halk arasında çıkabilecek olan çatışmalar, Arap turistlerin Ordu ilini fazla tercih etmelerinden dolayı Arap ülkeleri ile ortaya çıkabilecek siyasi problemler Ordu ilinin ekoturizm yönünden gelişimini olumsuz etkileyebilecek tehditler olarak belirlenmiştir. %42,86 ile ekoturizm ile ilgili bir tehdit görülmediği de belirtilmiştir.

Ordu ilinin tanıtımında ekoturizmin yer alıp almadığını belirlemeye ilişkin yöneltilen soruya katılımcıların %85,71'i Ordu ilinin tanıtımında ekoturizmin yer aldığını belirtmiştir. Katılımcıların %14,29'u ise Ordu ilinde doğa turizmi ve yayla turizminin ön planda olduğunu ifade ederek Ordu ilinin tanıtımında ekoturizmin yer almadığını belirtmiştir.

Gruplar	İfadeler	Σi	Σi (21)	%	% 100
Oksijen, Doğa, Yeşil ile Mavi	Oksijen Elementi O ² Sembolü Kullanılmalı	3	11	14,29	52,38
	Oksijenin Yurdu	2		9,52	
	Yeşil ile Mavinin Oksijenin Yurdu	1		4,76	
	Yeşil ile Mavinin Kucaklaştığı Şehir	1		4,76	
	Oksijen Dünyası	1		4,76	
	Yeşil ile Mavi Oksijen Diyarı	1		4,76	
	Doğa ve Denizin İnsan ile Buluşacağı Yer	1		4,76	
	Oksijen Ağırlıklı Olmalı	1		4,76	
Mevcut ve	3 Ay Değil 12 Ay Ordu	2	7	9,52	33,33

Yerel Paydaşların Ekoturizm Algısı ve Görüşleri: Ordu İli Örneği

Kullanılan Sloganlar	Karadeniz'in İncisi Ordu	1		4,76	
	Oksijen Yurdu Ordu	1		4,76	
	Düşünen-Üreten-Çalışan Ordu	1		4,76	
	Oksijen Şehri Ordu	1		4,76	
	Geçilecek Yer Değil Kalınacak Şehir	1		4,76	
Kararsız	Üzerine Düşünülmesi Gerek, Cevap Veremeyeceğim	3	3	14,29	14,29

Tablo 5: Ordu İlinin Ekoturizm Pazarına Sunulmasında Kullanılabilecek Sloganlar

Katılımcıların Ordu ilinin ekoturizm pazarına nasıl bir slogan ile sunulması gerektiğine dair fikirleri Tablo 5'te sunulmuştur. Önerilen sloganların %52,38'i oksijen, doğa, yeşil ile mavinin bir araya gelmesini vurgulayan ifadelerden; %33,33'ü ise mevcut ve kullanılan sloganların devam etmesi gerektiğini belirten ifadelerden oluşmaktadır. Mevcut sloganlar da doğa ve oksijen vurgusu yer alan ifadelerden oluşan sloganlardır. Katılımcılar, Ordu ilini doğa ve oksijen temasıyla dünya ekoturizm pazarına sunulması gerektiğini belirtmiştir.

Katılımcılara ekoturizmin geliştirilmesi için çaba harcanmalı mıdır diye sorulmuş ve katılımcıların tamamı ekoturizmin geliştirilmesi için çaba harcanması gerektiğini belirtmiştir. Katılımcılar, ekoturizmin büyük bir potansiyel olduğunu belirtirken ekoturizm alanlarını tahrip etmeden yaygınlaştırılması, doğal güzelliklerin ön plana çıkartılması ve ekoturizm faaliyetlerinin teknoloji ile birleştirilip daha aktif hale getirilmesi, sosyal tesislerdeki yetersizliklerin giderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Katılımcıların Ordu iline gelenlere verilen hizmetlerin yeterliliği ile görüşlerinden bazıları ise şu şekildedir:

"Ekoturizm anlamında şu an için hazır değil. Birçok noktada tesis yok, yol yok, altyapı ve ulaşım sıkıntısı var. Kar yağdığı zaman açılması zor yollarımız var. Ama doğal alanlar konusunda yeterli. O zamanın hava şartlarına da bağlı. Şu an da Ordu'nun her noktasına ulaşılabilir ama iklime bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Yol ağlarımızın bir an önce bitirilmesi gerekiyor" (K1).

"Gelen ziyaretçilere yeterli hizmet veriliyor. Ancak az önce dediğim gibi birtakım eksiklikler var. Bu eksiklikleri tamamladığımız zaman buradan ayrılan misafirler yeni misafirlerin önünü açacaktır diye düşünüyorum" (K3).

"Kesinlikle hayır. Bu konuda gerek insan kaynağımız gerek yol sıkıntımız ve gerekse konaklama tesislerimizin yetersizliği göz önüne alındığında yerel yönetimlere ve yatırımcı müteşebbisleri çok iş düşmektedir. Ülke ve bölge bazında yapılacak ekoturizm master planları ile hizmet yetersizliğimiz avantaja rahatlıkla dönüştürebiliriz. Rabbim bölgemize mükemmel tabiat güzellikleri bahşetmiş. Bize düşen tüm bölgeleri kapsayacak planlı yatırım ve hizmet kalitesi ile marka değerinin oluşmasını sağlamak olmalıdır" (K6).

"Ordu için şu an evet. Yatak kapasitesinde ciddi bir artış var ve olmaya devam ediyor. Bu önce niceliksel olarak gelişmeler olur daha sonra nitelikli gelişmeye doğru geçilir. Şu anda Ordu'da yeterli olmamakla beraber ciddi bir artış var. Bu sevindirici bir şey" (K8).

"Bence verilmektedir. Bazı eksiklikler olmasına rağmen. Ben Avrupa ülkelerinde de dolaştım inanın Avrupa ülkelerinden çok daha kaliteli turizm hizmeti veriyoruz. Hem fiziksel ürün anlamında hem de hizmet anlamında. Bizim insanımız daha çok özellikle bu sektöre daha yeni giriş yapan, yatırım yapan insanlar kısa zamanda hemen geri dönüşüm bekliyorlar, para kazanmak istiyorlar. Turizmde geri dönüşüm öyle hemen bir senede iki senede olmaz sabır gerektirir." (K13).

Ordu ilinin ekoturizm kapsamında pazar payının büyütülmesi için nelerin yapılması gerektiğine dair önerilerin ilk sırasında %38,46 ile pazarlama ve tanıtım faaliyetleri yer almaktadır. Yurt dışındaki fuarlara katılmak, Ordu ilinin ekoturizm kapsamında sahip olduğu doğal ve kültürel çekiciliklerin reklamının ve tanıtımının yapılması, farklı il ve ülkelerdeki seyahat acenteleri ve tur operatörlerinin getirilmesi, sosyal medyanın aktif kullanılması gibi faaliyetlerin Ordu ilinin ekoturizm kapsamında pazar payını arttıracak savunulmuştur. İkinci sırada %29,23 ile altyapı ve üstyapı ile ilgili öneriler yer almaktadır. Bölgedeki altyapı eksikliğinin giderilmesi, ekoturizm merkezlerine ulaşılabilirliği kolaylaştırmak için yolların iyileştirilmesi, konaklama tesislerinin sayısının artırılması, ekoturizm köylerinin oluşturulması ve sosyal tesislerin geliştirilmesi gerektiği görüşleri sunulmuştur. Üçüncü olarak, %13,85 ile ziyaretçilerle iyi iletişim kurulabilmesi için yerel halkın dil sorununun çözülmesi, kalifiyeli eleman yetiştirilmesi ve hizmet kalitesinin artırılması gerektiğine değinilmiştir. Dördüncü olarak, %12,31 ile Ordu ilinin ekoturizm kapsamındaki pazar payının büyütülmesi için yerel paydaşların iş birliği yapmasının önemi vurgulanırken daha organize ve geniş kapsamlı hizmet verebilmek için devletin destek vermesi gerektiği belirtilmiştir. Son olarak, %6,15 ile ekoturizm master planı oluşturulup, turizm envanteri çıkartılarak Ordu ilinin ekoturizm kapsamında pazar payının büyütülmesi için stratejik planlamalar yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonucunda katılımcıların Ordu ilini doğal alanlarda gerçekleştirilen doğa turizmi, yayla turizmi, ekoturizm, deniz turizmi, vb. gibi turizm türlerinin gerçekleştirildiği, kayak turizmi, macera turizmi, spor turizmi, dağcılık-kampçılık faaliyetleri, vb. gibi çeşitli etkinliklerin yapıldığı ve kültürel varlıkların zengin olmasından dolayı kültür ve tarih turizmine ilişkin faaliyetlerin yapıldığı bir destinasyon olarak gördükleri tespit edilmiştir. Katılımcılara ekoturizm kavramının kendilerine ne ifade ettiği sorularak bu konudaki algı düzeyi ölçülmeye çalışılmıştır. Katılımcıların ekoturizmi ilk olarak yayla, şelale, akarsu vb. gibi doğal çekiciliklerin yer aldığı bir turizm olarak gördüklerini tespit edilmiştir. Daha sonra çevre bilinci ve sürdürülebilirlik anlayışı ile gerçekleştirilen, ziyaretçilerin huzur bulup rahatlamalarını sağlayan, kültürel öğelere ve değerlere sahip çıkan, aynı zamanda yerel halka ekonomik yönden katkı sağlayan bir turizm olarak algıladıkları belirlenmiştir. Katılımcıların cevapları, Çevirgen'in (2004) çalışmasındaki "doğayı anlatan ve öğreten turizm", "çevre dostu turizm", "doğa ile ilgili turlar ve aktiviteleri kapsayan turizm", "çevreyi koruyan ve yerel halkın refahına katkı sağlayan turizm", "stresten kaçış ve rahatlama sağlayan turizm", "farklı kültür ve gelenekleri tanımaya olanak veren turizm" ifadeleri ile örtüşmektedir. Yerel paydaşların ekoturizmi doğru bir şekilde tanımladığı ve ekoturizm hakkında bilgi sahibi oldukları sonucuna varılmaktadır. Çalışmada Ordu ilinin ekoturizm destinasyonu olarak ele alınabileceği belirlenmiştir. Katılımcıların ekoturizmi tanımlarken vermiş oldukları ifadeler göz önünde bulundurulduğunda Ordu ili bozulmamış doğal alanları, ören yerleri, doğal varlıkları, milli parkları ve coğrafi şartlarının ekoturizme uygun olmasından dolayı Ordu ili ekoturizm faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi bakımından oldukça uygun olduğu söylenebilir. Ordu ilinde ekoturizm yapabilecek ideal yerler, doğal yerler, turistik destinasyonlar ve kültürel yerler olarak belirlenmiştir. Ordu ilinin ekoturizmin gerçekleştirilmesi açısından uygun alanlara sahip olduğu söylenebilir. Katılımcılar yazında bahsedilen ekoturizm faaliyetlerinden bazılarının Ordu ilinde yapılabileceğini belirtmiştir. Doğal ve kültürel yerlerin gerekli mecralarda tanıtımının yapılması ve pazarlanması, Ordu'ya uzun süreli turların düzenlenmesi Ordu ilinin ekoturizm pazarında bilinirliğinin artmasına katkı sağlayabilir.

Ordu ilinin ekoturizmdeki güçlü yönleri olarak, sahip olduğu doğal ve kültürel çekicilikler, şehrin ekoturizm ile ilgili olanakları, coğrafi koşulları, ekoturizm potansiyeli

ve destinasyon imajı, mutfak kültürü ve ekonomik fayda sağlaması tespit edilmiştir. Bu güçlü yönleri geliştirmek için doğal alanların yapısının korunması gerektiği, geleneksel mimariye uygun tesislerin inşa edilmesi, yöresel yemekler ve el sanatlarına uygun işletmelerin kurulması, gerektiği düşünülmektedir.

Araştırmada Ordu ilinin ekoturizm kapsamında ulaşım sorunu, sosyal tesislerin yetersizliği, konaklama tesislerin yetersizliği vb. gibi altyapı ve üstyapı unsurları yönünden zayıf olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen bu zayıf yönler bölgedeki önemli ekoturizm destinasyonlarından biri olan Artvin Yusufeli ile benzerlik göstermektedir (Surat, 2017). Bu durumun bölgede turizm yatırımlarının yeni yeni oluşmaya başlamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Yaylalarda tuvalet, kamp alanı ve dağ evleri gibi sosyal tesisler ve konaklama tesislerinin yerel yönetimler tarafından sürdürülebilir bir yapıyla yenilenmesi tespit edilen zayıflıkların giderilmesine katkı sağlayabilir. Araştırmada Ordu ilinin ekoturizmdeki bütçe eksikliği, altyapı yatırımlarına destek verilmemesi, ekoturizm faaliyetlerine yatırım yapılmaması ve mali sıkıntılarının olmasından kaynaklı kamu ile iş birliği sorunları zayıf yönler olarak belirlenmiştir. Paydaşların sayısını arttırmak, mevcut sistemi yapılandırmak ve paydaşları diğer sektörlere entegre ederek paydaşlar arasındaki iş birliğinin geliştirilebilmesine katkıda bulunabilir. Ordu ilinde de yerel yöneticiler, sivil toplum kuruluşları, kamu yöneticileri ve yerel halk bir araya gelerek ekoturizmi geliştirmek için projeler yapılabilir. Ordu'nun ekoturizmdeki diğer zayıf yönleri ise sektörel problemlerin olması, doğal tahribat, pazarlama ve imaj sorunları, coğrafi sorunlar olarak belirlenmiştir. Ordu ilinin ekoturizm pazarından daha çok kazanç elde etmesi, ziyaretçilerin Ordu'yu daha çok tercih etmesi ve hizmet kalitesinin artması Ordu ilinin ekoturizmdeki güçlü yönlerini arttırıp zayıf yönlerini iyileştirerek sağlanabilir. Ordu'nun ekoturizmdeki zayıf yönlerini minimum seviyeye indirmek için şehirdeki altyapı sorunlarının çözülmesi, vatandaşlara ekoturizm hakkında bilgiler verilmesi, ekoturizm ile ilgili daha etkili ve bilinçli pazarlama faaliyetleri yapılabilir.

Araştırmada Ordu ilinin ekoturizmdeki fırsatları, destek veren yatırımcı kuruluşların olması, farklı illerdeki Ordulu sivil toplum kuruluşlarının olması, ulusal ve uluslararası pazarda bilinirliğinin artması ile sahip oldukları olanaklar olarak belirlenmiştir. Ordu ilinde de birçok turizm türünün yapılabilir olması, ormanlık arazilerin fazla olması, üniversitesinin bulunması, şehirdeki sosyal hareketliliğin fazla olması, yatırımcı kuruluşların ekoturizme destek vermesi Ordu ilinin ekoturizmdeki fırsatları olarak görülebilir. Ordu ili jeopolitik konumu ve coğrafi şartlarından dolayı gelişimini daha çok tarım ve hayvancılık sektörü üzerinden sağlamaktadır. Bu nedenle doğal alanları koruyup sürdürülebilirliğinin sağlanması oldukça önemlidir. Ordu'daki doğal kaynakların, kültürel yapıların, yöresel mutfağın, gelenek ve göreneklerin belirlenen fırsatları kullanarak geliştirebilmek için stratejik planlamaların yapılması, Ordu'nun ekoturizm pazarındaki geleceği için önemli bir fırsat olabilir.

Araştırmada Ordu'nun ekoturizmdeki tehditleri ise siyasi problemler ve sektörel problemler olarak tespit edilmiştir. Arap ülkeleriyle çıkacak olan siyasi problemler ile yerel halk ve ziyaretçiler arasındaki çatışma tehdit unsurları olarak belirlenmiştir. Arap ülkelerinden gelen vatandaşlar Ordu ilindeki ekoturizm pazarının en yoğun ziyaretçi grubudur. Ordu iline gelen turistlerin genellikle Arap ülkelerinden geliyor olması ülke ilişkileri açısından oldukça önemlidir. İki ülke vatandaşları arasında çıkacak olan çatışma ve sorun Ordu ilinin ekoturizm kapsamında ziyaretçi sayısında azalmaya ve destinasyon imajı yönünden gerek Türkiye gerekse Ordu ilini olumsuz yönde etkileyebilir. Araştırmada katılımcıların bir kısmı ekoturizm ile ilgili tehdit unsuru görmediklerini belirtmişlerdir. Araştırmada yeterli sayıda tehdit unsuruna ulaşılamamıştır. Bunun nedeni katılımcıların Ordu ilinin ekoturizmdeki tehditlerini belirlemeye yönelik vermiş oldukları cevaplar

incelenmiş ve verilen cevapların bir kısmı ekoturizmdeki zayıf yönleri ifade ettiği için zayıf yönler olarak ele alınmıştır. Tatkan (2018) yapmış olduğu çalışmada, Isparta ili Yenişarbademli ilçesinin ekoturizm potansiyelini SWOT analizi aracılığıyla belirlemiştir. Gerçekleştirilen çalışmada katılımcıların görüşleri doğrultusunda, “ekonomik istikrarsızlıklar, ilçenin ekoturizm kaynaklarının turistik yönünün bilinmemesi, ekoturizm etkinliklerinin gerçekleştirilmesinde gönüllü insan sayısının azlığı, paydaşlarla iletişimin zayıf olması, yakın mesafede bulunan diğer il ve ilçe sınırlarında daha cazibeli yerlerin bulunması, çevresel yönetmelikler, mevsimsel tehditler (çığ, sel, deprem, vb.) tehditlerin olabileceği belirlenmiştir. Eğribaş (2019) yapmış olduğu çalışmada ise “doğal alanların bilinçsiz kullanımından kaynaklanan çevre sorunlarının artması, sanayileşme ve kentleşmeden dolayı hava-su-toprak kirliliğine neden olması, ekoturizm için etkin kullanılabilecek alanların atıl durumda olması, kaçak yapılaşma ve denetim yetersizliği” gibi tehdit unsurlarını tespit etmiştir. İlerleyen süreçte Ordu ilinde de buna benzer tehditlerin olabileceği öngörülmektedir.

Araştırmada katılımcıların, Ordu ilinde gerçekleştirilen ekoturizm faaliyetleri hakkında bilgilerinin olduğu sonucuna varılmıştır. Ordu ilinde gerçekleştirilen ekoturizm faaliyetlerin doğal alanlarda ve turistik destinasyonlarda gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Bu yerlerin başında Fatsa Kabakdağ Köyü, Kayabaşı Köyü, Çambaşı Yaylası gibi köyler ve yaylalar ilk sırada yer almaktadır.

Ordu ilindeki yerel paydaşlara göre Ordu'nun tanıtımında ekoturizm yer almaktadır. Katılımcıların vermiş olduğu cevaplara göre ekoturizm daha çok doğal alanlar, yaylalar, köyler ve doğa turizmi olarak algılanıp bu ifadeler başlığında tanımlandığı sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlara göre, ekoturizmin daha aktif gerçekleştirilmesi ve kavram olarak daha çok kullanılması için “ekoturizm” terimini yazılı ve sözlü mecralarda daha sıklıkla kullanılması sağlanabilir. Gerek ulusal ve uluslararası fuarlarda gerekse sosyal medyada Ordu ilinin turizm tanıtımı yapılırken ekoturizm kavramı ön plana çıkartılmalıdır. Bununla beraber ekoturizm kavramını içeren sloganların üretilmesi Ordu ilinin ekoturizm pazarında tanınmasına kolaylık sağlayabilir.

Çalışma kapsamında Ordu iline gelen ziyaretçilere yeterli hizmetin verilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Turizm sektöründe kalifiyeli personel sıkıntısı, turizm merkezlerindeki yol sorunu, konaklama tesislerindeki yetersizlik, hizmet kalitesinin düşük olması, yerel halkın dil sorunu, sosyal tesislerdeki yetersizlikten dolayı bölgeye gelen ziyaretçilere yeterli hizmetin verilmediği belirlenmiştir. Ordu ilinde turizm sektöründe kullanılan tesisler ve işletmelerin ihtiyaçlarının karşılanması, turizm merkezlerine giden yolların iyileştirilmesi, konaklama sektöründe üst düzey yatırımcı kuruluşların bölgeye yatırım yapmasının sağlanması, yerel halk ve hizmet sektöründe çalışan bireylere dil eğitiminin verilmesi, altyapı ve üstyapı sorununun giderilmesi, doğal alanların dokusuna uygun yapıların inşa edilmesi, ekoturizm alanlarının taşıma kapasitesi belirlenmesi ve sağlanan hizmetin kalitesi yükseltılarak Ordu'ya gelen ziyaretçilere yeterli hizmetin verilmesi sağlanabilir.

Ordu ilinin ekoturizmdeki pazar payının büyütülmesi için yapılması gerekenler yurt dışındaki fuarlara katılım, dijital ortamlarda reklam yapılması, farklı il ve ülkelerdeki seyahat acenteleri ve tur operatörlerini getirtilerek şehrin tanıtılması, sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanarak Ordu ilinin ekoturizmdeki olanaklarını pazarlaması olarak tespit edilmiştir. Pazarlama ve tanıtım faaliyetlerine ek olarak altyapı ve üstyapı imkânlarının geliştirilmesi, ekoturizm kapsamında verilen hizmetlerinin kalitesinin artırılmasına yönelik çalışmaların yapılması, bölgedeki yerel paydaşların bir araya gelmesi ve turizm alanında stratejik planlamalar ve projelerin yapılması belirlenmiştir.

Yapılan görüşmelerin sonucunda elde edilen verilere göre Ordu ili sahip olduğu doğal alanları, coğrafi konumu, doğal oluşumları, tarihi ve kültürel yapıları ile ekoturizmi gerçekleştirilmesi için uygun bir ildir. Araştırma sonuçları göz önünde bulundurularak ekoturizmi tam anlamıyla gerçekleştirebilmek ve gelen ziyaretçilere yeterli hizmet verebilmek için bazı öneriler geliştirilmiştir. Bu öneriler şunlardır;

- Doğal alanların yapısına uygun bir şekilde tesisler inşa edilerek ilin sürdürülebilirliğine katkıda bulunulabilir.
- Ekoturizmin gerçekleştirildiği ve turistik çekiciliklerin olduğu bölgelerdeki ulaşım sorunu çözülerek dört mevsim bu bölgelere ulaşılabilirlik sağlanabilir.
- İlin ulusal ve uluslararası platformlarda turizm merkezleri ile doğal ve kültürel varlıklarının tanıtımı yapılarak ekoturizm pazarında bilinirliği artırılabilir.
- Yüksek takipçili sosyal medya fenomenleri ve blogger Ordu'ya getirtilebilir.
- Farklı ülkelerdeki seyahat acenteleri ve tur operatörleri Ordu'ya getirtilip şehrin tanıtımının tur programlarına Ordu ilini de dâhil etmeleri sağlanabilir.
- Hizmet kalitesini yükseltmek ve ziyaretçilere daha iyi hizmet verilebilmesi amacıyla kalifiyeli eleman ve dil sorununu giderecek kurslar açılabilir.
- Ordu Üniversitesi Turizm Fakültesi'nde ekoturizm ile ilgili akademik çalışmalara destek verilebilir.
- Turizm paydaşlarının bir araya gelmesi ve gerekli koordinasyonun sağlanması için Turizm Kent Konseyi kurulabilir.
- Yatırımcı kuruluşların ekoturizm Ordu ilini tur programlarındaki transit il pozisyonundan çıkartılması için konaklamalı ve daha uzun süreli tur programları oluşturulabilir.
- Ekoturizm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanların taşıma kapasitesi belirlenebilir.
- Bu sayede katılımcıların oluşturduğu yoğunluk azaltılarak doğal alanlara zarar verilmesinin önüne geçilebilir.
- Ekoturizm alanlarında yabancı ekoturistlerin dikkatini çekecek eğlence ve etkinlikler düzenlenebilir.
- Gelen ziyaretçileri el sanatları, yöresel yemekler, geleneksel oyunlar ve il kültürüne ait faaliyetlere katılımı sağlanarak ilk elden deneyim fırsatı sağlanabilir.
- Yerel halkın iş imkânı yüksek olan bölgelere göç etmesini engellemek için yerel halk ekoturizme dâhil edilebilir.
- Doğal alanlarda ve ekoturizm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanlarda ateş yakılması engellenerek hem çevre kirliliği hem hava kirliliği hem de yangın çıkmasının önüne geçilebilir.
- Bölgede hava kirliliği oluşmasını önleyecek yakıt malzemeleri kullanılabilir. Ordu ilinde ekoturizme uygun alanlar tespit edilerek bu bölgede pilot çalışmalar yapılabilir.
- Bundan sonraki yapılacak akademik çalışmalarda yerel halkın ekoturizme yönelik algı ve görüşleri belirlenebilir.

- Gelen turistlere yöenin kültürü ve değerleri hakkında bilgilendirme yaparak kültürel değerlerin korunması ve sürdürülebilirliği sağlanabilir.

Araştırmanın betimsel bir çalışma olması ve sahip olduğu kapsam, çalışma sahası, zaman, para, örnekleme türü, araştırma yöntemi vb. sınırlılıklar göz önünde bulundurulduğunda bölgede ekoturizm üzerine çalışmaların arttırılmasında fayda olduğu düşünülmektedir. Gerek sektörel unsurların gerekse yerel halk ve turistler açısından konunun çeşitli çalışmalarla ele alınmasının bölgede ekoturizm faaliyetlerinin gelişimine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ALTUNIŞIK, R. vd. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- AYTUĞ, H. K. (2019). "Kuşadası Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi". *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*. XIV/4: 1187-1211.
- BJÖRK, P. (2000). "Ecotourism from a Conceptual Perspective, An Extended Definition of A Unique Tourism Form". *International Journal of Tourism Research*. II/3: 189-202.
- BLAMEY, R. (2001). "Principles of Ecotourism". *The Encyclopedia of Ecotourism*. (ed. David Weaver). Wallingford: CABI Publishing: 5-22.
- BUTLER, R. W. (1989). "Alternative Tourism: Pious Hope or Trojan Horse?". *World Leisure & Recreation*. XXXI/4: 9-17.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. vd. (2018). *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- CALDICOTT, J. - D. FULLER (2005). "The Concept and Relevance of Ecotourism to Indigenous Economic and Human Development in Remote Australian Communities". *Centre for Regional Tourism Research*: 1-17.
- COUNCIL, C. E. vd. (1992). *Ecotourism in Canada*. Canadian Environmental Advisory Council.
- ÇEVİRGEN, A. (2004). "Edremit Yöresinde Ekoturizme Yönelik Bir Talep Araştırması". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. VII/12: 46-67.
- DEMİR, C. - A. ÇEVİRGEN (2006). *Ekoturizm Yönetimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- DIAMANTIS, D. (1999). "The Concept of Ecotourism: Evolution and Trends". *Current Issues in Tourism*. II/2-3: 93-122.
- DRUMM, A. vd. (2005). *Ecotourism Development: A Manual for Conservation Planners and Managers. An Introduction to Ecotourism Planning, Volume I: Publication for Capacity Building*. Arlington: The Nature Conservancy Worldwide Office.
- EĞRİBAŞ, H. N. - A. G. ÖZKOÇ (2019). *Nevşehir İlinde Ekoturizmin Geliştirilmesine Yönelik Yerel Paydaşların Görüşleri*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- FENNELL, D. A. (2007). *Ecotourism*. London: Routledge.
- GURL, E. (2017). "SWOT Analysis: A Theoretical Review". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. X/51: 994-1006.
- KAMACI, S. (2015). *Hakkâri İlinde Ekoturizm Olanaklarının Araştırılması*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- KANCA, B. (2018). *Düğün Turizmi Kapsamında Antalya ve İstanbul Destinasyonlarının Değerlendirilmesi*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KASALAK, M. A. (2015). "Dünya'da Ekoturizm Pazarı ve Ekoturizm'in Ülke Gelirlerine Katkıları". *Journal of Recreation and Tourism Research*. II/2: 20-26.
- NEPAL, S. K. (2000). "Tourism in Protected Areas: The Nepalese Himalaya". *Annals of Tourism Research*. XXVII/3: 661-681.
- PLACE, S. E. (1991). "Nature Tourism and Rural Development in Tortuguero". *Annals of Tourism Research*. XVIII/2: 186-201.
- STEMLER, S. (2000). "An Overview of Content Analysis". *Practical Assessment, Research, and Evaluation*. VII/17: 1-6.
- SURAT, H. vd. (2015). "Yusufeli ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Kullanım Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma". *Doğru Coğrafya Dergisi*. XX/34: 61-88.
- SURAT, H. (2016). "Artvin İlinin Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi". *Karadeniz Araştırmaları*. XIII/52: 139-158.
- SURAT, H. (2017). "Artvin Yusufeli'nde Yerel Halkın Ekoturizme Yönelik Algı ve Tutumları". *Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi Ormancılık Dergisi*. XIII/2: 9-19.
- TATKAN, A. (2018). *Isparta İli Yenişarbademli İlçesinin Ekoturizm Potansiyelinin SWOT Analizi Araçlığıyla Belirlenmesi*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- VALENTINE, P. (1992). *Nature-Based Tourism*. London: Belhaven Press.
- VALENTINE, P. S. (1993). "Ecotourism and Nature Conservation: A Definition with Some Recent Developments in Micronesia". *Tourism Management*. XIV/2: 107-115.
- VATANSEVER, M. vd. (2017). "Sürdürülebilir Turizm Açısından Kızılırmak Deltası Kuş Cennetinin Yerel Paydaşlar Tarafından Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma". *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*. II/2: 194-217.
- WU, H. L. - D. L. VOLKER (2009). "The Use of Theory in Qualitative Approaches to Research: Application in End-of-Life Studies". *Journal of Advanced Nursing*. LXV/12: 2719-2732.
- ZIFFER, K. (1989). *Ecotourism: The Uneasy Alliance, Conservation International*. Washington: Ernst and Young.

KOVID-19 SÜRECİNDE ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN AKICI OKUMA BECERİLERİNİN OKUDUĞUNU ANLAMA, OKUMA TUTUM VE KAYGISIYLA İLİŞKİSİ*

Zeynep BIYIK**
Deniz MELANLIOĞLU***

ÖZ

Hayatı her yönden etkileyen kovid-19 salgınının eğitime yansımaları kaçınılmaz olmuştur. Okulların uzun süre kapalı kalması ve eğitime uzaktan devam edilmesi, öğrencilerin akademik başarılarını etkileyen bir değişken hâline gelmiştir. Bu bağlamda kovid-19 salgınının dil becerilerinden olan okuma ve okuduğunu anlamaya yönelik etkisi merak konusu olmuştur. Yapılan araştırmada, kovid-19 salgın sürecinde ortaokul öğrencilerinin akıcı okuma becerilerinin okuduğunu anlamaya etkisi ve okuma tutumu ile kaygısıyla ilişkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın hedef kitesini beş ve sekizinci sınıf düzeyinde olan 300 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak öğrenci tanıma formu, okumaya yönelik tutum ölçeği, okuma kaygısı ölçeği, bilgilendirici ve öyküleyici okuma metinleri, çok boyutlu akıcılık ölçeği, okuduğunu anlama testi ve ses kayıtları kullanılmıştır. Araştırmanın verileri tarama yöntemine uygun olarak toplanmış, elde edilen veriler SPSS programına aktarılarak analiz edilmiştir. Sonuç bölümünde öğrencilerin okuduğunu anlama ve akıcı okuma becerilerinin istenen düzeyde olmadığı, kız öğrencilerin okuduğunu anlama ve akıcı okuma becerilerinde daha başarılı olduğu, beşinci sınıf öğrencilerinin sekizinci sınıf öğrencilere göre kaygı düzeyinin daha yüksek ve okuma tutumunun olumlu yönde olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonunda ulaşılan sonuçlar literatürle karşılaştırılmış ve bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Okuma Becerisi, Akıcı Okuma, Okuduğunu Anlama, Türkçe Eğitimi, Kovid-19.

THE RELATIONSHIP OF FLUENT READING SKILLS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS WITH READING COMPREHENSION, READING ATTITUDE AND ANXIETY DURING THE COVID-19 PROCESS

ABSTRACT

The covid-19 pandemic, which affects life in every way, has inevitably had repercussions on education. The fact that schools are closed for a long time and education is continued remotely has become a variable that affects the academic achievements of students. In this context, the impact of the covid-19 pandemic on reading and reading comprehension, which are language skills, has been a matter of curiosity. The research aims to determine the effect of fluent reading skills of secondary school students on reading comprehension and their relationship with reading attitude and anxiety during the covid-19 pandemic process. The target group of the study is 300 students who are at the level of the fifth and eighth grades. In the research, student recognition form, reading attitude scale, reading anxiety scale, informative and narrative reading texts, multidimensional fluency scale, reading comprehension test and audio recordings were used as data collection tools. The data of the research were collected in accordance with the scanning method, the obtained data were transferred to the SPSS program and analyzed. In the results section of students' reading skills and fluency without the required level of reading

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.08.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.11.2022

** Türkçe Öğretmeni, Altındağ İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, ANKARA; ORCID: 0000-0002-0616-5434, E-posta: zeynepbiyik06@gmail.com

*** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Uygulamalı Dilbilimi Ana Bilim Dalı, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-3663-0894, E-posta: denizmelanlioglu@hotmail.com

comprehension, reading fluency and reading comprehension skills of the students to be more successful in Girl, eighth grade students were higher than the positive attitudes of fifth grade students, it was determined that anxiety and reading. The results obtained at the end of the study were compared with the literature and some suggestions were made.

Keywords: Reading Ability, Fluent Reading, Reading Comprehension, Turkish Education, Covid-19.

Giriş

Dünya Sağlık Örgütü tarafından salgın olarak kabul edilen kovid-19 virüsü; ekonomik, sosyal, eğitim gibi pek çok alanı olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye’de 13 Mart 2020 tarihinde bütün kademelerde eğitime ara verilmiş, eğitimin kesintiye uğramadan devam etmesi için 23 Mart tarihinde uzaktan eğitime geçilmiştir. TRT; EBA TV adı altında üç kanal ile televizyon yayınına başlamış, EBA canlı derslerle öğrencilerin eğitime devam etmesini sağlamıştır (Can, 2020, s. 14-15). Okulların uzun süre kapalı kalması ve derslere uzaktan devam edilmesi, öğrencilerin akademik başarılarını etkileyen bir değişkene dönüşmüş, salgın sürecinin etkileri çeşitli dersler bağlamında incelenmiştir (Alper, 2020; Can, 2020; Duman, 2020; Kahraman, 2020; Ünal vd. 2020; Elçi vd. 2022). Türkçe dersi de bunlardan biridir (Bayburtlu, 2020; Bayram vd. 2021; Kaplan vd. 2021; Susar Kırmızı vd. 2021). Beceri temelli işlenen derste öğrencilerin becerileri ne düzeyde yerine getirdiği sorgulanmaya başlanmıştır. Hayatın her alanında önemli olan okuma becerisinin bu salgından ne düzeyde etkilendiği de merak konusudur.

Okuma, günümüzde bilgiye ulaşmada temel ihtiyaç ve önemli bir araçtır. Okumayı eğitimin temeli yapan unsur, yaşam boyu kullanılan bir beceri olmasıdır. İlkokulda temeli atılan, ortaokulda ve lisede gelişerek devam eden okuma becerisi; bireyi akademik ve sosyal anlamda etkin kılar. Göğüş okumayı (1978, s. 60); “Bir yazının harflerini, sözcüklerini, imlerini tanımak ve bunların anlamlarını kavramak.” olarak tanımlarken Karatay (2014, s.1) “Yazılı olan bir metni bilinen yazı karakterlerini sesli veya sessiz çözenin ötesinde, metnin içindeki duygu, düşünce ve iletileri anlamak.” şeklinde ifade etmektedir. Okuma bireyin biyolojik, psikolojik, fizyolojik özelliklerinin etkin bir bütünlük içinde çalıştığı düşünsel bir etkinliktir (Ercan vd. 2010, s. 22). Bu etkinliğin amacı ise sadece harfleri tanımak değildir. Tanıma işleminin uygun hızda, doğru ve anlayarak olmasını sağlamaktır. Bunun için okurun, akıcı okuma becerilerine de sahip olması gerekmektedir.

Akıcı okuma “Kelime tanımaya fazla çaba sarf etmeden otomatik olarak cümle içindeki anlam ünitelerine dikkat ederek; tonlamaları, vurgulamaları gereken yerlerde doğru uygulayarak yazarın heyecanını ve duygularını, okuma işine yansıtarak yapılan okuma.” olarak açıklanmaktadır (Zutell vd. 1991). Akyol (2020, s. 4) ise akıcı okumayı “Noktalama işaretleri, vurgu ve tonlamalara dikkat edilerek, geriye dönüş ve kelime tekrarına yer verilmeden, heceleme ve gereksiz duruşlar yapılmadan, anlam üniteleri hâlinde, konuşurcasına yapılan okuma.” şeklinde tanımlamaktadır. Akıcı okumada amaç, belirli bir sürede ne kadar kelimenin seslendirileceği değil, okunan bilginin anlamlandırılmasıdır. Verilen tanımlardan da anlaşılacağı üzere akıcı okumada kelimelerin doğru tanınması, ayırt edilmesi, uygun hızda okunması, anlama dikkat ederek seslendirilmesi beklenmektedir.

Akıcı okuma; doğru okuma, okuma hızı ve prozodi olmak üzere üç alt beceriden oluşmaktadır. Doğru okuma, metindeki kelimelerin hatasız okunması ve seslendirilmesi (Başaran, 2013, s. 2279); okuma hızı, kelimenin tanınması ve okunması arasında geçen süre (Baştuğ, 2012, s. 38); prozodi ise tonlama, vurgulama, zamanlamayı kapsayan özelliklerin okumaya yansımalarıdır (Keskin, 2012, s. 31). Bu üç becerinin öğrenci tarafından kazanılması, metinden anlamın kurulmasını kolaylaştırmaktadır (Kuhn vd.

2010). Öğrencinin okuduklarını değerlendirmesi, sorgulaması, analiz etmesi, yeniden yorumlaması gibi zihinsel becerileri yerine getirmesi okumada anlam kurma süreci için önemlidir.

Kelimelerin vurgu ve tonlamaya dikkat ederek hatasız ve uygun hızda okunması, metnin doğru anlaşılmasının sağlayan değişkenlerden biridir. Akıcı okuma becerisine sahip olan öğrenci, otomatiklik sayesinde hızlıca kelimeleri tanır. Kelimeler tanınınca tüm dikkatiyle okuduklarını anlamaya odaklanır. Böylece öğrenci kelime tanımaya ayıracağı süreyi, metni anlamlandırmaya ayıracaktır (Rasinski vd. 2003). Başarılı bir okuma süreci geçiren öğrenci okuduğunu anlar, yeni okumalar için ön bilgi oluşturur, okumaya karşı olumlu tutum geliştirir. Okuma güçlüğü yaşayan öğrenciler ise hızlı okumaya çalışma, dikkatsizlik veya harf/kelime tanıyamama gibi durumlarda sıklıkla atlayıp geçme, ekleme, tekrar etme, ters çevirme gibi okuma hataları yapmaktadır (Akyol vd. 2016, s. 9). Bu hatalar, okumada anlam kurma sürecini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle akıcı okuma, okuduğunu anlamamanın önemli bir yordayıcısı olarak nitelenmektedir. Akıcı okuma esnasında görülen farklılıklar, okurun başarılı ya da zayıf bir okuma gerçekleştireceğini ve anlama ulaşmada zorlanacağını göstermektedir (Stanovich, 1991'den aktaran; Ateş vd. 2011, s. 102). Alanyazında ilgili çalışmalar incelendiğinde akıcı okuma becerilerine yönelik çalışmaların yaklaşık on beş yıldır yoğunlaştığı görülmektedir (Kanık Uysal, 2018, s. 10). Türkiye'deki akıcı okuma becerisi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde araştırmaların çoğunlukla ilkokul öğrencilerine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Oysa akıcı okuma sadece ilkokul öğrencilerine yönelik kazandırılan ve geliştirilen bir beceri olarak değerlendirilmemelidir. Öğrencinin etkin okur kimliği kazanması için hayat boyu akıcı okuma becerisine sahip olması bir zorunluluktur. Rasinski'ye (2012) göre akıcı okumasını geliştirme uygulamaları, eğitim öğretim faaliyetlerinin bütün düzeylerinde yer almalıdır.

Okumanın duyuşsal boyutu olan tutum ve kaygının da akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerilerini etkilediği düşünülmektedir. Başarılı bir akıcı okumanın gerçekleşmesi için kaygı düzeyinin düşük, okuma tutumunun ise olumlu yönde olması beklenmektedir. Kaygı ve tutumun birçok faktörden etkilendiği bilinmektedir. Salgın sürecinde eğitime uzaktan devam eden ve sokağa çıkma yasağına maruz kalan öğrencilerin okumanın duyuşsal boyutundan ne düzeyde etkilendiği ve bu durumun akıcı okumaya nasıl yansıdığı merak konusu olmuştur. Çünkü tutum ve kaygı eğitimde önemli bir yer tutmaktadır. Böyle olmasına rağmen okumanın duyuşsal boyutuna verilen önem ve zaman, beceri kazandırma ve strateji geliştirmeden daha azdır (Yıldırım, 2010, s. 44).

Okumada anlam kurma sürecini doğrudan etkileyen akıcı okuma becerisinin kovid-19 salgın sürecinde ne ölçüde etkilendiğinin belirlenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda kovid-19 salgını sonrasında ortaokul öğrencilerinin akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerilerinin ne düzeyde olduğu, okuma tutumu ve kaygısının nasıl etkilendiği bu araştırmanın problem durumunu oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında yüz yüze eğitime yeniden başlayan öğrencilerin toplam okuduğu kelime sayısının, okuma hatalarının, okuma hızlarının, prozodik okumalarının ve okuduğunu anlama düzeylerinin incelenmesi amaçlanmıştır, okuma tutumu ve kaygısı bağlamında ele alınmıştır. Dolayısıyla "Kovid-19 sürecinde ortaokul öğrencilerinin akıcı okuma becerilerinin okuduğunu anlama, okuma tutum ve kaygısıyla ilişkisi nedir?" sorusu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda şu alt problemlere cevap aranmıştır:

1. Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik akıcı okuma becerileri (doğru okuma, okuma hızı ve prozodi) hangi düzeydedir?
2. Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik akıcı okuma becerileri (doğru okuma, okuma hızı ve prozodi); cinsiyete, günlük

kitap okuma ve uzaktan eğitim boyunca derslere katılma süresine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

3. Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik okuduğunu anlama becerileri hangi düzeydedir?
4. Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik okuduğunu anlama becerileri; cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
5. Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumu hangi düzeydedir?
6. Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma kaygısı hangi düzeydedir?
7. Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumu, okuma kaygısı ile akıcı okuma (doğru okuma, okuma hızı, prozodi) ve okuduğunu anlama becerileri arasında ilişki var mıdır?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Salgın sürecinde ortaokul öğrencilerinin akıcı okuma becerileri ve okuduğu anlama düzeyinin ne derecede etkilendiğini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Bir konuya ya da olaya ilişkin katılımcıların görüşlerinin ya da ilgi, beceri, yetenek, tutum vb. özelliklerinin belirlendiği; genellikle diğer araştırmalara göre daha büyük örneklem üzerinde yapılan araştırmalara tarama araştırmaları denir (Büyüköztürk vd. 2016, s. 177). Bu yöntem; geniş örneklem özelliklerini betimlemesi ve sonuçları genelleme bakımından bu araştırmada kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu 2021-2022 eğitim öğretim yılında, Ankara ilinde 5 ve 8. sınıf düzeyinde eğitim gören ortaokul öğrencileri oluşturmaktadır. Çalışma grubundaki katılımcıları belirlerken sosyokültürel ve sosyoekonomik bakımdan farklı özelliklere sahip okullar tercih edilmiştir. Bütün evrene ulaşmak mümkün olmadığı için araştırmaya tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilen 5. sınıf düzeyinde 150 (% 50), 8. sınıf düzeyinde 150 (% 50) olmak üzere toplam 300 öğrenci katılmıştır. Katılımcıların cinsiyet bakımından dağılımına bakıldığında beşinci sınıf öğrencilerin 86'sı kız (% 58), 64'ü erkek (% 42); sekizinci sınıf öğrencilerin 95'i kız (% 63), 55'i erkektir (% 37). Veriler analiz edilirken öğrencilerin ismi kullanılmamış, sınıf seviyesi gözetilerek "K51, K52... K81, K82..." şeklinde kod verilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırma kapsamında katılımcılardan veri elde etmek amacıyla öğrenci tanıma formu, okuma metinleri, ses kayıtları, Melanlıoğlu (2014) tarafından geliştirilen Ortaokul Öğrencileri için Okuma Kaygısı Ölçeği, Özbay vd. (2009) tarafından geliştirilen Okumaya Yönelik Tutum Ölçeği, Zutell vd. (1991) tarafından geliştirilen; Yıldız vd. (2009) tarafından Türkçeye uyarlanan Çok Boyutlu Akıcılık Ölçeği, Akyol (2021) tarafından Türkçeye uyarlanmış Yanlış Analiz Envanteri ve araştırmacı tarafından hazırlanan okuduğunu anlama testi kullanılmıştır.

Veri Toplama Süreci

Veri toplama sürecinde katılımcılardan ilk olarak öğrenci tanıma formunu doldurmaları istenmiştir. Daha sonra beş ve sekizinci sınıf düzeyindeki öğrencilere hem bilgilendirici hem de öyküleyici metin birer dakika sesli okutulmuş ve ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Ardından metinleri bir kez de sessiz okumaları söylenmiş ve her iki metin

türüne ait okuduğunu anlama sorularının cevaplanması istenmiştir. Öğrencilerin okuma ve okuduğunu anlama düzeylerini tespit etmek için Akyol (2021, s. 98) tarafından Türkçeye uyarlanmış “Yanlış Analiz Envanteri” kullanılmıştır. Envantere göre okuma hataları hesaplanırken atlayıp geçmeler, eklemeler, beş saniye boyunca okuyamayan öğrenciye öğretmen tarafından verilen kelimeler, tekrarlar, yanlış okuma, ters çevirme okuma hatası olarak kabul edilmiştir. Öğrencilerin bir dakikalık ses kayıtları dinlenmiş, bir dakika boyunca toplam kaç kelime okudukları ve okunan yanlış kelimeler araştırmacı analiz formuna yazılmıştır. Öğrencinin bir dakikada okuduğu doğru kelime sayısı, okuma hızı olarak kabul edilmiştir. Bir dakikada okunan doğru kelime sayısının okuduğu toplam kelime sayısına bölünerek 100 ile çarpılması formülü ile doğru okuma yüzdesi elde edilmiştir. Okunan metinlere yönelik açık uçlu hazırlanan basit ve derinlemesine anlama soruları, yanlış analiz envanterine göre puanlanarak öğrencilerin anlama düzeyleri belirlenmiştir.

Verilerin Analizi

Analiz sürecine geçilmeden önce öğrencilerden elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiş bu kapsamda her ölçek için sınıf düzeylerine göre çarpıklık ve basıklık değerleri, histogram grafiği ve Kolmogorov Smirnov testi sonuçları değerlendirilmiştir. Tüm bulgular değerlendirilerek verilerin normal dağılım göstermediği kabul edilmiş ve yapılan analizlerde betimsel istatistik sonuçları ile parametrik olmayan Mann Whitney U testi, Kruskal Wallis H testi ve Bonferroni düzeltmesi kullanılmıştır. Yapılan tüm analizler SPSS programına aktarılmıştır.

Bulgular

Öğrencilerin ses kayıtları ve anlama sorularına verdikleri cevapların analiz edilmesiyle aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır. Bulgular alt problemler doğrultusunda akıcı okuma ve okuduğunu anlama ile okuma tutumu, okuma kaygısı, akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerileri arasındaki ilişki şeklinde üç ayrı başlıkta ele alınmıştır.

1. Öğrencilerin Akıcı Okuma Becerilerine Yönelik Bulgular

Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinden akıcı okuma becerilerine yönelik elde edilen veriler Tablo 1’de sunulmuştur. Akıcı okuma; doğru okuma, okuma hızı ve prozodi alt becerileri ile bilgilendirici ve öyküleyici metin kapsamında değerlendirilmiştir.

Beceri	Metin Türü	Düzye	Sınıf Düzeyi			
			Beşinci Sınıf		Sekizinci Sınıf	
			N	%	N	%
Doğru Okuma	Bilgilendirici	Endişe	38	25,3	13	8,7
		Öğretimsel	99	66,0	118	78,7
		Bağımsız	13	8,7	19	12,7
	Öyküleyici	Endişe	32	21,3	8	5,3
		Öğretimsel	96	64,0	110	73,3
		Bağımsız	22	14,7	32	21,3
Okuma Hızı	Bilgilendirici	Beklenen düzeyin altı	80	53,3	83	55,3
		Beklenen düzey	70	46,7	67	44,7
		Beklenen düzeyin üstü	-	-	-	-
	Öyküleyici	Beklenen düzeyin altı	66	44,0	73	48,7
		Beklenen düzey	82	54,7	74	49,3
		Beklenen düzeyin üstü	2	1,3	3	2,0
Prozodi	Bilgilendirici	Başarısız	28	18,7	11	7,3
		Başarılı	122	81,3	139	92,7
	Öyküleyici	Başarısız	23	15,3	7	4,7
		Başarılı	127	84,7	143	95,3

Tablo 1: Beş ve Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerisi Düzeyleri Değerleri

Tablo 1'e göre beş ve sekizinci sınıf öğrencilerin çoğu doğru okuma becerisi bakımından hem bilgilendirici hem de öyküleyici metinde öğretimsel düzeydedir. Beşinci sınıfların okuma hızı bilgilendirici metinde beklenen düzey (% 46,7) ve beklenen düzeyin altı (% 53,7), öyküleyici metinde beklenen düzey (% 54,7) ve beklenen düzey altı (% 44) olmak üzere birbirine yakın orandadır. Sekizinci sınıf öğrencilerinin yarısından azı hem bilgilendirici hem de öyküleyici metinleri okuma hızı bakımından beklenen düzeydedir. Her iki sınıf düzeyindeki öğrencilerin de öyküleyici ve bilgilendirici metin bakımından prozodide diğer becerilere göre daha başarılı oldukları görülmüştür. Akıcı okumanın cinsiyet değişkenine göre farklılaşma durumu da araştırma kapsamında sorgulanmıştır. Cinsiyetin ortaokul öğrencilerinin akıcı okuma becerileri üzerindeki etkisine yönelik bulgular Tablo 2'de yer almıştır.

Sınıf Düzeyi	Beceri	Metin Türü	Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Sıralar Toplamı	U	P
Beşinci Sınıf	Doğru Okuma	Bilgilendirici	Kız	86	78,64	6763,00	2482,00	,303
			Erkek	64	71,28	4562,00		
		Öyküleyici	Kız	86	82,59	7102,50	2142,50	,020*
			Erkek	64	65,98	4222,50		
	Okuma Hızı	Bilgilendirici	Kız	86	79,78	6861,00	2384,00	,162
			Erkek	64	69,75	4464,00		
		Öyküleyici	Kız	86	83,67	7195,50	2049,50	,008*
			Erkek	64	64,52	4129,50		
	Prozodi	Bilgilendirici	Kız	86	82,73	7114,50	2130,50	,016*
			Erkek	64	65,79	4210,50		
		Öyküleyici	Kız	86	84,35	7254,00	1991,00	,003*
			Erkek	64	63,61	4071,00		
Sekizinci Sınıf	Doğru Okuma	Bilgilendirici	Kız	95	81,57	7749,00	2036,00	,024*
			Erkek	55	65,02	3576,00		
		Öyküleyici	Kız	95	80,83	7679,00	2106,00	,050
			Erkek	55	66,29	3646,00		
	Okuma Hızı	Bilgilendirici	Kız	95	86,76	8242,00	1543,00	,000*
			Erkek	55	56,05	3083,00		
		Öyküleyici	Kız	95	90,13	8562,00	1223,00	,000*
			Erkek	55	50,24	2763,00		
	Prozodi	Bilgilendirici	Kız	95	78,71	7477,00	2308,00	,220
			Erkek	55	69,96	3848,00		
		Öyküleyici	Kız	95	77,36	7349,50	2435,50	,475
			Erkek	55	72,28	3975,50		

*<,05

Tablo 2: Beş ve Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Cinsiyete Göre Mann Whitney U Testi Sonuçları

Tablo 2 incelendiğinde beşinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici metinlere yönelik doğru okuma ve okuma hızı becerileri ile bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik prozodi becerilerinin kız öğrenciler lehine anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir. Sekizinci sınıf öğrencilerinde ise bilgilendirici metinlere yönelik doğru okuma becerisinde ve bilgilendirici ile öyküleyici metinlere yönelik okuma hızı becerisinde kız öğrenciler lehine anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Kovid-19 salgını sürecinde öğrencilerin günlük kitap okuma süresinin akıcı okuma düzeylerini etkileyip etkilemediği de araştırmaya konu edinmiştir. Bu kapsamda elde edilen bulgular; beşinci sınıf düzeyinde Tablo 3'te, sekizinci sınıf düzeyinde ise Tablo 4'te gösterilmiştir.

Kovid-19 Sürecinde Ortaokul Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin...

Beceri	Metin Türü	Günlük Kitap Okuma Süresi	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	P	Fark
Doğru Okuma	Bilgilendirici	1.Kitap okumuyorum	2	48,25	3	1,568	,667	-
		2.30 dakikaya kadar	62	73,25				
		3.31-60 dakika	53	80,01				
		4.61 dakika ve üzeri	33	74,14				
	Öyküleyici	1.Kitap okumuyorum	2	88,25	3	3,417	,332	-
		2.30 dakikaya kadar	62	67,95				
		3.31-60 dakika	53	79,27				
		4.61 dakika ve üzeri	33	82,85				
Okuma Hızı	Bilgilendirici	1.Kitap okumuyorum	2	74,00	3	4,769	,190	-
		2.30 dakikaya kadar	62	66,36				
		3.31-60 dakika	53	81,55				
		4.61 dakika ve üzeri	33	83,05				
	Öyküleyici	1.Kitap okumuyorum	2	103,50	3	6,108	,106	-
		2.30 dakikaya kadar	62	65,48				
		3.31-60 dakika	53	81,83				
		4.61 dakika ve üzeri	33	82,47				
Prozodi	Bilgilendirici	1.Kitap okumuyorum	2	56,50	3	2,322	,508	-
		2.30 dakikaya kadar	62	70,07				
		3.31-60 dakika	53	80,10				
		4.61 dakika ve üzeri	33	79,45				
	Öyküleyici	1.Kitap okumuyorum	2	49,00	3	3,169	,366	-
		2.30 dakikaya kadar	62	69,66				
		3.31-60 dakika	53	79,28				
		4.61 dakika ve üzeri	33	82,00				

Tablo 3: Beşinci Sınıf Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Günlük Kitap Okuma Süresine Göre Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

Tablo 3 incelendiğinde beşinci sınıf öğrencilerinin hem bilgilendirici hem de öyküleyici metinlere yönelik akıcı okuma becerileri (doğru okuma, okuma hızı ve prozodi), günlük kitap okuma süresine göre farklılık göstermemektedir.

Beceri	Metin Türü	Günlük Kitap Okuma Süresi	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	P	Fark
Doğru Okuma	Bilgilendirici	1.Kitap okumuyorum	8	69,06	3	1,296	,730	-
		2.30 dakikaya kadar	75	76,63				
		3.31-60 dakika	39	70,41				
		4.61 dakika ve üzeri	28	81,39				
	Öyküleyici	1.Kitap okumuyorum	8	43,81	3	8,121	,050	-
		2.30 dakikaya kadar	75	71,16				
		3.31-60 dakika	39	81,63				
		4.61 dakika ve üzeri	28	87,64				
Okuma Hızı	Bilgilendirici	1.Kitap okumuyorum	8	63,13	3	10,022	,018*	2-4
		2.30 dakikaya kadar	75	66,29				
		3.31-60 dakika	39	82,63				
		4.61 dakika ve üzeri	28	93,77				
	Öyküleyici	1.Kitap okumuyorum	8	57,06	3	17,540	,001*	1-4 2-4
		2.30 dakikaya kadar	75	64,71				
		3.31-60 dakika	39	80,53				
		4.61 dakika ve üzeri	28	102,66				
Prozodi	Bilgilendirici	1.Kitap okumuyorum	8	54,06	3	2,669	,446	-
		2.30 dakikaya kadar	75	78,98				
		3.31-60 dakika	39	74,71				
		4.61 dakika ve üzeri	28	73,41				
	Öyküleyici	1.Kitap okumuyorum	8	71,81	3	1,599	,660	-
		2.30 dakikaya kadar	75	79,05				
		3.31-60 dakika	39	68,82				
		4.61 dakika ve üzeri	28	76,36				

*,<,05

Tablo 4: Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Günlük Kitap Okuma Süresine Göre Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

Tablo 4'te yer alan analiz sonuçlarına göre öğrencilerin bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik okuma hızı günlük kitap okuma süresine göre anlamlı farklılık göstermektedir. Elde edilen bulgulara göre bilgilendirici metinlerdeki okuma hızına yönelik farklılığın günlük 30 dakikaya kadar kitap okuyan öğrencilerle 61 dakika ve üzeri süre kitap okuyan öğrenciler arasında olduğu; öyküleyici metinlerdeki okuma hızına

yönelik farklılığın ise günlük 61 dakika ve üzeri süre kitap okuyan öğrencilerle kitap okumayan ve 30 dakikaya kadar kitap okuyan öğrenciler arasında kitap okumaya daha fazla süre ayıran öğrenciler lehine olduğu tespit edilmiştir. Doğru okuma ve prozodi becerilerinde ise herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.

Uzaktan eğitim sürecinde çalışma grubundaki öğrencilerin aynı düzeyde derslere katılmadığı belirlenmiştir. Bu bakımdan uzaktan eğitimde derslere katılma süresinin öğrencilerin akıcı okuma becerilerini nasıl etkilediği sorgulanmıştır. Beşinci sınıf öğrencilerine ait veriler Tablo 5'te, sekizinci sınıf öğrencilerine ait veriler ise Tablo 6'da değerlendirilmiştir.

Beceri	Metin Türü	Uzaktan Eğitime Katılma Süresi	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	P	Fark
Doğru Okuma	Bilgilendirici	1.Hiç katılmadım	7	61,57	4	2,587	,627	-
		2.1-3 ay	9	71,06				
		3.4-6 ay	6	94,50				
		4.7-11 ay	26	69,77				
		5.12 ay ve üzeri	102	77,19				
	Öyküleyici	1.Hiç katılmadım	7	55,43	4	4,393	,355	-
		2.1-3 ay	9	67,28				
		3.4-6 ay	6	83,42				
		4.7-11 ay	26	65,46				
		5.12 ay ve üzeri	102	79,70				
Okuma Hızı	Bilgilendirici	1.Hiç katılmadım	7	51,79	4	3,571	,467	-
		2.1-3 ay	9	64,56				
		3.4-6 ay	6	65,50				
		4.7-11 ay	26	75,00				
		5.12 ay ve üzeri	102	78,81				
	Öyküleyici	1.Hiç katılmadım	7	56,07	4	3,783	,436	-
		2.1-3 ay	9	65,56				
		3.4-6 ay	6	68,33				
		4.7-11 ay	26	68,44				
		5.12 ay ve üzeri	102	79,93				
Prozodi	Bilgilendirici	1.Hiç katılmadım	7	46,79	4	7,727	,102	-
		2.1-3 ay	9	70,06				
		3.4-6 ay	6	59,25				
		4.7-11 ay	26	65,38				
		5.12 ay ve üzeri	102	81,49				
	Öyküleyici	1.Hiç katılmadım	7	57,57	4	6,810	,146	-
		2.1-3 ay	9	67,56				
		3.4-6 ay	6	54,17				
		4.7-11 ay	26	64,69				
		5.12 ay ve üzeri	102	81,44				

Tablo 5: Beşinci Sınıf Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Uzaktan Eğitim Boyunca Derslere Katılma Süresine Göre Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

Tablo 5'te yer alan analiz sonuçlarına göre beşinci sınıf öğrencilerinin uzaktan eğitim boyunca derslere katılma süresi, öğrencilerin bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik akıcı okuma becerilerine herhangi bir etkide bulunmamıştır.

Beceri	Metin Türü	Uzaktan Eğitime Katılma Süresi	N	Sıra Ortalaması	Sd	χ^2	P	Fark
Doğru Okuma	Bilgilendirici	1.Hiç katılmadım	9	100,44	4	9,181	,057	-
		2.1-3 ay	21	56,14				
		3.4-6 ay	19	82,82				
		4.7-11 ay	22	85,50				
		5.12 ay ve üzeri	79	73,26				
	Öyküleyici	1.Hiç katılmadım	9	82,89	4	7,184	,127	-
		2.1-3 ay	21	53,07				
		3.4-6 ay	19	73,76				
		4.7-11 ay	22	83,07				
		5.12 ay ve üzeri	79	78,93				
Okuma Hızı	Bilgilendirici	1.Hiç katılmadım	9	56,06	4	16,379	,003*	2-4 2-5
		2.1-3 ay	21	46,45				
		3.4-6 ay	19	68,71				
		4.7-11 ay	22	89,30				
		5.12 ay ve üzeri	79	83,23				
	Öyküleyici	1.Hiç katılmadım	9	51,33	4	17,521	,002*	2-4 2-5
		2.1-3 ay	21	46,43				
		3.4-6 ay	19	68,61				
		4.7-11 ay	22	83,82				
		5.12 ay ve üzeri	79	85,32				
Prozodi	Bilgilendirici	1.Hiç katılmadım	9	94,11	4	3,868	,424	-
		2.1-3 ay	21	65,26				
		3.4-6 ay	19	79,39				
		4.7-11 ay	22	81,89				
		5.12 ay ve üzeri	79	73,39				
	Öyküleyici	1.Hiç katılmadım	9	99,83	4	8,941	,063	-
		2.1-3 ay	21	64,43				
		3.4-6 ay	19	90,24				
		4.7-11 ay	22	83,18				
		5.12 ay ve üzeri	79	69,99				

*,<,05

Tablo 6: Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Uzaktan Eğitim Boyunca Derslere Katılma Süresine Göre Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

Tablo 6 incelendiğinde çalışma grubunda yer alan sekizinci sınıf öğrencilerinin akıcı okuma becerilerinden biri olan okuma hızının, uzaktan eğitim sürecinde derslere katılma süresine göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir. Bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik okuma hızının, uzaktan eğitime 1-3 ay katılan öğrencilerle 7-11 ay ve 12 ay ve üzeri süre katılan öğrenciler arasında uzaktan eğitime daha fazla katılanlar lehine anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir.

2. Öğrencilerin Okuduğunu Anlama Becerisine Yönelik Bulgular

Kovid 19 salgını sürecinin okuduğunu anlama üzerindeki etkisini tespit için çalışma grubunda yer alan katılımcıların bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik okuduğunu anlama becerileri araştırmaya dâhil edilmiş, bulgular Tablo 7’de sunulmuştur.

Metin Türü	Düzy	Sınıf Düzeyi			
		Beşinci Sınıf		Sekizinci Sınıf	
		N	%	N	%
Bilgilendirici	Endişe	127	84,7	21	14,0
	Öğretim	1	,7	71	47,3
	Serbest	22	14,7	58	38,7
Öyküleyici	Endişe	13	8,7	24	16,0
	Öğretim	73	48,7	89	59,3
	Serbest	64	42,7	37	24,7

Tablo 7: Beş ve Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Becerisi Düzeyleri

Tablo 7'ye göre beşinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici metinlere yönelik anlama becerisi bakımından *endişe* düzeyinde (% 84,7) olduğu görülmektedir. Serbest okuma düzeyinde olan 22 (% 14,7), öğretim düzeyinde ise sadece bir öğrenci (% 0,7) bulunmaktadır. Öyküleyici metin türünde ise öğrencilerin çoğu (% 48,7) öğretim düzeyindedir. Serbest düzeyde olan öğrenci oranı (% 42,7) ise öğretici düzeye yakındır. Sekizinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici metin bakımından anlama becerileri incelendiğinde çoğunluğunun (% 47,3) öğretim düzeyinde olduğu görülmektedir. Serbest düzeyde ise 58 öğrenci (% 38,7) yer almaktadır. Öğrencilerin öyküleyici metinde daha başarılı olduğu görülmektedir çünkü öğrencilerin çoğu (% 59,3) öğretim düzeyindedir. Bunu % 24,7 oran ile serbest düzey takip etmektedir. Endişe düzeyi ise % 14 ile öyküleyici metinden daha azdır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin okuduğunu anlama becerilerinin cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine yönelik analiz sonuçları Tablo 8'de verilmiştir.

Sınıf Düzeyi	Metin Türü	Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Sıralar Toplamı	U	P
Beşinci Sınıf	Bilgilendirici	Kız	86	88,48	7609,00	1636,00	,000*
		Erkek	64	58,06	3716,00		
	Öyküleyici	Kız	86	86,03	7398,50	1846,50	,000*
		Erkek	64	61,35	3926,50		
Sekizinci Sınıf	Bilgilendirici	Kız	95	84,56	8033,50	1751,50	,001*
		Erkek	55	59,85	3291,50		
	Öyküleyici	Kız	95	80,96	7691,00	2094,00	,041*
		Erkek	55	66,07	3634,00		

Tablo 8: Beş ve Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Becerilerinin Cinsiyete Göre Mann Whitney U Testi Sonuçları

Tablo 8'de yer alan verilere göre hem beş hem de sekizinci sınıf öğrencilerinin bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik okuduğunu anlama becerileri cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir. Beş ve sekizinci sınıf düzeyinde kız öğrencilerin okuduğunu anlama becerisi bakımından erkek öğrencilerden daha iyi durumda olduğu söylenebilir.

3. Öğrencilerin Okuma Tutumu, Okuma Kaygısı, Akıcı Okuma ve Okuduğunu Anlama Becerileri Arasındaki İlişkiye Yönelik Bulgular

Araştırmaya katılan beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumu düzeyine yönelik bulgular Tablo 9'da sunulmuştur.

Sınıf Düzeyi	Boyut	N	En Düşük	En Yüksek	S	Tutum Düzeyi	
Beşinci Sınıf	Serbest Okuma	150	10	35	27,57	5,83	Yüksek
	Kitap Okuma	150	10	40	25,66	5,86	Orta
	Genel Okuma	150	13	30	25,05	3,71	Yüksek
	Akademik Okuma	150	5	20	14,56	3,60	Orta
	Genel Okuma Tutumu	150	38	125	92,85	15,25	Yüksek
Sekizinci Sınıf	Serbest Okuma	150	7	35	26,22	6,74	Yüksek
	Kitap Okuma	150	8	40	24,93	7,69	Orta
	Genel Okuma	150	6	30	24,85	4,54	Yüksek
	Akademik Okuma	150	4	20	13,05	3,56	Orta
	Genel Okuma Tutumu	150	25	125	89,05	18,82	Orta

Tablo 9: Beş ve Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Okuma Tutumu Düzeyleri

Tablo 9 ele alındığında araştırmaya katılan beşinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumunun ölçeğin kitap okuma ve akademik okuma alt boyutlarında orta, serbest okuma ve genel okuma alt boyutları ile ölçek genelinde ise yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumunun ölçeğin serbest okuma ve genel okuma alt boyutlarında yüksek, kitap okuma ve akademik okuma alt boyutları ile ölçek genelinde ise orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Bu bulgulara göre beşinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumunun sekizinci sınıf öğrencilerinden daha iyi durumda olduğu ifade edilebilir.

Çalışma grubunda yer alan beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma kaygısı düzeyine yönelik bulgular Tablo 10'da verilmiştir.

Sınıf Düzeyi	Boyut	N	En Düşük	En Yüksek	S	Kaygı Düzeyi	
Beşinci Sınıf	Okuma Sürecini Planlama	150	7	35	15,86	6,29	Düşük
	Okumayı Destekleyen Unsurlar	150	3	14	6,74	2,90	Düşük
	Okuduğunu Anlama ve Çözümleme	150	4	20	11,66	3,73	Orta
	Genel Okuma Kaygısı	150	14	64	34,26	10,88	Orta
Sekizinci Sınıf	Okuma Sürecini Planlama	150	7	34	15,04	5,38	Düşük
	Okumayı Destekleyen Unsurlar	150	3	15	5,39	2,59	Düşük
	Okuduğunu Anlama ve Çözümleme	150	4	20	12,17	3,83	Orta
	Genel Okuma Kaygısı	150	14	69	32,59	9,49	Düşük

Tablo 10: Beş ve Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Okuma Kaygısı Düzeyleri

Tablo 10'a göre beşinci sınıf öğrencilerinin okuma kaygısı, araştırmada kullanılan ölçeğin okuma sürecini planlama ve okumayı destekleyen unsurlar alt boyutlarında düşük, okuduğunu anlama ve çözümleme alt boyutu ile ölçek genelinde ise orta düzeydedir. Sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma kaygısının okuma sürecini planlama ve okumayı destekleyen unsurlar alt boyutlarında ve ölçek genelinde düşük, okuduğunu anlama ve çözümleme alt boyutunda ise orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Bu bulgulara göre sekizinci sınıf öğrencilerinin beşinci sınıf öğrencilerine göre daha az okuma kaygısı yaşadıkları ifade edilebilir.

Araştırmaya katılan beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumu, okuma kaygısı, akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerileri arasında ilişki olup olmadığı incelenmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 11’de sunulmuştur.

Sınıf Düzeyi	Değişken	Okuma Tutumu	Okuma Kaygısı	Doğru Okuma	Okuma Hızı	Prozodi	Anlama
Beşinci Sınıf	Okuma Tutumu	1,00	-,002	,177*	,187*	,239**	,201*
	Okuma Kaygısı		1,00	-,050	-,085	-,033	-,198*
	Doğru Okuma			1,00	,617**	,645**	,241**
	Okuma Hızı				1,00	,487**	,295**
	Prozodi					1,00	,303**
	Anlama						1,00
Sekizinci Sınıf	Okuma Tutumu	1,00	,157	,286**	,394**	,100	,318**
	Okuma Kaygısı		1,00	-,088	-,040	-,101	,054
	Doğru Okuma			1,00	,523**	,410**	,287**
	Okuma Hızı				1,00	,121	,383**
	Prozodi					1,00	,297**
	Anlama						1,00

*<,05 **<,01

Tablo 11: Beş ve Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Okuma Tutumu, Okuma Kaygısı, Akıcı Okuma ve Okuduğunu Anlama Becerileri Arasındaki İlişki

Beşinci sınıf öğrencilerinin akıcı okuma becerileri ve okuduğunu anlama değişkenleri arasındaki ilişki Tablo 11’e göre tek tek incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Doğru okuma ile okuma hızı arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde,
- Doğru okuma ile prozodi arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde,
- Okuma hızı ile prozodi arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde,
- Doğru okuma ile okuduğunu anlama becerisi arasında anlamlı, pozitif yönlü ve düşük düzeyde,
- Okuma hızı ile okuduğunu anlama arasında anlamlı, pozitif yönlü ve düşük düzeyde,
- Prozodi ile okuduğunu anlama arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

Öğrencilerin akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerileri duyuşsal boyutta ele alındığında okuma tutumu ile okuma kaygısı arasında ilişki olmadığı; okuma tutumu ile doğru okuma ve okuduğunu anlama becerileri arasında ,05 düzeyinde anlamlı, pozitif yönlü ve düşük düzeyde bir ilişki bulunduğu belirlenmiştir. Okuma kaygısı ile okuduğunu anlama becerisi arasında ,05 düzeyinde anlamlı, ters yönlü ve düşük düzeyde bir ilişki olduğu; okuma kaygısı ile diğer değişkenler arasında ilişki olmadığı tespit edilmiştir.

Sekizinci sınıf öğrencilerinin akıcı okuma becerileri ile okuduğunu anlama arasındaki ilişki Tablo 9’a göre incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Doğru okuma ile okuma hızı arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde,
- Doğru okuma ile prozodi arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde ilişki bulunmaktadır.
- Okuma hızı ile prozodi arasında ilişki yoktur.
- Doğru okuma ile okuduğunu anlama becerisi arasında anlamlı, pozitif yönlü ve düşük düzeyde,
- Okuma hızı ile okuduğunu anlama arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde,
- Prozodi ile okuduğunu anlama arasında anlamlı, pozitif yönlü ve düşük düzeyde bir ilişki bulunmaktadır.

Öğrencilerin okuma tutumu ile okuma kaygısı ve prozodi becerileri arasında ilişki olmadığı; okuma tutumu ile doğru okuma becerisi arasında ,01 düzeyinde anlamlı pozitif yönlü ve düşük düzeyde bir ilişki bulunduğu; okuma tutumu ile okuma hızı ve okuduğunu anlama becerileri arasında ,01 düzeyinde anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde ilişki olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin okuma kaygısı ile diğer değişkenler arasında ilişki bulunmadığı belirlenmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada sürecinde ortaokul öğrencilerinin okuma becerilerinin ve okuduğunu anlama düzeylerinin covid-19 salgın sürecinden ne derecede etkilendiğini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda 5 ve 8. sınıf öğrencilerinin öyküleyici ve bilgilendirici metine yönelik doğru okuma yüzdesi, okuma hızı, prozodi ve okuduğunu anlama düzeyleri tespit edilmiştir. Akıcı okuma cinsiyet, günlük kitap okuma ve uzakta eğitimde derslere katılma süresi değişkenleriyle; okuduğunu anlama ise cinsiyet değişkeniyle ele alınmıştır. Son olarak okuma tutumu, okuma kaygısı, akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerileri arasında ilişki olup olmadığına bakılmıştır. Araştırma doğrultusunda ulaşılan sonuçlar şöyle ifade edilebilir:

Beşinci sınıf öğrencilerin doğru okuma becerileri her iki metin türünde çoğunlukla öğretimsel düzeydedir. Bağımsız düzeye ulaşan öğrenci sayısı oldukça azdır. Okuma hızları ise yaklaşık yarı yarıya beklenen düzey ve beklenen düzeyin altındadır. Ancak öğrencilerin öyküleyici metinlere yönelik okuma hızının bilgilendirici metinlere göre daha iyi durumda olduğu görülmektedir. Prozodide ise öğrencilerin büyük çoğunluğu her iki metin türünde başarılı bulunmuştur. Akıcı okuma becerisi beşinci sınıflar için genel olarak değerlendirildiğinde yeterli düzeyde görülmemektedir.

Sekizinci sınıf öğrencilerinin doğru okuma düzeyleri, her iki metin türünde beşinci sınıflar gibi çoğunlukla öğretimsel düzeydedir. Okuma hızına bakıldığında bilgilendirici metinde katılımcıların yarısından çoğu beklenen düzeyin altında, öyküleyici metinde ise iki düzey birbirine yakın orandadır. Sekizinci sınıf öğrencileri, doğru okuma ve okuma hızı bakımından beşinci sınıfa göre daha iyidir fakat genel olarak akıcı okuma için istenilen seviyede olmadığı görülmüştür.

Beş ve sekizinci sınıf seviyesindeki öğrenciler öyküleyici metin bakımından daha başarılı bulunmuştur. Bunun nedeni olarak öğrencilerin sık sık öyküleyici metin ile karşılaştığı söylenebilir. Hele ki salgın döneminde okuma takibinin yapılamadığı düşünülürse öğrencilerin metin türü tercihlerini öyküleyiciden yana kullandığı, bilgilendirici metnin ise ihmal edildiği anlaşılmaktadır. Başka araştırmalarda öğrencilerin öyküleyici metinde daha başarılı olduğu sonucu ile karşılaşılmıştır (Akyol vd. 2006; Armut, 2017). Her iki sınıf seviyesindeki öğrencilerin doğru okuma düzeyleri beklenen seviyede

değildir. Öğretimsel düzeyde olan öğrencilerin yıl sonunda doğru okuma becerisinin bağımsız düzeyde olması beklenmektedir (Akyol vd. 2014, s. 10). Buradan yola çıkarak salgın sürecinde öğrencilerin akıcı okuma becerilerine yönelik bir öğrenme kaybı yaşadığı sonucuna ulaşılabilir. Salgından sonra yüz yüze eğitimde öncelikli hedef öğrenme kayıplarını telafi etmek olmalıdır. Prozodi en son ve en zor kazanılan bir akıcı okuma becerisidir. Doğru okuma ve okuma hızı istenen düzeyde olmayan bir okuyucuda prozodi becerisinin de düşük olması beklenmektedir. Araştırmada her iki sınıf düzeyinde diğer becerilere göre prozodinin başarılı olduğu görülmektedir. Literatürdeki çalışmalara bakıldığında ise diğer becerilerde başarısız olan öğrencilerin yeterli prozodi düzeyine ulaşamadıkları tespit edilmiştir (Baştuğ, 2012; Armut, 2017). Salgın sürecinde öğrencilerin sahip olduğu kelime tanıma ve otomatikleşme düzeyini koruduğu fakat anlamı yeterince kuramadığı anlaşılmaktadır. Çünkü prozodik okumadan beklenen uygun vurgu ve tonlama ile yapılan okumanın anlamayı sağlamasıdır (Baştuğ, 2012).

Akıcı okuma becerileri cinsiyet olarak ele alındığında sınıf düzeyleri ve metin türleri bakımından kız öğrencilerin daha başarılı olduğu görülmektedir. Bu sonuç literatürdeki bazı çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Baştuğ, 2012; Kaman, 2012; Bilge, 2015; Armut, 2017). Okuduğu anlamada ise yine her iki sınıf düzeyindeki kız öğrencilerin erkek öğrencilerden daha başarılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan bazı çalışmalar da bu sonucu kanıtlamaktadır (Ateş, 2008; Çiftçi vd. 2008; Sallabaş, 2008; Güleçol, 2017). Kız öğrencilerinin akıcı okuma becerilerinde başarılı olması okuduğunu anlamayı da etkilemiştir. Bu durum, kızların dil yeteneklerinin erkeklere göre daha erken gelişim göstermesiyle de ilişkilendirilmektedir (Güneş, 1997; Özbay, 2011). Bunun sonucunda kız öğrencilerin okumaya karşı ilgiler artmaktadır.

Kovid-19 salgın sürecinde günlük kitap süresi, beşinci sınıf öğrencilerinin akıcı okuma becerisine yönelik anlamlı bir etki yaratmamıştır. Sekizinci sınıfta ise okuma hızını olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Bu sonuç Bilge'nin (2015) çalışmasıyla benzerlik göstermektedir. Bilge, çok kitap okuyan öğrencilerin okuma hızlarının daha iyi düzeyde olduğunu açıklamıştır.

Beşinci sınıf öğrencilerinin uzaktan eğitim sürecinde derslere katılma süresi, bilgilendirici ve öyküleyici metinlere yönelik akıcı okuma becerileri üzerinde anlamlı bir etki yaratmazken sekizinci sınıf düzeyinde derslere daha çok katılan öğrencilerin okuma hızı üzerinde olumlu bir etki oluşturmuştur. Salgın döneminde derslerin çevrim içi işlenmesi, zaman zaman ekrandan okuma yapılması, derse katılan öğrencilerin okumalarının takip edilmesi faktörleri ile öğrencilerin okuma hızlarının arttığı düşünülebilir.

Akıcı okuma öğrencinin okuduğunu anlaması bakımından önemlidir. Kelimeyi tanıyan öğrenci, uygun hızda prozodiye dikkat ederek okur ve mesajı anlar. Okuyucu kelimeyi otomatik bir şekilde tanımasa zihinsel çabasını anlamadan ziyade metindeki kodu çözmeye ayıracaktır (Piper, 2010). Akıcı okuma becerileri bakımından yetersiz olan katılımcıların okuduğunu anlama düzeylerinin de istenen seviyede olmadığı görülmektedir. Beşinci sınıf öğrencileri, bilgilendirici metinde yüksek oranda endişe düzeyindedir. Öyküleyici metinde ise yaklaşık yarısı öğretim düzeyindedir. Öğrenciler, öyküleyici metinde bilgilendirici metne nispeten daha başarılıdır. Sekizinci sınıflar ise öyküleyici metin türünde bilgilendirici metne göre daha başarılı olmuştur. Bilgilendirici metinde de katılımcıların yaklaşık yarısı öğretimsel düzeydedir. Öyküleyici metin türünde okuduğunu anlamada başarılı olan bir öğrencinin bilgilendirici metin türünde de başarılı olduğu görülmektedir (Palavuzlar, 2009).

Öğrencilerin bilgilendirici metinle tanışması okumayı öğrendikten sonra başlar. Sınıf seviyesi arttıkça bilgilendirici metinle daha çok karşılaşmaktadır (Yıldırım vd. 2010, s. 8).

Sekizinci sınıf öğrencilerinin beşinci sınıftan daha başarılı olmasının sebebi bu olabilir. Bilgilendirici metin okuma deneyimi daha fazladır. Salgın sürecinde ise öğrencilerin kitap tercihlerini kendilerinin yapması, daha çok öyküleyici metni tercih etmesi bilgilendirici metin türünün ihmal edildiğini gösterir.

Beşinci sınıf öğrencilerinin sekizinci sınıf öğrencilere göre okuma tutumu daha iyi düzeydedir. Sekizinci sınıf öğrencilerinin ise kaygı düzeyi daha düşükken beşinci sınıf öğrencilerinin kaygı düzeyi daha yüksektir. Tutum ve kaygı arasında ters ilişki beklenirken ulaşılan sonuç araştırma açısından ilginçtir. Bu sonucun sebebi olarak covid-19 salgını ve buna bağlı gerçekleşen uzaktan eğitim gösterilebilir. Okuma tutumu zayıf olan öğrencilerin, derslerin uzaktan yapılmasıyla öğretmen ve arkadaşlarıyla aynı ortamda bulunmadıkları için okuma kaygısının da düşük olduğu söylenebilir. Çünkü öğrenci okumasının sınıfta değerlendirileceğini düşünmektedir. Sınıf gibi çok sayıda bireyin birlikte bulunduğu kalabalık ortamlarda yapılan sesli okuma etkinliklerinde öğrencilerin kızarma, utanma, terleme, titreme, hızlı nefes alıp verme gibi kaygıyı gösteren sıkıntılar yaşadığı bilinmektedir (Kuşdemir vd. 2016, s. 253).

Beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuma tutumu ve okuduğunu anlama becerileri arasında anlamlı bir ilişki vardır. Öğrencinin okuma tutumunun olumlu yönde olması, okuduğunu anlamada da başarılı olduğunu göstermektedir. Çıkan sonucun düşük ve orta seviyede olmasının sebebi; salgında okulların kapanması ve okuma becerisinin ihmal edilmesi ile öğrenci tutumlarının istenen düzeyde davranışa dönüşmediği şeklinde yorumlanabilir. Alanyazına bakıldığında okuduğunu anlama ve okuma tutumu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki olan başka çalışmalarla da karşılaşılmıştır (Sallabaş, 2008; Ünal, 2012; Deveci, 2019; Çiğdemir, 2021). Öğrencilerin okuma tutumu ile okuma kaygısı arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Okuma tutumu olumlu yönde olan öğrencilerin okuma kaygısı düzeyinin düşük olması beklenir. Beşinci sınıf düzeyinde okuma kaygısı ile okuduğunu anlama becerisi arasında ters yönlü, düşük düzeyde bir ilişki tespit edilirken sekizinci sınıf düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Okuma kaygısı puanlarının artması, okuduğunu anlama puanlarının azaldığını göstermekte; kaygının okuduğunu anlamayı olumsuz yönde etkilediğini destekler niteliktedir (Kuşdemir vd. 2016; Türkbey, 2020; Esen Aygün, 2021).

Her iki sınıf seviyesinde doğru okuma ile okuma hızı ve prozodi arasında, okuduğunu anlama ile doğru okuma, okuma hızı arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki bulunmuştur. Metni okurken hata sayısı az olan okuyucunun daha hızlı okuduğu anlamına gelmektedir. Alanyazında buna benzer sonuçlarla karşılaşılmıştır (Baştuğ vd. 2012; Yamaç vd. 2018; Bilge, 2019). Prozodik okuma, okuduğunu anlamada önemli bir ön koşuldür fakat tek başına yeterli değildir. Bunun için kelimelerin doğru okunması gerekir. Doğru tanınmayan kelimeler okumanın akışını bozacak, okumayı yavaşlatacak ve anlamaya engel olacaktır. Araştırma sonucu akıcı okuma becerileri ile okuduğunu anlamının birbiriyle ilişkili olduğunu göstermektedir (Baştuğ, 2012; Keskin vd. 2013).

Öneriler

Bu çalışma, covid-19 salgını sürecinin beş ve sekizinci sınıf düzeyindeki öğrencilerde akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerilerini nasıl etkilediği ve okumanın duyuşsal boyutu olan okuma kaygısı ve tutumuna yansımalarını ele almıştır. Araştırma sonuçları doğrultusunda şu önerilerde bulunulabilir:

- Zorunlu verilen aranın ardından yüz yüze eğitimde beş ve sekizinci sınıf öğrencilerinin akıcı okuma ve okuduğunu anlama becerilerinin istenen düzeyde olmadığı görülmüştür. Bunun telafi edilmesi, öğrencilerin bağımsız okuma ve anlama düzeyine ulaşması için öğretmenler ders içi etkinliklerde akıcı okuma ve anlama çalışmaları yapmalıdır.

- Bu araştırma beş ve sekizinci sınıf kademesine yönelik yapılmıştır. Ortaokul kademesinde diğer sınıf seviyesindeki öğrencilerin yaşanan salgından ne derecede etkilendikleri araştırma konusu olmalıdır.
- Eğitim öğretim yılı, öğrencilerin salgın döneminde yaşadığı öğrenme kayıpları dikkate alınarak planlanmalıdır.
- Okuma alışkanlığı, akıcı okuma becerisini geliştirmede önemli bir etkiye sahiptir. Araştırmada kitap okuma süresi ve okunan kitap sayısının sekizinci sınıf öğrencileri üzerinde uzun süre ve fazla kitap okuyan lehine doğru okuma ve okuma hızını olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Bunun için öğrencilerin okuma takibi yapılmalı; okuma alışkanlığı kazandırmak, okuma süreleri ve kitap sayılarını artırmak için etkinlikler yapılmalıdır.
- Kovid-19 salgınının okumanın yanı sıra diğer dil becerilerini de ne düzeyde etkilediği araştırılmalıdır.
- Öğrencilerin olumlu yönde okuma tutumu geliştirmeleri için ilgi alanlarına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Kaygı düzeyinin sebepleri araştırılmalı ve kaygıyı azaltacak çözüm yolları bulunmalıdır.
- Çalışma grubundaki öğrencilerin bilgilendirici ve öyküleyici metin türlerinde akıcı okuma ve okuduğunu anlama düzeyinde farklılıklar görülmüştür. Her iki metin türü, öğrenciye aynı düzeyde verilmelidir. Beşinci sınıftaki öğrencilere ise bilgilendirici metne yönelik daha fazla deneyim kazandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AKYOL, H. (2020). *Türkçe İlk Okuma Yazma Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- AKYOL, H. (2021). *Programa Uygun Türkçe Öğretim Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- AKYOL, H. - H. KODAN (2016). "Okuma Güçlüğü Olan Bir Öğrencinin Okuma Güçlüğüünün Giderilmesine Yönelik Bir Uygulama: Akıcı Okuma Stratejilerinin Kullanımı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. XXXV/2: 7-21.
- AKYOL, H. - T. TEMUR (2006). "İlköğretim Üçüncü Sınıf Öğrencilerinin Okuma Düzeyleri ve Sesli Okuma Hataları". *Ekev Akademi Dergisi*. 29: 259-274.
- AKYOL, H. vd. (2014). *Okumayı Değerlendirme*. Ankara: Pegem Akademi.
- ALPER, A. (2020). "Pandemi Sürecinde K-12 Düzeyinde Uzaktan Eğitim: Durum Çalışması". *Milli Eğitim Dergisi*. XLIX/1: 45-67.
- ARMUT, M. (2017). *Ortaokul Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Yozgat İli Örneği)*. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ATEŞ, M. (2008). *İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Düzeyleri ile Türkçe Dersine Karşı Tutumları ve Akademik Başarıları Arasındaki İlişki*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- ATEŞ, S. - M. YILDIZ (2011). "Okumayı Farklı Yöntemlerle Öğrenen İlköğretim Üçüncü Sınıf Öğrencilerinin Sesli Okuma Akıcılıklarının Karşılaştırılması". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. IX/1: 101-124.

- BAŞARAN, M. (2013). “Okuduğunu Anlamanın Bir Göstergesi Olarak Akıcı Okuma”. *Kuram ve Uygulamalarda Eğitim Bilimleri*. XIII/4: 2277-2290.
- BAŞTUĞ, M. (2012). *İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BAŞTUĞ, M. - H. AKYOL (2012). “Akıcı Okuma Becerilerinin Okuduğunu Anlamayı Yordama Düzeyi”. *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi*. V/4: 394-411.
- BAYBURTLU, Y. S. (2020). “Covid-19 Pandemi Dönemi Uzaktan Eğitim Sürecinde Öğretmen Görüşlerine Göre Türkçe Eğitimi”. *Turkish Studies*. XV/4: 131-151.
- BAYRAM, E. vd. (2021). “Covid-19 Pandemi Sürecinde Ortaokul Öğrencilerinin Uzaktan Eğitimle Gerçekleştirilen Türkçe Dersine Yönelik Algıları”. *Uluslararası Karamanoğlu Mehmetbey Eğitim Araştırmaları Dergisi*. III/Özel Sayı: 28-41.
- BİLGE, H. (2015). *Ortaokul Öğrencilerinin Akıcı Okuma Becerilerinin Çeşitli Değişkenlere Göre Karşılaştırılması*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BİLGE, H. (2019). *Okuma, Yazma ve Konuşmada Akıcılık ile Okuduğunu Anlama ve Kelime Hazinesi Arasındaki İlişki*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. vd. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- CAN, E. (2020). “Coronavirüs (Covid-19) Pandemisi ve Pedagojik Yansımaları: Türkiye’de Açık ve Uzaktan Eğitim Uygulamaları”. *AUAd*. VI/2: 11-53.
- ÇİFTÇİ, Ö. - F. TEMİZYÜREK (2008). “İlköğretim 5. Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Becerilerinin Ölçülmesi”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. V/9: 109-129.
- ÇİĞDEMİR, S. (2021). *İlkokul Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Düzeyini Etkileyen Bireysel ve Çevresel Faktörlerin İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DEVECİ, C. (2019). *İlkokul Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Okumaya Yönelik Tutumları ile Okuduğunu Anlama Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi ve Bu Sürece İlişkin Öğretmen Görüşleri*. Trabzon: Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DUMAN, S. N. (2020). “Salgın Döneminde Gerçekleştirilen Uzaktan Eğitim Sürecinin Değerlendirilmesi”. *Milli Eğitim Dergisi*. XLIX/1: 95-112.
- ELÇİ, İ. - V. TÜNKLER (2022). “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Covid-19 Döneminde Gerçekleştirilen Acil Uzaktan Eğitim Sürecine İlişkin Deneyimleri ve Yeni Normale Dair Öngörüler”. *Yaşadıkça Eğitim*. XXXVI/2: 307-324.
- EPÇAÇAN, C. - M. ERZEN (2010). “Okuduğunu Anlama Becerileri Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Milli Eğitim*. 185: 22-32.
- ESEN AYGÜN, H. (2021). “İlkokul Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Becerisi ile Okuma Kaygısı Arasındaki İlişkide Okuma Alışkanlığının Aracı Rolü”. *Milli Eğitim Dergisi*. L/231: 91-109.
- GÖĞÜŞ, B. (1978). *Orta Dereceli Okullarda Türkçe ve Yazın Eğitimi*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.

- GÜLEÇOL, S. (2017). *İlkokul 4. Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Muğla İli Örneği)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜNEŞ, F. (1997). *Okuma - Yazma Öğretimi ve Beyin Teknolojisi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- KAHRAMAN, M. E. (2020). "COVID-19 Salgınının Uygulamalı Derslere Etkisi ve Bu Derslerin Uzaktan Eğitimle Yürütülmesi: Temel Tasarım Dersi Örneği". *Medeniyet Sanat Dergisi*. VI/1: 44-56.
- KAMAN, Ş. (2012). *Akıcı Okuma Stratejilerini Kullanmanın İlköğretim Üçüncü Sınıf Öğrencilerinde Okuma Becerisini Geliştirmeye Etkisi*. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KANIK UYSAL, P. (2018). *Akıcı Okuma Odaklı Okuma Öğretiminin Beşinci Sınıf Öğrencilerinin Okuma ve Okuduğunu Anlama Becerileri Üzerindeki Etkisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAPLAN, K. - B. GÜLDEN (2021). "Öğretmen Görüşlerine Göre Salgın (COVID-19) Dönemi Uzaktan Eğitim Ortamında Türkçe Eğitimi". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. 24: 233-258.
- KARATAY, H. (2014). *Okuma Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- KESKİN, H. K. (2012). *Akıcı Okuma Yöntemlerinin Okuma Becerileri Üzerindeki Etkisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KUHN, M. R. vd. (2010). "Aligning Theory and Assessment of Reading Fluency: Automaticity, Prosody, and Definitions of Fluency". *Reading Research Quarterly*. XLV/2: 230-251.
- KUŞDEMİR, Y. - M. KATRANCI (2016). "Okumada Kaygı ve Anlama: Ana Fikri Bulamıyorum Öğretmenim!". *Eğitim ve Bilim Dergisi*. XLI/183: 251-266.
- MELANLIOĞLU, D. (2014). "Okuma Kaygısı Ölçeğinin Psikometrik Özelliklerinin Belirlenmesi." *Eğitim ve Bilim*. XXXIX/176: 95-105.
- ÖZBAY, M. (2011). *Anlama Teknikleri I: Okuma Eğitimi*. Ankara: Öncü Kitap.
- ÖZBAY, M. - Y. UYAR (2009). "İlköğretim İkinci Kademe Öğrencileri İçin Okumaya Yönelik Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması". *E-Journal of New World Sciences Academy*. IV/2: 632-651.
- PALAVUZLAR, T. (2009). *Hikâye ve Deneme Türü Metinlerde Okuduğunu Anlama Becerilerinin İncelenmesi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- PIPER, L. E. (2010). "Parent Involvement in Reading". *Illinois Reading Council Journal*. XXXVIII/2: 48-51.
- RASINSKI, T. (2012). "Why Reading Fluency Should Be Hot". *The Reading Teacher*. LXV/8: 516-522.
- RASINSKI, T. - T. HOFFMAN (2003). "Theory end Research into Practice: Oral Reading in The School Literacy Curriculum". *Reading Research Quarterly*. XXXVIII/4: 510-522.
- SALLABAŞ, M. E. (2008). "İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Okumaya Yönelik Tutumları ve Okuduğunu Anlama Becerileri Arasındaki İlişki". *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. IX/16: 141-155.

- SUSAR KIRMIZI, F. - İ. H. YURDAKAL (2021). “Öğretmen Görüşlerine Göre Covid-19 Salgınının Türkçe Eğitiminde Temel Dil Becerilerini Edinim Sürecine Etkisi”. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*. XII/2: 593-610.
- TÜRKBEN, T. (2020). “Ortaokul Öğrencilerinin Okuma Kaygıları, Motivasyon Düzeyleri ve Anlama Becerileri Arasındaki İlişkiler”. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*. VI/2: 657-677.
- ÜNAL, M. (2012). *6. Sınıf Öğrencilerinin Okuma Tutumlarının Okuduğunu Anlamaya Olan Etkisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÜNAL, M. - N. BULUNUZ (2020). “Covid-19 Salgını Döneminde Yürütülen Uzaktan Eğitim Çalışmalarının Öğretmenler Tarafından Değerlendirilmesi ve Sonraki Sürece İlişkin Öneriler”. *Milli Eğitim Dergisi*. XLIX/1: 343-369.
- YAMAÇ, A. - Z. ÇELİKTÜRK SEZGİN (2018). “İlkokul Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Okuma Kaygıları, Akıcılıkları, Motivasyonları ve Okuduğunu Anlamaları Arasındaki İlişkiler”. *Eğitim ve Bilim*. XLIII/194: 225-243.
- YILDIRIM, K. (2010). *İşbirlikli Öğrenme Yönteminin Okumaya İlişkin Bazı Değişkenler Üzerindeki Etkisi ve Yönteme İlişkin Öğrenci-Veli Görüşleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YILDIRIM, K. vd. (2010). “İlköğretim Beşinci Sınıf Türk Öğrencilerin Metin Türlerine Göre Okuduğunu ve Dinlediğini Anlama Düzeyleri”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*. X/3: 1855-1891.
- YILDIZ, M. vd. (2009). “An Evaluation of The Oral Reading Fluency of 4th Graders with Respect to Prosodic Characteristic”. *International Journal of Human Sciences*. VI/1: 353-360.
- ZUTELL, J. - T. V. RASINSKI (1991). “Training Teachers to Attend to Their Students’ Oral Reading Fluency”. *Theory into Practice*. XXX/3: 211-217.